

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 4 (487)

ЛИПЕНЬ–СЕРПЕНЬ 2009

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*,
М.Ф.Дмитрієнко, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст.
головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст.
головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: *О.В.Жданович*

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 29.07.2009 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1000 прим. Зам. №223

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво "Вперед"»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Котляр М. Ф. Воїнські повісті в південноруському літописанні XII ст.	4
Мельникова О. О. (Москва, Російська Федерація). Ренесанс середньовіччя? Роздуми про міфотворчість у сучасній історичній науці	17
Головко О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці	28
Горобець В. М. «Це вікопомне склеювання знову в одне ...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р.	48
Циганенко Л. Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII–XIX ст.)	67
Таранець С. В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX – на початку XX ст.	84
Вінцовський Т. С. (Одеса), Музичко О. Є. (Одеса). Іван Луценко в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст.	94
Божко О. І. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад	107
Рябченко О. Л. (Харків). Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.)	129
Андреєв В. М. (Херсон), Чермошенцева Н. М. (Херсон). Саул Боровий: життя заради науки	143

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Ситник О. М. (Донецьк). Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження	164
Бондаренко Р. І. Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти)	175
Поздник І. І. Історіографія розвитку відносин греко-католицької та римо-католицької церков у роки Другої світової війни	184
Рудий Г. Я. Періодика 1920-х рр. як джерело вивчення пам'яткоохоронної діяльності в Україні	198

Р Е Ц Е Н З І Ї

Качкан В. А. (Івано-Франківськ), Сулятицький М. І. (Івано-Франківськ). Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. – Т.І: 1812–1890 рр.	212
Молчанов В. Б. В.М.Орлик. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період	214
Онопрієнко В. І. В.В.Ткаченко. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. XX ст.)	218
Гогун О. С. (Санкт-Петербург, Російська Федерація – Берлін, Німеччина). Брудер Франциска. «Здобути Українську державу або загинути в боротьбі за неї!». Організація українських націоналістів (ОУН) 1929–1948	222
Тельвак В. В. (Дрогобич). В.Яремчук. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби	225

В о л о щ у к М. М. (*Івано-Франківськ*). Фонт Марта, Шошголмі
Ендре. Держава, влада, ідеологія. Наукові дослідження про особливості
російської/руської історії 229

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

М и ц и к Ю. А. Шведсько-фінський семінар «Полтавська битва –
осмислення у часовій перспективі» 232
Б а р ц ь о с ь В. В. (*Вінниця*). VII Всеукраїнська наукова
конференція «Народний рух України: місце в історії та політиці» . . . 233
С а в о й с ь к а С. В. До 80-річчя доктора історичних наук,
професора В.Ф.Панібудьласки 234
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . . 236

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 30 сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

ВОЇНСЬКІ ПОВІСТІ В ПІВДЕННОРУСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ XII ст.

На думку автора, Київський літопис є ізводом, який складається в основному з воїнських повістей, з'єднаних аналістичними статтями. У даній розвідці розглядаються повісті Володимира Мономаха, його синів – Мстислава та Ярополка, а також небожа Всеволода Ольговича.

Як відомо спеціалістам, Київський літопис XII ст. є продовженням «Повісті временних літ», а після нього у південноруському ізводі¹ вміщено Галицько-Волинський літопис XII ст. На думку О.О.Шахматова, перша частина ізводу, що включає «Повість» і Київський літопис, приєднана до наступної – Галицько-Волинського літопису – «ніби механічно»². І дійсно, між ними існує хронологічний (у шість років) і тематичний розрив. Вони різняться стилем, художніми засобами та й самою манерою письма. А учень О.О.Шахматова М.Д.Присьолов відзначав «безперервність літописної справи в Києві за все XII століття» і дійшов висновку, що в Києві добре засвоїли традицію, створену Печерськими ізводами кінця XI – початку XII ст.³ Ішлося про Початковий ізвод 1095 р. і ту ж «Повість временних літ».

У виданій наприкінці 1860-х рр. книжці про давньоруське літописання з красномовною назвою «Про склад давньоруських літописів до кінця XIV ст.» К.М.Бестужев-Рюмін виявив у тексті Київського ізводу багато коротких відомостей, що, на його погляд, належали різним авторам. Він перелічує запозичення (або парафрази) з чернігівського, переяславського, новгород-сіверського, суздальського, новгородського, смоленського, волинського, галицького літописання⁴. Учений чи не першим висловив припущення щодо існування особистих князівських літописців: Ізяслава Мстиславича, Святослава Ольговича, Андрія Боголюбського, Святослава Всеволодича, братів-Ростиславичів, насамперед Рюрика⁵. Разом із тим К.М.Бестужеву-Рюміну належить важлива й раніше ніким, здається, не висловлювана думка, що у складі Київського ізводу присутні літописні повісті.

М.С.Грушевський скептично віднісся до поширеної у той час думки щодо цілісності Київського ізводу і поставив перед собою завдання виділити в його тексті дружинні чи воїнські повісті. Історик відзначив складність пошуку повістей у джерелі, бо «дружинна повість губиться звичайно в загальному понятті літопису, розпливається в сірій масі літописних записок, не виступаючи скільки-небудь яскраво в нашій уяві»⁶. Та у цих нігілістичних словах вченого проглядає правильна думка: Київський літопис є по суті зібранням воїнських (дружинних) повістей, з'єднаних між собою літописними, порічними (аналістичними) статтями, і ці статті не завжди відзначаються високим літературним смаком. На прикладі «Повісті про Ізяслава Мстиславича», головній і найбільшій у Київському літописі, Грушевський розглядає дружинну (воїнську) повість як історико-літературну пам'ятку. Для неї він робить виняток із загальної осудливої оцінки Київського ізводу, вважаючи цю Повість одним із кращих творів старої літератури та культури, що потребує серйозних досліджень⁷. У цій непослідовності оцінок – увесь Грушевський, у творах якого, насамперед історичних⁸, безліч суперечностей, протилежних поглядів на ті ж самі джерела, осо-

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

би, факти, події та явища. При всьому тому його праці були й залишаються цінними і продовжують життя в науці наших днів.

До цієї Повісті звернувся І.П.Єрьомін у присвяченій Київському літопису статті. Він зауважив, що літописна повість, на відміну від літописного оповідання, завжди витримана у межах певного літературного стилю. Дійсність же відбивається у ній в «умовних контурах» абстрактного, антиреалістичного методу. Учений припустив, що зерном, з якого повість як жанр виросла і розвинулася, були записи, які повідомляли про смерть того чи іншого князя⁹. Ця думка уявляється мені спірною. Біля джерел літописної повісті стояли й записи іншого роду, зокрема про воїнські подвиги героя, як це, поза сумнівом, сталося у повістях про Ізяслава Мстиславича у Київському і про Данила Романовича в Галицько-Волинському літописах.

Наголошу на тому, що насправді існує принципова й велика різниця між повістями і літописами (у складі ізводів). Повість веде розповідь, не особливо звертаючи увагу на дати подій, виклад у ній зв'язний і цілісний. Як відомо, великі й малі повісті, що входять до продовження Київського літопису в південноруському ізводі – Галицько-Волинського ізводу, писалися взагалі без позначення років. Існуючі в його Іпатіївському списку дати проставлені набагато пізніше, далеко не завжди вдало і майже всюди неточно. Головне ж – на відміну від літопису, у повісті події зосереджені навколо головного героя. Зображувальні засоби повісті звичайно яскравіші від тих, що бачимо в літописі. Сама емоційність викладу у повісті незмірно вища, ніж у літописному оповіданні. Можна, вважаю, пояснити це тим, що традиційна розповідь літопису, який складається з окремих порічних статей, часом зв'язує руки оповідачеві, змушує його ділити й дробити виклад, навіть у тих випадках, коли він скористався невідомою нам зв'язною й цілісною розповіддю (оповіданням чи повістю)¹⁰.

У процесі вивчення Київського ізводу XII ст. я дійшов висновку, що це джерело складається в основному з великих і малих воїнських (переважно) повістей, з'єднаних звичайними літописними статтями. Зрозуміла річ, аби зберегти цілісність тексту, складачі й редактори розставляли у ньому дати, що не завжди відповідали дійсним, відрізняючись від них на один – два, а то і на три роки¹¹. Літописні повісті визначають світоглядне і художнє обличчя ізводу, вони є найбільш вартісними його частинами.

«Повість Володимира Мономаха»

Як мовилося, дослідники здавна відзначали складність, своєрідну мозаїчність літописних ізводів, починаючи з «Повісті временних літ». Думка, за якою літописи складаються з різночасових і різнорідних частин, являючи собою, отже, ізводи, зовсім не нова і була висловлена ще на початку XIX ст. П.М.Строевим¹². Такий склад був властивий практично всім давньоруським літописам, починаючи з перших, що дійшли до нашого часу. Саме поняття літописного ізводу далі було конкретизовано і розвинуто у працях М.П.Погодіна, І.І.Срезневського, І.Д.Беляєва, К.М.Бестужева-Рюміна і найбільше – О.О.Шахматова. «Було б неприпустимою модернізацією розглядати тексти літописів (у тому числі й «Повісті временних літ») як тексти єдині, що належать одному авторові», зазначив Д.С.Лихачов, на думку якого, неодноразові спроби відновити первинний «авторський» текст «Повісті временних літ» (А.Шлецер) або знайти єдиного автора для величезного за обсягом і темами Київського літопису XII ст. (Татищев, Шлецер, Міллер) та Новгородського XI ст. (Татищев, Міллер) не мали успіху й давно відкинуті наукою¹³.

Моя праця, частиною якої є ця стаття, присвячена в основному розглядові структури Київського ізводу XII ст., виділенню в його тексті великих і малих

воїнських повістей. Проте перша серед цих повістей, що присвячена Володимирі Всеволодичу Мономаху, розпочинається ще на сторінках «Повісті временних літ». Ця Мономахова повість плавно і якось непомітно переходить у Київський літопис, де й завершується розчуленим йому панегириком.

«Повість Мономаха» – зовсім не єдина в «Повісті временних літ». Більш відомою, існування якої в її складі визнається всіма дослідниками, є «Повість про осліплення Василька Тербовльського»¹⁴. Тому помилково є поширена у науковій літературі думка щодо цілісності «Повісті временних літ», яка немовби складається чи не винятково з порічних статей. Адже із самого початку літописання виклад історичних подій за роками в ізводах не був єдиною й неодмінною формою відбиття дійсності в літературі.

Повість про Володимира Всеволодича Мономаха розпочинається в Несторовому літописі під 1093 р. з опису смерті його батька, горя та туги героя, перед яким стоїть важкий політичний вибір. Володимирові доводиться зробити крок, від якого залежить і його доля, і доля держави. Сум'яття його душі висловлене у словах: «Аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столъ преже отца его былъ». «И, размысливъ, посла по Святополка Турову, а сам иде Чернигову»¹⁵. Це місце літопису потребує пояснення.

У посмертному панегирикові Всеволоду Ярославичу (помер 13 квітня 1093 р.) літописець зосередився на його високих моральних рисах, любові небіжчика до церкви та її служителів – і ні словом не прокопався про його державну діяльність. Нічого не сказано і про те, кого бачив Всеволод на київському престолі. Адже сам Всеволод Ярославич здобув київський стіл після своїх старших братів – Ізяслава і Святослава, отже, за порядком «лествичного восхождения», коли стіл передається від старшого брата до молодшого за віком. Але в феодальному суспільстві, завдяки виступам князів-ізгоїв проти такого порядку у 80-х – на початку 90-х років XI ст. почала поширюватись і думка щодо «отчинного» принципу наслідування престолів. Найактивніший серед ізгоїв Олег Святославич, син старшого брата Всеволода Ярославича, в 1083 р. на короткий період повернув собі Тмуторокань, а син уже молодшого брата Всеволода Ігоря Давид дещо пізніше насильно утвердився у Володимирі-Волинському¹⁶. Вони вважали ті землі своїми «отчинами» і, можна думати, зуміли утвердити принцип «отчинного» наслідування у правовій свідомості частини князів і великих феодалів.

Всеволод із Володимиром не визнавали подібних претензій ізгоїв, вони залишалися вірними порядкові «лествичного восхождения». Це підтверджується наведеними вище сумнівами Мономаха у своєму праві посісти київський великокнязівський престол. В.О.Ключевський витлумачив це місце «Повісті временних літ» таким чином: «Володимир почав роздумувати, мабуть, із приводу поради посісти київський стіл в обхід старшого брата в перших Святополка Ізяславича: «Сяду я на цей стіл – буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька»¹⁷. Останніх слів немає в літописі, однак сенс роздумів Мономаха, як мені здається, історик вірно зрозумів.

Чи не першим побачив складність і суперечливість становища, що склалося навколо київського великокнязівського стола в 1093 р., О.Є.Пресняков. Він висловив припущення, що віддання Володимиром Києва Святополку зовсім не було визнанням Мономахом порядку родового старійшинства, а всього лише конкуренцією двох «отчинних» прав – його самого і Святополка. Це, на думку вченого, свідчить про бажання Володимира «відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків з огляду особливо безперервної його боротьби із Святославичами за Чернігів»¹⁸.

Це судження Преснякова знаходить підтвердження в подальшому розвитку подій і, можливо, було підказане історикові самим цим розвитком. Дійсно,

не мине й місяця, як Святополк із Мономахом утворять дуумвірат, спрямований не лише проти половецької загрози, а й проти Олега Святославича¹⁹.

Здається, головна причина поступки Києвом Святополку була в Мономаха іншою. Розповідаючи про кінець князювання Всеволода Ярославича в стольному граді Русі, літописець, як на мене, не випадково підкреслював відданість государя порядкові родового старійшинства при заміщенні київського та інших столів²⁰. У цьому Володимир, слід думати, був згодний із батьком. Він добровільно віддав Київ слабосилому і нездатному Святополку, мабуть, ще й тому, що не хотів спричиняти поштовх новим усобицям на Русі – адже події осені 1093 р., що завершилися кривавою битвою на Нежатиній Ниві²¹, поза сумнівом, продовжували жити в пам'яті людей старшого і середнього віку.

Наведені вище Нестором слова Мономаха «аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти...», свідчать на користь моєї думки. Володимир пам'ятав про «отчинний», сприятливий для нього порядок престолонаслідування, але, мабуть, розумів, що спертися на нього у той час привело б до пролиття руської крові. Все ж таки він поважав принцип родового старійшинства, про що свідчать його слова в «Повчанні»: «И на весну посади мя отець в Переяславлі передъ братьею»²² – у них відчувається ніяковість Мономаха, його невільна провина перед старшими в роді Ярославичів братами в перших Ізяславичами і Святославичами. Можна думати, своїм вчинком 1093 р. він повернув моральний борг Святополку Ізяславичу.

Із самого початку «Повісті Мономаха» її автор беззастережно схвалює всі дії та вчинки героя. «Доброзичливість і співчуття до самого Володимира помітні особливо з кончини його батька (коли Мономаху виповнилося 40 років), будучи висловлені літописцем то в самій поведінці героя, то в оцінці його діянь. Темою цих висловлювань літопису є постійна турбота Мономаха про благо Руської землі та його розсудливість при досягненні цієї високої мети»²³. Повістяр схвалює поступку Володимиром чернігівського стола Олегу Святославичу, не бажаючи брати до уваги того, що ця поступка була вимушеною. Сам Мономах у «Повчанні» відверто написав, що був змушений під загрозою половецького вторгнення віддати Чернігів ненаситному Олегові²⁴.

Продовжуючи «Повість Мономаха», автор описує труднощі, з якими зіткнувся Святополк Ізяславич із перших днів сидіння на київському престолі. Він необачно наказав схопити половецьких послів, котрі, за словами повістяра, прийшли домовитися про мир. По тому насунула величезна половецька орда, виступити проти якої у Святополка не було ані сил, ані мужності. Тоді до справи втрутилися верхи київського суспільства: «Смыслении же глаголаху:... «Но послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогль»». Святополк послушав поради й попросив допомоги у Мономаха²⁵. Разом із молодшим братом Ростиславом він підтримав київського князя, і не його вина, що нашвидкуруч зібране руське військо зазнало поразки від переважаючих за чисельністю сил половецьких ханів.

Повістяр вважає Мономаха миролюбною людиною, адже перед битвою «Володимеръ хотяше мира, Святополкъ же хотяше рати»²⁶. Та обставини вимагають від нього воювати з ворогами. Навіть згода нашого героя на зрадницьке захоплення і вбивство двох половецьких ханів у 1095 р. виправдовується автором: мовляв, він пішов на це під тиском своєї дружини²⁷. Так само з прихильності до Мономаха повістяр по суті виправдовує його нерішучі дії у справі осуду й покарання Давида Ігоровича за осліплення Василька Тербовльського. Володимир Всеволодич засуджує негідну поведінку київського князя Святополка в цій справі, але все ж таки не воює з ним²⁸.

Головну заслугу Володимира Всеволодича перед Руссю та її народом повістяр вбачає в його самовідданій і запеклій боротьбі проти наступу половець-

ких ханів. Розповідь про походи руського війська проти ханів є центральною частиною не лише «Повісті Мономаха», а й «Повісті временних літ» за останнє десятиріччя її складання. «Літопис по вінця наповнений дзвоном воєнної слави», і ця слава багато в чому пов'язана з ім'ям Мономаха²⁹. Із 1103 р. починається низка переможних походів руського війська у степ, очолених Святополком Ізяславичем київським і Володимиром Всеволодичем, котрий посідав тоді скромний стіл Переяславля Руського, але на той час уже зажив слави звитяжного переможця жорстоких кочовиків.

Здавалося б, ініціатива в здійсненні воєнної експедиції південноруських князів у Степ мала належати їх главі – великому князеві київському Святополку. Проте повістяр зображує справу таким чином, що ініціатором першого та інших походів виступає Володимир Всеволодич. Літописна стаття 1103 р. яскраво відбиває апологетичну тенденцію Мономахового повістяра. Спочатку в повісті йдеться про те, що Святополк і Мономах зійшлися думати на Долобську³⁰. Володимир (як виходить із тексту джерела) почав закликати дружинників Святополка до походу у Степ. Проте вони почали відмовлятися, мотивуючи це тим, що, мовляв, навесні не варто іти, можна загубити смердів (селян) і їхні ниви. Воїни Святополка бідкалися й про те, що в поході загублять селянських коней. І в цей вирішальний момент Мономах звернувся до дружинників київського князя з палкою промовою: «Дивно ми, дружино, оже лошадей жалуете, ео же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смердъ и приеховъ полоачинъ ударить и стрелою, а лошадей его поиметь, а в село его ехавъ иметь жену его и дети его, и все его именьее То лошади жаль, а самого не жаль ли?»³¹. Після чого присоромлена дружина Святополка і сам він погодилися піти у Степ.

Далі було здійснено ще чотири великих і переможних походів Русі проти ханів: у 1107, 1109, 1111 і 1116 рр. І всі вони, згідно зі складачем Мономахової повісті, проводилися з ініціативи Володимира Всеволодича. Особливо яскраво він описує похід 1111 р., внаслідок якого руські полки пройшли далеко на схід Половецькою землею і змусили сина хана Шаруканя Отрока разом із 40-тисячною ордою втекти до Грузії. Відгомін цього славетного походу зберіг Галицько-Волинський літопис у панегірику Романові Мстиславичу, з якого розпочинається збережений часом його текст³².

Характерним для манери праці повістяра є те, що оповідь про цей похід починається з дещо переробленого тексту статті 1103 р. Так само Мономах виголошує промову перед дружиною Святополка, так само присоромлені воїни та їхній пан погоджуються йти у похід. Текст цієї промови майже збігається з текстом виступу Володимира в 1103 р. Але на початку розповіді вже не Святополк із Володимиром на рівних сходяться думати, а ініціатива беззастережно віддається Мономаху: «Вложи Богъ Володимиру въ сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганья, на весну»³³.

Виголошення промов героєм є однією з характерних рис воїнської повісті в літописах. Неодноразово звертається до своїх воїнів з яскравими промовами Ізяслав Мстиславич, про що йтиметься далі, в розгляді присвяченої йому повісті. Так само Данило Романович на сторінках присвяченого йому ізводу запалює воїнів своїми емоційними виступами, які слід віднести до високих зразків ораторського мистецтва³⁴.

Останній серед своїх великих переможних походів на половецьких ханів героєм повісті здійснив у 1116 р., коли він уже посідав київський престол. Тоді його син Ярополк здобув головні половецькі «гради» Бугров, Шарукань і Балин. Половецька загроза Русі була усунута³⁵.

Для розуміння оцінки героя в «Повісті Мономаха» важливими уявляються заключні слова розповіді у «Повісті временних літ» про похід 1111 р.:

«Възвратишася русьстии князи въсвои си съ славою великою къ своимъ людемъ. И ко всемъ странамъ далнимъ, рекуще къ Греком и Угром, и Ляхомъ и Чехом, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во веки, аминь»³⁶.

Всесвітня слава Володимира Всеволодича згадується в його некрологічній характеристиці, вміщеній у Лаврентіївському літописі під 1125 р. Помер Мономах, «прослувуй в победах, его именем трепетаху все страны, и по всем землям изыде слух его»³⁷. Інший, але теж високий і розчулений, панегірик Володимир у вміщено в кінці його повісті в Київському літописі, згаданий на початку цього параграфа.

На панегірику Мономахові і завершується його повість у Київському ізводі. Однак він продовжував жити в цьому та інших літописах і через багато років по смерті. Вдячна пам'ять про князя ще довго дає про себе знати. У рік смерті Мономаха його син Ярополк безстрашно виступив проти половців: «Тогда же благоверного князя корень и благоверная отрасль, Ярополкъ призва имя Божие и отца своего, съ дружиною своею дързну»³⁸. А коли Ярополк став київським великим князем, він виявив милосердя до чернігівського князя Всеволода Ольговича, що «заратился» в 1139 р., бо був милостивий норовом, мав страх божий у серці, подібно до свого батька, і, не захотівши творити кровопролиття, уклав із ним мир»³⁹.

І далі Володимир Мономах виступає в Київському ізводі як високий взірець для наслідування нащадками. Його велич і слава переносяться літописцями на синів і внуків героя. Так, розповідаючи під 1140 р. про труднощі його сина Мстислава, великого князя київського, коли «налегли половци на Русь», літописець піднесе пише: «Се бо Мъстиславъ Великий наследи отца своего путь Володимера Мономаха великаго, Володимиръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ»⁴⁰.

На Русі Мономашичі вважалися головним княжим родом. Їм звичайно віддавали перевагу перед іншими князівськими кланами. У 1141 р. новгородські вічники просять собі в князі представника «племени Володимеря», відмовляючись прийняти сина чи брата Всеволода Ольговича, котрий посідав тоді великокнязівський стіл. Навіть прихильне до Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, київське віче в 1147 р. рішуче відмовляється послати військо проти Юрія Долгорукого, сина Володимира Всеволодича. Вічники заявляють Ізяславу: «Не можемъ на Володимире племя руки възнати на Гюргя»⁴¹. Те ж саме мовлять київському государю куряни. Цей перелік літописних контекстів, у яких прославляється Мономах і його плем'я, можна ще продовжувати.

І в небагатьох пам'ятках світської не літописної літератури XII–XIII ст. Володимир Всеволодич виступає неперевершеним ніким ідеалом государя, «страдальца» за Руську землю. Співець «Слова о полку Ігоревім» жаліє про те, що «того старого Владимира нельзе бе пригвоздити къ горамъ киевскимъ»⁴² – він би сильною рукою й безмежним авторитетом забезпечив єднання князів перед лицем ворожої загрози. Нарешті, у «Слове о законе и благодати», створеному, можливо напередодні навали орд Батия на Русь, Володимир Мономах звеличується як самовідданий борець за Руську землю, її щит і меч. Адже половці лякали його ім'ям дітей ще в колиці, а литва боялася визирнути зі свого болота, коли чула про грізного государя Русі⁴³.

Такі думки викликає короткий розгляд «Повісті Мономаха», якою завершується «Повість временних літ» і якою починається її наступник у південноруському ізводі – Київський ізвод.

«Літопис Володимирова племені»

Статті, що відкривають Київський ізвод (1118–1139 рр.), П.П.Толочко назвав «Літописом Володимирова племені». У цих статтях відображені останні сім років князювання Володимира Всеволодича, правління його синів Мстислава і Ярополка. Дослідник не наважився назвати авторів або автора цієї частини Київського літопису. Він висловив припущення, що ним був той самий книжник, котрий редагував, за велінням Мстислава, «Повість временних літ». Цей літописець належав до близького оточення Мономаха і був його палким шанувальником⁴⁴. Дійсно, промономахова тенденція цих статей не викликає сумнівів.

Однак дивним виглядає те, що у статтях 1118–1125 рр. не можна розгледіти особливої «Повісті про Володимира Всеволодича». Вони відбивають повсякденне життя і воїнські труди великого государя. Тим часом, посмертний панегірик князеві під 1125 р. виявляє розуміння літописцем дійсного масштабу і величі його постаті: «Преставися благоверный князь, христілюбивый и великий князь всея Руси Володимеръ Мономахъ, иже просвети Рускую землю, акы солнце лучи пуцаю». Далі йдеться про гучну славу князя у всіх країнах як переможця «поганих» (половців), «братолюбца» і «нищелюбца», «добротолюбца» за Руську землю⁴⁵.

Тому ймовірним видається припущення, що «Повість Мономаха», в якій головна увага відведена його подвигам у боротьбі з половецькими ханами і яка, на мою думку, була вміщена в «Повісті временних літ»⁴⁶, з невідомих причин не була продовжена у Київському літописі. Останні сім років князювання Володимира Всеволодича, що відображені в ізводі, описані буденно, у формі і змісті порічних статей. Чому так сталося, відповісти неможливо, хіба якщо поринути в область спокусливих, але безпідставних (у джерельному плані) гіпотез.

Лише стаття 1123 р. вигідно вирізняється на тлі статей 1118–1125 рр. своєю докладністю і насиченістю подіями. У ній, як мені здається, помітний відгомін «Повісті Мономаха» з «Повісті временних літ». Ідеться про війну Володимира Всеволодича проти непокірного васала, небожа Ярослава Святополчича, котрий бажав здобути для себе стольний град Володимир-Волинський. У тому місті сидів син Мономаха Андрій із нечисленною, як виходить із контексту оповідання, залогою. Володимир же з Мстиславом не встигли йому на допомогу. Ярослав, який зібрав чимале військо з іноземних найманців (угрів, поляків і чехів) і мав підтримку Володаря і Василька Ростиславичів (ворогів київського князя), вимагав від городян відчинити перед ним браму. Але Андрій, сподіваючись на Господа і на свого батька, тримався твердо. Ситуація розрядилася несподівано: під час об'їзду обложеного міста Ярослав наптовхнувся на двох поляків (що, мабуть, не належали до його війська), котрі і вбили його. Залишене без проводиря військо розійшлося хто куди, а Володар із Васильком схаменилися і послали дарунки Мономаху до Києва, благаючи простити їх.

Володимир Всеволодич звернувся з промовою до своєї військової дружини, засудив гордощі й непослух Ярослава і послав до Володимира-Волинського великий контингент воїнів на чолі з Мстиславом. Сам князь збирався піти слідом за ним «съ всеми вои», та надійшла звістка про загибель Ярослава і зняття облоги з міста⁴⁷.

Що ж до «Повісті Мстислава Володимировича», то розгледіти її в порічних статтях 1125–1132 рр. доволі складно. Тому що розповідь про вокняжіння Мстислава починається в ізводі буденно, лаконічним порічним записом: «Мъстиславъ, старейший сынъ его [Мономаха] седе на столе в Киеви, отца место своего, майя въ 20. Слышавше же се врази половци смерть Володимерю, и присунушася къ Баручю...»⁴⁸. У наступних, 1126–1127 рр., коротких статтях ім'я

Мстислава навіть не згадується. Це типові для джерела порічні статті. Хіба що стаття 1128 р. зберегла певні риси тієї можливої повісті, яка могла бути воїнською.

У цій статті йдеться про те, як майбутній глава клану Ольговичів Всеволод відібрав у свого дядька Ярослава Чернігів і сів у ньому: «Олговичь Всеволодъ я стръя своего Ярослава Чернигове...». Він захопив престол, зневаживши порядок престолонаслідування. Мстислав із братом Ярополком вирішили піти на Всеволода, щоб відновити справедливість. Вони присягнулись Ярославу, що допоможуть йому повернутися до Чернігова. Та ігумен київського Андріївського монастиря Григорій відрадив братам воювати, сказавши, що меншим злом буде переступити хресне цілування, ніж пролити християнську кров. Григорія підтримав скликаний ним церковний собор. Ярославу довелося піти на удільний стіл до Мурома. Повістяр зі співчуттям пише про вимушений вчинок Мстислава: «И створи волю ихъ [діячів церкви], и съступи хреста Мъстиславъ къ Ярославу, и плакася того вси дни живота своего»⁴⁹.

Можна висловити здивування з приводу того, що князювання Мстислава описане так лапідарно у Київському ізводі, адже його надзвичайно високо цінували на Русі. Мине кілька років, і літописець добрим словом згадає государя, засуджуючи князівські чвари по смерті Ярополка (1139 р.). Він згадає також, як Мстислав самовладно вигнав із Руської землі двох половецьких княжичів, що «не бяхуть [в] его воли», і заслав їх аж до Царгорода: «Се бо Мъстиславъ великый наследи отца своего потъ [шлях] Володимера Мономаха великаго»⁵⁰. Налякані княжичі наважилися повернутися на Русь лише через сім років після кончини грізного Мстислава...

Як це не дивно, в літописі взагалі відсутній посмертний панегірик Мстиславу, і лише коротко згадано про його смерть. А тим часом «великий Мстислав», як мало хто серед його рідні, заслуговував на зворушену і захопливу похвалу, і не тільки як борець проти половецьких ханів, а й як государ, що зумів зберегти єдиновладдя на Русі та єдність держави. І того й іншого так не вистачатиме його наступникам на київському столі!

Звідси напрошується висновок, що «Літопис Мстислава», як дехто називає його, зберігся в Київському ізводі з великими втратами, приблизно десь на чверть його первинного тексту. Цього, втім, недосить для заманливого припущення щодо існування особливої воїнської повісті про князя Мстислава. Так само у звичайних, здавалося б, літописних статтях відбите князювання у Києві Ярополка Володимировича⁵¹. Однак статті, що охоплюють 1132–1139 рр., докладніші й системніші від тих, в яких описане правління Мстислава. Крім того, що головне, вони об'єднані фігурою Ярополка, котрий стоїть в епіцентрі викладу. А це і є одна з найсуттєвіших ознак літописної повісті.

Вже у першій статті цієї, умовно кажучи, «Повісті Ярополка» ми бачимо сина Мономаха у ролі великого князя Русі, котрому доводиться стримувати зазіхання на Київ і загальноруську владу свого молодшого брата Юрія (Долгорукого) і брата у перших Всеволода Ольговича. Незабаром після сходження на київський стіл Ярополк залагоджує конфлікт між родичами через Переяславль Руський, виводить звідти Юрія і віддає місто іншому братові В'ячеславу. Юрій не вгамувався і виміняв у Ярополка Переяславль на свій Суздаль. Адже Переяславль був своерідною сходиною до великокнязівського стола, отож, Юрій чітко позначив цим вчинком свої наміри. Тоді до змагань навколо Києва втрутилися Ольговичі⁵², котрі теж вважали свої права на стольний град Русі безсумнівними.

Повістяр зображує нерішучого насправді й непослідовного Ярополка владним вершителем долі Руської землі. Він швидко (в зображенні автора) нібито розв'язує переяславський вузол, віддавши місто з властю іншому своєму бра-

тові Андрію. По тому Всеволод Ольгович теж вирішує забрати собі Переяславль і «сь всею братъею» підступив до міста. Ярополк завдав йому контрудару, захопивши частину Чернігівської землі. Але потім Ярополк, котрий зібрав велике військо, не знати чому, пішов на мир: «И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую». 1139 року Всеволод Ольгович знову рушив на Ярополка. Та «людие черниговци» примусили Всеволода просити миру, і Ярополк, подібний (на думку повістяра) до свого батька Володимира, милостивим норовом і поважанням Господа, «створи с нимъ миръ»⁵³. Все сказане дозволяє, здається, припустити, що Київський ізвод зберіг фрагменти «Повісті Ярополка».

У відбитій у Київському ізводі частині «Повісті Ярополка» створено все ж таки доволі об'єктивний образ князя. З її тексту виходить, що він не зумів об'єднати клан Мономашичів та закріпити за ним Київ і загальноруську владу. Напроти того, з перших днів свого князювання Ярополк допустив розкол свого клану на Мономашичів і Мстиславичів, які почали завзято змагатися між собою за волості та міста. Його міжкнязівська політика виявилася непослідовною й хаотичною. Ярополк не зміг скористатися ні дипломатичними, ні військовими засобами, щоб відтіснити Ольговичів від Києва. Оповідаючи про його намагання помирити між собою Ольговичів і Давидовичів, джерело зауважує: «Хулу и укорь прия на ся [Ярополк] отъ братъе своея и отъ всихъ...», чим відбиває непопулярність князя і його державницьких заходів у феодальному суспільстві. Його земельні пожалування були безсистемними і не служили ні клановим інтересам нащадків Мономаха, ні справі зміцнення великокнязівської влади (його земельну політику неначе перейняв його наступник Всеволод Ольгович). Тому по кончині Ярополка його брати не змогли протистояти злагодженому натискові Ольговичів – Всеволода, Ігоря і Святослава⁵⁴.

«Повість Всеволода Ольговича»

Ще більше підстав існує для твердження, що наступною повістю в нашому літописі є твір, присвячений Всеволоду Ольговичу. М.С.Грушевський визнав, що «панування Всеволода ... описане в ряді досить великих записок доволі однотайно», тобто становить цілісність⁵⁵. П.П.Толочко теж бачить у статтях 1140—1146 рр. «комплекс записів», які розглядає мов літопис Всеволода⁵⁶. Обидва дослідники згодні в тому, що ця низка записів є прихильною до Мономашичів, а до самого Всеволода автор ставиться досить стримано. Робились спроби виявити джерела розповіді про цього князя. Висловлювалася думка, що серед них був якийсь літопис «Володимирова племені» за 1139—1143 рр., що симпатизував князеві Андрію Мономашичу, а також літописи самого Всеволода і його братів Ігоря й Святослава. Обидва вони були ображені старшим братом, котрий позбавив їх Чернігова і вперто відмовлявся надати їм якісь волості (про що красномовно оповідає Київський ізвод). Тому літописці Ігоря й Святослава були вороже налаштовані проти глави клану Ольговичів⁵⁷. Певна річ, у Всеволодовій повісті відчувається ще й рука прихильного до нього чернігівського книжника. Тому образ цього государя в повісті виглядає таким суперечливим...

Між повістями Ярополка і Всеволодовою немає звичайних порічних статей. Джерело розповідає, як негайно після кончини Ярополка починає діяти чернігівський князь. Уже самий початок «Повісті Всеволода Ольговича» зображує його вокняжіння в Києві з відвертим осудом дій князя. Коли по смерті Ярополка Володимировича в березні 1139 р. у Києві сів його наступник за віком брат В'ячеслав, про це дізнався Всеволод і разом зі Святославом Ольговичем (братом) та Володимиром Давидовичем (братом у перших) прийшов до Вишгорода, зібрав там військо і несподівано для В'ячеслава пішов на Київ. Коли він «нача зажигати двори иже суть предъ городомъ и в Копыреве конце», миролюбний

В'ячеслав вирішив віддати йому Київ і подався до свого доменіального володіння Турова. Всеволод сів на київський стіл – і відразу обманув брата Ігоря, якому обіцяв передати Чернігів, але не зробив того, а впустив до міста свого союзника Володимира Давидовича⁵⁸. Із цього почалася напруженість у стосунках Всеволода з братами Ігорем і Святославом.

Всеволод Ольгович виглядає в присвяченій йому повісті політиком непослідовним, нерішучим і зрадливим. Його стихія – інтриги, до них він вдається навіть у стосунках із рідними братами. Можна думати, що, силою заволодівши великокнязівським престолом, Всеволод почувався незручно і невпевнено. Вже через кілька днів після усунення В'ячеслава «седню Всеволоду Києве, и тогда нача слатися къ Володимеричемъ [Мономашичам] и ко Мъстиславичема⁵⁹, хотя мира с ними»⁶⁰.

Та Мономашичі і Мстиславичі (главою останніх був діяльний син Мстислава Володимировича Ізяслав) відхилили його мирну пропозицію і домовилися разом піти на Київ. Всеволоду довелося зібрати братів-Ольговичів, покликати Володимира Давидовича та Володимирка Володаревича галицького. Все недовге, шестилітнє правління Всеволода пройде у воєнних зіткненнях із конкурентами, маневруванні між рідними братами і братами у перших Давидовичами та нацькуванні суперників одного на одного. Мабуть, тому, що в основі «Повісті про Всеволода» лежать джерела, які йому здебільшого не симпатизували, він охарактеризований у своїй повісті геть непривабливо.

Повістяр осудливо зауважує: «Сам [Всеволод] хотяше землю всю [Русь] держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленська, а подъ Изяславомъ Володимеря»⁶¹. То були доменіальні володіння обох старших Мстиславичів. Продовжуючи політику усунення конкурентів із південної Руської землі, він намірився вигнати Андрія Мономашича з Переяславля Руського, звідки той загрожував його київському князюванню. Але Андрій виклично відповів Всеволоду: «Въ Переяслави хочю на своей отчине смерть прияти. Оже ти, братъ, не досити волости, всю землю Рускую държачи, а хочещи сея волости. А убивъ мене, а то тебе волость, а живъ не иду изъ своей волости». Андрій розбив військо Всеволодова брата Святослава, і «заутра миръ створиста Всеволодъ съ Андреємъ». До цих слів книжник додав багатозначну ремарку: по тому «целова крестъ Андрей, Всеволодъ же бяше не целовалъ креста еще». Тієї ж ночі загорівся Переяславль, Всеволод налякався і нікого не послав до міста гасити пожежу, натомість вранці повинився перед Андрієм і визнав, що у пожежі винен він сам, бо вчасно не приніс присягу на хресті⁶². Ця повчальна історія лиховісним камертоном звучить протягом усієї «Повісті про Всеволода».

Як підкреслює повістяр, Всеволод Ольгович не скористався з уроків невдалого князювання Ярополка Володимировича. Бо він почав ворогувати не лише з Мономашичами–Мстиславичами, а й зі своїми братами та іншим чернігово-сіверським родом – Давидовичами. Всеволод короткозоро зробив ставку на честолюбного онука Мономаха Ізяслава Мстиславича. 1142 року він надав Ізяславу Володимир-Волинський, наділив сина Святослава Туровим, проте обділив рідних братів Ігоря і Святослава. «И бысть братъи его тяжко сердце Игореви и Святославу: волости бо даетъ сынови, а братъи не надели ничимъ же». Вони хотіли одержати від нього Чернігівську і Новгород-Сіверську волості⁶³. Адже, зробившись київським князем, Всеволод залишив за собою і престол Чернігова, що викликало справедливе обурення братів.

І далі Ігор і Святослав Ольговичі вперто продовжували вимагати від Всеволода родові землі й вирішили самі здобути собі волості: «Ты намъ братъ старейший, аже ны не даси, а намъ самимъ о себе поискати!»; и распрѣвшеся съ Всеволодомъ и поехала отъ Киева ратью на Вячьслава» у союзі з Давидовичами⁶⁴. Всеволод згадав, нарешті, що він – київський князь, і послав В'ячесла-

ву Володимировичу «вои в помочь». Йому довелося також задобрити невеликими земельними пожалуваннями братів-Ольговичів і Давидовичів, аби розірвати їх союз.

Нелогічна й короткозора міжкнязівська політика Всеволода Ольговича заважала здійсненню його планів. Він так і не зумів посварити між собою нащадків Мономаха, не зміг навіть зробити рідних братів своїми союзниками. Всеволод марно продовжував шукати союзу з Мономашичами, аби хоч якось зміцнити своє становище у Києві. Тому він дозволив сісти в Переславлі Південному Ізяславу Мстиславичу, вивівши того з Володимира-Волинського, а Володимир віддав синові Святославу. Повістяр відгукнувся на ту його дію словами: «Не любяхуть сего Олговици, братья Всеволожа, и поропташа на нь, оже любовь имеешь съ Мьстиславичи...»⁶⁵. У той час Всеволод зумів якось примирити братів, кинувши їм дрібні володіння. Але невдоволення серед молодших Ольговичів не вщухло.

Всеволод Ольгович, великою мірою під тиском суспільної думки, насамперед феодального середовища Русі, час від часу докладав зусиль до зміцнення державної структури, підірваної розкольницькими діями самого великого князя та його братів. У 1144 р. він зібрав князівську коаліцію і пішов походом на галицького государя Володимирка Володаревича, котрий не бажав йому «поклонитися». Брат Ігор умовив Всеволода почати переговори. (Книжник не приховує того, що за це галицький князь обіцяв Ігорю по смерті брата допомогти йому сісти у Києві). Наляканий Володимирко визнав зверхність Всеволода і заплатив величезну контрибуцію – більше двохсот кілограмів срібла⁶⁶.

Повістяр доніс до нас історію останнього року князювання Всеволода. Він довго і тяжко хворів, через що (як пояснює повістяр) і не зміг вдруге упокорити Володимирка галицького, повернувшись із походу в його розпалі. В останні місяці життя він, мабуть, згадав, що очолює клан Ольговичів і вирішив потурбуватися справами київського князіння. Він зібрав братів-Ольговичів і Давидовичів, запросив Ізяслава Мстиславича, в якому даремно, як з'ясувалося, бачив союзника і виклав перед ними свої наміри. Всеволод заявив, що йтиме по стопах Мономаха. Адже той посадив у Києві сина Мстислава, а Мстислав передав престол братові Ярополку. Отже, сказав Всеволод, «азъ по себе даю брату своему Игореву Киевъ»⁶⁷. Він змусив князів присягнути у вірності своєму наступнику. До цих слів складач «Повісті про Всеволода» додав проникливе зауваження: «И много замышлявшу Изяславу Мьстиславичу, нужна бысть целовати крестъ»⁶⁸.

Всеволод Ольгович також закликав князів присягнутися його братові Ігорю в тому, що не будуть вимагати волостей від нього, а задовольняться тим, «что вамъ начнетъ даяти, но по воли, а не по нужи»⁶⁹. Однак цей його заклик залишився не почутим.

Напередодні кончини Всеволод запросив до себе проводирів київського віча і вимагав від них присягнути на вірність його братові Ігорю. «Они же вси целоваше к нему [Ігорю] крестъ, рекуче: «Ты намъ князь», и яшася по нь лестью»⁷⁰, тобто, присягнули нещиро. Так само нещиро підтвердили свою вірність Ігореві Ізяслав Мстиславич і Давидовичі. А другого дня Всеволод помер. Це сталося 1 серпня 1146 р.⁷¹

Так само, як у повістях про Мстислава і Ярополка Володимировичів, «Повість Всеволода Ольговича» у тому вигляді, в якому вона дійшла до нас, не завершується панегириком покійному. На мою думку, його й не існувало. При тому, що ставлення повістяра до цього государя взагалі суперечливе, його князювання перейшло в заворушення киян, котрі піднялися проти брата покійного Ігоря. Мабуть, творець повісті визнав для себе недоцільним складати похвалу князеві, котрий розбурхав суспільство і, врешті-решт, призвів країну до громадянської війни.

Та ані князі-Рюриковичі, ані київське віче, очевидно, не збиралися виконувати умови присяги щодо Ігоря Ольговича, складеної на хресті перед Всеволо-

дом. Занепокоєний Ігор «єха Киеву, и созва кияне вси на Ярославль дворъ, и целовавше къ нему хрестъ...»⁷² – вдруге за останні дні. Порушення «хрестного целования» було в ті часи буденною справою. Порушники, певно, вважали, що роблять це з високих політичних міркувань, а вже справа священика (чи митрополита, коли йшлося про київського князя) відпустити їм гріх. Дійсно, коли Ігор повернувся до палацу, віче знову зібралося біля Турової божниці й почало кликати його до себе. Він послав до них брата Святослава, бо сам мав хворобу ніг, не міг ходити, та й, мабуть, їздив верхи через силу. І тепер уже Святослав від імені брата цілував хрест вічу в тому, що над городянами не будуть чинити насильств і судитимуть справедливо⁷³. Здавалося б, конфлікт між князем і городянами владнали. Тут на політичну сцену виступив найбільш активний Мономахич – Ізяслав Мстиславич. Далі «Повість Всеволода Ольговича» якось непомітно переходить в аналогічний твір про Ізяслава Мстиславича. Але вона за-слуговує на окремий розгляд.

¹ Видається, звичайно ж, за Іпатіївським списком (ПСРЛ. – Т.2. –Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908). У цій праці я скористався більш зручним для читання виданням: Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871.

² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.571.

³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.94.

⁴ Бестужев-Рюмин К.М. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.125–150.

⁵ Бестужев-Рюмин К.М. Указ. соч. – С.149–150 та ін.

⁶ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – С.5 (передрук із першого видання: К., 1923).

⁷ Там само. – С.12.

⁸ Показовою у цьому плані є його багатотомна «Історія України-Руси».

⁹ Ерёмин И.П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома). – Т.VII. – Л., 1949. – С.82.

¹⁰ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.174–175.

¹¹ Див.: Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – Гл.III: Хронологический комментарий к Ипатьевской летописи. – С.124–211.

¹² Строев П.М. Предисловие к изданию «Софийского временника». – Санкт-Петербург, 1820.

¹³ Лихачёв Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк // Повесть временных лет / Подг. текста, перев., ст. и комм. Д.С.Лихачёва. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.291.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.110–115.

¹⁵ Там же. – С.92.

¹⁶ Там же. – С.87, 88, 110.

¹⁷ Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т.1. – Москва, 1987. – С.184.

¹⁸ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.391.

¹⁹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.226.

²⁰ Див., напр.: Повесть временных лет. – С.91.

²¹ Між князями-ізгоями Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, з одного боку, та київським князем Ізяславом Ярославичем і його братом Всеволодом, з іншого. У битві загинули Ізяслав і Борис. Олег із рештками дружини втік до Тмуторокані, а Всеволод вокняжився у Києві.

²² Повесть временных лет. – С.103.

²³ Орлов А.С. Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.37.

²⁴ Повесть временных лет. – С.103.

²⁵ Там же. – С.92.

- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Орлов А.С. Указ. соч. – С.37.
- ²⁸ Повесть временных лет. – С.95, 96, 112; Орлов А.С. Указ. соч. – С.37.
- ²⁹ Лихачёв Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк. – С.284.
- ³⁰ Урочище на Долобському (Дулебському) озері у Київській землі.
- ³¹ Повесть временных лет. – С.117–118.
- ³² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.77.
- ³³ Повесть временных лет. – С.122.
- ³⁴ Котляр М. Данило Галицький. – К., 2002. – С.325 та ін.
- ³⁵ Повесть временных лет. – С.129.
- ³⁶ Там же. – С.122.
- ³⁷ ПСРЛ. – Т.1. Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – 2-е изд. – Ленинград, 1927. – Стлб.293–294. У Лаврентіівському ізводі вміщено дещо інший, ніж у Київському, варіант Повісті Мономаха.
- ³⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.209.
- ³⁹ Там же. – С.216.
- ⁴⁰ Там же. – С.217–218.
- ⁴¹ Там же. – С.220, 246.
- ⁴² Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950 (Литературные памятники). – С.26.
- ⁴³ Див.: Орлов А.С. Указ.соч. – С.44.
- ⁴⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. – К., 2005. – С.138.
- ⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С.208.
- ⁴⁶ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.111–129. На цих сторінках життєпис Мономаха має певні ознаки воїнської повісті.
- ⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С.206–207.
- ⁴⁸ Там же. – С.208.
- ⁴⁹ Там же. – С.209–210.
- ⁵⁰ Там же. – С.217.
- ⁵¹ Там же. – С.212–217.
- ⁵² Там же. – С.212–214.
- ⁵³ Там же. – С.215–216.
- ⁵⁴ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.145–146.
- ⁵⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.11–12.
- ⁵⁶ Толочко П.П. Указ. праця. – С.140–142.
- ⁵⁷ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века // История СССР. – 1959. – №5. – С.61–62.
- ⁵⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.217.
- ⁵⁹ Синам Мстислава Володимировича.
- ⁶⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.218.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Там же. – С.218–219.
- ⁶³ Там же. – С.222.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. – С.223–224.
- ⁶⁶ Там же. – С.225–226.
- ⁶⁷ Там же. – С.227.
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Там же. – С.229.
- ⁷¹ Там же. – С.229, 457.
- ⁷² Там же. – С.229.
- ⁷³ Там же.

In our opinion, the Kyiv Chronicle is izvod, which consists mainly of war stories connected analytical articles. This exploration examines novels by Volodymyr Monomakh, his sons – Mstyslav and Yaropolk, and nephew Vsevolod Olhovych.

О.О.Мельникова*

**РЕНЕСАНС СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ? РОЗДУМИ ПРО МІФОТВОРЧІСТЬ
У СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ****

Спростовуються найбільш популярні у сучасній історичній науці і у середовищі дилетантів міфи. Ідеться про пошуки Туром Хейєрдалом батьківщини норвежців на Дону, «нову хронологію» А.Фоменка, «Велесову книгу», намагання зробити скандинавів-варягів нікому невідомими слов'янами з Прибалтики та ін. Автор з'ясовує причини активізації міфотворчості в останнє двадцятиріччя.

Дивна річ – одержимість! З одного боку, без неї не здійснювалися б відкриття, що докорінно змінювали життя людства, – від кам'яного віку й до наших днів. Без неї не може бути і справжнього вченого, і навіть чудовий, але байдужий до всього професіонал може залишитися всього-на-всього ремісником. З іншого боку, одержимість якою-небудь ідеєю, хай навіть у певних рамках плідною, здатна похитнути високий професіоналізм, змусити вченого щиро не бачити фактів, що ставлять під сумнів його гіпотезу, а в особливих випадках – і свідомо замовчувати або викривляти їх. Що ж уже тоді казати про дилетантів або людей не досить обізнаних із науковою сутністю справи (яка нерідко є за межами їхньої власної професії), якій вони присвячують свої фізичні сили та енергію. І зовсім сумно тоді, коли одержимість ідеєю, можливо, спочатку й щира, підтримується ідеологічними, політичними або й іншими кон'юнктурними міркуваннями.

Кожне наукове співтовариство стикається з подібними явищами і змушене так чи інакше реагувати на них. У другій половині 1990-х рр. історики, філологи, археологи Норвегії були дуже занепокоєні: Тур Хейєрдал, знаменитий норвезький мандрівник і національний герой спочатку висунув припущення, далі почав шукати йому підтвердження і нарешті видав як науково доведений факт таку ідею: батьківщиною норвежців (не скандинавів узагалі, а саме норвежців!) є північне узбережжя Азовського моря¹. Доказ лежав на поверхні й був зрозумілий будь-кому: у вступі до створеного в 1220-ті роки зведенню саг про норвезьких конунгів «Круг Земний» і «Молодша Едда» (пам'ятки, що норвезькі діти читають у школі, так само, як наші – «Слово о полку Ігоревім») їх автор Сноррі Стурлусон пише про те, що Один та інші божества давньоскандинавського язичницького пантеону насправді були вождями народу асів², який спочатку жив у «Великій Світлоді», розташованій десь в Азії або в Трої і яку деякі інші твори вміщують у Північному Причорномор'ї. Вони й привели свій народ до Скандинавії³. Від аса Одина і його сина Інґві-Фрейра⁴ і походять шведи та норвежці. Т.Хейєрдалу було очевидно: прабатьківщина асів (і, відповідно, норвежців) знаходиться там, де збереглась їх одвічна назва – Азов!⁵ Дивитися в етимологічні словники йому не було необхідності, адже співзвучності ас – Азія – Азов⁶ говорили самі за себе. Гіпотеза вимагала підтвердження (для скептично налаштованого наукового світу, не для Т.Хейєрдала, – адже він і так знав, що правий), і знаменитий мандрівник починає розкопки поблизу Азова. Кажуть, якийсь предмет скандинавського походження, правда, не доби вікінгів, а часів

* Мельникова Олена Олександрівна – д-р іст. наук, професор, закордонний член Шведської академії імені короля Густава Адольфа, керівник центру «Східна Європа в давнину і середньовіччя» Інституту загальної історії Російської академії наук (Москва, Російська Федерація).

** Переклад з російської – М.Ф.Котляр (Інститут історії України НАНУ).

здобуття Азова Петром Великим, на службі в якого було чимало шведів, дійсно знайшли.

Ситуація була відверто анекдотичною, і не була б варта прикроців професіоналів, якби не одержимість Т.Хейердала цією ідеєю і не його авторитет національного героя. «Відкриття» норвезького мандрівника почали активно пропагувати у засобах масової інформації. Його яскраві, як завжди, сповнені переконання виступи по телебаченню і в пресі, справляли великий вплив на широку публіку, що охоче приймала сенсаційну новину, не вникаючи в деталі і, тим більше, не цікавлячись, та й не маючи змоги оцінити вагомість його «аргументації». Саме це впровадження історичного міфу у суспільну свідомість і викликало тривогу спеціалістів, тим більше, що серед тих, хто увірував у «азовську прабатьківщину», виявились і чиновники від освіти, котрі, незважаючи на протести (усні й письмові) вчених, почали обговорення питання, чи не варто відкриття Т.Хейердала донести до відома дітей, включивши відповідний пасаж до шкільних підручників. Проблема була розв'язана природним чином: Т.Хейердал помер, і ажіотаж швидко вщух.

Історія з «азовською прабатьківщиною» норвежців є повчальною в багатьох відношеннях. Пошуки прабатьківщини свого народу – достойне наукове завдання, і воно може бути поставлене щодо скандинавських народів⁷. Однак звернення до них вимагає спеціальних знань, якими Т.Хейердал, котрий не мав ні історичної, ні філологічної освіти, не володів. Більше того, йому були чужими й методи суто наукового дослідження, тому, наприклад, різне походження слів «ас», «Азія» і «Азов» ним просто ігнорувалось. Очевидність, простота аргументації сприймалися ним і публікою як доведеність, «науковість» аргументації. Однак у науці очевидне далеко не завжди буває істинним. Скільки-небудь складна аргументація вимагає знання предмета, і чим вона глибша, тим фундаментальнішими мають бути знання. Наївне зіставлення співзвучних слів (за принципами «народної етимології»), так характерне для середньовічної науки, – один із найбільш очевидних «аргументів». Не випадково, що саме він ліг в основу побудови Т.Хейердала. Більше того, одержимість цією ідеєю, глибока і цілком щира впевненість в її справедливості зробили Т.Хейердала зовсім глухим до аргументів своїх противників, яким він закидав некомпетентність, прагнення опорочити його особисто та інші злі умисли.

Подібні ситуації виникають і у шведській, і в американській, і в англійській історичній науці. Не виняток і наша країна. Досить пригадати «нову хронологію» А.Т.Фоменка чи «Велесову книгу»⁸, похитнути віру в яких не можуть жодні наукові аргументи. Ситуація з « новою хронологією » дивовижним чином нагадує «азовську прабатьківщину» Т.Хейердала. Відомий математик і, певно, любитель історії, А.Т.Фоменко ще в 1970-х рр. усвідомив «трагічну помилку» всіх істориків (колишніх і сучасних): прийняте в історичній науці датування подій античності й середньовіччя є категорично неправильним. За його розрахунками, у писемних джерелах, що їх історики відносять до античності, середніх віків і нового часу, згадуються ті ж астрономічні явища: затемнення, проходження комет та ін. Отож, хронологічна шкала історії людства має бути «згорнена», немов складаний метр, унаслідок чого історичні особи й події різних епох зливаються воедино. Писемна історія людства, як виявляється, охоплює не 15 тисяч років, а лише кілька століть.

Рукопис майже в півтори тисячі сторінок із докладним викладом цієї теорії (мені довелося його прочитати) був представлений ще в 1970-ті роки на суд учених, котрі категорично засудили й відкинули його⁹. І лише після скасування цензури «історичні твори» А.Т.Фоменка і Г.В.Носовського заповнили полиці книжкових крамниць. Немає сумнівів у тому, що творцеві « нової хронології » притаманна та ж одержимість ідеєю, що й Т.Хейердалові. Він так само щиро

вірує (принаймні, вірив у час створення своєї «теорії») в істинність своїх викладок і так само твердо переконаний (чи був переконаний) у некомпетентності або заздрощах своїх опонентів, котрі не змогли побачити таке очевидне для нього, А.Т.Фоменка.

Однак в умовах масового тиражування «нової хронології» виявилися нові тенденції, що суттєво змінили характер цього явища. З одного боку, сталася очевидна комерціалізація ідеї, а сама вона перетворилася на бренд, що дозволяє багаторазову «дуплікацію» (термін самого А.Т.Фоменка) видань. З іншого, – «нова хронологія» ідеологізувалася: вона почала служити обґрунтуванням пріоритету слов'янських народів, а точніше, російського народу в цивілізаційному розвитку людства. Якщо інші творці «істинної історії» досягали цього, уявляючи слов'янське або руське минуле більш давнім, ніж воно було насправді (наприклад, аж до вавилонського стовпотворіння), то накладання хронологічних шарів дозволило, навпаки, омолодити всесвітню історію таким чином, щоб слов'янський етногенез збігся у часі з найдавнішими цивілізаціями світу.

Як і Т.Хейєрдал, А.Т.Фоменко знайшов розуміння не у спеціалістів, а у широкій читацькій аудиторії. Легкість сприймання та популярність ідеї Т.Хейєрдала багато в чому пояснюються його славою й авторитетом. Але вони відбивали одну важливу і поширену особливість суспільної свідомості: певну недовірливість і підозрливість не дуже освіченої, незвиклої до абстрактного мислення, хай і компетентної у своїй галузі людини, до високої науки і до професійних учених, які утворюють певну езотеричну касту і розмовляють не зовсім зрозумілою мовою. Як і багато інших, Т.Хейєрдал, звертаючись до мас, протиставляв їх невеликій купці «консервативних», «нездатних сприйняти нові відкриття» вчених, що улещувало необізнаних читачів чи слухачів, – адже, приймаючи запропоновану ідею, вони відчували себе причетними до передових віянь у науці. Цей самий ефект апеляції до широкого читача, котрий начебто швидше розбереться у проблемі, ніж закоснілі у своїх келіях вчені, використав і А.Т.Фоменко. Але в нашій країні дієвість подібної методи незрівнянно вища, ніж у Норвегії: часом добровільне і навіть сповнене ентузіазму, часом вимушене, неусвідомлене слідування ідеологічно заданим схемам і догмам радянських істориків породило у суспільстві недовіру до вітчизняної історичної науки вже в радянський час, а огульне її паплюження в 1990-ті роки призвело до її остаточної дискредитації в очах значної частини читачів. Наслідки не забарилися датися взнаки: надзвичайно численні і дилетантські «нові історії» стали неймовірно, просто-таки сумно популярними в нашій країні¹⁰. Та підкреслю ще раз, що «одержимість ідеєю» як Т.Хейєрдала, так і А.Т.Фоменка, принаймні на початку їхніх «історичних шляхів», як мені уявляється, не була обтяжена «позаідейними» міркуваннями, – то були ідеї заради ідеї в чистому вигляді.

Інша річ – «Велесова книга»¹¹. Вже саме виготовлення фальсифікату було актом свідомим, що мав певні цілі. Вони найчіткіше виявляються у самому змісті фальсифікату, що видається за найдавніше документальне свідчення найранішої історії та вірувань східних слов'ян. Його творець хотів «виправити», поліпшити, зробити більш давньою історію свого народу, тобто створити якусь конструкцію, відмінну від тієї, що постає на сторінках джерел, які дійшли до нас. Очевидно, що минуле східнослов'янського світу у тому вигляді, в якому воно відбилося в автентичних джерелах, не влаштовувало творця «Велесової книги», так само, як не влаштовує воно і сучасних її adeptів. Яким же, на думку творця фальсифікату та його послідовників, повинен бути початок нашої історії?¹² По-перше, героїчним. Якись дрібні сутички між полянами, древлянами, хазарами та іншими варягами – чи це достойний початок Русі?! Її історія повинна починатися з космічних за своїм значенням подій і вселенських перемог.

По-друге, моноетнічним. Одвіку Русь – то слов'яни-русичі, котрі з незапам'ятних (міфологічних) часів відстоюють свою свободу від ворожого оточення.

Ось воно! На протигагу Т.Хейердалу, творець «Велесової книги» піклувався не про науку (інша річ, що принципи наукового знання, на відміну від буденного, були Т.Хейердалу малознайомі): він переслідував зовсім іншу, позанаукову мету і був захоплений ідеєю зовсім іншого штибу – ідеологічною. Її можна назвати наївним патріотизмом, до якого (в умовах відриву від Батьківщини) тяжіло багато руських емігрантів.

Патріотичні мотиви, свідомо чи підсвідомо, домінують і у відродженому в 2000-і роки антинорманізмі, як домінували вони у XVIII ст. у полеміці М.В.Ломоносова з німецькими істориками, в середині XIX ст. у контексті піднесення слов'янофільства, у середині XX ст. в умовах сталінської боротьби з космополітизмом. Як виникнення, так і наступні «виплески» антинорманізму були найтісніше пов'язані з поворотними моментами в розвитку (або насадженні) національної самосвідомості. Аналогічний ідеологічний контекст породив боротьбу зі скандинавами в нашій історії і нині.

Після розпаду СРСР і зруйнування ідеологічної системи, в рамках якої була сформована національна самосвідомість, що спиралася на почуття своєї (державної) переваги й особливості (що було чудово висловлено в словах: «у советских – собственная гордость»), ці засади впали, пишатися стало нічим, комплекс переможця змінився комплексом переможеного, стара система цінностей виявилася помилковою. Соціопсихологічна криза породила низку негативних явищ у суспільстві (типу руху скинхедів) і вимагала компенсації на ідеологічному рівні. Однією з відповідей на цю вимогу стала активна міфотворчість у галузі ранньої історії та поширення етногенетичних побудов, в яких своєму народові надавалися функції героїчного першопрохідця, його минуле звеличувалося за рахунок приниження сусідніх народів, позначався зовнішній ворог, чий підступи обумовили нинішній сумний стан суспільства¹³. Компенсаторний характер такого роду міфів робить їх привабливими для мас і прибутковими для їх авторів.

Привабливим виявилось і відродження антинорманізму – в його «геденівському» варіанті¹⁴, причому не лише для широкого читача, а й для головних ідеологів країни, які намагалися знайти чи створити «національну ідею» в умовах ідеологічної кризи. Саме завдяки високому покровительству задумана як суто наукова конференція «Рюриковичі й російська державність», проведена в Калінінграді в 2002 р., перетворилася на початок широкої кампанії рекламування антинорманізму в засобах масової інформації¹⁵. Ця кампанія продовжилася публікаціями збірника «Русского исторического общества», монографії В.В.Фоміна і статей, іноді в наукових, частіше в популярних виданнях¹⁶.

Сучасний «антинорманізм» показує себе як «єдино вірний» науковий напрям, що сам собою наводить на роздуми: «єдино вірним» було сталінське вчення про мову, лисенківське – в біології та ін. В історичній же науці (та і в усіх інших), як правило, співіснують різні погляди на те ж саме явище¹⁷, його різні інтерпретації. Якщо ж пильніше подивитися на методи праці «антинорманістів», то виявляються дивовижні (й досить показові) риси типологічної подібності з побудовами Т.Хейердала, А.Т.Фоменка, А.Асова та багатьох інших.

Професіоналізм історичного і взагалі будь-якого наукового дослідження визначається низкою факторів – неписаних, але загальноприйнятих правил, яких строго дотримуються в науковому співтоваристві, правил, слідування яким часто визначається як «наявність школи». По-перше, дослідження завжди ґрунтується на певній сукупності релевантних джерел (дослідницьких даних, спостережень). Репрезентативність і повнота джерельної бази, особливо у тих випадках, коли вона (як для ранньої історії Давньої Русі) дуже бідна, є неодмінною

умовою професійного історичного дослідження. По-друге, «теперішній час, коли майже не можна очікувати на відкриття нових першоджерел, роль основного знаряддя в поглибленні вивчення древньої руської історії випала на долю джерелознавчих студій»¹⁸. Інтерпретація джерел є одним із найважливіших нині методів отримання нової інформації, і вона повинна враховувати всю сукупність текстологічних і змістових особливостей цих джерел. Таким чином, джерела та їх тлумачення є неодмінною й обов'язковою основою, на якій будеться будь-яке наукове дослідження. По-третє, будь-яке твердження вимагає адекватних доказів, а кінцева побудова теорії виконується за допомогою жорсткої системи доказів, в яких неможливі апіорні або неаргументовані судження. Це ази, вони відомі кожному студентові історичних факультетів.

Звернуся насамперед до основи основ – до джерел та їх інтерпретації. Слід зазначити, що джерела сильно заважають як Т.Хейєрдалу та А.Т.Фоменку, так і «антинорманістам». А.Т.Фоменко звільняється від них найпростішим чином: оголошує античні й середньовічні тексти фальсифікатами. А з фальсифікатами і розбиратися не варто, про них можна просто забути. І забуває! Т.Хейєрдал, не мудруючи лукаво, використовує зручний для нього текст, вірніше, фрагменти двох текстів XIII ст.¹⁹ як достовірну інформацію, що ніби підтверджує його здогад. А те, що розповіді про міграцію асів під проводом Одина з Азії присвячено чимало літератури і те, що в ній доведено: у тому вигляді, в якому ця розповідь представлена у Сноррі, то «вчена», книжна легенда (інше питання: які її джерела) його не цікавить. «Азіатська праатьківщина» скандинавів названа в джерелі – і цього досить!

Джерелознавчими питаннями не утруднюють себе й «антинорманісти». Насамперед вони відсікають (із непояснюваних і об'єктивно непояснювальних причин) практично всі ранні (до XV ст.) джерела з історії Східної Європи і Давньої Русі. Ось у монографії В.В.Фоміна вміщено розділ із багатообіцяючою назвою «Етнос і батьківщина варязької русі у світлі показань джерел»²⁰. Так і сподіваєшся на аналіз 9-го розділу твору Константина Багрянородного «Про управління імперією» (адже цікаво було б прочитати, як інтерпретоване, наприклад, повідомлення про слов'ян як пактіотів, тобто данників росів, як пояснені «роські», безсумнівно, скандинавські назви Дніпровських порогів)²¹, знамените повідомлення Бертинських анналів про росів, які виявилися «свеонами» (шведами), і свідчень багатьох інших джерел. Ну, добре, «роси», як можна зрозуміти, не цікавлять автора (хоча неясно, чому, адже, якщо доводити, що скандинавів у Східній Європі не було до кінця X ст., то принципово важливо спростувати свідчення про «скандинавізм» росів²²) – його увага прикута до варягів. Але тоді чому не лише не розглядаються, але навіть і не згадуються візантійські військові трактати X ст., де роси і варанги розглядаються як підрозділи візантійського війська, скандинавські родові саги, що оповідають про варягів у Візантії, та ін.? Джерельних повідомлень про варягів небагато, тому легше оглянути їх і, тим важливіше, дослідити. Але мови про них немає, як немає мови й про інші давньоруські джерела, крім «Повісті временних літ», хоча варяги згадуються і в Правді Ярослава, і в Києво-Печерському патерику, і у «Вопрошаннях» Кирика... Тому результатом праці автора стала вибірковість у залученні джерел, тобто непрезентативність джерельної бази.

Автор звертається до «Повісті временних літ». Однак і тут аналізу повної вибірки згадок про варягів (єдино можливий метод у сучасному дослідженні) немає: цитуються як аргумент окремі пасажи, час походження яких, їх джерела, місце у структурі твору ніколи не встановлюються. Адже «Повість временних літ» є надзвичайно складна за походженням і складом пам'ятка. Більше того, автор повністю ігнорує джерелознавчі дослідження «Повісті»²³, завдяки чому розділ відкривається сумнівним твердженням, ніби «сводчик (sic!) ПВЛ» працю-

вав над нею «з другої половини X до початку XII ст.»²⁴ із посиланням на думку А.Г.Кузьміна, яка не була підтримана літописознавцями і вже тому вимагала б додаткової аргументації. Вступна ж частина ПВЛ чомусь віднесена до кінця X ст.²⁵, хоча її очевидне пізнє походження не викликає сумнівів ні в кого із спеціалістів. Інше питання, коли саме вона була складена: в кінці XI чи на початку XII ст., що інтенсивно обговорюється літописознавцями в останні роки.

Утім, «Повість временних літ» не займає великого місця у В.В.Фоміна – їй присвячено лише дві сторінки. Найважливіше і головне джерело відомостей про Русь X – XI ст. для автора – це твори переважно XVI – XVIII ст. (наприклад, «Хронограф» С.Кубасова 1626 р., Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького 1648 р. та багато іншого, аж до «Синописа» І.Гізеля 1674 р.), як вияток – XV ст. Ось тут він і знаходить головні аргументи своєї концепції. Здивований читач може логічно запитати: яким чином письменники навіть XV, не кажучи вже про XVII ст., могли більше й точніше знати про події X ст., ніж сучасники тих подій чи їх найближчі нащадки? У них були ранні джерела? Які? Якого часу? На це дається дуже проста й універсальна відповідь: у них у руках була «традиція, освячена часом, що мала велике поширення»²⁶. – Вам зрозуміло, читачу? Але ж у професійному дослідженні потрібно було б доказово обґрунтувати, а не постулювати існування такої традиції (дуже і дуже сумнівної), а вже потім апелювати до неї.

Отже, питання щодо кола використовуваних сучасними «антинорманістами» джерел і способів праці з ними уявляється ясним: аналіз повного корпусу найдавніших свідчень підмінюється цитуванням окремих місць дуже обмеженої кількості ранніх текстів, тоді як пізні, вторинні джерела апріорно приймаються за достовірні і також цитуються без з'ясування походження та змісту, взятих із них відомостей.

Антинорманісти в усі часи не обтяжували себе складними пошуками подібного роду пояснень²⁷. Написано, наприклад, у С.Герберштейна (перша половина XVI ст.), що варяги то і є вагри – ось і добре²⁸. Це саме те, що потрібне поборникам балтійського походження варягів. А от звідки і чому виникло таке уявлення (що, до речі, спирається на «народну етимологію»), не підлягає обговоренню, тому що відразу стало б зрозумілим «книжне», що виникло у рамках «ренесансних» європейських історіографічних концепцій, підґрунтя легенди²⁹. Втім, і вчене, і пізнє походження легенд, наприклад, «августіанської» (як називає її В.В.Фомін) у «Сказаніях о князях Владимирских»³⁰, не бентежить «антинорманістів»: «існують факти, що підтверджують таку думку» (про давність уявлень щодо походження з балтійських слов'ян)³¹ – ось і все. Таким фактом (єдиним!) називається поява легенди про Гостомисла в літописних ізводах 1490-х років. Але було б добре спочатку довести, що а) легенда про Гостомисла є архаїчною (в чому існують великі сумніви), б) що вона була із самого початку зв'язана з легендою про запрошення Рюрика, і в) якщо це з'єднання сталося пізніше, – то коли і чому?

В.В.Фомін показує, що в XVI–XVII ст. у частини представників вітчизняної та зарубіжної історіографії існувало уявлення про походження Рюрика (і варягів) від роду Августа через його нащадка Пруса (засноване на співзвучності рус – прус), котрий переселився до Прибалтики. Аналіз походження і побутування цієї легенди є корисним для характеристики історичної думки того часу, але жодним чином не може пролити світло на історію IX–XI ст. Використання творів нового часу як основоположних джерел для реконструкції подій п'ятисотлітньої давнини мало чим відрізняється методологічно від наївного уявлення Т.Хейєрдала (котрий не мав, зауважимо, історичної освіти, на відміну від сучасних «антинорманістів») про достовірність вченої легенди про азіатську прабатьківщину скандинавів.

Не кращою є справа в «антинорманістів» і з системою аргументації. Фактично в їхніх працях присутні чотири основних групи доказів. Перша – це посилення на джерела (у звичайних історичних дослідженнях використовується не «посилання» на джерело, а інтерпретація його тексту). Як видно зі сказаного, джерела залучаються вибірково, і такий вибір не обґрунтовується, дивним чином перевага віддається більш пізнім текстам перед більш ранніми, джерелознавчий їх аналіз та інтерпретація конкретних повідомлень повністю відсутні, будь-яка інформація приймається за чисту монету. Тим самим доказова сила таких посилень наближається до нуля.

Друга і чи не головна група доказів (не ризикую назвати її «данями мови» або «лінгвістичною аргументацією») – ототожнення кардинально важливих слів. Цей спосіб аргументації належав до головних у праці С.А.Гедеонова «Варяги і русь», концепція якого про балтійсько-слов'янське походження варягів відроджена «антинорманістами» 2000-х років. Етимології С.А.Гедеонова були частково запозичені із творів ранішого часу (аж до С.Герберштейна) або придумані ним самим. Але і ті, й інші в переважній більшості ґрунтувалися на принципі народної (помилкової) етимології – осмисленні, як правило, запозиченого слова шляхом зближення зі співзвучними словами, але відмінними від нього за походженням³².

Для С.Герберштейна та і для істориків XVIII ст. (до народних етимологій широко вдавався М.В.Ломоносов та ін.) подібні зіставлення були нормою. Адже у XVIII ст. мовознавство як наука ще тільки робило перші кроки, а етимологізація як ґносеологічний метод була поширена і в Середньовіччі, і в новий час, ґрунтуючись на уявленнях про внутрішній зв'язок слова і позначуваного ним предмета або явища (денотата)³³. Але в той час, коли писав С.А.Гедеонов, наука про мову суттєво просунулась уперед, були закладені засади порівняльного мовознавства, і його етимологічні спроби були різко розкритиковані лінгвістами, котрі відзначали глибоку невідповідність його етимологій сучасному (тобто, середини XIX ст.) рівню науки.

«Вагри – варяги» далеко не єдиний випадок «народного етимологізування» сучасних «антинорманістів». Чудове у своїй наївності ототожнення зі словом «Русь» будь-якого європейського етноніма, що починається на ру-/ро-: рутени, руги/роги³⁴, руяни, росмони, роксолани і т. п. Цілком логічним результатом таких ототожнень стало «розмноження» русі – в останніх працях А.Г.Кузьміна їх налічується незліченна кількість. Автор скромно назвав у заголовку статті лише дві, обидві в Прибалтиці. Але, як виходить із його ж тексту, навіть у Прибалтиці їх було набагато більше: «Широке коло ... джерел вказує на наявність ряду Русій на південних і східних берегах Балтики та на прилеглих до цих берегів островах. На східному узбережжі виділяється «Русія-тюрк» (sic!), що є відгалуженням донських русів-аланів, на острові Рюген і на узбережжі, в тій чи іншій мірі віддаленому від моря, аж до Немана, згадується кілька ізольованих одна від одної, але таких, що беруть початок від єдиного кореня, Русій «красних» ...З цими ж Русіями – цілком обґрунтовано – пов'язувались і різні «Русії» в Подунав'ї та прилеглих до Дунаю областях. У Причорномор'ї ж змішувались «Русі» різного етнічного походження»³⁵. Думаю, що коментарі тут зайві – зловживання народними етимологіями до добра привести не може.

Обговорювати третю групу аргументів – археологічні матеріали (тобто наявність балтослов'янських старожитностей на території Давньої Русі) – я не буду, оскільки не археолог. Відзначу лише надзвичайно малу кількість знахідок, що їх можна віднести до поморських слов'ян, та їх локалізацію винятково в Приладожжі. Нагадаю також, що фризські пам'ятки давнини жодною мірою не можуть бути віднесені до балтійсько-слов'янських (як це робить В.В.Фомін), тому що фризи населяли узбережжя Північного, а не Балтійського моря. І, на-

решті, поверну «антинорманістам» їх власне твердження: якщо, на їх думку, дуже численні й надзвичайно поширені на всій території Східної Європи скандинавські знахідки є результатом торгових зв'язків, то чому ж нечисленні й вузько локалізовані предмети поморського походження повинні обов'язково свідчити про присутність балтійських слов'ян у Східній Європі?!

Останній же спосіб аргументації, як бачимо, заслуговує на більшу увагу, оскільки відбиває методологію сучасного «антинорманізму». Кінцевим (і найвищим) аргументом у полеміці є посилення на судження попередника-антинорманіста, головним серед яких є С.А.Гедеонов, адже саме його ідеї повторюються й нині. Апеляція до авторитета замінює власне дослідження, підмінює звернення до джерела, нерідко перетворюється на самоціль. Не випадково, у працях «антинорманістського» напрямку домінує історіографізм: в абсолютній більшості випадків майже всі вони присвячені критиці праць істориків, котрих самі «антинорманісти» оголосили норманістами!

Мене завжди дивувала непродуктивність антинорманізму. Протягом майже 250 років антинорманісти не ввели в науку жодного нового джерела, вони запропонували всього-на-всього дві нині відомі інтерпретації історії східного слов'янства без скандинавів: про заснування Давньоруської держави балтійсько-слов'янськими варягами (С.А.Гедеонов) і середньодніпровською руссю (М.М.Тихомиров)³⁶. Однак жодна із цих концепцій не була оригінальною: перша брала початок в історіографії XVI–XVIII ст., друга – від народних етимологій М.В.Ломонсова (русь=іраномовні роксолани і загадкові росомони). Жодна з них не спиралася на нові джерела чи хоча б на нову їх інтерпретацію – важливим був лише вибір «ключового» слова: «варяг» (С.А.Гедеонов) або «русь» (М.М.Тихомиров) і його ототожнення з яким-небудь співзвучним етноном. І ось знову переживується все та ж етновизначальна жуйка! Ну, чи не нудно?

Адже навколо безліч невирішених, а часом і нерозглянутих проблем, навіть у річищі «антинорманізму» – скільки можна було б знайти нових аспектів і нових дослідницьких проблем. Адже зв'язки Русі з балтійськими слов'янами (якщо вони дійсно існували) залишаються невідомими. Ось широке поле діяльності: чи є згадки таких зв'язків у джерелах (зрозуміло, ранніх, а не XVII ст.), якщо є, то що про них розповідається, як вони зображуються тощо. Чому ж не пророблена ця праця замість того, щоб, Господь знає, в який раз твердити, що русь і руси – те саме. Можливо, що й звернення до народних етимологій і до літератури XVI – XVII ст. продиктоване саме повною відсутністю у джерелах X – XII ст. яких би то не було вказівок на контакти між західно- і східнослов'янським світами? Думаю, що все ж таки ні, хоча прямих вказівок про такі контакти у джерелах дійсно немає. Існують непрямі дані, які свідчать, що балтійські слов'яни могли бути втягненими у походи вікінгів і могли разом із ними заходити до Східної Європи.

У 1990-х рр. у США, де пишним цвітом розквітнув креаціонізм, історики спробували осмислити феномен міфотворчості в історичній науці³⁷. Узагальнюючи свої спостереження, вони сформулювали кілька основних ознак, характерних для цього явища. Що ж є типовим для міфотворчості у сфері історії?

1. «Окопна» свідомість.
2. Нехтування досягненнями сучасної науки або незнання їх³⁸.
3. Протиставлення своєї теорії «офіційній» науці, що «загрузла», закосніла тощо³⁹.
4. Звернення до широкої публіки, яка начебто здатна зрозуміти й оцінити «нове слово» – на протилежність ученим-ретрографам і відповідно інтенсивне використання засобів масової інформації⁴⁰.

5. Немотивована агресивність⁴¹.

Навіть поверхове порівняння вказує на глобальний характер цього явища, прояви якого відзначаються і в Німеччині, і у Швеції, і у Франції та інших країнах.

Вступати в дискусію з «міфотворцями» немає сенсу: неможливо пояснити віруючому, що шанована ним священна книга не дана Богом, а складалася на підставі різних джерел протягом кількох століть. Він вірить і буде продовжувати вірити, незважаючи на всі доводи розуму. Одержимість ідеєю, особливо коли ця ідея приносить кон'юнктуру вигоду, робить людину глухою до будь-яких раціональних аргументів. Ми розмовляємо на різних мовах, – тому мої роздуми звернені не до «міфотворців», котрі здатні хіба що вибухнути новими потоками лайки, а до тих, кого дійсно цікавить справжнє минуле нашої Вітчизни.

¹ Heyerdal T., Lilljeström P. Ingen groncer. Oslo: J.-M.Stenersens Forlag. A.S., 1999.

² Áss (із загальногерм. *ānsuR) – давньоскандинавське найменування богів вищого клану.

³ Ця вчена легенда виникла ще до Сноррі (пом. у 1241 р.), мабуть, під впливом поширеної в західноєвропейській історіографії XII–XIII вв. етногенетичної легенди про походження європейських народів від того чи іншого героя античності (так, Гальфрід Монмутський виводив населення Британії з Риму і вважав його – за співзвучності – нащадками Брута). Див.: Heusler A. Die gelehrte Urgeschichte im altisländischen Schriftum. – Berlin, 1908; Jackson T. Svíþjóð in mikla eða kalda (Sweden the Great or Cold) // Berkovsbók: Studies in honour of prof. V.Berkov. – Москва, 1996. – Р.107–114; Мельникова Е.А. Легенда об азиатской прародине в средневековой Скандинавии // Теория и методы исторической науки: шаг в XXI век / Отв. ред. Л.П.Репина. – Москва, 2008 (у друку).

⁴ Відповідно до міфологічних уявлень давніх скандинавів, Фрейр, бог плодучості, не лише не був сином Одина, а й належав до іншого клану богів – ванів, і його батьком був Ньйорд.

⁵ Зі схожим методом інтерпретації легенди про прабатьківщину скандинавів мені довелося зустрітись незабаром після виходу у світ публікації давньоскандинавських географічних творів (1986 р.), у двох з яких вона наводиться. Історик з Осетії, приїхавши до Москви, знайшов мене і сердечно дякував за те, що я «відкрила джерела осетинського народу», який чи то походить від богів-асів, чи то споріднений з ними!

⁶ Назва «Азов» уперше засвідчена у формі «Азак» (ординське місто на місці античного Танаїса в гирлі Дону) у XIII ст. Походить із кримськ.-татар. Azaw, пор.: тур. Azak, звідки рум. Azác (див. словник М.Фасмера).

⁷ Правда, варто зазначити: вже давно визнано, що останнє велике вторгнення нового етносу на Скандинавський півострів сталося в кінці неоліту, і носії культури бойових сокир, як прийнято називати цей етнос за найбільш характерним елементом їхньої матеріальної культури, є предками північних германців. Однак бували й пізніші міграції, хоча й меншого масштабу, із Центральної Європи.

⁸ Кількість прикладів можна було б наводити і далі. Див. критику деяких із них у кн.: Володихин Л., Елисеєва О., Олейников Л. История России в мелкий горошек. – Москва, 1998.

⁹ Не знайшла його праця підтримки й нині: публікація десятків книг не зробила аргументацію А.Т.Фоменка більш переконливою. Критику істориками його побудов див.: Мифы «новой хронологии»: Материалы конференции на историческом факультете МГУ им. М.В.Ломоносова 21 декабря 1999 года. – Москва, 2000; История и антиистория: Критика «новой хронологии» академика А.Т.Фоменко: Анализ ответа А.Т.Фоменко. 2-е изд., доп. – Москва, 2001; Шмидт С.О. «Феномен Фоменко» в контексте изучения современного общественного исторического сознания. – Москва, 2005. Не погодилися з його математичними й астрономічними аргументами і спеціалісти в цих галузях: Антифоменковская мозаика 2. Новая хронология – это серьёзно? – Москва, 2001; Астрономия против «новой хронологии» / Под ред. И.А.Настенко. – Москва, 2001.

¹⁰ Див., наприклад, твори якогось Петухова, в яких русь виявляється прародителькою всіх найбільших королівських династій Європи (Петухов. Варяги и Русь. – Москва, 2005 та ін.), В.А.Чудинова, що побачив «слов'янські руни» («руницу») в усіх не-

прочитаних написах Південної Європи, включаючи Фестський диск, етрусські дзеркала та ін. (Чудинов В.А. Тайные руны древней Руси. – Москва, 2005; *Его же*. Русские руны. – Москва, 2006; *Его же*. Вернём этрусков Руси. Расшифровка надписей древней цивилизации. – Москва, 2006 та ін.). Особливо сумно, що подібні «відкриття» нерідко популяризуються в авторитетних виданнях. Так, наприклад, велике інтерв'ю з В.А.Чудиновим було опубліковане в додатку до «Российской газеты» «Неделя» (№4687 від 19.06.2008. – С.20–21). У ньому стверджується «існування російської мови (її можна називати як завгодно: найдавніша руська, палеоруська, загальнослов'янська, індоєвропейська) в найдревніші часи – конкретно: не менше двохсот тисяч років тому» (зауважу, що на існування homo sapiens наукою відводиться всього 30–35 тис. років).

¹¹ Статті провідних лінгвістів, палеографів, літературознавців та істориків, які доводять підроблений характер дощочок Ю.П.Миролюбова, див. у збірнику: Что думают учёные о Велесовой книге? / Сост. А.А.Алексеев. – Санкт-Петербург, 2004.

¹² Ці міркування цілком ясно сформульовані у книгах, що публікуються під псевдонімом А.Асов (А.И.Барашков): *Асов А.* Тайны «Книги Велеса». – Москва, 2001; *Его же*. Священные прародины славян. – Москва, 2003; *Его же*. Русколань: Древняя Русь. (История и традиции русского казачества). – Москва, 2003 та ін.

¹³ Див. докл.: *Петров А.Е.* Перевернутая история. Лженаучные модели прошлого // Новая и новейшая история. – 2004. – №3. – С.36–59.

¹⁴ У 1850-х рр. С.А.Геденов опублікував книгу, в якій твердив, ніби літописні варяги – одне із поморсько-слов'янських племен вагри (ототожнення варяги=вагри бере початок у XVI ст. і було популярним у польській та німецькій історіографії XVI–XVIII ст.); саме вони, а не скандинави, принесли державність у Східну Європу (*Геденов С.А.* Варяги и Русь. – Санкт-Петербург. – Т.1–2, див. численні перевидання).

¹⁵ Досить згадати перші виступи антинорманістів у телевізійній передачі в день відкриття конференції, у «Российской газете» через день по закритті конференції, за якими слідували численні звернення до широкої публіки.

¹⁶ Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – №8 (156). «Антинорманизм»; *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу». – Москва, 2005.

¹⁷ Розходження в поглядах на конкретні історичні події існували навіть у радянський час – у рамках визнаних практично всіма істориками основоположних схем історичного розвитку (формаційна, п'ятичленка, примат базису та ін.).

¹⁸ *Поппэ А.* Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI столетии // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.85.

¹⁹ Пролог до «Молодшої Едди» і початкову частину «Саги про інглінгів» у «Колі Земному» Сноррі Стурлусона.

²⁰ *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. – С.422–438.

²¹ Позбутися цього дуже незручного для антинорманістів джерела намагався А.М.Сахаров.

²² Слабкою спробою зробити це є цитування (практично без пояснень) панонського «Життя Кирила», Раффельштеттенського статуту і кількох повідомлень східних авторів різного часу: *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. – С.437–438.

²³ Досить сказати, що у цьому розділі немає жодного (!) посилання на праці О.О.Шахматова, О.Г.Преснякова, Д.С.Лихачова, О.В.Творогова, О.О.Гіппіуса – провідних дослідників давньоруського літописання.

²⁴ *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. – С.422.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же. – С.425.

²⁷ Говорячи про причини «забуття» руським літописцем південно-балтійських слов'ян, А.М.Сахаров зауважує: «Чи не лежить підхід до складного питання на поверхні», адже варягів літописець знає, і «відповідь ... знаходиться сама собою»: поморські слов'яни не названі тому, що вони і є варяги» (*Сахаров А.Н.* Рюрик, варяги и судьбы российской государственности. – С.16). На жаль (насамперед для «антинорманістів»), простих відповідей на складні питання, що «лежать на поверхні», не буває, і відповіді не знаходяться самі собою, бо «на поверхні» лежать відповіді лише на поверхові питання.

²⁸ Чим же гіршим є повідомлення Бертинських анналів про росів, які виявилися свеонами (не слід лише плутати останніх, як це робить А.М.Сахаров, зі свевами – зовсім іншим германським племенем).

²⁹ Воно переконливо показане в працях «норманіста» В.Я.Петрухіна.

³⁰ Йому у книжці В.В.Фоміна приділено незрівнянно більше уваги (і, відповідно, місця), ніж у «Повісті временних літ». Тут навіть відзначаються різні датування «Сказання», визнається, що найбільш поширеною є думка Р.П.Дмитрієвої – 1511–1521 рр., але обирається найбільш рання з можливих дат – друга половина XV ст. І.П.Єрьоміна, проте ні його, ні власне обґрунтування цієї дати не наводиться.

³¹ Фомин В.В. Указ. соч. – С.494.

³² Див. такі «класичні» зразки народної етимології, як «спинжак» замість «пиджак» від англ. reajacket – жакет із грубого сукна (за зв'язком зі «спиною»), «гульвар» замість «бульвар» із німецького Bollwerk – «земляний вал» (за зв'язком із «гуляти»), «куператив» замість «кооператив» (за зв'язком із «купити») та ін.

³³ Див. про етимологічний метод: Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – начало VII века). – Москва, 1989. – С.207–283. Див. також: Пизани В. Этимология. История – проблемы – метод. – Москва, 1956.

³⁴ Пор. встановлене таким чином «руське походження» Одоакра (Кузьмин А.Г. Два вида руссов в юго-восточной Прибалтике // Сборник русского исторического общества. – Москва, 2003. – №8.).

³⁵ Кузьмин А.Г. Два вида руссов в Юго-Восточной Прибалтике. – С.210.

³⁶ Тихомиров М.Н. Происхождение названия «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография. – 1948. – Вып. VI-VII. – С.60–80.

³⁷ Cult Archaeology: Understanding Pseudoscientific Beliefs about the Past / Ed. Fr.V.Narrold, R.A.Eve. – Iowa City, 1995.

³⁸ У нас це проявляється насамперед в галузі джерелознавства, а також у спіранні лише на праці вузького кола однодумців.

³⁹ Про косність, якщо не про зловмисне небажання «академіків» сприймати відкриття «міфотворців» пишуть практично всі вони: і А.Т.Фоменко, і адепти «Велесової книги», і В.А.Чудинов. Різке протиставлення себе академічному співтовариству притаманне і «антинорманізму»: адже «норманістами» – у трактовці авторів статей у збірнику Російського історичного товариства – виявляються практично всі літописознавці, історики, археологи і мовознавці, які відмовляються визнати варягів балтійськими слов'янами.

⁴⁰ Із пропагандою «нової хронології», «слов'янських рун» або балтійських слов'ян – засновників Давньої Русі в газетах, на телебаченні і радіо зустрічаємося майже кожного дня.

⁴¹ Агресивність «міфотворців» воістину вражає: таке враження, що про форми академічної полеміки більшість із них навіть не чула, і вульгарна лайка (з відтінком доносителства) є звичайним для них способом спілкування.

The author of the article clears up the reasons for intensification of myth-making in the last decade. She refutes the most popular myths that are spread in contemporary historical science among the amateurs. The question is Thor Heyerdahl's search for Norwegians' ancestors' fatherland on the Don River, A. Fomenko's «new chronology», «The Book of Veles», attempts to make Scandinavians-Varangians the unknown Slavs from the Baltic States territory and others.

О.Б.Головко*

ОСТАННІЙ ПОХІД КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА У ДЖЕРЕЛАХ ТА ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ

Розглядаються джерела та аналізується література з історії останнього походу Романа Мстиславича у червні 1205 р. під польське місто Завихост. Автор висловлює сумнів щодо популярної в історіографії версії, нібито тоді галицько-волинський князь планував здійснити виправу до Саксонії, і вважає, що Роман Мстиславич вступив у конфлікт між польськими князями Владиславом Лясконогим (Тонконогим) та Лешком Бялим (Білим). У статті доводиться, що Роман Мстиславич міг загинути під час пошуку зручної переправи через Віслу, коли він та його невеличкий загін несподівано наразилися на польське військо. Наводяться аргументи щодо вірогідного місця поховання тіла галицько-волинського володаря на території князівської резиденції в родинній церкві св.Пантелеймона біля Галича.

1205 р. увагу князя Романа Мстиславича у черговий раз привернула Польща. У червні того року галицько-волинський князь здійснив похід проти малопольського князя Лешка Бялого (Білого) та його брата – мазовецького князя Конрада. Під час цієї виправи, біля міста Завихост, на березі ріки Вісли князь Роман загинув. Історія останнього походу Романа Мстиславича вже давно цікавить учених, проте і досі з питань його мети, причин, перебігу, обставин загибелі князя серед науковців точиться дискусія. Саме ця обставина, а також поява останнім часом нових праць із даної теми¹ спонукали автора цих рядків, який раніше вже висловлював своє бачення перебігу червневого 1205 р. походу князя Романа² знову звернутися до розгляду однієї з найбільш цікавих подій міжнародного життя Центрально-Східної Європи початку XIII ст.

Основне джерело з історії Польщі цих часів – хроніка Вінцентія Кадлубека – не зберегло відомостей про похід Романа Мстиславича під Завихост, хоча дослідники вважають, що краківський єпископ, безумовно, знав про нього і на його трактування взаємин Русі і Польщі та ставлення до князя Романа Мстиславича суттєво вплинули саме події літа 1205 р.³

Свого часу відомий дослідник і видавець польських середньовічних джерел А.Бельовській висловився на користь того, що докладне повідомлення про загибель Романа під Завихостом у 1205 р., яке міститься у «Краківському капітульному рочнику», належить саме перу Вінцентія Кадлубека⁴. Так, у пам'ятці повідомляється: «Романа, наймогутнішого князя рутенів, який піднявся у своїй гордині і похвалявся безмежно великим за чисельністю військом, синами князя Казимира Лешком та Конрадом за допомогою Всевишнього, який своїми чеснотами підтримує тих, хто стоїть високо, могутніх трощить, а повалених піднімає, у битві біля Завихоста було вбито. Тоді ж за допомогою Всевишнього навіть у небагатьох, які залишились у війську означених князів, яке через величезну втому та рани поверталось додому, хоробрість настільки збільшилася, що коли вони сміливо напали на незліченні фаланги Романа, який підступно вирішив погубити Польщу, то примусили до втечі двадцять одну тисячу воїнів. Після нечуваної різанини ріка Вісла переповнилася кров'ю і вийшла з берегів, вода в ній стала червоною і була в ній велика кількість трупів воїнів, які пали від руки переможців – поляків» («Romanus fortissimus princeps Ruthenorum

* Головко Олександр Борисович – д-р іст. наук, головний консультант депутатської фракції Верховної Ради України.

E-mail: ogolovko@rada.gov.ua

elevatur in superbiam et exaltans se in infinita multitudine sui exercitus numerosi a Lezstcone et Cunrado filiis ducis Kazimiri, cooperante omnipotentis auxilio, qui propria virtute sublimium colla calcatur, qui forcia frangit et elisa erigit, in Zauichost est in prelio interfectus. Tunc enim adeo superni opitulantis fortitudo affuit quamquam paucissimis, qui residui de paucis exercibus dictorum ducum iam ad propria redeuntibus pro sui lassitudine remancerant, ut cum retroversi infinitas phalanges prefati Romani, dolosi et fraudulenter excidium Polonie procurantis, audaci congressu impeterent, unus mille et duo decem milia fugaverunt. Insuper cedis valitudinem inauditam fuit protestata et exundans cruoris effusio in flumine Vizla, tunc unda ibidem nativo colore in rubrum commutante et innumerosa cadaverum ibidem in Polonorum victricis dextera cadencim multitudo»⁵.

У хроніці Дзежви, фрагмент якої, де вміщено інформацію про події під Завихостом 1205 р., зберігся у «Краківському францисканському рочнику», ідеться: «У цей же час Роман, могутніший князь рутенів, зібрав величезне військо і князю Лешку відмовляється платити данину, нахабно виступає проти його влади і несподівано вступає в польські землі. Коли про це почув Лешко, він з невеликим загоном воїнів прямує під Завихост, де захоплює, розбиває і перемагає. Рутени, що спочатку вели себе самонадіяно, були ранені та вбиті, інші знайшли спасіння у втечі» («Illo quoque in tempore Romanus potentissimus princeps Ruthenorum, congregato magne numerositatis exercitu, duci Lestkoni tributo denegat, audacter se opponit, potenti manu Polonie metas aggreditur insperate. Quod cum auribus Lestkonis insonuit, illico cum paucis sibi occurrit in Zawichost, occupat, irruiet et trucidat. Quod Rutheni cernentes, qui primum pompaticè venerant, vulneratis occisisque quam plurimis, confusi reliqui fuge presidium iniinere»⁶. У цьому повідомленні конкретно у порівнянні з першою пам'яткою додана інформація про небажання галицько-волинського князя Романа платити нащадкам Казимира II Справедливого данину.

Аналогічне повідомлення є у більш пізній «Великопольській хроніці», в якій додається про те, що чимало «рутенів» під час зіткнення з поляками потонуло у Віслі та про загибель Романа на полі битви: «У цей час Роман, могутніший князь рутенів, відмовився сплачувати данину князю Лешку, сміливо виступає проти його влади й, зібравши велике військо, із сильним загоном вступає до польських земель. Коли про це довідався Лешко, він зібрав невеликий загін воїнів та поспішив назустріч (Роману – О.Г.), де напав на нього, захопив і переміг. Чимало рутенів, які самонадіяно прийшли сюди, були поранені, дуже багато з них разом із Романом були вбиті, а інші, побачивши все це, стали шукати спасіння у втечі, причому більшість із них закінчили життя у річці Віслі. Отже, Роман, забувши про чисельні благодіяння, які йому зробили Казимир і його син Лешко, насмілювався напасти на своїх братів, але, отримавши удар мечем, випустив дух на полі битви. І це був рік від народження Христа 1205» («Illo quoque in tempore Romanus potentissimus princeps Ruthenorum seperdictus duci Lestkoni tributo denegat audaciterque suo imperio se opponit ac congregato mango numerositatis exercitu manu potenti metas Polonie aggreditur insperate. Quod dum auribus Lestkonis perstrepuerit, illico paucorum paucis armatorum congregacione facta in Zawichost sibi occurrit, in eumque irruiet, occupant et prosterunt. Quod Rutheni cernentes qui primo pompaticè venerant, vulnerati et occisi quam plurimi cum duce suo Romano mortui ceciderunt, reliqui fuge presidium inire in qua fuga multi in Wysla fluvio vitam miserabiliter terminarunt. Sic Romanus qui oblitus beneficium per Kazimirum et Lestkonem filium eius sibi quam pluries impensis, fraters suos impugnare presumpsit, a gladio corruens in loco certaminis expiravit. Et hoc anno Domini MCCV»⁷).

Більшість польських анналів («рочників») обмежилися досить короткими звітками про смерть Романа. Так, наприклад, у «Короткому рочнику» повідом-

лялось: «Роман, найхоробріший князь рутенів, зі своїм військом від рук братів Лешка і Конрада, синів Казимира, загинув під Завихостом» («Romanus fortissimus princeps Ruthenorum cum exercitibus suis a Lestcone et Conrado fratribus filiis Kazimiri in Zauichost interemptus est»)⁸. Близький за змістом текст розміщено у «Краківському рочнику»: «Роман, князь рутенів, загинув разом зі своїм військом під Завихостом» («Romanus dux Ruthenorum occisus est cum exercitu suo in Zavichost»)⁹.

Відомості «Рочника Траскі», «Малопольського рочника» та «Краківського календаря», де також розповідається про події під Завихостом 1205 р., дають змогу встановити дату загибелі Романа, яка припала на день католицьких свят Гервасія і Протасія (19 червня). «Роман, князь рутенів, – повідомляє перше з джерел, – зі своїм військом загинув під Завихостом на свято мучеників Гервасія і Протасія» («Romanus Ruthenorum princeps cum exercitu suo in Zavichost in festo Gervasii et Prothasii martirum»)¹⁰. У «Малопольському рочнику» записано: «1205. Роман, могутніший князь рутенів, зі своїм військом був знищений Лешком під Завихостом у свято Гервасія і Протасія» («1205. Romanus fortissimos princeps Ruthenorum cum exercitibus suis a Leskone occiditur in Zawichost in festo Gervasii et Prothasii»)¹¹. У «Краківському календарі» йдеться: «У тринадцяти календи [липня, у свято] мучеників Гервасія та Протасія, 1205 [рік] Лешко і Конрад, князі поляків, перемогли Романа та велике військо рутенів біля Завихоста» («XIII Kal. Gervasii et Prothesii martyrum, M^o ducentesimo quinto Lestco et Cunradus Polonorum duces vicunt Romanum et maximum exercitum Ruthenorum circa Zavichost»)¹². 13 календи липня відповідають 19 червня¹³.

У «Каталозі краківських єпископів» (був написаний у першій половині XV ст. і зберігся у рукопису XVI ст.) після розповіді про зіткнення війська «князя рутенів» Романа з «князями краківськими та сандомирськими» Лешком і Конрадом на річці Вісла повідомляється: «Той же князь Роман у тринадцяти календи липня був убитий, у десяти календи червня похований у Сандомирі та після викупу був викопаний і переданий рутенам» («Idem Romanus dux tredecimo Kalendas Iulii occisus, decima Iunii Sandomirie sepelitur et exhumatus Ruthenis pro captiuis omnibus redditur»)¹⁴. Отже, у цьому джерелі повідомляється не тільки про час смерті галицько-волинського князя, а і наводиться дата поховання Романа у Сандомирі, а також інформація про ексгумацію тіла князя і передачу його після викупу русинам. Указівка «decima Iunii» однозначно є опискою авторів каталогу, оскільки має бути «decima Iulii», тобто 22 червня. На цю обставину справедливо звернув увагу видавець пам'ятки Й.Шиманський¹⁵.

У деяких джерелах дата загибелі Романа вказана помилково. Так, у «Гурношльонському рочнику» зазначено 1196 р., а в «Куявському рочнику» – 1202 р.¹⁶ В останньому ще й хибно записано, що Роман загинув унаслідок зіткнення з якимсь князем Мешком (замість Лешка)¹⁷. Зазначимо, що польські аннали дають досить мало конкретної інформації про червневі події 1205 р. біля міста Завихост.

До згаданого слід додати, що під 1205 р. у синодику бенедиктинського монастиря св.Петра в Ерфурті повідомляється про смерть «короля Русі Романа», а далі йдеться, що «у 13 календи липня (тобто 19 червня – О.Г.) Роман, король Русі, дав нам 30 марок» («XIII Kal. Iulii Romanus, Rex Ruthenorum, hic dedit nobis XXX marcas»)¹⁸. Збіг точної дати смерті у синодику та у зазначених польських джерелах незаперечно свідчить, що у першому джерелі також ідеться про галицько-волинського князя Романа Мстиславича.

Про виправу Романа можна прочитати в повідомленні французької хроніки цистерціанського монаха Альбріка¹⁹, яку автор почав писати у 1232 р. в абатстві Тріумфонтіум («Трьох джерел») у провінції Шалон на річці Марні. У хроніці події всесвітньої історії викладені від «створення світу» до 1241 р. Тут є інфор-

мація про подорож до монголів у 1246 р. Джованні Пано Карпіні, що дає підстави думати про знайомство французького цистерціанця з мандрівником. Інформацію про Східну Європу для своєї праці Альбрік значною мірою одержав від папського легата кардинала Якова з Пренеста, який у 1240-х рр. відвідував Угорщину. Помер хроніст після 1252 р.

Під 1205 р. Альбрік розповідає про похід Романа: «Король Русі на ім'я Роман від своїх земель вирушив, через Польщу прямував до Саксонії і, як удаваний християнин, прагнув зруйнувати храми, але два брати Лешек і Конрад над рікою Віслою за повелінням Господа його поразили та вбили і всіх, хто до нього приєднався, або були розігнані, або їх знищили» («Rex Russie, Romanus nomine, a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens Saxoniam, et ecclesias destruere volens sicut falsus christianus, a duobus fratribus Poloniae ducibus Listet et Conrado super Wisselam fluvium Dei iudicio percutitur et occiditur, et omnes quos secum aggregaverat aut disperguntur aut interficiuntur») ²⁰.

Розповідаючи про смерть Лешка, яка сталася через двадцять два роки після цього (1227 р.), французький хроніст знову згадує про перемогу краківського князя і його брата над Романом, але, що дуже важливо, обставин цієї перемоги не повідомляє: «Колись Лешко разом зі своїм братом короля Русії на ім'я Роман блискуче переміг» («Qui Listet cum fratre suo Conrado de rege Russie, Romane nomine, quondam nobiliter triumphaverat») ²¹.

Повертаючись до першої інформації Альбріка, треба відзначити, що загалом вона несе досить тенденційне навантаження. Давньоруський князь зображується в ній як «удаваний християнин» (*falsus christianus*), якому приписується прагнення здійснити найтяжчий злочин – руйнацію християнських храмів. Створюється враження, що матеріал про конфлікт Романа з польськими князями у хроніці вторинний, що він виник під сильним впливом якогось протографа, вірогідно польського походження. І тут слід відзначити, що у хроніці трапляються ще повідомлення з польської історії XIII ст. ²², що є аргументом на користь можливого використання Альбріком сучасних йому польських середньовічних пам'яток, зокрема рочників.

Про обставини походу 1205 р. інформує Суздальський літопис: «Иде Роман Галичський на ляхы и взя 2 города лядская и ставше же немц на Вислоу рекою и отгеха сам в мале дружине от полку своего. Ляхове же наехавше убиха и, дружину около его извиха, приехавше галичане, взяша князя своего мртва, несомша в Галич» ²³. Приблизно узимку 1206–1207 рр., під час зустрічі з удовою Романа – Анною, князь Лешко, як про це розповідає Галицько-Волинський літопис, заявив, що він не знає причин, що призвели до його війни з Романом і висловив припущення про підступні дії якогось «Володислава», які й спричинили спалах конфлікту з галицько-волинським князем («Лестко не помяну вражды, но с великою честью прия ятровь свою и детяте, сожаливъси и рече: «Яко дьявол есть воверг вражду сию межи нами, бе бо Володислав лестя межи нма и зазор имея любви его» ²⁴).

Загибель Романа Мстиславича по-різному сприймалася в Русі і Польщі. Для Русі вона стала справжньою катастрофою, початком нового витка численних і тривалих суспільних катаклізмів та конфліктів, посилення кризи у державно-політичному житті східнослов'янських князівств. Найбільш драматичним було те, що ця смуга негараздів у руському суспільному житті триватиме декілька десятиліть, і все це відбуватиметься напередодні масштабного вторгнення військ монгольських ханів у Східну та Центральну Європу. Своєю чергою, останній похід галицько-волинського князя викликав шок у різних верствах польського суспільства. М.Грушевський із цього приводу відзначав: «Роман вибрався був на Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху, відти таке сильне вражіння від смерті сього руського в Польщі» ²⁵. Тут раптова смерть князя Романа сприймалася як справжнє диво.

Тож не випадково саме в Польщі ці події одразу ж почали обростати різного роду епічними розповідями, що ми перш за все спостерігаємо в текстах рочників і хронік (наприклад, Дезеви і Великопольській). Під впливом легендарних описів загибелі Романа в епістолярних творах середньовічних хроністів з'являлося все більше і більше подробиць про «славу битву» під Завихостом²⁶.

Досить докладно про похід Романа Мстиславича розповів видатний польський хроніст XV ст. Ян Длугош, на думку якого, причини загострення стосунків Романа з Лешком були пов'язані з претензіями руського князя на Люблінську землю, яку він хотів отримати як відшкодування за втрати, що їх Роман зазнав під час битви на річці Мозгаві в 1195 р. За свідченням Яна Длугоша, напередодні походу у Романа Мстиславича виник конфлікт із володимирським єпископом, від якого князь хотів отримати благословення на виправу проти поляків. Ян Длугош пише про місячну облогу Романом міста Любліна, збирання краківськими князями Лешком і Конрадом біля Сандомира війська проти руських полків і про розгром останніх під Завихостом²⁷.

В основу розповіді Я.Длугоша покладено більш ранні свідчення польських хронік і рочників, які в нього набули почасти фантастичного і гостро тенденційного щодо Русі характеру, а також якихось руських літописів. Авторитетний дослідник хроніки Яна Длугоша А.Семкович уважав, що середньовічний історик мав можливість черпати додаткову інформацію з джерел, які не збереглися. Тому цілком вірогідним виглядає історія про конфлікт Романа з володимирським єпископом, розповідь про територіальні претензії галицького князя щодо польських земель. Проте польський дослідник визнає, що дуже важко зрозуміти, що Я.Длугош узяв із ранніх джерел, а що вигадав сам²⁸. Окрім докладного опису «битви», хроніст ще тричі згадував про смерть Романа²⁹.

Аналогічно до праці Яна Длугоша події 1205 р. висвітлюються і у хроніці Мацея Стрийковського, який «перемозі» поляків присвятив цілу оду³⁰. Інші пізньосередньовічні історіографи Польщі та Східної Європи про виправу Романа Мстиславича в Польщу також розповідали під впливом хроніки Я.Длугоша³¹.

Обставини походу галицьких та волинських полків на чолі з Романом у Польщу викликали чимало запитань у дослідників. Перш за все в польській історіографії, яка розглядає польсько-руські відносини початку XIII ст. під впливом польських середньовічних хронік і рочників (особливо творів Я.Длугоша і М.Стрийковського), часто порушується питання, як так могло статися, що Роман розпочав війну проти своїх найближчих родичів, з якими у нього – як із Лешком і Конрадом, так і з їхнім батьком Казимиром – завжди були добрі, союзницькі відносини³². Однак діяльність князя Романа Мстиславича слід розглядати не у контексті розвитку родинних династичних зв'язків, а виходячи з його намагань зміцнити позиції власної держави, поширивши її вплив на сусідні країни.

Безпосередні обставини походу галицько-волинського війська в Польщу й загибелі 19 червня 1205 р. Романа Мстиславича залишаються нез'ясованими. Так, у спеціальній літературі поширені версії походу, які значною мірою ґрунтуються на недостовірних або неперевіренних свідченнях пізньосередньовічних пам'яток, перш за все хронік Я.Длугоша та М.Стрийковського, де наводяться легендарні «подробіці» останньої виправи галицько-волинського володаря.

Так, російський історик XVIII ст. В.Татищев пише про захоплення військом Романа Мстиславича польських міст в околицях Любліна, перехід русичів до Сандомира, де розпочалися переговори з послами Лешка. Після цих перемовин Роман своєю чергою відправив власних посланців до польського князя. За тиждень галицько-волинський державець, котрий чекав повернення послів, у супроводі невеликого загону вирушив на лови. Коли князь їхав відкритим полем, на нього з лісу напали поляки, з якими загін Романа довго бився. Коли ж на до-

помогу підійшли головні руські сили, то було вже пізно – важко поранений списом Роман за деякий час помер. Говорячи про саме бойове зіткнення, історик звертає увагу, що після підходу основного руського війська поляки не могли чинити опір – невелика частина їх врятувалася втечею, а більшість загинула³³.

Класик російської історіографії XIX ст. М.Карамзін писав про те, що Роман захопив у Сandomirській землі два міста, потім вступив у переговори з Лешком, який став краківським князем. У ході перетрактацій Роман вимагав від поляків Люблінську землю, вступив у переговори з папою Інокентієм III, а згодом, відновивши війну з поляками, загинув у нерівній битві на Віслі, коли, від'їхавши від свого війська, наразився на ворога. У коментарі російський історик зазначає, що в основі його викладу історії походу Романа лежать дані Я.Длугоша³⁴.

Російський історик середини XIX ст. С.Соловйов та український історик першої половини XX ст. М.Кордуба фактично повторюють версію В.Татищева – під час виправи Роман дійшов із військом до Завихоста, де уклав перемир'я з Лешком, після чого вирішив зайнятися полюванням, під час якого і загинув, наразившись на загін польського війська³⁵. Аналогічне трактування походу можна зустріти і у праці російського вченого другої половини XX ст. Б.Рибакова, який пише, що князь Роман загинув під час ловів, коли, відірвавшись від своєї дружини, натрапив на загін поляків і у цій сутичці був убитий³⁶.

У такому ж плані перебіг подій червня 1205 р. передає автор великої статті про Романа Мстиславича І.Гуржій, проте цей учений вважає, що Роман під час походу до Польщі не воював з Лешком, а виступав на його боці³⁷. Цікавою є реконструкція подій червня 1205 р. Л.Войтовича, яку дослідник робить на підставі комплексного аналізу розповіді Лаврентіївського та Іпатіївського зводів, твору В.Татищева, польських хронік В.Кадлубека і Я.Длугоша – Роман ішов через Польщу до Саксонії як через союзну державу (на «саксонській» версії походу ми зупинимось нижче), але неузгодженість дій із польськими князями призвела до конфлікту галицько-волинського володаря з Лешком та його братом Конрадом. Під Завихостом розпочалися переговори, під час яких Роман поїхав на полювання і загинув, потрапивши у засідку³⁸.

Значно більш поширене інше уявлення про те, що князь загинув під час великої битви між малопольськими та галицько-волинськими полками, що відбулася на березі Вісли неподалік від польського міста Завихост. Австрійський історик Й.Енгель писав, що польські війська після перемоги під Завихостом переслідували рештки полків Романа аж до воріт Галича, проте ця версія, як безпідставна, була спростована ще Л.Дробою³⁹. Правда, останній, як і більшість представників польської історіографії, усе ж таки вважає, що 19 червня 1205 р. між військами Романа та Лешка відбулася велика битва⁴⁰. Про жорстоку поразку Романа у масштабному зіткненні з поляками можна прочитати також у працях представників інших історичних шкіл, починаючи від твору М.Карамзіна і завершуючи монографією з історії Русі XIII ст. відомого англійського історика XX ст. Дж.Феннела⁴¹.

Із кінця XIX ст. у науці поступово запанувала думка, згідно з якою князь Роман під час виправи у червні 1205 р. переслідував далекосяжну мету – прагнув утритися у конфлікт між двома германськими угрупованнями – Гогенштауфенів та Вельфів. Згідно з цією версією, галицький князь прагнув підтримати короля Філіпа Швабського проти герцога Оттона Брауншвейзького, сина саксонського герцога Генріха Лева (у 1209 р. Оттон стане імператором Священної Римської імперії германської нації Оттоном IV), союзником якого і був Лешко. Так, німецький автор Е.Вінкельман звернув увагу на те, що в конфлікті Філіпа Швабського й Оттона Брауншвейзького брали участь сусідні країни. Такий висновок було зроблено на підставі аналізу повідомлення від 1203 р. «Діянь

єпископів гальберштадських», де серед учасників конфлікту у Центральній Європі згадуються, разом із чехами, якісь «варварські народи» («*barbaris nationi*»)⁴².

Пізніше польський історик церкви В.Абрахам відзначав, що інформація німецьких джерел указує на те, що «завихостська трагедія розігралася не на ґрунті прикордонних суперечок між Польщею і Руссю за Люблін, а на більш широкій основі – суперечки за імператорську корону у Німеччині». При цьому він посилався на звістку Альбріка, де йшлося про похід Романа «через Польщу» («*per Poloniam*»). Польський учений також уважав за можливе використати як додатковий аргумент зазначеного вище свідчення «Діянь єпископів гальберштадських» та ув'язував західну політику Романа з його переговорами з папою Іннокентієм III⁴³. Невдовзі розроблену В.Абрахамом саксонську версію цілковито підтримали українські дослідники С.Томашівський і М.Чубатий⁴⁴. Останній припустив, що князь Роман належав до табору Гогенштауфенів, у зв'язку з чим папські послани, які були союзниками Вельфів, під час переговорів із Романом не добилися від галицько-волинського володаря позитивної відповіді на свої пропозиції.

Щоб не повертатись більше до цієї теми, слід відзначити, що найбільш слабким елементом побудови В.Абрахама було використання «Діянь єпископів гальберштадських», оскільки у цьому творі не міститься жодних чітких свідчень, які можна було б коректно використати для доведення якихось контактів галицько-волинського князя з германськими володарями. Іншими словами, неможливо підтвердити, що інформація цього джерела від 1203 р. про якісь «варварські народи» («*barbaris nationi*») обов'язково стосується русів⁴⁵.

Попри те, що версія про похід Романа до Саксонії не була прийнята авторитетними істориками першої половини ХХ ст. М.Грушевським, С.Захоровським і Б.Влодарським⁴⁶, у подальшій історіографії вона продовжувала користуватися популярністю⁴⁷. Зокрема, саме такого погляду на участь Романа в конфлікті Вельфів і Гогенштауфенів дотримувався відомий фахівець з історії зовнішньої політики Русі В.Пашуто⁴⁸. У монографії «Нариси з історії Галицько-Волинської Русі» історик висловлює думку (без посилань на джерела), що польський князь Лешко тоді був союзником Вельфів. У книзі «Зовнішня політика Древньої Русі» вчений, не наводячи аргументів, пише про якийсь «план Романа», пов'язаний із захистом традиційних інтересів Русі в Помор'ї. Розвиваючи цю думку, Н.Щавелева пише, що князь Роман Мстиславич у 1205 р. хотів включитися у боротьбу за імперську корону в Німеччині, налагодити русько-поморські та русько-германські зв'язки. У цей час у Помор'я здійснили похід данський король Вальдемар II та великопольський князь Владислав Лясконогий. Останньому вдалося розсварити союзних Романа та Лешка, який був суперником великопольського князя у боротьбі за Краків. Владислав за допомогою Лешка Бялого не допустив Романа у Німеччину, щоб той не надав допомогу суперникові Вальдемара – імператорові Філіпові Швабському⁴⁹. Прихильник цієї ж концепції О.Назаренко вважає, що однієї наявності згадки про Саксонію у хроніці Альбріка вже достатньо для того, щоб не сумніватися щодо можливої спрямованості походу Романа Мстиславича 1205 р. саме в Німеччину⁵⁰. Д.Харді, докладно розглянувши обставини виправи галицько-волинського князя, висловлює погляд, що Роман, можливо, не прагнув іти в далеку Саксонію, проте хотів допомогти вирішенню німецького питання в Польщі, напавши тут на противника Фрідріха Гогенштауфена – князя Лешка⁵¹.

Більш ґрунтовно цю тему розглядає О.Майоров, який присвятив їй вивченню велике дослідження. На думку дослідника, чернець Альбрік був добре обізнаний із мотивами виступу Романа на захід, ця акція галицько-волинського володаря обумовлювалася його тісними зв'язками з потужними політичними угрупованнями у Німеччині та ситуацією у Центральній Європі. Відтак, фран-

цузький хроніст, робить висновок історик, мав у своєму розпорядженні таку інформацію про обставини походу, яка, можливо, на початку XIII ст. навіть була секретною⁵².

Таким чином, беручи до уваги викладені вище погляди різних істориків на події червня 1205 р., складається враження про грандіозні масштаби європейської політики Романа Мстиславича (особливо, якщо додати ще її візантійські, балканські та причорноморські вектори⁵³), хоча одразу відзначимо, що конкретна політична ситуація у Центрально-Східній Європі початку XIII ст. дозволяє думати, що такі уявлення про діяльність князя далекі від реальних. В.Нагірний, розглянувши історію походу Романа в контексті міжнародного життя Європи перших років XIII ст., навів низку вагомих аргументів щодо відсутності якоїсь мотивації для здійснення галицько-волинським володарем віддаленого від Русі походу у Центральну Європу⁵⁴. Утім концепція про прагнення Романа здійснити похід у Саксонію, враховуючи її особливу популярність серед істориків, потребує більш детального розгляду.

На нашу думку, великий інтерес дослідників до свідчень французького хроніста про Романа Мстиславича багато у чому спричинено «екзотичністю» для Русі джерела подібного походження. Порівняння ж відомостей польських рочників зі згаданою вище звісткою Альбріка показує їх схожість і за духом, і за змістом, хоча деякі польські повідомлення більші за обсягом (щоправда, у них відсутня інформація про Саксонію). Таке порівняння дає всі підстави зробити висновок, що текст французького хроніста було написано на підставі саме цих джерел. Відомості ж про Саксонію у праці Альбріка могли з'явитися під впливом сучасних подій, а саме активних зовнішньополітичних акцій у Центральній Європі середини XIII ст. сина князя Романа – Данила⁵⁵.

Ознайомлення з текстом хроніки підтверджує, що інформація про похід Романа є вставкою у вже підготовлений текст про події 1205 р. Розпочинається стаття інформацією про якогось віце-графа (віконта) Емеріка та його стосунки з королем Філіпом, потім розповідь про події у Західній Європі переривається доволі невеликим записом про виправу Романа (його наведено вище), а потому вміщено докладний опис подій на Балканах після захоплення Константинополя хрестоносцями⁵⁶. Фрагмент про Романа Мстиславича, як нам здається, був написаний і вставлений до хроніки Альбріком вірогідно у середині або у другій половині 1240-х рр. Причому таких вставок до пам'ятки Альбрік тоді зробив досить багато. До цього слід додати, що французький монах під час написання хроніки жваво цікавився сучасними подіями на Сході, особливо увагу приділяючи війнам, що їх вели народи Азії та Східної Європи з монгольськими військами («татарами»), на чолі яких, на думку хроніста, стояв міфічний «пресвітер Іоанн»⁵⁷.

В.Пшик відзначає, що в історіографії існують три головні версії щодо обставин походу Романа Мстиславича у червні 1205 р. Перша з них зводиться до того, що князь Роман хотів здійснити далекосяжну виправу в Німеччину. Згідно з другою, галицько-волинський князь був одним з учасників конфлікту між польськими князями. Третя визначає головною метою зовнішньополітичної акції Романа бажання заволодіти польським містом Люблін⁵⁸. Саме останньої версії і дотримується В.Пшик, який на її підтримку вважає за можливе використовувати свідчення Я.Длугоша⁵⁹. Не заперечуючи такий напрям наукового пошуку, необхідно відзначити важливість відпрацювання механізму жорсткого критичного аналізу тексту пізньої пам'ятки, якою є хроніка Яна Длугоша. Менш суперечлива конструкція дослідника, побудована на порівнянні політики Романа, Данила та Лева Даниловича щодо Сандомирської і Люблінської земель на протязі майже 100 років.

Про можливість потрібної систематизації думок дослідників щодо виправи Романа Мстиславича пише також В.Нагірний⁶⁰, а М.Бартницький думки вчених

із цього приводу поділяє на чотири групи, додавши версію про можливий вплив на події ситуації у Візантії⁶¹.

Як здається, друга і третя версії походу не суперечать, а доповнюють одна одну. Під час походу Роман хотів поширити свій контроль на найближчі до Волині польські землі, для чого і втрутився у конфлікт польських князів у Малій Польщі. Крім цього, історики, які дотримуються саксонської версії виправи Романа, нерідко також не заперечують наявності у нього конфлікту з польськими князями та визнають вірогідність бажання галицько-волинського володаря захопити землі у Сандомирсько-Люблінському регіоні.

Конфлікт між Казимировичами та Романом виник, як можна припускати з контексту джерел, з ініціативи галицького князя, що підтверджують слова Лешка Бялого під час зустрічі з удовою Романа – княгинею Анною – про те, що йому невідомі причини, які призвели до війни; тоді ж він висловив припущення про підступні дії якогось Володислава («...**е** **во** **Володислав** **лестя** **межи** **има**»⁶²). Більшість дослідників поділяють думку, що цим «Володиславом» був великопольський князь Владислав Лясконогий, син князя Мешка III Старого⁶³, який тоді прагнув на підставі засад сеньйорату як старший у польській князівській родині контролювати Малу Польщу і Краків. І.Крип'якевич та О.Пріцак уважали, що згаданим у літописі «Владиславом» був галицький боярин Владислав Кормильчич, відомий із джерел початку XIII ст. як ворог Данила Романовича, проте така версія видається доволі штучною⁶⁴.

Г.Лябуда, розглядаючи проблему міжкнязівської боротьби у Польщі на початку XIII ст., відзначає, що джерела подають суперечливу інформацію щодо спадкоємця Мешка III Старого (помер 1202 р.) на краківському столі. О.Бальцер уважав, що цей стіл нетривалий час займав Владислав, а потім до Кракова прийшов Лешко⁶⁵. Г.Лябуда доводить, що Владислав князував у Кракові до зими 1205–1206 рр.⁶⁶

Нам остання версія також видається більш вірогідною. На користь поглядів Г.Лябуди, на нашу думку, деякою мірою свідчить і той факт, що після загибелі 19 червня 1205 р. тіло Романа вже 22 червня було поховане у Сандомирі (де воно й перебувало до моменту більш пізнього перенесення труни в Русь⁶⁷), тобто у столиці тодішніх володінь Лешка, під час зіткнення з воїнами якого руський князь і загинув. Із концепції Г.Лябуди випливає, що з приходом до влади у Кракові Владислава Ляскононого, сина Мешка III Старого, представника великопольської гілки Пястів, у Романа продовжували розвиватися нормальні добросусідські відносини з краківською адміністрацією.

На початку 1205 р. сандомирський князь Лешко та його брат – мазовецький князь Конрад – розпочали війну проти Владислава, щоб здобути краківський стіл. Вочевидь Владислав, опинившись у складній ситуації, попросив допомоги у Романа. Галицько-волинський князь оперативно відгукнувся на заклик Владислава, тим більше, що, імовірно, війна з Лешком та Конрадом була добрим приводом для реалізації намірів щодо посилення його позицій у Забужжі, а при доброму розкладі давала шанс приєднати до своїх володінь Люблінщину. Участь Романа в конфлікті Пястів пояснюється також тим, що галицький князь був зацікавлений у певному посиленні як противаги Лешку і Конраду саме Владислава Ляскононого – адже це давало йому реальну можливість і надалі впливати на розвиток ситуації в Польщі.

Загибель Романа призвела до зміцнення позицій Лешка та Конрада Казимировичів, а Лешко, вірогідно, уже на початку 1206 р. зайняв Краків⁶⁸. Припущення, що руський князь був ініціатором війни з Казимировичами, підтверджує факт відсутності дій у відповідь малопольських військ проти Південно-Західної Русі у перші місяці після смерті Романа Мстиславича.

Походу у Польщу передувала активна дипломатична діяльність володимирського двору. Відомо, що у боротьбі між нащадками Бели III Емеріком I (по-

мер 30 листопада 1204 р.) та Андрієм допомогу останньому надавав саме Роман Мстиславич. З Андрієм II, як угорським королем, князь Роман уклав угоду про взаємну допомогу та патронат над дітьми у випадку смерті когось із володарів⁶⁹. Оскільки попередник Андрія II на королівському троні Арпадів – син Емеріка Ласло (Владислав) III Дитя помер 7 травня 1205 р.⁷⁰, то можна припускати, що у другій половині травня – на початку червня 1205 р. і була підписана згадана угорсько-волинська угода, тобто коли Андрій II став законним володарем Угорського королівства.

Розгляд латиномовних джерел дає підстави вважати слушною думку українського дослідника М. Грушевського та польської дослідниці А. Вількевич-Вавжиньчикової, які відзначають тенденційність і декларативність відомостей про події 1205 р. у хроніці Альбріка і польських пам'ятках та наголошують на необхідності при розгляді цього сюжету зосередити головну увагу на аналізі повідомлень давньоруських літописів⁷¹.

Отже, для правильного розуміння подій під Завихостом необхідно звернутися до розповіді Суздальського літопису про обставини походу 1205 р.: «Иде Роман Галичский на ляхы и взя 2 города лядская и ставше же немү на Вислою рекою и отъеха сам в мале дружинне от полку своего. Ляхове же наехавше убивша и, дружинү около его избивша, приехавше галичане, взяша князя своего мртва, несоша в Галич»⁷². Текст літопису прямо свідчить, що ніякої битви між головними силами галицько-волинського та малопольського військ не було, а сам князь загинув унаслідок бойового зіткнення його невеликої дружини з польським військом⁷³.

Б. Влодарський із цього приводу пише: «Переможець інших руських князів недооцінив суперника. Він віддалився з малим загоном від своїх, на нього напали Лешко і Конрад, і у сутичці князь загинув»⁷⁴. Дещо суперечливо подію трактує А. Вількевич-Вавжиньчикова, яка, з одного боку, традиційно для польських істориків пише про битву під Завихостом та перемогу Лешка, а, з іншого, відзначає, що «смерть, яка трапилася внаслідок легковажного відходу Романа без достатньої охорони від табору, змусила русь повернутися. Але військо розбите не було»⁷⁵.

Розгляд більш пізніх свідчень джерел про походи східноєвропейських володарів у Польщу у другій половині XIII–XIV ст. дозволяє пролити світло на причини появи Романа саме під Завихостом. А це, своєю чергою, дає можливість дещо по-іншому, ніж видається прихильникам думки про «легковажний відхід» Романа від війська, нападу поляків із засідки на невеликий загін князя, його полювання під час походу тощо, представити обставини останніх годин життя руського князя. Під 1245 р. у Галицько-Волинському літопису повідомляється, що під час походу до Польщі князь Василько Романович саме у районі Завихоста прагнув форсувати Віслу, проте через повінь не зумів реалізувати свій намір: «Не могоша во переєхати си реки, понеже наводнилася вьяше, возвратнистася вземше полонү много»⁷⁶. Пізніше, у 1261 р., під Завихостом опинилося військо могутнього монгольського темника Бурундая, який «изнайдоша себе врод ү Висле, и пондоша на онү странү реки»⁷⁷. Узимку 1287 р. через льодостав переправу тут не зміг здійснити хан Телебуга: «И тако придоша ко Завихостү и придоша к реце ко Висле, река же стала вьяшетъ и не могоша ее перейти, и пондоша во верх ен к Бүдомирү (Сандомиру – О.Г.), и переидоша Бан рекү по леду»⁷⁸.

У польській хроніці Янка з Чарнкова згадується про перехід восени 1376 р. через Віслу саме біля Завихоста литовських князів Кейстута і Любарта⁷⁹. Наявність бродів і мілин на Віслі біля Завихоста фіксує Я. Длугош, який, між іншим, зазначає, що в момент прибуття Романа Вісла біля Завихоста через посушливу погоду мала декілька зручних для переправи мілин: «Дійшли (руси – О.Г.) до ріки Вісли, переправилися через неї на плотах і човнах, а частково бродом – через літню посуху зменшилася кількість води, що призвело до ви-

никнення мілин – і розбили табір біля міста Завихост» («Ad fluvium quoque Vislam perveniens partim illum navibus et lembis, partim vadis in aliquot locis repertis, siccitate estatis aquis illius diminutis, superat et ad oppidum Zawichost stativa ponit»)⁸⁰. У коментарі до польськокомовного видання хроніки Яна Длугоша відзначається, що хроніст тут однозначно вдався до вигадки, оскільки немає підстав вважати, що князь Роман із військом форсував Віслу⁸¹.

Неодноразово в районі Завихоста через Віслу переправлялися війська і в більш пізні часи. Так, у вересні 1499 р. таку операцію здійснив зі своєю ордою перекопський хан Ахмат-Гірей⁸², а у квітні 1657 р. під час відомого рейду до Центральної Європи саме тут переправлявся український козацький корпус київського полковника Антона Ждановича⁸³.

Наведені ж вище фрагменти з різних джерел дають усі підстави вважати, що Роман Мстиславич міг загинути під час пошуку місця для зручної переправи через Віслу, коли він та його невеличкий загін несподівано наразилися на польське військо. Ця версія уточнює близьку до неї думку про загибель князя під час рекогносцирування місцевості⁸⁴.

Отже, нападом на Малу Польщу Роман Мстиславич прагнув, використовуючи суперечності між Пястами, посилити свій вплив у цій західнослов'янській країні. Цілком вірогідно, що галицько-волинський князь намагався приєднати до Волині частину польської території. Є підстави вважати, що у сусідній державі на його прихід чекало чимало прибічників, а саме група впливових малопольських вельмож. Ці симпатії, на думку про яких нас наводить Галицько-Волинський літопис, збереглися і після смерті галицького володаря. До них, зокрема, належав могутній малопольський воевода Пакослав Старий, який толерантно, а часто і дружньо ставився до нащадків Романа – Данила та Василька – у найбільш скрутні для них часи⁸⁵.

На окремий розгляд заслуговує тема про місце поховання князя Романа Мстиславича. Зазначимо, що вона стала предметом цікавої дискусії під час круглого столу науковців, який було проведено у Володимирі-Волинському в липні 2005 р. з нагоди відзначення 800-річчя смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Учасники обговорення зазначали, що, здавалося б, пряме й однозначне свідчення сучасного подіям Суздальського літопису («галичане взяша князя свого мертва и несоша в Галичъ и положиша и в церкви святыхъ Богородица») ⁸⁶, яке давало підстави багатьом науковцям довгий час робити нібито незаперечний висновок про місце поховання Романа ⁸⁷, не може розглядатися як незаперечне джерело, а сама ця проблема потребує всебічного розгляду з урахуванням політичних, ідеологічних та суто побутових обставин, які могли вплинути на вибір місця поховання князя.

Як відомо, у 1937 р. український археолог Я.Пастернак відкрив під спальною підлогою західного притвору Успенського собору в Галичі саркофаг з останками якогось чоловіка. Тоді ж учений зробив висновок про належність їх князю Ярославу Осмомислу⁸⁸. М.Котляр із цього приводу пише: «Давно знайдене археологом Я.Пастернаком князівське поховання в залишках Успенського собору стародавнього Галича й приписане ним і чи не всіма дослідниками пізніших часів князеві Ярославу Володимировичу (1152–1187 рр.) може належати Роману Мстиславичу»⁸⁹.

Здавалось, що, керуючись указівкою сучасного подіям Суздальського літопису, таке припущення може мати право на існування. Але щодо саркофагу, знайденого Я.Пастернаком, необхідно зазначити – безсумнівно, саме Ярослав Осмомисл, як засновник Успенського собору і довголітній володар Галицького князівства, скоріше за все і був похований у храмі. До цього слід додати результати антропологічних досліджень кістяка, знайденого у саркофазі, які провів С.Горбенко. Він довів, що останки належали людині, яка мала спадкову хворо-

бу Легга-Кальве-Пертеса, що не дозволяло людині вести активний, рухливий спосіб життя, їздити верхи та брати участь у військових виправах⁹⁰. Із Київського літопису відомо, що Ярослав був «славен полкы, где во бяшетъ емѹ обида, сам не ходяшетъ полкы своимн»⁹¹.

Отже, знайдені Я.Пастернаком останки людини не могли належати князеві Роману Мстиславичу, який вів активне, рухливе життя, брав участь у багатьох походах і битвах. Зазначене, на перший погляд, зовсім не виключає можливості того, що у стінах Успенського собору не було інших поховань. Проте самому припущенню про вірогідність погребіння князя Романа у цьому храмі суперечить той факт, що Успенський собор Галича, який мав відношення до князів династії Ростиславичів, у релігійно-ідеологічному плані навряд чи міг бути усипальницею представника іншої князівської династії.

Відтак варто розглянути інші можливі версії поховання князя Романа Мстиславича. Як уже йшлося вище, у п'ятій домініканській редакції «Каталогу краківських єпископів» під помилковою датою «10 календи червня» («decima Iunii») повідомляється про поховання Романа у Сандомирі. Видавець каталогу Й.Шиманський у примітках справедливо відзначав, що ця дата є опіскою, а правильною слід уважати «10 календи липня» («decima Iulii»), тобто 22 червня⁹².

Як відомо, польський середньовічний хроніст Ян Длугош записав у своєму творі, що спочатку тіло Романа було поховане у Сандомирі, потім галичани за тисячу фунтів срібла викупили прах свого володаря у поляків і перевезли його до Володимира⁹³. Такий перебіг подій є у чомусь більш реальним, ніж викладений у Суздальському літопису, оскільки перевезення тіла Романа Мстиславича після загибелі князя відразу ж у віддалений від Польщі Галич було зовсім непростою справою, тим більше в умовах літа.

Наприкінці 1930-х рр. український дослідник Т.Коструба висловився на користь свідчень Я.Длугоша про поховання Романа Мстиславича у стольному граді Волинської землі. На думку історика, князь мав бути похований серед родичів в Успенському соборі Володимира⁹⁴. Пізніше І.Крип'якевич на підставі відомостей того ж Я.Длугоша також писав, що Роман був похований у Володимирі⁹⁵. Останнім часом подібну думку висловили Л.Войтович, Б.Томенчук і Д.Домбровський⁹⁶. Два останні дослідники, на відміну від Т.Коструби, вважають, що Роман був похований не в Успенському соборі, а в невідомому зараз монастирі у Володимирі, де пізніше була похована його дружина і де у 1289 р. її внук Мстислав Данилович збудував на честь княгині каплицю⁹⁷. На користь припущення про поховання у Володимирі, здавалось, говорить цікава інформація хроніста XVI ст. М.Кромера, який не тільки повторює всю розповідь Я.Длугоша про те, що тіло Романа його наближені привезли з польського міста Сандомира до Володимира, а доповнює її твердженням, що польський князь Лешко дозволив, щоб його труна «у Володимирі на кладовищі разом зі своїми предками була похована» («ut Vuladimirae in sepulchro maiorum suorum sepelitur»)⁹⁸. Проте це доповнення у творі М.Кромера, як нам здається, зробив радше сам автор як логічне роз'яснення дії, тобто, воно не було наслідком використання якогось давнього протографа. Саме таким чином описував подію сучасник М.Кромера М.Бельський, який повідомляв, що спочатку тіло Романа поховали у Сандомирі, а згодом русини викупили його за тисячу марок. Проте, на відміну від Я.Длугоша та М.Кромера, він висловлює абсолютно легендарне твердження, що князя Романа Мстиславича «поховали серед своїх богатирів у Києві» («pochowali między bohateru swe w Kijowie»)⁹⁹.

Проте версії про поховання Романа Мстиславича у Володимирі суперечить те, що не Володимир, а Галич був столицею його держави – держави, яку він, без сумніву, хотів передати своїм синам. Родина Романовичів залишалася в Га-

личі до принаймні осені 1206 р., тому логічним було б поховання володаря його спадкоємцями саме в Галицькій землі. Отже, на наш погляд, набагато більш вірогідним є інше бачення питання про місце поховання Романа Мстиславича.

На високому березі Дністра в місці впадіння в нього річки Лімниці (7 км на північ від дитинця літописного Галича) стоїть церква св.Пантелеймона. У письмових джерелах цей храм уперше як костел св.Станіслава згадується з середини XIV ст. Із кінця XVI ст. він входив до комплексу монастиря католицького ордену францисканців. Протягом своєї історії святиня неодноразово перебудовувалася і реконструювалася. У XIX ст. церква постраждала від пожежі, а в 1915 р., під час Першої світової війни, – від артобстрілу. Першим на початку XX ст. її досліджував Й.Пеленський, який дійшов висновку, що храм збудовано близько 1200 р.¹⁰⁰

Оскільки у церкві збереглися графіті¹⁰¹, де вона згадується саме як «церква св.Пантелеймона» («ц[є]р[к]о[в] с[в]т[ог]о Пантелимон[а]»), учені дійшли висновку, що храм було збудовано з ініціативи галицько-волинського князя Романа Мстиславича й освячено на честь св.Пантелеймона, духовного патрона його діда – київського князя Ізяслава Мстиславича. Відомо, що дружина київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха – Гіта підтримувала тісні контакти з кельнським монастирем св.Пантелеймона, у некролозі якого є запис про її смерть. Шанування в князівській родині Мономаховичів культу св.Пантелеймона пояснює, чому внук Володимира та Гіти – Ізяслав отримав при хрещенні ім'я Пантелеймон. Пізніше Ізяслав на честь духовного патрона заснував у Новгороді монастир св.Пантелеймона, а прибічник Ізяслава під час його князювання у Києві – Климент Смолятич був висвячений у митрополити Русі 27 липня 1147 р., тобто в день пам'яті св.Пантелеймона¹⁰².

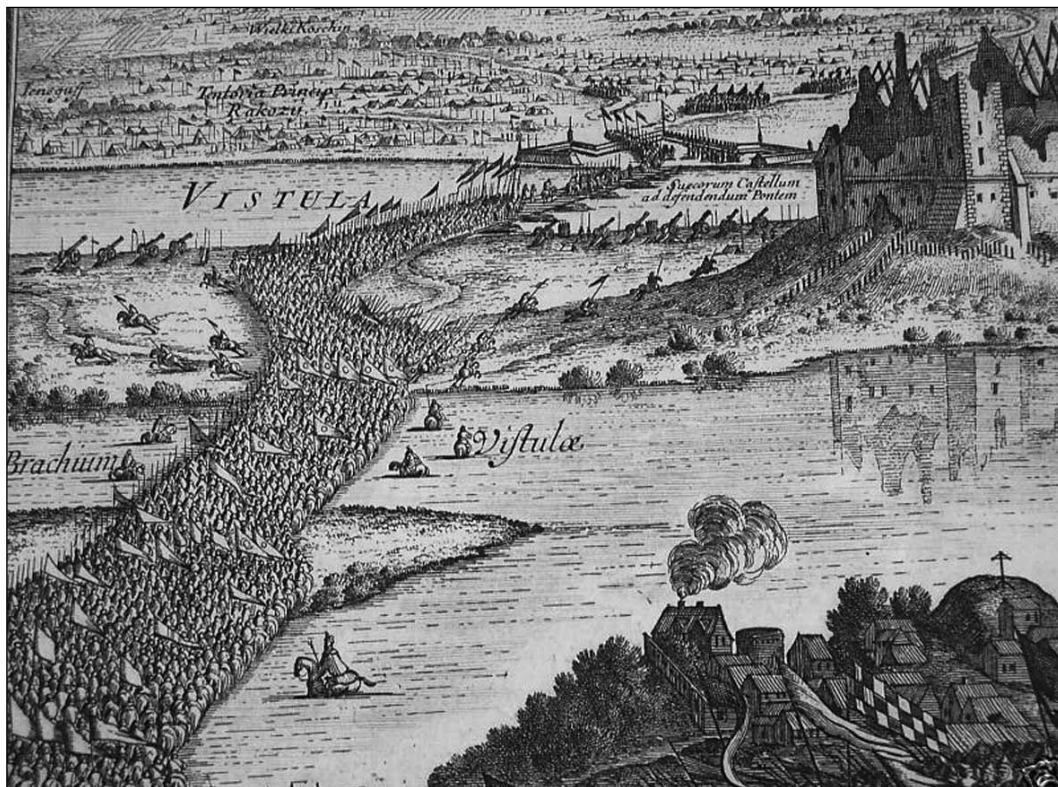
Важливими є записи в храмі – «въ кн[я]ж[є]ніє Мьстислава», – тобто галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного, який правив Галицькою землею в 1219–1227 р.¹⁰³, та «сл҃си Коломана», тобто слуги Коломана, угорського короля Галичини, який сидів у Галичі в 1215–1219 рр.¹⁰⁴

Сучасні дослідження засвідчують, що біля церкви Пантелеймона (нині с.Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) була побудована і резиденція Романа Мстиславича, коли він у 1199 р. став володарем Галицько-Волинського князівства¹⁰⁵. Під час археологічних розкопок неподалік від храму св.Пантелеймона, який зберігся до наших днів, були виявлені потужні оборонні споруди, що свідчить про існування тут уфортифікованого княжого двору. Знаменно, що біля храму було виявлене кладовище з багатьма похованнями, що також свідчить на користь існування тут князівської резиденції¹⁰⁶. Нещодавно між укріпленнями і храмом св.Пантелеймона дослідники віднайшли сліди фундаментів будівлі палацового типу¹⁰⁷. До речі, у середині XII ст. неподалік від цієї резиденції був княжий двір батька Ярослава Осмомисла, засновника об'єднаного Галицького князівства – Володимирка Володаревича¹⁰⁸.

На наш погляд, ураховуючи прагнення Романа Мстиславича передати Галицьку землю своїм нащадкам¹⁰⁹, а також беручи до уваги будівництво ним біля Галича князівської резиденції з родинним церковним храмом Романовичів вірогідно було б припустити, що тіло могутнього володаря Галицько-Волинської держави після загибелі було перенесене саме до його князівської резиденції біля Галича і поховане у храмі св.Пантелеймона. Суздальський хроніст, який писав про перевезення тіла Романа до Галича, міг не знати про конкретне місце поховання князя, а тому записав, що його було поховано у головному храмі Галицької землі – галицькому Успенському соборі. Цікавим є те, що дослідники висловлюють погляд про близькість архітектурного стилю церкви св.Пантелеймона до культових споруд Центральної Європи, і тут знову варто згадати про тісні зв'язки Романа з ченцями бенедиктинського монастиря св.Петра в Ерфурті.

Одразу ж після поховання Романа Мстиславича відбулася інтронізація його сина Данила на князівському столі в Галичі, а галичани склали присягу вірності юному князеві. Проте невдовзі родині Романа довелося вирішувати вкрай складні проблеми збереження й повернення спадщини загиблого володаря Галицько-Волинського князівства.

19 червня 1205 р. з життя пішла яскрава постать нашої історії, діяльність якої протягом багатьох років впливала не тільки на розвиток руських земель, а й інших країн і народів Східної та Центральної Європи. Проявом цього впливу стала велика увага до діяльності князя Романа не тільки з боку давньоруських, а й західноєвропейських та візантійських авторів¹¹⁰.

Український козацький корпус київського полковника Антона Ждановича переправляється через Віслу в районі Завихоста (11 (21) квітня 1657 р.) Мал. Еріка Йонсона Дальберґа (червень, 1657 р.)

Церква св.Пантелеймона (бл.1200 р.; с.Шевченкове Залуквянської сільської ради Галицького р-ну Івано-Франківської обл.)

¹ Харди Ї. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264 година. – Нови Сад, 2002. – С.90–103; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – К., 2008. – С.150; Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времён Романа Мстиславича // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – №4 (34). – С.78–96; Его же. Поход Романа Мстиславича 1205 года: в Саксонию или в Польшу? // Вопросы истории. – 2008. – №11. – С.36–48; Его же. Международное положение Галицко-Волынского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславич и Штауфены // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Л., 2008. – С.120–127; Майоров О.В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею // Ruthenica. – К., 2008. – Вип.7. – С.105–129 та ін.

² Головка О.Б. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1991. – Вип.1. – С.7–10; Його ж. Роман Мстиславич та його доба: Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст. – К., 2001. – С.173–177; Його ж. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Нау-

ковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.374–376 та ін.

³ Kürbis V. Komentarz // Mistrza Wicentego Kronika Polska. – Kraków, 1974. – S.225; Щавелева Н.И. Польские средневековые латиноязычные источники. – Москва, 1990. – С.139, 151; Головка О.Б. Київська Русь на сторінках хроніки В.Кадлубека // Укр. іст. журн. – 1993. – №4-6. – С.36–37; Його ж. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел. – С.374–375.

⁴ Bielowski A. Komentarz // Monumenta Poloniae Historica (далі – МРН). – Lwów, 1872. – Т.2. – Р.800. Аналогічний погляд пізніше висловили: Kürbis V. Dziejopisarstwo XIII i XIV wieku. – Warszawa, 1959. – S.194; Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. – С.151.

⁵ Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – Т.2. – Р.800–801.

⁶ Rocznik franciszkański krakowski // МРН. – Т.3. – Lwów, 1878. – Р.46.

⁷ Chronica Poloniae Maiores, rec. et annot. V.Kürbis // МРН: Series nova. – Warszawa, 1970. – Т.VIII. – Р.79.

⁸ Rocznik krótki // МРН. – Т.2. – Р.800.

⁹ Rocznik krakowski // МРН – Т.2. – Р.836. Пор.: Rocznik kapitulny // МРН – Т.2. – Р.800–801; Rocznik świętokrzyski // МРН – Т.2. – Р.70. Аналогічна інформація збереглася: Catalogi Episcoporum Cracoviensium. Rec. et annot. J.Szymański // МРН: Series nova. – Warszawa, 1974. – Т.X, f.2. – Р.90.

¹⁰ Rocznik Traski // МРН – Т.2. – Р.836.

¹¹ Rocznik małopolski // МРН. – Т.3. – Р.162.

¹² Kalendarz krakowski // МРН. – Т.2. – Р.923.

¹³ Назаренко А.В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 1999. – С.264.

¹⁴ Catalogi Episcoporum Cracoviensium. – Р.90.

¹⁵ Ibid. – Р.30 (pr.119).

¹⁶ Rocznik górnośląski // МРН. – Т.3. – Р.715; Rocznik kujawski // МРН. – Т.3. – Р.206.

¹⁷ Norbert M. Mieszko, syn Władysława Wygnańca, książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski. – Racibórz, 2006. – S.152.

¹⁸ Цит. за: Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т.II-III. – Москва, 1991. – С.560.

¹⁹ Ім'я французького каноніка Альбрік (Albricus) в історичній літературі доволі часто подається як Альберік.

²⁰ Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS). – Hannoverae, 1874. – Т.23. – Р.885.

²¹ Ibid. – Р.921.

²² Ibid; Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S.71,82.

²³ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1926–1928. – Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. Изд. 2-е. – Вып.1–3. – Стб.425.

²⁴ ПСРЛ. – Москва, 1908. – Т.2: Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. – Стб.719.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.14.

²⁶ Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – Т.2. – Р.800–801; Rocznik krótki // МРН. Т.2. – Р.800; Rocznik krakowski // МРН. – Т.2. – Р.836; Rocznik Traski // МРН. – Т.2. – Р.836; Kalendarz krakowski // МРН. – Т.2. – Р.923; Rocznik małopolski // МРН. – Т.3. – Р.162; Rocznik świętokrzyski nowy // МРН. – Т.3. – Р.59–118; Chronica Poloniae Maiores. – Р.79 et al.

²⁷ Długossii I. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsavae, 1973. – L.5–6. – P.191–197; Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1973. – Ks.5-6. – S.238–245.

²⁸ Semkowicz A. Krytyczny zbiór dziejów polskich Jana Długosza. – Kraków, 1887. – S.176.

²⁹ Długossii I. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – L.5-6. – P.199, 204, 226; Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Ks.5-6. – S.247, 254,

281; про інформацію Яна Длугоша під 1205 р. див.: *Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji.* – S.31–36.

³⁰ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi. – Warszawa, 1846. – Т.1. – S.214.

³¹ *Cromeri M.* De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – Colonia Agrippinae, 1589. – P.125–126; *Bielski M.* Kronika Polska. – Warszawa, 1830. – S.71–74; Густынская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т.2. – С.326–329; *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.127.

³² *Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.* Dzieje Polski średniowiecznej. – Kraków, 1926. – Т.1. – S.213 (автор – С.Захоровський); *Włodarski B.* Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925. – S.19.

³³ *Татищев В.Н.* История Российская: В 7 т. – Москва; Ленинград, 1964. – Т.3. – С.174. Аналогічно в першій редакції праці: *Татищев В.Н.* История Российская: В 7 т. – Москва; Ленинград, 1964. – Т.4. – С.332.

³⁴ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – Т.II–III. – С.415–416, 559–560.

³⁵ *Соловьёв С.М.* Сочинения. – Кн.1: История России с древнейших времён. – Т.1–2. – Москва, 1988. – С.562; *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – С.53.

³⁶ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.493.

³⁷ *Гуржій І.О.* Об'єднувач галицько-волинських земель // Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до XVIII ст. – К., 2002. – Вип.2. – С.409–410 (стаття написана в 1940-х рр.).

³⁸ *Войтович Л.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Л., 2001. – С.27; *Його ж.* Князя доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.488.

³⁹ *Engel J.* Geschichte von Halitsch und Vlodimir. – Wien, 1792. – S.512. Пор.: *Droba L.* Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. – Kraków, 1881. – S.16.

⁴⁰ *Droba L.* Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. – S.15–16; *Wilkievicz-Wawrzyńczykowska A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // *Ateneum Wileńskie.* – Wilno, 1937. – Т.3. – S.20; *Stupecski L.P.* Bitwa pod Zawichostem, 19 czerwca 1205. – Sandomierz, 1999. – S.91–103 et al.

⁴¹ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – Т.II–III. – С.415–416; *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – Москва, 1989. – С.65–66.

⁴² *Gesta episcoporum Halberstadensium* // MGH SS. – Hannoverae, 1874. – Т.23. – P.116; *Winkelmann E.A.* Philipp von Schwaben und Otto IV von Braunschweig. – Bd.1. – Leipzig, 1873. – P.327 (Jahrbücher der Deutschen Geschichte).

⁴³ *Abracham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т.1. – S.98–99.

⁴⁴ *Томашівський С.* Українська історія. Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.88; *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.123/124. – Л., 1917. – С.10.

⁴⁵ *Gesta episcoporum Halberstadensium.* – P.116.

⁴⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Л., 1905. – Т.3. – С.507; *Włodarski B.* Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925. – S.23–24; *Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.* Dzieje Polski średniowiecznej. – Т.1. – С.213 (автор розділу – С.Захоровський).

⁴⁷ *Korduba M.* Stosunki polsko-ukraińskie // *Sprawy Narodowe.* – R.7. – 1933. – S.755–759; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. 2-ге вид. – Т.1. – Мюнхен, 1966. – С.84; *Wilkievicz-Wawrzyńczykowska A.* Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. – Wilno, 1937. – S.20.

⁴⁸ *Пауцто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – Москва, 1950. – С.193; *Его же.* Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.165–166, 221. Див. також: *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Köln; Graz, 1955. – Bd.1. – S.102; *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Т.1 (до р.1353). – Рим; Нью-Йорк, 1965. – С.553–556; *Свідерсь-*

кий Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983. – С.78; Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1989. – С.493; Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – С.65; Котляр М.Ф. Дипломатія Південно-Західної Русі. – К., 2001. – С.103; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – С.150 та ін.

⁴⁹ Щавелева Н.И. Древнерусские известия Великопольской хроники // Летописи и хроники. 1976 г. – Москва, 1976. – С.61–62; Её же. Польские латиноязычные средневековые источники. – С.151–152.

⁵⁰ Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Славяно-германские исследования. – Т.1-2. – Москва, 2000. – С.25.

⁵¹ Харди Ї. Наследники Києва: Између краљевска круне и татарског јарма. – С.91–95.

⁵² Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волинской Руси времён Романа Мстиславича. – С.78–96; Его же. Поход Романа Мстиславича 1205 года: в Саксонию или в Польшу? – С.36–48; Майоров О.В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С.105–129.

⁵³ Маються на увазі перш за все посольство князя Романа у Царгород 1200 р., два походи Романа Мстиславича проти половців 1202 та 1204 рр., руська допомога болгарам у відстоюванні незалежності Болгарської держави.

⁵⁴ Нагірний В. До питання про напрям і характер походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича в 1205 р. // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави. – Івано-Франківськ; Галич, 2005. – С.98–99.

⁵⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – С.53; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2-ге. – Л., 1999. – С.127–129.

⁵⁶ Chronica Albrici monachi Trium fontium. – P.885.

⁵⁷ Ibid. – P.842. Про поширені у Західній Європі XII–XIII ст. уявлення щодо «держави пресвітера Іоанна» див.: Райт Дж.К. Географические представления в эпоху крестовых походов: исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. – Москва, 1988. – С.235–242.

⁵⁸ Пишик В. Про похід Романа Мстиславича на Польщу 1205 р. // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Л., 1993. – С.97–98.

⁵⁹ Пишик В. Трагедія під Завихостом 1205 року // Республіканець. – 1993. – №3. – С.22–28.

⁶⁰ Нагірний В. До питання про напрям і характер походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича в 1205 р. – С.98–99.

⁶¹ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S.65–66.

⁶² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.719.

⁶³ Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. – S.16; Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925. – S.27; Bieniak J. Roman // Słownik starożytności słowiańskich. – Warszawa, 1970. – Т.4. – S.535 та ін.

⁶⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – С.86; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – С.150.

⁶⁵ Balzer O. Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210–1211 // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Seria 2, t.5 (30). – 1894. – S.296–331.

⁶⁶ Labuda G. Dwa zamachy stanu w Polsce (1177–1179, 1202–1206) // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – 1971. – Т.82. – S.103–104; Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – Т.1. – S.144–145 (автор – Г.Лябуда); Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. – S.37–41.

⁶⁷ Dąbrowski D. Rodowód książąt halicko-wołyńskich. – Poznań, Wrocław, 2002. – S.27–28.

⁶⁸ Historia dyplomacji polskiej. – Т.1. – Warszawa, 1982. – S.151 (автор – Г.Лябуда).

⁶⁹ Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S.25.

⁷⁰ Войтович Л.В., Целуйко О.П. Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С.15.

⁷¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – С.507; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. – S.20.

⁷² ПСРЛ. – Т.1. – Стб.425.

⁷³ О.Майоров у своїй статті про зовнішню політику Галицько-Волинського князівства на початку XIII ст. пише: «Деякі історики свідомо відхиляють можливість саксонського походу Романа, віддаючи перевагу повідомленням польських джерел (у тому числі і пізніших) при вивченні подій у 1205 р.» (див.: Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волинской Руси времён Романа Мстиславича. – С.83; див. також: *Его же*. Поход Романа Мстиславича 1205 года: в Саксонию или в Польшу? – С.39; Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С.114), але посилається при цьому лише на праці автора цих рядків. Необхідно зазначити, що уважне ознайомлення з ними мало б усе ж перекопати О.Майорова, що головну увагу в наших працях приділено інформації не тільки польських, а, перш за все, давньоруських джерел.

⁷⁴ Włodarski B. Polska i Rus': 1194–1340. – S.25. Такі ж погляди поділяє: Bieniak J. Roman. – S.525–526.

⁷⁵ Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. – S.20–21.

⁷⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.855.

⁷⁷ Там же. – Стб.893.

⁷⁸ Там же. – Стб.903.

⁷⁹ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum // МРН. – Т.2. – Р.674–675. Про історичні обставини походу литовських князів Любарта та Кейстута в 1376 р. див.: Греков И.В. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – Москва, 1975. – С.71.

⁸⁰ Długossii I. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsavae, 1973. – Л.5–6. – Р.194. Пор.: Szambelan Z. Najazdy ruskie na ziemie Sandomierskie w XIII w. // Acta universitatis Lodziensis. – Łódź, 1989. – Т.36. – С.13.

⁸¹ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa, 1973. – Кс.5-6. – С.242.

⁸² Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та перекл. Ю.Мицика. – К., 2007. – С.352.

⁸³ Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Истину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2006. – Т.2: Наукові студії. – С.218.

⁸⁴ Андрияшев А. Очерк истории Волинской земли до XIV столетия. – К., 1887. – С.154; Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С.88; Гуржій І. Об'єднувач галицько-волинських земель. – С.410.

⁸⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.731. Про Пакослава див.: Bieniak J. Pakosław Stary // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Rzeszów; Gdańsk, 1980. – Т.25. – С.38–42.

⁸⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.425.

⁸⁷ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // Slavia Orientalis. – Rocz. XXXI. – №3-4. – Warszawa, 1982. – С.116; Котляр М.Ф. Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис / Під ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.162.

⁸⁸ Пастернак Я. Старий Галич. – Л.; Краків, 1944. – С.132–144. Про Я.Пастернака див.: Коваль І.М., Миронюк І.Ф. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України. – Івано-Франківськ, 2006. – С.72–73.

⁸⁹ Котляр М.Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. – К., 2002. – С.54.

⁹⁰ Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл: Реконструкція антропологічна і історична. – Л., Вінники, 1996. – С.130–132.

⁹¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.656.

⁹² Catalogi Episcoporum Cracoviensium, rec. et annot. J.Szymański. – S.90.

⁹³ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Warszawa, 1973. – Т.5-6. – С.242.

⁹⁴ Коструба Т. Де поховано кн. Романа Мстиславича? // Літопис Червоної Калини. – 1938. – С.11–12. Інформацію про цю працю наводимо за кн.: Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – С.261.

⁹⁵ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – С.113.

⁹⁶ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С.488; *Томенчук Б.* Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С.46; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – С.28; *Idem.* Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – S.260–261.

⁹⁷ *Dąbrowski D.* Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – S.261.

⁹⁸ *Cromeri M.* De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – P.126.

⁹⁹ *Bielski M.* Kronika Polska. – Warszawa, 1830. – S.74.

¹⁰⁰ *Peleński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914. – S.32; *Pannonopt П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. – Ленинград, 1982. – С.109–110. Про життя та діяльність Йозефа Пеленського див.: *Лукомський Ю., Романюк Т.* Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Праці археологічної комісії. – Т.244 (CCXLIV). – Л., 2002. – С.312–319.

¹⁰¹ *Вуйцик В.* Графіті XII–XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Праці комісії допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. – Т.231 (CCXXXI). – Л., 1996. – С.189–194.

¹⁰² *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники. – С.262, 370–371.

¹⁰³ *Вуйцик В.* Графіті XII–XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі. – С.190; *Pannonopt П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. – Ленинград, 1982. – С.109–110. Про правління князя Мстислава Мстиславича Удатного в Галичі див.: *Головко О.Б.* Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип.7. – С.71–93.

¹⁰⁴ *Вуйцик В.* Графіті XII–XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі. – С.194.

¹⁰⁵ *Баран В.Д.* Княжий Галич в історії України // Укр. іст. журн. – 2001. – №4. – С.70–71; *Томенчук Б., Баран В.* Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип.2. – С.39–40.

¹⁰⁶ *Томенчук Б.* Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С.44–46.

¹⁰⁷ *Томенчук Б., Мельничук О.* Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003–2007 роках // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Мат-ли Міжнар. наук. конфер. Галич, 10–11 жовтня 2008 р. – Галич, 2008. – С.52–53.

¹⁰⁸ *Peleński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – S.109; *Баран В.Д.* Княжий Галич в історії України. – С.69. Про галицького князя Володимирка Володаревича див.: *Головко О.Б.* Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства // Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.15). – Л., 2006–2007. – С.90–97.

¹⁰⁹ *Головко О.Б.* Роман Мстиславич та його доба. – С.166–171.

¹¹⁰ Про місце образу князя Романа Мстиславича в ідеологічному житті Русі див.: *Котляр М.Ф.* Роман і Романовичі в історії та поезії // Укр. іст. журн. – 2001. – №4. – С.57–67; *Плахонин А.* Историческая память и почитание предка княжеской династии Волынской и Галицкой земель XIII в. // «А се его серебро»: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.157–160; *Головко О.Б.* Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст. // Княжа доба: Історія і культура. – Вип.1. – Л., 2007. – С.59–66 та ін.

The article examines the sources and analyzes the literature from the history of Roman Mstyslavych's last campaign in June of 1205 to the Polish city of Zawichost. The author doubts the popular historiographic version that Halych-Volyn' duke then planned to go to Saxony and thinks that Roman Mstyslavych entered the conflict between two Polish dukes, Władysław Laskonogi and Leszek Biały. The article proves that Roman Mstyslavych could have died during a search for Vistula River crossing, when he and his small detachment suddenly met the Polish army. The author

provides arguments as for a possible place of burial of Halych-Volyn' lord on the territory of the duke residence in St.Panteleimon family church near Halych.

В.М.Горобець*

**«ЦЕ ВІКОПОМНЕ СКЛЕЮВАННЯ ЗНОВУ В ОДНЕ ...».
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТИМУЛИ ТА СОЦІОПОЛІТИЧНІ АВАНСИ
ДЛЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ГАДЯЦЬКОЇ УНІЇ 1658 Р.**

Статтю присвячено дослідженню внутрі- і зовнішньополітичних чинників активізації політичного діалогу керівництва Гетьманату та Речі Посполитої, що увінчався укладенням Гадяцької угоди 1658 р. З'ясовуються межі компромісу, на який були згодні обидві сторони при досягненні порозуміння, покликаного розв'язати тривалий конфлікт українського козацтва з владою Польсько-Литовської держави.

Гадяцька угода Війська Запорозького з Річчю Посполитою 1658 р. мала всі шанси стати ключовим моментом в історії Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби. Адже угода являла собою не лише втілення найбільш далекосяжних за всю історію розвитку взаємин українського козацтва з владою Речі Посполитої поступок українській стороні з боку офіційної Варшави, а й творила якісно нову модель цих взаємин. Так само, вона не лише припиняла десятилітню війну між Україною та Польщею, а й формувала принципово інший розклад сил і структуру міжнародних відносин Центрально-Східної Європи. І навіть попри те, що угоді так і не судилося започаткувати реальну політичну унію України і Польщі, сформульовані в Гадячі восени 1658 р. ідеї щодо трансформації Речі Посполитої у триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці, демонстрували невичерпність потенціалу політичного розв'язання надскладного соціального, політичного й етноконфесійного конфлікту, що так довго не надавався до вирішення. Крім того, угода демонструвала небачену з часів екзекуційного руху першої половини XVI ст. ідеологію розширення Люблінської унії 1569 р. широту політичного мислення, а також політичну зрілість як частини річпосполитської, так і козацької еліти до поступок і компромісів, що було вкрай важливою передумовою будь-якої трансформації відкритого збройного протистояння в процес переговорів та узгоджень. А відтак цілком заслужено є визначною пам'яткою політичної думки і практики ранньомодерної Європи.

Зважаючи на важливість проблеми, природно, вона здавна привертала увагу дослідників, результати наукових напрацювань яких є досить значимими¹. Автор даної праці ставить собі за мету розглянути проблему генези, розвитку та занепаду концепції нової річпосполитської унії у контексті розвитку міжнародних і внутрішньополітичних процесів.

**Зовнішньополітичні виклики як каталізатор українсько-польського
унійного процесу**

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи раннього нового часу була наявність тут, на відміну від західноєвропейського регіону, великих держав – Речі Посполитої, Російського царства, Габсбурзького

* Горобець Віктор Миколайович – д-р іст. наук, професор, завідувач центру досліджень проблем соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти², взаємодія яких на міжнародній арені значною мірою й визначала можливості розвитку менших і слабших регіональних потуг. І, скажімо, успішна підготовка козацького виступу 1648 р. стала можливою завдяки зв'язку з планами короля Владислава IV Вази щодо ведення війни – в тому числі й силами Війська Запорозького – з Оттоманською Портою³. Так само переможні для козацтва результати воєнної кампанії першого року війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Богданом Хмельницьким ще напередодні виступу – залучення до боротьби з Річчю Посполитою як союзника Кримського ханства⁴. У наступні роки значення зовнішньополітичного чинника у розгортанні визвольної боротьби в Україні не лише не втрачає своєї попередньої ваги, а з огляду на нові завдання – становлення козацької державності, загострення на цьому ґрунті взаємин із польською елітою, напруження стосунків із кримським ханом та конфлікт із придунайськими господарями і трансільванським князем – зростає.

Як спробу кардинального переформатування української зовнішньої політики можна сприймати переяславські домовленості гетьмана Хмельницького з Москвою 1654 р.⁵ Проте, як показав подальший розвиток подій, протекція російського царя Олексія Михайловича над козацькою Україною в умовах динамічного розвитку міжнародних процесів у регіоні також не змогла задовольнити головних потреб тогочасної політики Чигирини – емансипації Війська Запорозького з-під влади короля та закріплення за козацтвом права «народу політичного». Серйозні сумніви щодо лише позитивних військово-політичних дивідендів від союзу з царем посіяли польсько-російські переговори у Вільно 1656 р. Не могли не турбувати гетьманський уряд і намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Війська Запорозького як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики⁶. Відповіддю ж Чигирини на політику російської влади стала участь України у протестантській Раднотській коаліції 1656 р.⁷, що переконливо засвідчила не лише антипольський дух зовнішньополітичного курсу уряду Богдана Хмельницького, а і його незалежність від московського впливу. Водночас поведінка гетьмана Хмельницького в ході українсько-шведських та українсько-російських переговорів виразно свідчила про тверде бажання українського керівництва зберегти союзницькі стосунки із царем, обмежившись лише їх трансформацією у рівноправний військово-політичний союз чи, принаймні, недопущення змін, які б зачіпали українські інтереси⁸.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва зберегти в недоторканості зовнішньополітичний курс попередника, принаймні, в головних його проявах. Так само, як і Хмельницький, Виговський солідаризується з діями Раднотської коаліції. У контексті цього у середині серпня він підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня укладає угоду зі шведським королем. Усіма наявними засобами Виговський намагався продовжити курс попередника і в стосунках із московським царем. Традиційними виглядають спроби гетьмана примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві⁹. Виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду Виговського й у стосунках із Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая листа, де зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання, та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, щоб не спровокувати конфлікт із турками і татарами¹⁰.

Безпідставними виглядають і закиди стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим, нібито, ламає традиції попередника у цій сфері. Насамперед варто зазначити,

що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління Богдана Хмельницького, коли навесні 1657 р. до Чигириня прибуває посланець польського короля луцький писар Беншовський. Під час переговорів із ним гетьман, згідно з реляцією Беншовського, обіцяє надати польському королю військову допомогу за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманічем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька¹¹. Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигириня та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹², дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беншовського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес¹³.

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із зіставленням хронології політичних процесів, що відбувались у той час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Із боку українського гетьмана налагодження дипломатичних стосунків із Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком¹⁴. Богдан, як видно з інформації Беншовського, пов'язував із польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цього слугувало продовження походу українських військ на чолі з А.Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там¹⁵.

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів примиритися з польським королем. Зокрема, згідно з інформацією В.Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, але «звичних для нього фортелів» не полишав. На словах він запевняв королівського посланця щодо щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською¹⁶.

Відомі на сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, щоб хоча б гіпотетично стверджувати наявність у новообраного гетьмана Виговського намірів кардинально змінювати курс попередника у стосунках із варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доносив із Чигириня, що новий український правитель «...хоче залишитися царським підданим..., хоче завоювати для царя Польщу...»¹⁷. За таких умов повторна місія Беншовського до Чигириня у серпні–жовтні 1657 р. із метою відриву України від Москви була безрезультатною. Розповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він «...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...»¹⁸. Сучасник подій літописець Йоахим Єрлич також зазначав, що «...дуже погано пана волинського [каштеляна – В.Г.] приймали і поводитися з ним; з десятків тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»¹⁹. Єдиним реальним наслідком поїздки Беншовського в Україну стало продовження перемир'я.

Гостру потребу в коригуванні напрямів зовнішньої політики Гетьманату уряд Виговського починає відчувати вже з осені 1657 р. Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов із Москви, звідки впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигириня один за другим прибувають декілька царських посольств із вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського мо-

нарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції²⁰.

Крім тривожних новин із Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже зазначалося, у жовтні 1657 р. Виговський, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією²¹. Однак провал походу раднотських союзників до Польщі влітку 1657 р. суттєво підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Крім втрат українського корпусу Антона Ждановича, Дьєрдь II Ракоці змушений був підписати принизливий для себе мир із польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм перейшов із табору союзників Швеції до її противників, а після смерті «некоронованого князя Януша Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу у країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес і до козацької України, спрямувавши всі свої зусилля на відновлення позицій на Балтиці.

Не менше занепокоєння українського гетьмана викликали і «південні новини». Зокрема, кримський хан Мехмед Герей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «...зараз є час і погода..., оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...». Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що на той час зосереджувалися поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну – проти козаків²². Причому, як видно з листа архієпископа палестинської Гази Паїсія до царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мехмеда Герейя IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, владика був переконаний, що «країну козаків» буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги²³.

Серйозним каталізатором зовнішньополітичних труднощів Гетьманату виступали проблеми внутрішньополітичні. Ще за життя Богдана Хмельницького в гетьманського уряду склалися конфліктні взаємини із Запорозькою Січчю, з позицією якої солідаризувалася частина рядового козацтва, невдоволена соціальною й економічною диференціацією козацтва, яка особливо ставала помітною на тлі економічного занепаду його нижчої, безурядової страти²⁴. Намагання ж наступника Хмельницького гетьмана І.Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, спираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблює конфлікт. Крім соціальних протиріч, у процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом Виговським не останню роль відіграло і прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. У такому контексті спроби Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, «кулуарній», а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участі запорожців, раді – збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважається на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики «козацького автономізму», з прокрустового ложа якої гетьманський уряд вийшов уже наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляє: «При прежних де полских королах они Вой-

ском Запорозьким без королевського вєдома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать... не годилось»²⁵. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб «царського величества воеводи у них в городех были», погоджувалися на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією – «а без воли великого государя... самим нам гетманов не пременят...», а в разі смерті українського регіментаря, «...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...»²⁶.

Поступливість Коша, його готовність іти у той час у фарватері московської політики, дозволяє заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових сил в Україні. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не вірити бунтівникам²⁷, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка хоч і була досить стримано стилізована, проте виразно свідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин²⁸. А це своєю чергою сприяє поширенню антигетьманського виступу на південні полки Лівобережжя – Полтавський і Миргородський, долучення до нього впливового козацького лідера полковника полтавського Мартина Пушкаря.

Гостра потреба у приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманату, прагнення забезпечити спокій на кордонах із Кримом, на тлі провокаційних дій царських вєвод (більшість з яких відверто підтримували опозицію), змушують гетьмана шукати шляхів до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського у стосунках із Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (і то, як видно із цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище у Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. у той час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи у стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну рису тогочасного розкладу сил у регіоні, саме кримська карта, на наш погляд, на той час була одним із вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків із Варшавою. Свідченням цього може слугувати хоча б той факт, що, відправляючи в перших числах березня 1658 р. до короля преліминарні умови для початку українсько-польських переговорів, Виговський уже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмед Герєя листа з проханням вирядити у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана²⁹.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимізації стосунків із польським королем в умовах кризових взаємин із царем впливала також із потреби стабілізації ситуації у країні, приборкання охлократичних настроїв у Військо Запорозькому. Статичне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революційних змін права повноцінного «народу політичного», давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В.Бутурліна у січні 1654 р. та пізніші заяви П.Тетері в Москві у серпні 1657 р.³⁰). Москва ж при до-

сягненні своїх політичних цілей уже із середини 1657 р. (міся І.Желябузького) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину та шляхту – у бік Варшави³¹.

Не міг, очевидно, офіційний Чигирин легковажити і розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, й остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої – як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні та ще більше – серед литовської шляхти, готової йти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимізація стосунків із Річчю Посполитою для керівництва Війська Запорозького виступала певною гарантією збереження здобутків визвольних змагань кінця 1640-х рр.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що реалії кінця 1650-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому цього разу вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставинами як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, король, або точніше французька партія при його дворі, у той час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та, водночас, вкрай важкої для реалізації справи – проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату та, відповідно, звуження прерогатив сейму³². Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки у цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю і його прибічникам потрібно було використати нові, потужні й несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль – потужного політичного (а при певних обставинах і військового) союзника короля й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта – присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. – сприяла швидкому розв'язанню гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV³³.

Крім аспектів внутрішніх, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники зовнішньополітичні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках із Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною як у 1655 р. чи навіть 1656 р., але і надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками – Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них і поступки з боку польського керівництва.

Унійні концепції 1658 р.: на чий користь компроміс?

Одностайно усвідомлюючи важливість повернення козацької України під владу короля для всієї Речі Посполитої³⁴, тогочасна польська еліта не була такою ж одностайною у питанні ціни цього повернення. Якщо одна частина шляхти, оглядаючись назад й усвідомлюючи глибину провалля, в яку потрапила ре-

спубліка у результаті війни з непокірними українськими підданими короля, була готова йти на серйозні поступки Війську Запорозькому (до речі, у тому числі й через відсутність особистого майнового чи соціального конфлікту з козаками), то інша (переважно пов'язана з Україною майновими і соціальними інтересами), беручи до уваги серйозність становища гетьмана Виговського, а також побоюючись надто високої особистої плати у цій делікатній політичній грі, плекала надії на можливість повернення України навіть без обтяження себе якимись зобов'язаннями перед українською стороною³⁵.

Починаючи з кінця XIX ст., своєрідним історіографічним символом готовності польської еліти до поступок Війську Запорозькому виступає великопольський магнат, впливовий сенатор, воєвода познанський Ян Лещинський. Уперше концептуальні погляди сенатора щодо суті можливого «склеювання» з Річчю Посполитою викладені в його листі до маршалка сейму Єжи Любомирського від 11 лютого 1658 р., де він, зокрема, вказував на гостру потребу в замиренні з козаками і водночас покладав провину за зволікання з досягненням примирення насамперед на польську сторону. Лещинський також висловлювався на користь якнайбільших, на його думку, поступок Війську Запорозькому. Так, він переконував свого респондента в необхідності навіть погодитися на існування окремої для козаків провінції, аби лишень залишалися залежними від Речі Посполитої. А на більше козакам, вважав Лещинський, і годі сподіватись, оскільки «химера то все і байки, що козаки мислять себе голландцями чи швейцарцями... козаки перебувають у такому стані, що без допомоги далі існувати не можуть, кому-небудь під протекцію піддадуться...»³⁶.

Протилежний спектр думок польської еліти репрезентував великий коронний гетьман С.Потоцький, який кількома днями пізніше за Лещинського, 15 лютого, перебуваючи з військами на кордоні козацької України, у листі до коронного підканцлера Анджея Тщебицького рекомендував свій «військовий задум, аби союзу з ордою не втратити й Україну здобути, не опускаючись до ліків переговорів, бо тим самим час втрачатимемо. Сил маємо достатньо...»³⁷. І головному промоутеру польсько-українського мирного діалогу С.Беньовському потрібно докласти чимало сил, апелюючи до високої мети – «цілісності вітчизни», аби втримати Потоцького й солідарних із ним литовських гетьманів від вторгнення в Україну та зриву діалогу в самому його зародку. Не менш рішуче був налаштований і польний гетьман та маршалок Єжи Любомирський, котрий (вже у травні 1658 р.) оприлюднив свій план порятунку вітчизни у такій послідовності: спочатку завершити війну зі Швецією, щоб потім спрямувати всі сили на схід і там «об'єднаними силами показати..., що більше й ґрунтовніше в ім'я вітчизни може бути зроблено [в Україні], потрібно зброєю забезпечити, без чого, зізнаюся, буду мати за диво, якщо до нас народи наблизяться...».

До певної міри своєрідне підтвердження слів Лещинського стосовно потреби Війська Запорозького у знаходженні протектора прозвучало практично відразу після сказаного сенатором у діях гетьмана Виговського, котрий, вирядивши наприкінці лютого з Переяслава після непростих переговорів царського уповноваженого Богдана Хитрово³⁸, вислав свого посла Павла Тетерю на зустріч із комісаром короля Станіславом Беньовським, аби повідомити Яна II Казимира про свою готовність об'єднатися з Річчю Посполитою.

Бачення українською стороною характеру такого об'єднання з інструкції П.Тетері не верифікується. У ній більшою мірою йшлося про принципову готовність керівництва Війська Запорозького до такого об'єднання, а крім того, увага акцентувалася на зовнішньополітичних передумовах акції – замиренні з Швецією, спонукання кримського хана до походу в Україну на допомогу гетьману, чимало також говорилося про військові приготування польської сторони до війни з Московією. Так само і розмови з гетьманським послом не додали нічо-

го нового у цій царині. Єдине, що прояснив Тетеря, так це мотивацію дій Виговського – Юрій Хмельницький виявляє йому непокору та відкрито шукає допомоги супроти нього; Запорозжя неприяжно чекає весни, аби продовжити антигетьманські акції; значна частина полковників налаштована вороже; цар на позір підтримує гетьмана, але насправді шукає способу його згубити³⁹.

Натомість уже сам факт поширення інформації стосовно готовності Виговського повернути Україну під владу короля у річпосполитських симпатиків цієї ідеї провокує появу нових обрисів можливих способів «склеювання» вітчизни. Зокрема, 14 березня 1658 р. Ян Лещинський зустрічає у Варшаві гетьманського посланця Феодосія Томкевича, котрий повідомив сенатору про «схильність до миру» українського гетьмана. Інформація Ф.Томкевича стала підставою для створення спеціальної сенатської комісії, покликаної виробити умови на переговори з козаками. Сам же Лещинський тепер представив проект, в основу якого, за визнанням самого автора, було покладено «...звільнення козаків від нашої карри, і в майбутньому надання свободи, на яку заслуговують, бо людина рицарська не може й не мусить зносити рабство...»⁴⁰. Конкретизуючи своє бачення моделі цього самого звільнення, сенатор пропонував вивести козаків з-під юрисдикції власників маєтностей, на території якої вони мешкали, – «чому ж би імунітету не могли мати, навіть живучи під шляхтою, щоб не до панів своїх, а до ґродських судів належали». За спостереженням Лещинського, козаки «шляхетства і не прагнуть, і не розуміють; хай будуть тоді вільним під козацьким титулом». У тому ж випадку, «якби хто з них домагався шляхетства, не відмовляти...». У підсумку, на думку адепта ідеї порозуміння з козацтвом, останнє «за таку постійну оборону своїх вольностей, від нас заслуговує бути пошанованим й прийнятим до нашої спільноти з не меншими вольностями, і буде завзятим захисником», а для самої Речі Посполитої замирення з козаками є «підґрунтям нашого благополуччя»⁴¹. Трохи згодом, уже напередодні липневого вального сейму Речі Посполитої 1658 р., сенатор, опонуючи противникам першочерговості укладення угоди з козаками⁴², патетично заявляв: «Сам пан Бог покаже спосіб, коли козаки самі, непримушені, до нас хочуть повернутися, бо ж бачать і вони, що ані їхня свобода без нас, ані наша без них далі існувати не може». Стосовно ж умов цього повернення Лещинський вважав за доцільне виконати всі ті з них, що будуть запропоновані козацтвом. Єдине питання, яке сенатор хотів би винести на публічне обговорення на сеймі, було розв'язання конфесійних суперечностей⁴³.

У той час, як польська еліта на середину 1658 р. представила доволі зрозумілий, хоч і контрверсійний погляд на характер можливого об'єднання з козацькою Україною, контрагенти з українського боку воліли більше мовчати, аніж декларувати з цього приводу. Мотиви такої поведінки Виговського були зрозумілими. Аналізуючи перебіг політичних процесів в Україні та кульбіти зовнішньої політики Гетьманату, можна припустити, що навесні 1658 р. Виговський все ж розглядав унійну карту не як основну, а як запасну, введення якої у гру залежало від розвитку взаємин із російським царем⁴⁴. А відтак, гетьман, як він і особисто неодноразово наголошував у кореспонденції до Варшави, бажав тримати хід «пересправ» у таємниці, побоюючись швидких дій у відповідь із боку російського керівництва⁴⁵. До того ж, навіть у найближчому оточенні гетьмана не було єдності в питанні умов повернення під зверхність Яна II Казимира. Хоча варто зауважити, сама ідея порозуміння поволі знаходила підтримку у старшинському середовищі – як у тісно пов'язаного з польським елітою генерального писаря Івана Груші (у майбутньому одного з активних помічників польного гетьмана і великого маршалка Єжи Любомирського), так і в представника старовинного козацтва генерального обозного Тимофія Носача⁴⁶. Виряджаючи Павла Тетерю з повноваженнями завершити вироблення умов угоди, Виговський перед тим, інформуючи королівського комісара С.Беньовського

про цей факт, переконував його в тому, що «надійшов час подання один одному рук, бо більшість старшини схильна до згоди. Потрібно однак відстояти для неї гарантії і запевнення з боку короля, королеви і станів, аби могли безпечно на їх ласку покластись і щоб приваби Москви були даремними...»⁴⁷. На словах же гетьман через свого посланця клопотався перед Бенъовським, аби він сам і його рідня були сповнені ласки королівської милості⁴⁸.

Вперше бачення української сторони обрисів майбутнього замирення з Річчю Посполитою представлено в інструкції, наданій Павлові Тетері на переговори з Бенъовським, що розпочалися на Волині, в Межиріччі, 21 червня (ст.ст.) 1658 р.⁴⁹ Уже за декілька днів по тому, 25 червня (ст.ст.), П.Тетеря за своїм підписом передав у Гощі Бенъовському пропозиції «від гетьмана запорозького делеговані»⁵⁰, на яких і мала постати майбутня угода. Насамперед у документі наголошувалося, що, оскільки гетьман з усім Військом Запорозьким «з любові до короля і власної вітчизни, з доброї своєї волі до свого власного пана [короля], відступаючи від усіляких сторонніх протекцій, повертаються», козацтву має бути гарантована «вічна амністія», покриття вічним забуттям усіх кривд, учинених під час воєнної пори, уникнення таврування козацтва за ці дії як з боку короля, так і сенату, і всієї Речі Посполитої. Також підлягали скасуванню всі кадуки (тобто конфіскації), накладені як на козаків, так і шляхтичів, котрі, перебуваючи у Війську Запорозькому, долучилися до участі у війнах із Річчю Посполитою. Аналогічним чином мало залагодитись питання й участі підданих, особливо в Київському, Волинському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах, у свавільствах, що тут чинилися.

Релігія «грецько-старожитна» мала б залишитися при своїх давніх правах і привілеях, а церква бути вільно представлена на сеймах і в Трибуналі; а для кращого представлення її інтересів передбачалося, що митрополит київський разом із луцьким і львівським єпископами отримають місця у верхній палаті вального сейму Речі Посполитої, у сенаті. Крім того, для задоволення справ духовних із тих же єпископств по одному депутату мали б засідати в Трибуналі люблінському, а з числа литовських православних владик – по одному з кожної єпископії в Трибуналі литовському. Забрані уніатами православні святині у всіх воеводствах Корони Польської і Великого князівства Литовського мали бути повернені православним. Право обиратися на єпископські кафедри, на архімандритство й ігуменство мало бути застереженим за православними кандидатурами, а процедура обрання відбулася за участі назначених сеймом комісарами. Завершувався блок питань релігійного толерування вимогою зрівняння у правах православних міщан, особливо львівських, перемишльських, люблінських і віленських, з тамтешніми міщанами римської віри.

Стосовно потреб козацької корпорації, то крім проголошення загальної амністії та загального підтвердження всіх старожитних прав і привілеїв, наданих найяснішими королями польськими, передбачалось утвердження настільки великого реєстру, як це тільки буде корисно для блага Речі Посполитої. Згідно з давніми традиціями, козакам мало б гарантуватися право вільного проживання в містах, містечках, селах і хуторах, де вони мали б належати до влади і присуду гетьмана запорозького. Гетьмана мав би призначати король. А на булаву козацькому зверхнику надаватися Чигиринське староство.

Шляхетська спільнота Війська Запорозького, крім амністії та скасування всіх кадуків, отримувала виняткове право на посідання дигнітарств (санів) і урядів у Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах. Водночас гарантувався вільний доступ усім до своєї власності, а також безпечне повернення і переїзд. Зрозуміло, що «всіма» малися на увазі насамперед шляхтичі, змушені до залишення українських земель революційними змінами 1648–1649 рр. Запорозький гетьман брав на себе зобов'язання щодо приборкання свавілля.

Проте наголошувалось і на необхідності зважених дій шляхти, аби не дати самим приводу до вибуху свавілля, а також створення на сеймі спеціальної комісії для розгляду судових суперечок.

Висувалася також вимога надати Київській школі статус вищого навчального закладу («яко академія Краківська») й заборонити існування в місті інших шкіл, насамперед навчальних закладів отців-езуїтів. Ще одна академія мала постати у Великому князівстві Литовському, але не у Вільно, де вже існувала езуїтська школа, а деінде.

Ухвалені пункти примирення мали отримати своє правове закріплення у спеціальній сеймовій конституції і набути статусу «невідзвичних» правових актів. До того ж документ мав би отримати закріплення з боку польського і литовського присягою примаса Речі Посполитої арцибіскупа гнєзненського, чотирьох великих гетьманів «обох народів» та відповідно з української – гетьмана, обозного, осавулів і суддів генеральних, а також усіх полковників.

Таким чином, порівнюючи запропоновані положення із затвердженими умовами Зборівського мирного договору 1649 р., звертаємо увагу на те, що переважна більшість із запропонованого в 1658 р. матеріалу генетично була пов'язана з актом 1649 р., а саме: вимога повної амністії для учасників воєн, закріплення за православною шляхтою виняткового права на посідання дигнітарств й урядів у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах, надання київському митрополиту місця в сенаті, закріплення за гетьманом на булаву Чигиринського староства, заборона на фундування отцями-езуїтами своїх шкіл у Києві. Із варіанту 1649 р. чомусь не потрапило до проекту 1658 р. принципове положення про загальну кількість реєстру, а також територію, на якій мали право селитися козаки й організовувати там свої присуд та адміністрування (це, вочевидь, могло стати предметом політичного торгу). Відсутні були й згадки про умови перебування коронного війська в Україні, заборону євреям виступати в ролі державців, орендарів чи навіть мешканцям українських міст, де існують козацькі полки, а також привілеї козацтва щодо шинкування горілкою. Відсутність останніх, вочевидь, могла свідчити про неактуальність навіть розмов на цю тематику, що підпадала під виняткові прерогативи козацької влади. Натомість у варіанті 1658 р. з'явилося таке принципове доповнення, як представлення інтересів православної церкви у сенаті, крім київського митрополита, ще двома православними владиками (вимога доволі радикальна, якщо пригадати той опір, який був учинений католицькими біскупами Сильвестру Косову 1650 р. у його спробах посісти сенатське крісло). Освітній блок був доповнений вимогою запровадження двох православних академій. Звертає на себе увагу відмова української сторони від декларування вимоги про скасування церковної унії – питання, яке хоч і не знайшло свого розв'язання у Зборівському трактаті, проте звучало на тогочасних перемовинах, а до тексту угоди було внесено у формі пропозиції щодо його обговорення на найближчому сеймі⁵¹. Отож, загалом гощанський проект був доволі поміркованим і, вочевидь, таким, що мав би заохотити контрагентів до початку перемовин.

Тим часом, поки тривали переговори у Межириччі та Гощі, 1 (10) липня 1658 р. у Варшаві розпочинає свою роботу вальний сейм Речі Посполитої, покликаний дати відповіді на головні питання, що постали перед республікою щодо перспектив замирення з козаками, Швецією та Російською державою.

Ще напередодні відкриття сейму, як видно з донесень австрійського посла у Варшаві барона Ф.Лізолі своєму уряду, Ян II Казимир у своєму прагненні дійти порозуміння зі збунтованими підданими висловлював готовність наділити козаків тими ж привілеями, якими користувалися громадяни Великого князівства Литовського, зокрема, дозволити мати власних урядників, вибирати послів на вальний сейм та «утворити окреме тіло в тілі самої республіки»⁵². Трохи згодом,

уже в розпал сеймових баталій, спостережливий Лізолі доносив у Відень, що й багато сенаторів, бажаючи гарантувати успіх на перемовинах із Військом Запорозьким, пристають на пропозиції короля і готові підтримати угоду, взоровану з Люблінської унії 1569 р.⁵³ (щоправда, не бракувало і тих, котрі як пріоритетне завдання сприймали справу замирення з царем⁵⁴). Власне, саме ці повідомлення австрійського посла є першими свідченнями народження ідеї впровадження нової унії як способу розв'язання конфлікту з козацькою Україною.

Причини такої радикальної поступливості королівської партії Війську Запорозькому крилися насамперед у тривожних звістках щодо московського наступу в Україні⁵⁵. Крім того, оточення короля, ідучи, по суті, ва-банк, прагнуло у протистоянні зі шляхетською опозицією якнайшвидше заволодіти Військо Запорозьке як важливого політичного союзника.

Суттєвою передумовою для успішного впровадження унійних ідей королівської партії в офіційній інструкції комісарам на перемовини з козаками стало формування особистого складу спеціальної сеймової комісії, створеної 8 (18) липня. До участі у виробленні умов на переговори з козацтвом було залучено біскупів А.Тщебинського (краківський), Я.Довгялло-Завішу (віленський), Я.Гембицького (полоцький) та Т.Уейського (київський), воєвод Я.Лещинського (познанський) і В.Воловича (вітебський), ленчицького каштеляна А.Сельського, коронного підскарбія Б.Лещинського, литовського канцлера К.Паца та литовського підканцлера А.Нарушевича, а також сімох земських послів: хелмінського підкоморія Я.Банковського, сандомирського хорунжого М.Дембицького, лув'яцького старосту С.Відліца-Домашевського, гнєзненського старосту Я.Гнинського, серазького хорунжого А.Понятовського, грабовецького старосту С.Сарбевського та ошмянського маршалка Я.Зеновича⁵⁶. Як справедливо зазначають дослідники, до складу комісії, яка мала запропонувати варіант устроєвого облаштування українських земель після повернення їх до Речі Посполитої, не було включено жодного посла з українських воєводств⁵⁷. Навіть попри те, що шляхетська спільнота, скажімо, Київського воєводства, у настанові своїм послам на вальний сейм від 22 червня 1658 р. наголошувала: «... бо комісія з козаками призначена окрема, на якій все благополуччя в цьому пункті наших воєводств залежало, тоді їхня мосць панове послали наші мають нагадати його королівській мосці, і Речі Посполитій, аби комісари були призначені з наших воєводств, бо з таких рад залежить остаточний порятунок Речі Посполитої»⁵⁸. Запропонований варіант формування складу комісії, безперечно, збільшував шанси її успішної роботи й уникнення спалаху суперечок, продиктованих у тому числі й особистими та корпоративними інтересами окремих її членів. Утім, у перспективі таїв у собі загрозу чинення супротиву реалізації її рішень регіональними шляхетськими корпораціями, крєвно зацікавленими у розв'язанні конфлікту, проте з урахуванням власних інтересів.

Упродовж 19–25 липня (н.ст.) комісія збиралася на таємні засідання. Внаслідок нарад було підготовлено інструкцію на переговори з козаками⁵⁹. Проте, що характерно, результати діяльності комісарів так і не було представлено в посольській ізбі, а лише подано 25 липня до сенату (у ньому позиції короля були помітно сильнішими, аніж у нижній палаті сейму).

Підготовлений комісією текст інструкції дослідникам виявити не вдалося. Лише з донесення барона Лізолі відомо, що комісія пішла на значні поступки українській стороні й пристала майже на всі умови, запропоновані гетьманом Виговським⁶⁰, вочевидь, через свого посла на межиріцьких переговорах Павла Тетерю. Заперечення польської сторони, згідно з інформацією австрійського посла, викликали лише положення, спрямовані проти уніатської церкви. У справах Брестської унії комісарам на переговорах із козаками було наказано пропонувати перенести вирішення проблеми на спільний синод уніатських і право-

славних єпископів, а крім того, домагатися повернення уніатській церкві маєтностей, забраних на підставі Зборівської угоди⁶¹.

На початку серпня з підготовленою інструкцією смоленський каштелян Казимир Євлашевський і відбув на переговори в Україну, спочатку до Львова, а вже звідти разом із Беншовським на Лівобережжя, де з військами перебував гетьман І.Виговський⁶².

Тоді ж, у серпні, зі Львова до Варшави прибув брат львівського єпископа Адам Желіборський, котрий привіз листи гетьмана Виговського. Виявити листи гетьмана, в яких, очевидно, містилися принципової ваги нові пропозиції української сторони щодо характеру майбутньої мирної угоди, дослідникам, на жаль, не вдалось. Їх зміст можна лише до певної міри реконструювати за відзивами Я.Лещинського, висловленими у листі до короля Яна II Казимира. Зокрема, сенатор, котрого по праву можна вважати одним із промоторів мирної угоди з Військом Запорозьким, у тому числі й на ґрунті важливих політичних поступок останнім, зауважував: «...зізнаюся, що ця остання через Львів новина не дуже мені подобається, що Виговський знову окремого статусу вимагає, як у Литві. І другий пункт – вільно в Польщі наймати німецьких людей, чого й Литва не має... [вони] радше хотіли б бути незалежними, ніж громадянами єдиної республіки...»⁶³.

Воевода познанський вбачав у тих змінах, що сталися у вимогах української сторони, спритну руку одного з лідерів протестантів-аріан, київського підкоморія, а в часи шведського «потопу» генерала Карла X Густава Юрія Немирича (останній повернувся в Україну і був радісно зустрінутий ще гетьманом Богданом Хмельницьким улітку минулого року) – «з тієї концепції складається враження, що там хтось хоче бути гетьманом над людьми того нового набору...»⁶⁴. Зважаючи на далекосяжні політичні наслідки від такого розвитку подій, Лещинський радив королю спробувати «...задовольнити п. Немирича наданням ласки ВКМості, щоб... він залишив Русь, аби не завдавав нам нових клопотів»⁶⁵. Задовольняти ж гетьмана Виговського і його соратників такими принциповими політичними поступками сенатор не був схильний.

Значно менше простору для маневрування, аніж у Лещинського, було у відправлених на переговори з Військом Запорозьким комісарів Беншовського та Євлашевського. До табору українського гетьмана вони прибули 29 серпня і були радо зустрінуті козаками – при в'їзді комісарів короля на майдан козацька піхота влаштувала такий салют, «начеб мало небо прорвати»⁶⁶. Проте вже наступного дня пополудню до Виговського прибув царський посланець В.Кікін і стало зрозуміло, що виконання покладеної на комісарів місії не буде простим. Зранку 11 вересня В.Кікін мав аудієнцію у гетьмана, і лише надвечір до Виговського запросили польську делегацію. Ситуація складалась явно не на користь інтересів Речі Посполитої. Трохи згодом, уже повертаючись із-під Гадяча до Варшави, комісари в листі до комісарів, які одночасно з ними проводили мирні переговори з російською стороною, інформували, що була хвилина, коли через агітацію В.Кікіна справа польсько-козацької угоди, незважаючи на прихильність Виговського і винахідливість Немирича, була під серйозним сумнівом. Неназвані в листі старшини поривалися відсікти голови Беншовському й Євлашевському, укласти мир із Москвою і разом із татарами двома колонами йти на Польщу та на Литву. Палко підтримували такий розвиток подій і представники шведського короля, воліючи, аби Військо Запорозьке й надалі залишалось у стані війни з Річчю Посполитою.

Проте, на щастя комісарів, 5 вересня до Виговського привели трьох впійманих по дорозі до Києва росіян, у яких знайшли листи з погрозами «на життя гетьмана запорозького, і Війська Запорозького, і Речі Посполитої». Наступного дня, перебуваючи під враженням віроломства Москви, Виговський дав відправу царському дипломату, і того ж дня зібрав військо на Генеральну раду.

Розпочинаючи раду, гетьман Виговський передовсім надав слово Беньовському, котрий звернувся до козаків дуже урочисто й шанобливо: «Нехай квітне віра християнська, міста торгівлею, край спокоєм...,єднайтеся з нами, рятуймо спільно вітчизну, яка волає до вас: я вас породила не для Москви, а для Польщі, виховувала, жила все ж як дітей моїх, а не виродків...»⁶⁷. Промова досвідченого дипломата справила гарне враження і учасники ради сформували комісію для узгодження умов мирної угоди, до складу якої ввійшли представники з усіх полків (щоправда, М.Грушевський вважав введenu придворним істориком Яна II Казимира В.Коховським промову Беньовського «літературною фікцією»⁶⁸). Утім, уже на переговорах виникло чимало таких серйозних суперечностей, які за інших обставин могли зруйнувати мирний процес.

Реконструювати повною мірою український проект унійної угоди, який на переговорах під Гадячем конкурував з аналогом сеймового варіанту, за браком достовірного запису ходу цих перемовин або ж відповідним чином виготовлених і збережених проектів гетьманського уряду – неможливо. Концептуальне бачення тогочасного українського керівництва можна встановити лише на підставі аналізу відомих варіантів угоди (офіційних і неофіційних), а також пізніших заяв і пропозицій стосовно зміни проголошених положень, що лунали аж до початку сеймових засідань у Варшаві у травні 1659 р. та у виступі Юрія Немирича на самому сеймі.

Насамперед козацтво, посилаючись на свій попередній досвід, педалювало вирішення проблеми міжконфесійних суперечностей у найбільш радикальний спосіб – ліквідацію уніатської церкви й анулювання постанов Берестейського унійного собору 1596 р. Задекларовані вимоги не були новими в риторичі українсько-польських перемовин, оскільки аналогічна вимога майже слово в слово звучала в контексті розвитку зборівського мирного процесу⁶⁹. Так само, як пам'ятаємо, не оминули її увагою і на переговорах у Гощі влітку 1658 р. Якщо визнати відомий із праці В.Коховського виступ Беньовського на Генеральній раді під Гадячем не фальсифікатом, то можна припустити той факт, що на переговорах у Гощі П.Тетеря обґрунтував і важливість задоволення конфесійних вимог у справі агітації козацтва за розрив із православною Московією. Принаймні, на Гадяцькій раді королівський комісар представив аргументований погляд на конфесійну ситуацію, що склалася після переяславських домовленостей 1654 р. із російським царем, так: «Завели вас попередники ваші в московську неволю, стверджуючи, що однієї віри з вами, й на тому помилились, бо ви грецьку віру тримаєте, а Москва – московську, а кажучи правду, як цар каже. Чотирьох патріархів отці святі устійнили, цар московський п'ятого зробив, а сам і над ним старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів принижує, інших ставить, як з Никоном недавно вчинив, владик і ченців ув'язнює... а коли бачить скарби церковні, швидко на свій пожиток обертає»⁷⁰.

Порівнюючи способи вирішення конфесійної проблеми, артикульовані на переговорах у Гощі та в заключних документах Гадяцької комісії, дослідники спостерегли в останньому варіанті більш радикальні поступки православному населенню Русі (це було викликано передовсім тиском із боку козацької черні⁷¹), а також більшу конкретику у пропонованих заходах, що вселяло надію на їх втілення⁷². Так, вірні православної церкви гарантували собі право відправляти треби не лише у своїх культових спорудах, а й на сеймах і трибуналах, брати участь у публічних процесіях – «так як це вільно і прилюдно своє богослужіння виконує римський обряд». Церковне майно, фондоване православними громадами, а згодом передане уніатам, підлягало поверненню православної церкві. Вірні останньої одержували право вільно засновувати нові церкви, чернечі ордени і монастирі, а також школи і друкарні. Доступ до влад у міському самоврядуванні православні отримували на рівні з римо-католиками. За Києво-Моги-

лянським колегіумом закріплювався статус академії, інший вищий навчальний заклад православної Русі передбачалося запровадити на теренах Великого князівства Литовського. Крім того, з Києва планувалося вивести єзуїтську школу. Надзвичайно радикально вирішувалася подальша доля уніатської церкви: «А унія, що доти Речі Посполитій викликала замішання, зноситься як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, щоб, хто хоче до римської, а хто хоче – до грецької, не уніатської віри вертався. Тій же вірі, яка є противною православної грецькій вірі, і яка множить велике непорозуміння між римським і старогрецьким народом, церков, монастирів, фундуків створювати і примножувати, жоден з духовного і світського сенаторського та шляхетського станів, як і його королівській мочі й власних дідичних, жодним способом і силою цієї комісії не повинен, і не може вічними часами. Натомість римську віру дозволяється вільно сповідувати у Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах. Натомість світські панове римської віри – дідичі й урядники його королівської милості не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими і монахами грецької віри – тільки їхній законний пастир»⁷³.

Суттєве підвищення статусу православної церкви в оновленій Речі Посполитій мало засвідчити й допущення до сенату київського православного митрополита та чотирьох єпископів – луцького, львівського, перемишльського, холмського і мстиславського; із застереженням за ними права голосу «як в сенаті засідають превелебні їх милості духовні обряду римського, проте місце його милості отця митрополита має бути за його милостю князем арцибіскупом львівським, а владик за біскупами своїх повітів»⁷⁴.

Не менш важливу новизну містили положення щодо застереження політичної відрубності України, яка мала втілитись у статусі Великого князівства Руського (або «князівства абсолютно Руського» – як було записано сучасником подій⁷⁵). Ідея князівства, поза всяким сумнівом, генетично була споріднена з інтересами насамперед православної шляхти, що пов'язала свою долю з Військом Запорозьким. Отож, не даремно її появу й обстоювання на перемовинах із польською владою пов'язують передовсім з іменем Юрія Немирича. А як уже згадувалося вище, чутки про появу таких далекосяжних задумів навіть у прибічника ідеї політичного компромісу з козацтвом Я.Лещинського викликали різкий спротив.

Зрозуміло, що з огляду на таке політичне тло, позиція комісарів короля на переговорах щодо умов переходу козацької України під владу Яна II Казимира не могла бути надто твердою і не поступливою. Як власне, і позиція зацікавленого у швидкому владнанні справи гетьмана Виговського (у Бенювського склалися враження, що гетьман не поділяв «еретичних думок» Немирича і більшою мірою дбав про власні інтереси та безпеку родини⁷⁶). Обопільне прагнення сторін до залагодження справи, за наявності серйозних розходжень щодо суті майбутнього об'єднання, позначались і на тексті угоди – доволі суперечливої за своїм змістом і такої, що несла в собі обопільні поступки сторін.

Зокрема, внесені при тривалих і, вочевидь, запеклих дискусіях правки до тексту угоди породили її певну термінологічну невизначеність і внутрішню суперечливість. Так, свого часу ще М.Грушевський звертав увагу на нечіткість положень щодо створення Великого князівства Руського. Скажімо, у прикінцевих документах назва цього державного утворення трансформувалась в інший термін – «Князівство Руське», у той час, як українська сторона у своїх документах і надалі вперто називала його «Великим князівством Руським»⁷⁷ (нині наголос на цьому аспекті проблеми робить петербурзька дослідниця Т.Таїрова-Яковлева⁷⁸). Утім, навіть такі модифікації, що відбулися у вересні 1658 р. на переговорах під Гадячем, не робили унію нежиттєздатною⁷⁹. Адже в документі неодноразово згадуються «три політичні народи», міститься перелік урядових посад,

характерних саме для автономного державного організму, включеного до федеративної Речі Посполитої. Крім того, у межах багатонаціональної Речі Посполитої, крім двох титульних націй (не у сенсі сучасного розуміння нації, а нації – як політичного суб'єкта державного життя Речі Посполитої, тобто так, як це розуміли у ранній Новий час – В.Г.) – Корони Польської і Великого князівства Литовського, існували інші – Курляндія, Королівські Пруси тощо, які зуміли зберегти особливості власного соціального й політичного устрою та налагодити взаємовигідну співпрацю з королем і станами Речі Посполитої, навіть не вдаючись до такої демаркації, як це було у випадку з Короною та Великим князівством⁸⁰. Тісно пов'язана з Військом Запорозьким українська православна шляхта в Гадяцькій угоді якраз і отримувала не лише амністію та ліквідацію примусових конфіскацій свого майна, а й можливості реалізуватися на державній службі в українських воєводствах.

Менш очевидними були здобутки козацтва від проголошення нової унії. Як і для решти станів, для козаків було передбачено амністію та підтвердження всіх попередніх прав і вольностей, які існували перед початком війни. Розміщуватися на постій Військо Запорозьке мало в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Окрім підтвердження правочинності всіх попередніх королівських привілеїв, окремо для козацтва – «яко для людей лицарських» – в угоді виписувалося звільнення від оподаткування козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, а також сплати мита, звільнення від присуду старостинського і державського суду й застереження підсудності лише в гетьмана «військ руських». Із метою «більшого заохочення до служби його королівської милості» угода передбачала безперешкодну нобілітацію за поданням гетьмана гідних шляхетських гербів козаків, «з наданням усіх шляхетських вольностей, так однак міркуючи, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто»⁸¹.

Загальна кількість козацького реєстру, за одним варіантом угоди, мала становити 60 тис., за іншим, – на думку переважної більшості істориків, укладеним таємно Виговським із Беньовським уже в наступні дні – 30 тисяч. Крім того, гетьман застеріг за собою право утримувати 10-тисячне наймане військо з прибутків, «ухвалених на сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої»⁸². Щоправда, останнє було не стільки на користь Війська Запорозького, скільки посилювало роль гетьмана у взаєминах із Військом, роблячи його більш незалежним від козацького загалу й спроможним вирішувати нагальні військові завдання власними силами.

Так само унезалежувало гетьмана від впливу Війська Запорозького й поєднання ним в одній особі гетьманських прерогатив та прерогатив першого сенатора Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Влада гетьмана визнавалася пожиттєвою, а по його смерті до обрання наступника допускались усі стани згаданих вище трьох воєводств. Причому, вони мали обирати не гетьмана, а лише чотирьох кандидатів, із числа яких король і мав призначити найдостойнішого.

І насамкінець, очевидним було й те, що положення угоди про реституцію майнових прав шляхти найболючіше мало вдарити також по козаках і особливо козацькій старшині, маєтності яких у роки революції вирости саме на ґрунті шляхетського землеволодіння і землеволодіння римо-католицької церкви.

Загалом же, зважаючи на застережені в Гадяцькій угоді преференції українській шляхті, яка долучилася до козацького виступу, що були особливо помітними на тлі переважно консервування давніх прав і вольностей козацького загалу, від самого початку угода таїла в собі небезпеку вибуху соціального конфлікту. Загрозливість ситуації посилювалася і через легко прогнозований спротив реалізації соціального блоку угоди з боку решти шляхетського загалу Речі Посполитої, а також протидію римо-католицького і унійного (греко-като-

лицького) кліру в реалізації доволі радикальної програми оновлення міжконфесійного життя держави. Доволі важливим у справі успішного втілення унії в життя був і характер розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі, до яких і Річ Посполита, і Військо Запорозьке були інтегровані безпосередньо, причому через збройні конфлікти з Росією та Швецією. А відтак, і успіх чи провал гадяцького унійного процесу залежали від взаємодії чималої кількості факторів, вирішальність впливів яких на осінь 1658 р. передбачити було практично неможливо.

¹ Грунтовний історіографічний аналіз досліджень із проблем, що побачили світ протягом XIX – початку XX ст., міститься у праці: *Наріжний С.* Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений Т.Г.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930. Із пізніших праць заслуговують на увагу насамперед такі дослідження: *Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej.* – Paryż, 1960; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka // *Sprawy Narodowościowe.* – Warszawa, 1937. – №1–2; *Kaminski A.* The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1977. – Vol.1. – № 2. – P.173–197; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Её же.* Гадячський договір – легенда и реальность // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Вып.1. – Москва, 1995. – С.62–78; *Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita Trójga Narodów: mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. У другій половині 2008 р. вийшов у світ тематичний збірник наукових праць, де вчені з України, Польщі, Росії, Канади, США – Тетяна Таїрова-Яковлева, Діаріуш Колодзейчик, Віктор Горобець, Петро Кулаковський, Пьотр Крোলль, Кшиштоф Коссаржевський, Зенон Когут, Тарас Чухліб, Юрій Мицик, Сергій Плохій і Конрад Бобятинський – представили найновіші погляди різних історіографічних шкіл і напрямів на різноманітні проблеми, пов'язані з визріванням уійних задумів, їхнім втіленням у життя, а також осмислення в українській політичній культурі, творення Гадяцького міфу та висвітлення в історіографії. – Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П.Сохань, В.Брехуненко та ін. – К., 2008.

² Порів.: *Podraza A.* Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej / Polska Akademia Umiejetności.* – Т.IV. – Kraków, 1996. – S.98–99.

³ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.58–59; *Флоря Б.Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б.Хмельницкого // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Вып.1. – Москва, 1995. – С.51–61; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – С.26–55 та ін.

⁴ Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн.1. – Дніпропетровськ, 1996. – С.88–102.

⁵ Більш детально про авторське бачення даної проблеми див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 4–5; *Його ж.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини й наслідки // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.* – К., 1995. – С.14–27; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.22–38.

⁶ Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С.11–13.

⁷ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т.2. – S.369; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 1990. – S.142; *Павлицев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – Санкт-Петер-

бург, 1876. – Т.2. – С.200; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С.43; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII ст. Проблема державотворення. – К., 1993. – С.21–22; *Чухліб Т.В.* Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60-70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р... – С. 30; *Горобець В.* Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 року в контексті формування протестантської ліги // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – К., 2006. – С.120–133; *Гурбик А.* Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Там само. – С.134–153; *Гебелі Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – Москва, 2005. – С.88–99; *Сантин Г.А.* Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII века. // Там же. – С. 100–125.

⁸ Див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»... – С.81–90.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1863. – Т.4. – С.22–23.

¹⁰ Там же. – С.24–25; Т.7. – С.186; Т.11. – С.801 та ін.

¹¹ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч.2. – С. 1364.

¹² Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. – Warszawa, 1917. – S.295–298; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т.3. – С.242–245.

¹³ *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukrainskich: próba pregramania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С.28.

¹⁴ Див.: *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.14–33.

¹⁵ Дет. про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S.199; *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С.1398 – 1400; *Гурбик А.* Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на злам тисячоліть. – Т.1. – К., 2001. – С.34–47.

¹⁶ *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S.194.

¹⁷ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т.ХХІІІ: Oktmantar II Racsoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. – Budapest, 1874. – S.545–546.

¹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Л., 1913. – Т.6(16). – С.233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit... – Vol.IX. – P.80–81.

¹⁹ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т.2. – S.5.

²⁰ Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 20–24.

²¹ Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.6. – Л., 1908. – С.332–333.

²² Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі – Czart.). – 1656. – P.546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Л., 1994. – С.40–41; *Мицик Ю.А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України 2002. – № 2. – С.60.

²³ Из рукописей Е.В.Барсова // ЧОИДР. – 1884. – Ч.2. – Отд.V. – № 2. – С.3; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.237.

²⁴ Провісником майбутньої конфліктної осі «гетьманський уряд – січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтовської сотні Черкаського полку Я.Худолиєм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...». Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних протиріч – «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе побори большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают» (цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна... – С.25).

²⁵ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.187.

²⁶ Там же. – С.188–189, 193.

- ²⁷ Там же. – Т.4. – С.51, 78 та ін.
- ²⁸ Див.: *Горобець В.М.* Запорозький Кіш у політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.* – Київ; Запоріжжя, 1997. – С.33–43.
- ²⁹ *Czart.*, 399. – S.255; *Kubala L.* *Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657–1660.* – Lwów, 1922. – Dod.XIV. І дійсно, отримавши листа з Варшави, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також направити в Україну війська на допомогу гетьману // *Ibid.* – S.443.
- ³⁰ *Акты ЮЗР.* – Т.10. – С.242–243; Т.11. – С.764–765.
- ³¹ Див.: *Русская историческая библиотека.* – Т.8. – Санкт-Петербург, 1884. – С.1240; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С.16–17.
- ³² Див.: *Czapliński W.* *Próby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т.1. – S.303–329.
- ³³ *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // *Жерела до історії України – Руси.* – Л., 1911. – Т.12. – С.55–58; *Kubala L.* *Jerzy Ossolinski.* – Lwów, 1883. – S.206–230; *Sysyn F. E.* *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653.* – Harward, 1985. – P.160–163; *Качмарчик Я.* Назв. праця. – С.87–90; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... – С. 42–44.
- ³⁴ Придворний історик Яна II Казимира Веспасіан Коховський, рефлексуючи з приводу гадяцьких домовленостей із козаками, записав так: «Це вікопомне склеювання знову в одне відщепленого дерева сталося в день 16 вересня в обозі під Гадячем 1658 року» // *Kochowski W.* *Historja panowania Jana Kazimierza.* – Poznań, 1840. – Т.1. – S.365.
- ³⁵ *Кріль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // *Гадяцька унія 1658 року.* – К., 2008. – С.148–176.
- ³⁶ Цит за: *Kubala L.* *Wojny duńskie...* – Dod.№XVIII. – S.544.
- ³⁷ *Ibid.* – S.442.
- ³⁸ Про Переяславську раду та переяславські переговори 1658 р. див: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С.78–79.
- ³⁹ *Kubala L.* *Wojny duńskie...* – S.103.
- ⁴⁰ Цит за: *Kubala L.* *Wojny duńskie...* – Dod.№XIX. – S.545–546.
- ⁴¹ *Ibid.*
- ⁴² Опоненти ідеї якнайшвидшого примирення з Військом Запорозьким напередодні сейму 1658 р. свої погляди виклали у творі «Політичний дискурс перед великим сеймом варшавським, з ким ґрунтовно мир укласти, тобто з московітом, чи зі шведом», де наполягали на першочерговості замирення з Москвою як запорукою успіху і в протистоянні зі Швецією, і в поверненні України під владу короля: «унія наша з Москвою поверне нам козаків» // *Pisma polityczne...* – Т.1. – Kraków, 1885. – S.213–216.
- ⁴³ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. – С.76–82.
- ⁴⁴ Ширше див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Зокрема, Іван Груша у листі до короля від 10 травня 1658 р. закликав «цю пору [для миру] не тратити», а перед тим, у листі від 29 квітня Тимофій Носач – «із зичливості до вітчизни» – майже дослівно запевнював у тому ж Бенъовського (*Kubala L.* *Wojny duńskie...* – S.244, 540–541).
- ⁴⁷ ПКК. – Т.III. – С.270.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. – С.75.
- ⁵⁰ Там само. – С.85.
- ⁵¹ Текст Зборівської угоди відомий із чотирьох майже ідентичних копій: *Archiwum Państwowe w Krakowie, Zb. Rusieckich.* – Rkps.31. – S.63–66; *Zb. Pinocich.* – Rkps.363. – С.427–429; *Bioblioteka Czartoryskich w Krakowie.* – Rkps.144. – S.437–440; *Biblioteka PAU w Krakowie.* – Rkps.2253. – К.62v–63v. Звірений з усіма цими списками опублікований варіант угоди вміщено в: *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S.38–41.
- ⁵² *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. – С.92.
- ⁵³ Там само. – С. 106–107.

⁵⁴ Див.: *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 р. в контексті міжнародних реалій... – С. 120; *Dąbrowski J.* Polsko-moskiewski rokowania... – S.98; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.154.

⁵⁵ *Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Т.1. – Kraków, 1870. – S.5; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S.107; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁵⁶ *Ochman-Staniszevska S., Staniszevski Z.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. – Wrocław, 2000. – Т.1. – S.269.

⁵⁷ *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁵⁸ Архив ЮЗР. – К., 1888. – Ч.2. – Т.І. – С.37.

⁵⁹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини. – С.101; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁶⁰ *Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Т.1. – Kraków, 1870. – S.5; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S.107; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁶¹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини. – С.92, 106.

⁶² Там само. – С.101; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁶³ *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dodat. – S.531–532.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Інформація про перебіг подій міститься в діарішу «З комісії козацької», опублікованому в: *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dodat. – S.547–548.

⁶⁷ *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dodat. – S.113; Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.2005.

⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.10. – С.352.

⁶⁹ Див.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – С.120–122.

⁷⁰ [*Kochowski W.*]. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.1. – Poznań, 1840. – S.361–362.

⁷¹ *Rawita-Gawroński F.* Poselstwo Bieniewskiego. Od smerci V.Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907. – S.76–77.

⁷² *Кемпа Т.* Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року. – С.139.

⁷³ Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року постановлені // *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S.48–63; *Czart.* – № 402. – S.281–290.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Уміщено у збірці М.Голінського.

⁷⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.10. – С.371.

⁷⁷ Там само. – С.358.

⁷⁸ *Таїрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода – текстологічний аналіз. – С.38.

⁷⁹ Тезу про нежиттєздатність унії послідовно відстоював М.Грушевський, котрий стверджував, що «вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна» // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.10. – С.375.

⁸⁰ Узагальнений погляд на це питання викладено в: *Kamiński A.S.* Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów (1505–1795). – Lublin, 2000.

⁸¹ Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року постановлені // *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – S.48–63; *Czart.* – № 402. – S.281–290.

⁸² Ibid.

The article is devoted to study internal and foreign factors of political dialogue with the leadership Hetmanate and Rzeczypospolita that finished with Hadiach signing the agreement in 1658 discovered the limits of compromise to which both parties agreed when the agreement designed to resolve the long conflict with the Ukrainian Cossacks the Polish-Lithuanian state.

Л.Ф.Циганенко*

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ДВОРЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ XVIII–XIX ст.)**

У статті аналізується етнічний склад дворянства Катеринославської, Херсонської і Бессарабської губерній другої половини XVIII – початку XIX ст., їх участь у процесах колонізації та освоєння південноукраїнських земель.

Формування дворянської верстви на південноукраїнських землях супроводжувалося активними нобілітаційними та інкорпораційними процесами. На відміну від більшості інших областей Російської імперії, де регіональні дворянські спільноти утворювалися на основі місцевої аристократії, на причорноморських землях формування дворянської верстви відбувалося переважно за рахунок різних потоків, зокрема етнічних переселенців, що й призвело до певної специфіки процесу утворення дворянства у порівнянні з іншими районами імперії.

За національним складом південноукраїнське дворянство було досить строкатим. Певне уявлення про розмаїтість населення Новоросійського краю може дати цікавий опис однієї з вулиць Кишинєва, який відноситься до 1824 р.: «Характер імен та прізвищ господарів домів краще за все доводить строкатість місцевого населення. Михалакі Кацика – молдаванин; Тома Панікопуло – грек; Кіркою Тютюнжій – болгарин; Хаджи Петко – турок, аптекар Єртель – єврей. Основну масу становили молдавани, євреї та болгари; але тут мешкали також греки, турки, наші малоросіяни, німці, зустрічалися караїми, арнаути, французи, італійці, кожен зі своїм говором, зі своїми звичаями, у своєму убранні»¹.

Історія розвитку дворянства на теренах Південної України протягом кінця XVIII – початку XIX ст. в її різних аспектах викликає значний інтерес у науковців. Про це свідчать різноманітні спеціальні дослідження, які належать історикам, економістам, правознавцям, літературознавцям, філософам, соціологам. Зростання інтересу до історії південноукраїнського дворянства відбувається у 90-х рр. XX ст. Так, у працях В.Пірко, Н.Суревої², інших дослідників на основі широкого кола архівних джерел проаналізовано деякі аспекти етнічної історії регіональної дворянської верстви, здійснено біографічні дослідження, опубліковано нові джерела тощо. Водночас потребують розв'язання або уточнення питання соціальних та етнічних джерел поповнення дворянської верстви, ступінь майнової стратифікації, інтенсивність і специфіка нобілітаційних процесів.

Завданням даної статті є виявлення регіональних особливостей процесу нобілітації дворянства південноукраїнських земель, уточнення етнічних аспектів цього процесу.

Одним з елементів укріплення влади на приєднаних територіях була колонізаційна політика царизму, в рамках якої уряд намагався збільшити кількість населення Новоросійського краю насамперед за рахунок іноземних колоністів – болгарських, грецьких, німецьких, італійських та швейцарських переселенців. При цьому царизм не залишав осторонь у справі освоєння краю і власне російське дворянство. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. певну частину дворянського загалу південноукраїнських земель становили росіяни. До другої половини 70-х рр. XVIII ст. їх кількість у регіоні була незначною. Лише поодинокі представники імперської верхівки ризикували осісти на небезпеч-

* Циганенко Лілія Федорівна – канд. іст. наук, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка.

ному прикордонні. Картина докорінно змінилася після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У південний край переселяються військовослужбовці, цивільні чиновники, підприємці та просто шукачі пригод. Більшість із них переселялись із центральних губерній імперії. Історик Н.Д.Полонська-Василенко вважала, що росіяни становили до 40% загальної кількості дворян, які переселилися на південноукраїнські землі протягом першої половини XIX ст.³ Серед нових власників південноукраїнських земель зустрічаємо представників відомих російських дворянських родин – Ю.Попов (правнук В.С.Попова, секретаря графа Г.Потьомкіна), князь М.Трубецький, граф О.Мусін-Пушкін та його дружина Любов Олександрівна (уроджена Кушелева-Безбородько), князі Волконські. Серед землевласників на бессарабських землях – представники російських дворянських родин – Абрамови, Бурські, Демидови, Сербинови.

Більшість росіян, які оселилися в Новоросійському краї, були, як правило, офіцерами і мали дворянські дипломи. Традиційне для Російської імперії призначення на цивільні посади військових у прикордонному південному регіоні набуло значного поширення. За підрахунками дослідника Д.Г.Каюка, у Катеринославському намісництві в 1783 р. більшість серед дворян-військовослужбовців становили обер-офіцери, які обіймали офіцерські чини від XIV до IX класів. Кількість представників цієї категорії сягала 678 осіб, що становило майже 61% від загальної кількості військових намісництва. Не оминали своєю увагою причорноморські землі і представники армійського генералітету: у Катеринославському намісництві несли службу 121 офіцер вищих чинів (від V до I класу), які становили більше 10% офіцерського загалу цього регіону⁴.

До Бессарабії перші російські чиновники прибувають уже в період війни 1806–1812 рр. На чолі із сенатором, тайним радником С.С.Кушниковим та його продовжувачем В.І.Красно-Мілашевичем вони займалися організацією адміністративного управління в Дунайських князівствах (Валахії і Молдавії), а потім і в Бессарабії. Першим на посаді голови Особливої канцелярії був О.Сорокунський – пізніше бессарабський цивільний губернатор. Після нього (1809–1812 рр.) цю посаду обіймав надвірний радник Сомов⁵. Однією з відомих у Кишиневі постатей того часу був росіянин – полковник Карнилович, якому вся Бессарабія зобов'язана ідеально виконаними планами земель краю.

У перші роки XIX ст. кількість російських дворян, зокрема серед чиновників, була незначною. Переважно це були військові чини, які брали участь у російсько-турецьких війнах. Іноді переїзд до Бессарабії був вимушений і диктувався службовою необхідністю: переведенням на нове місце служби або можливістю одержання більш високої посади. Однак бажаючих у ті роки переселитися до Бессарабії було небагато. О.Вельтман згадує: «Кишинів, як і вся Бессарабська область, особливо привабити до себе не могли, якщо когось доля направляла у ці краї. Той, хто був змушений їхати сюди, не без певного страху і побоювань збирався у дорогу до нового маловідомого краю, про який розповідали десятки всіляких жахів: про нестерпну спеку; про степи, які кишать зміями, скорпіонами й тарантулами; про чуму та пропасницю...»⁶.

Аналогічні думки висловлював у 1823 р. і П.Вігель, який вказував, що служба у Бессарабії прирівнювалася до служби на Кавказі або в Сибіру, і той, хто прослужив у цих краях три роки, отримував із випередженням наступний чин; «... у багатьох чутки про Бессарабію відбивають бажання оселитися і служити тут..., цей край відомий нам гірше, ніж Сибір»⁷.

Серед росіян, діяльність яких була пов'язана з Бессарабією, потрібно виділити постать бессарабського військового та цивільного губернатора генерал-майора Павла Івановича Федорова, якого за його активну діяльність сучасники порівнювали з князем Г.Потьомкіним. Його двадцятирічна робота (1834–1854 рр.) – це ціла епоха в історії Бессарабії. Згадаємо деякі епізоди,

пов'язані з діяльністю П.І.Федорова: у 1835 р. у Кишиневі була заснована друкарня; 1836 р. – освячений Кафедральний собор; у 1839 р. – створена Бессарабська палата державного майна; побудована дорога з Кишинева до Бельць⁸. У 1840 р. завдяки наполегливості П.І.Федорова між Акерманом та Овідіополем було відкрито пароплавне сполучення; в Бессарабії була створена постійно діюча лісова варта для запобігання та боротьби з лісовими пожежами; у 1841 р. у краї вперше була запроваджена поштова служба. Багато корисного зробив П.І.Федоров щодо благоустрою бессарабських міст. Зокрема, він розробив план перебудови Кишинева. Завдяки цьому проекту Павло Іванович зумів наблизити столицю краю до рівня європейського міста.

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. Бессарабія стала місцем перебування і постійного проживання значної кількості російських дворян, які репрезентували служилий клас цивільних і військових чиновників. Вони одержували або купували тут землі, володіли нерухомістю в містах. У родовідній книзі дворян Бессарабської губернії майже чверть (110 із 468) дворянських родів становили росіяни або вихідці з Росії⁹. Серед росіян, які володіли земельною власністю в Бессарабії, були також і представники титулованих княжих родів – Волконські, Святополк-Мирські, графських фамілій – Петровські-Петрово-Соловово.

За даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 р., у трьох південноукраїнських губерніях мешкало 63 071 дворянин, рідною мовою вони назвали російську. Зокрема, у Херсонській губернії мешкало 36 393 особи¹⁰, у Катеринославській – 13 447 осіб¹¹, у Бессарабській – 13 231 особа¹².

Порівняно з іншими етнічними групами, російська була однією з найчисельніших серед дворянського загалу південноукраїнських губерній і становила в цілому по регіону понад 67% загальної кількості дворянської верстви. Оцінюючи отримані дані, потрібно враховувати, що, по-перше, царський уряд, намагаючись зберегти свій вплив у нещодавно приєднаних землях, проводив політику відкритої асиміляції та русифікації місцевого населення. Перед місцевою аристократією постала споконвічна проблема вибору: або прийняти російську владу, імперську адміністративну систему, російську мову і культуру й мати можливість увійти до складу привілейованої верстви імперії – російського дворянства, з подальшим одержанням влади, чинів, нагород, власності тощо, або дбайливо зберігати етнічні риси, однак при цьому забути про будь-яку підтримку з боку уряду, кар'єрне зростання, можливість збагачення. Тому цілком зрозуміло, що переважна більшість місцевого дворянства прийняла умови, запропоновані урядом, поступово перетворюючись на консолідований привілейований стан. По-друге, проводячи політику колонізації нових земель, уряд насамперед робив ставку на своє, перевірене дворянство, роздаючи саме представникам російської дворянської верстви землі у причорноморських степах. По-третє, культурно-освітня політика царизму не сприяла збереженню національних рис переселенців, а навпаки, насаджуючи на всіх рівнях російську мову, уряд гальмував розвиток мов національних, створював атмосферу негативного сприйняття будь-яких проявів етнічної приналежності. Навчання в освітніх закладах усіх рівнів велось винятково російською мовою, і відповідно, дворяни, як найосвіченіший стан імперії, називали російську мову рідною. По-четверте, не потрібно забувати про наявні перебільшення, а інколи навіть фальсифікації, притаманні матеріалам Першого загальноросійського перепису. Однак усе наведене вище в жодному разі не применшує внесок і роль російських дворян у соціально-економічний, адміністративно-політичний та культурно-освітній розвиток причорноморських земель.

Крім росіян, найбільш чисельними етнічними дворянськими спільнотами по губерніях були: у Херсонській та Катеринославській – польське й українське дворянство; у Бессарабській – молдавське, польське та українське.

Певна частина дворянського загалу південного краю мала українське коріння. Спробу підрахувати кількість українців серед землевласників південноукраїнських земель здійснила Н.Д.Полонська-Василенко. За її підрахунками, українці становили 10,5% по п'ятнадцяти повітах Катеринославського намісництва у 1787 р.¹³ При цьому потрібно пам'ятати, що це період активної інтеграції української старшини до лав російського дворянства, а відтак, частина українців уже встигла отримати відповідний російський статус або чин. Тому кількість дворян українського походження була, безперечно, вищою. Добре відомі в Україні представники старшинських родів на той час уже вважалися представниками російського дворянства, наприклад, генерал-поручик Милорадович, генерал-майор Безбородько, прем'єр-майор Кочубей, прапорщики Капніст та Малама, надвірні радники Полетика і Левенець та багато інших.

Значну частину серед нового південноукраїнського дворянства становила колишня козацька старшина, яка змогла не лише зберегти власність і певні привілеї, а й отримати від російського уряду нові, як правило, у вигляді земельних ділянок. Найбільш легким шляхом для одержання дворянства козацькою старшиною була служба і наявність відповідних військових чинів. У 1787 р. С.Білий та А.Головатий передали для затвердження чинів два списки козацької старшини: один – на 91 особу, другий – на 74 особи¹⁴, а наприкінці 1788 р. офіцерами стали 143 представники колишньої запорозької старшини.

У списках землевласників Катеринославської та Херсонської губерній початку XIX ст. є особи, яких можемо ідентифікувати як колишніх запорозьких старшин: капітан Височин (полковий старшина), прапорщик Перехристов (хорунжий), дворяни Семен та Яків Рудь (сини полкового осавула), капітан Остроухов (січовий полковник), капітан Золотарьов (військовий товариш), поручник Геєнний (полковий осавул), майор Гараджа (полковий старшина Іван Гараджа, з 1779 р. – капітан, з 1791 р. – полковник Чорноморського козачого війська у чині армійського секунд-майора).

Приєднання Бессарабії до Російської імперії відкрило перед представниками південноукраїнського дворянства нові можливості щодо освоєння регіону. Однак дворяни з українським корінням не дуже поспішали переселятися на нові землі. Взагалі перший значний пласт українського населення, яке осіло у пониззі Дністра та Придунайських степах, з'явився тут на початку XVIII ст. Створюючи у 1807 р. Усть-Дунайське козацьке військо, серед інших завдань царська адміністрація передбачала з його допомогою встановити дієвий контроль за українським населенням регіону. У загонах Усть-Дунайського козацького війська, яке було розташоване на землях Придунав'я, на початку XIX ст., згідно зі «Списком Кошу Усть-Дунайського буджацького війська про наявних у ньому на службі козаках», 97,6% були вихідцями із селянських, козацьких та солдатських родин, і лише 2,4% – вихідці зі шляхти, духовництва, старшинського та офіцерського прошарку¹⁵.

Як стверджує одеська дослідниця О.А.Бачинська, котра докладно дослідила процеси освоєння українським населенням Придунайських земель, кількість українських дворян на землях Придунав'я була дуже малою. Так, в Акерманському та Ізмаїльському повітах наприкінці XIX ст. українські дворяни разом із почесними громадянами становили лише 1% від загальної кількості українського населення цих адміністративних одиниць¹⁶. Серед козаків Усть-Дунайського війська українських дворян і тих, хто міг претендувати на цей статус, було обмаль. Винятком був перший кошовий отаман цього війська елісаветградський поміщик Іван Підлесецький. Крім того, на початку XIX ст. у війську було 15 військових старшин, 13 значкових товаришів. Із прізвищ, які наводить дослідниця, – хорунжі Т.Гайдабура, Д.Половий, І.Губа.

Великою повагою у Бессарабії користувалися дворяни таких українських родів – Терлецькі, Вишневські, Коленки, Смоленські, Лішини, Митрофанови, Навроцькі, Дяченки та ін.

У фондах Ізмаїльського архіву зберігається багато неопублікованих документів і матеріалів, які дають змогу дослідити життєвий шлях окремих діячів Бессарабського краю. Одним із незаслужено забутих прізвищ є Василь Григорович Навроцький – бессарабський дворянин з українським корінням, дійсний статський радник, почесний мировий суддя, акерманський повітовий предводитель дворянства.

Родина спадкових дворян Навроцьких була родом із Полтавської губернії. Наприкінці 40-х років XIX ст. Григорій Якович Навроцький разом із родиною переїхав до Акерманського повіту Бессарабської губернії. У Бессарабії найбільш відомим (із братів Навроцьких) був старший – Василь Григорович, який народився 1839 р. Навчався він у Кишинівській чоловічій гімназії. Вищу освіту здобув у Харківському університеті.

У 1884 р. В.Навроцького було обрано спочатку головою Акерманської повітової земської управи, а з 1895 р. він виконував обов'язки повітового предводителя дворянства¹⁷. Діяльність Василя Григоровича не обмежувалася лише державною службою. У різні часи він виконував обов'язки голови Акерманського з'їзду мирових суддів, почесного члена Бессарабського губернського комітету опікування дитячими притулками, голови Акерманського повітового присутствія з військової повинності, а також члена Акерманського повітового піклувального комітету із селянських справ (з 16 жовтня 1889 р.), брав участь у багатьох його засіданнях як голова. Під особистим наглядом предводителя перебувала справа освіти у краї. В.Навроцький інспектував училища і школи, вирішував питання матеріального оснащення класів, за рахунок повітового бюджету надавав грошову допомогу вчителям. За свою наполегливу роботу на користь держави 24 квітня 1888 р. Василя Навроцького було нагороджено орденом Св.Станіслава II ступеня. За сприяння повітовому відділенню Кишинівської єпархіальної повітової училищної ради, членом якої був В.Г.Навроцький, його було нагороджено особливим подарунком від Синоду – інкрустованим виданням Біблії з особистим підписом голови вищої церковної установи Російської імперії. Пізніше, 30 серпня 1893 р., російський уряд, оцінюючи службу В.Навроцького, нагородив його орденом Св.Анни II ступеня¹⁸.

В.Навроцький брав активну участь у благодійних справах. У матеріалах архіву зберігаються чисельні свідчення про надання ним грошової допомоги навчальним закладам, лікарням, в'язницям. З особливою уважністю він ставився до співпраці з товариством Червоного Хреста. Зберігся лист від Акерманського місцевого комітету Російського товариства Червоного Хреста, датований 12 грудня 1903 р., в якому Василю Григоровичу висловлюється щира «подяка за чуйність у справі допомоги ближньому»¹⁹.

За ретельну та непорочну службу упродовж 35 років у класних чинах наказом царя від 22 вересня 1897 р. В.Г.Навроцького було нагороджено орденом св. рівноапостольного князя Володимира IV ступеня. У 1902 р., за представленням бессарабського губернатора, акерманського повітового предводителя дворянства В.Навроцького було нагороджено знаком відмінника за 40-річну ретельну й непорочну службу²⁰.

Цілком зрозуміло, що Василь Григорович був не єдиною особою, яка репрезентувала пласт дворянства з українським корінням на землях Бессарабії. За даними загальноросійського перепису 1897 р., кількість дворянського загалу, який вважав українську мову рідною, дорівнювала 1216 особам, що становило 5,54% від загальної кількості дворянської спільноти Бессарабії. Цей показник

є найнижчим серед південноукраїнських губерній. Найбільше (140 осіб) українських дворян мешкало у столиці краю – Кишиневі²¹.

Доповнення до загальної картини щодо кількості українського дворянства у Бессарабії дає аналіз «Алфавітного списку дворянських родів Бессарабської губернії, які внесені до дворянської родовідної книги по 1 січня 1901 р.»²². За цим списком, до губернської дворянської книги були внесені представники дворянських родів, які свого часу прибули з Подільської, Полтавської, Херсонської, Волинської, Чернігівської, Харківської, Київської та Катеринославської губерній. Зрозуміло, що не всі дворяни – переселенці з українських губерній були етнічними українцями, серед них зустрічаються і польські, і російські та молдавські прізвища. Однак переважна більшість все ж таки репрезентувала українську дворянську спільноту.

За підрахунками дослідника О.Ярошевича, наприкінці XIX ст. серед «основних регіонів України – Південно-Західні губернії, Малоросійські та Новоросійські, найменше українців мешкало саме у Новоросії – лише 47% населення краю»²³. Щодо губерній Новоросійського краю, то тут, на думку автора, українська колонізація дещо запізнилася, зіткнувшись з активною великоросійською міграцією, а також значною колонізацією з боку іноземних переселенців. Найбільш «українізованими» були Катеринославська і Херсонська губернії (68% і 53%, відповідно), а найменша кількість українців мешкала у Таврійській і Бессарабській губерніях (42% і 19%). Якщо порівняти кількість дворян із загальною кількістю українського населення, то дійдемо висновку, що найчисельнішою, порівняно з іншими, була українська дворянська спільнота Херсонської губернії – загальна кількість дворян-українців становила 5791 особу, що дорівнювало 11,5% загальної кількості цього стану. Дворяни-українці Катеринославської губернії були менш чисельні – 3454 особи, хоча щодо загальної кількості дворян губернії вони становили майже 17%²⁴.

Опановуючи південноукраїнські землі, українське дворянство було однією з провідних груп шляхетного стану, відігравши визначальну роль у культурних процесах краю, поширенні освіти, підприємницькій справі, в роботі земських і міських установ, освоєнні та подальшій розбудові цього регіону.

Наступною групою дворянської спільноти південноукраїнських земель були поляки, які з'являються на теренах Новоросійського краю із самого початку його офіційної колонізації. А.Скальковський наводить приклади прийняття представників польської шляхти на службу до Молдавського гусарського полку: командир Сербського гусарського полку Жандр зумів вивести з Польщі 40 родин дворян і поселити їх у Бахмутському повіті близько 1777 р.²⁵ Саме з цього часу представники польських дворянських родин – Потоцькі, Понятовські, Ільїнські одержують у регіоні великі ділянки землі.

Історик стверджує, що поява поляків на південноукраїнських землях була пов'язана не лише з військовою службою, а й із торгівлею. Разом із графом П.Потоцьким польські шляхтичі оселяються в Херсоні та Одесі, де створюють торговельні контори.

Очевидно, поляки не дуже намагалися отримати статус дворянина Російської імперії. Їм цілком вистачало свого шляхетства. Загалом, на початковому етапі освоєння південноукраїнських земель поляків, а особливо польських шляхтичів, тут було небагато. Однак із часом кількість представників польського дворянства істотно збільшується, поступово перетворившись на одну з міцних етнічних груп дворянського загалу причорноморських губерній.

Стосовно польського дворянства царський уряд поводився за традиційною моделлю: спочатку він не порушував адміністративного, соціального, культурного status quo, а згодом, крок за кроком, проводив поступову інтеграцію. Царизм шукав співробітництва з лояльними представниками панівних верств, які

пізніше були інтегровані до аристократії імперії. Як і більшість інших кооптованих неросійських нобілітованих кіл (балтійські німці, фіни, грузини), польське дворянство оберігало свою етнічну ідентичність. Воно жило своїм уособленим життям, і з місцевим населенням не тільки не змішувалося, але й мало спілкувалося. Різниця мови та релігії робила злиття з місцевим населенням практично неможливим.

До цього слід додати той факт, що відносини між польською елітою та царською владою були досить складними і суперечливими. Внаслідок політичного протистояння кінця XVIII ст. царський уряд неодноразово вдавався до конфіскації маєтків польської шляхти та їх передачі до державного відомства.

У жовтні 1795 р. царат купив у князя Любомирського Узбережний маєток (650 тис. дес. землі) і передав придбану землю разом із селянами титулованим особам – Долгоруковим, Тутолміну, І.В.Гудовичу, Пушцину, І.П.Салтикову (генерал-прокурор, який оформляв угоду з Любомирським), Апрелову, С.П.Ягужинському.

У перші два десятиріччя після 1812 р. до Бессарабії переселилося декілька сот шляхтичів із Подільської, Волинської, Київської та Херсонської губерній. Частина з них осіла в містах і створила там свої громади, частина розселилась у Південній Бессарабії, інші розійшлися по поміщицьких маєтках як посесори або керуючі справами.

Серед документів Акерманської міської думи знаходимо додатковий список жителів Акермана 1826 р., в якому названо 5 родин, що належали до шляхетського стану. Це – А.Томачинський, Я.Павловський, А.Дромітко, М.Шайко. У списку також наведені Агіфтон, Павло, Степан і Тимофій Долгоновські²⁶. Так, наприклад, польські шляхтичі в 1827 р. проживали в Ізмаїльському повіті у с.Чумачук (6 осіб), у колонії Долекю (3 особи), колонії Тараклія (3 особи), с.Гасан-Батир (19 осіб), с.Гура-Букулуй (16 осіб). Завдяки таким переселенцям у Тираспольському (Одеському) повіті з'являються села Цибульське, Букоємка, Янівка, Ширяєво. У фондах Ізмаїльського архіву (Ф.56 – Канцелярія Ізмаїльського градоначальства) зберігається чимало неопублікованих документів, які свідчать про активну участь представників польської шляхти в громадських та господарчих справах краю.

Перші відомості щодо кількості польського населення на півдні країни наводяться у «Статистичному огляді Бессарабської губернії 1822–1828 рр.» за 1827 р. Загальна кількість польського населення в Бессарабії становила 3224 особи²⁷. Визначити, який відсоток від цієї кількості припадав на дворянську верству, практично неможливо. Історик А.Скальковський також спробував встановити кількість польських дворян, які мешкали на території Бессарабії. Проаналізувавши церковні списки, він довів, що їх кількість на початку XIX ст. сягала близько 2000 осіб²⁸.

Більш детальну інформацію щодо кількості польського дворянства подано у матеріалах загальноросійського перепису населення. Аналіз даних свідчить, що кількість польських дворян у південноукраїнських землях була на рівні українських дворян і становила 10 908 осіб або 11,75% від загальної кількості дворян Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній. Розподіл по губерніях має певні особливості. Якщо порівняти Бессарабську і Катеринославську губернії, то кількість дворян – поляків за походженням – у них була майже однаковою, але співвідношення із загальною чисельністю дворянства губернії дещо відрізняється – у Бессарабії воно становить майже 10%, а у Катеринославській губернії – більше 12,5%. Ситуація на Херсонщині істотно відрізнялася від попередніх регіонів: при значно більшій кількості польського елемента серед дворянства губернії – понад 6 тисяч осіб, воно давало лише 6,64% дворянського загалу краю.

Більшість польських дворян мешкали у містах Бессарабії – 1213 осіб або 56% від загальної кількості польського шляхетства краю. Найчисельніша польська громада була у Кишиневі, Бендерах та Хотині; найменша – у Кілії та Кагулі (менше 1%). У сільській місцевості проживало 44% польських дворян, або 953 особи. Найбільш привабливими для польського дворянства виявилися Хотинський, Сорокський та Бельцький повіти. Серед відомих землевласників поляків у Бессарабії цього часу слід назвати родини: Янковських, Доливо-Добровольських, Леганзевичів, Дерожинських, Соколовських, Тушинських, Куликовських та інших²⁹.

Серед польського дворянського загалу військова служба користувалася особливою повагою. Більша частина шляхетних польських дворян південноукраїнських губерній пов'язали своє життя зі службою в армії, зокрема зі створенням у 1828 р. на придунайських землях Дунайським козацьким військом. Відомо, що серед зарахованих до війська поляків були дворяни: М.Томачинський, Я.Охоцький, Д.Романівський, П.Панфілович, Ф.Кислявський, П.Лозинський. У 1836 р. наказним отаманом Дунайського війська став полковник Станіслав Тимофійович Василевський, який походив із родини польського дворянина, однак був православним. Згодом за відмінну службу Василевський був нагороджений орденом Св.Анни II ст. із діамантовими прикрасами й орденом Св.Володимира III ступеня³⁰.

Аналіз алфавітного списку дворянських родів Бессарабської губернії на 1 січня 1911 р. дозволяє визначити розподіл представників польського шляхетного стану за категоріями або класами, що виглядає так: представники польських дворянських родів Бессарабської губернії були внесені лише до чотирьох із шести частин родовідної книги. Найбільша кількість польських дворян була внесена до першої частини цієї книги – 25 осіб або 52%. 18 представників польського шляхетного стану були включені до шостої, найбільш престижної, частини книги, що відповідно становило 37,5% від загальної кількості дворян-поляків, внесених до родовідної книги Бессарабської губернії. Незначна частина була представлена польським військовим (8,3%) та цивільним служилим (2%) дворянством. Більшість польських дворянських родин, які мешкали на території Бессарабії, мали давню історію і значний «стаж» приналежності до привілейованої верстви. 51,1% усіх поляків, які були внесені до родовідної книги, вели початок своїх родів із середини XVII – XVIII ст., а деякі – навіть з останньої третини XVI ст. (Йосиф Лисаковський). І лише 8,3% польських дворян належали до так званих «нових дворян» – тих, хто отримав свій статус лише у другій половині XIX ст.³¹

Однією з відомих польських дворянських родин Новоросійського краю були Доливо-Добровольські, які належали до прадавнього польського шляхетського роду. Засновником роду вважався четник Болеслав Добровольський, який жив у XVIII ст. Першим до родословної книги Бессарабської губернії було внесено Григорія Онуфрійовича Доливо-Добровольського, який служив у лейб-гвардії Московському полку, а з 1846 р. оселився у с.Терзиєні Оргеївського повіту. Доливо-Добровольські були великими бессарабськими землевласниками, їм належали родинні землі: маєтки Буцени (1500 дес.) Кишинівського повіту; Бравічені (404 дес.), Дишково та Полупуцинтай (1800 дес.) Оргеївського повіту; Бештамак (250 дес.) Бендерського повіту.

Одним із найвідоміших представників роду Доливо-Добровольських був Роман Григорович – останній предводитель бессарабського дворянства, який народився 6 липня 1868 р. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Новоросійського університету, який закінчив у 1893 р. Активно займався громадською роботою – обирався на виборні земські та дворянські посади. Із 1894 по 1914 рр. виконував обов'язки піклувальника земських училищ, почесного ми-

рового судді, був членом піклувальної ради Кишинівської жіночої гімназії, почителем кокорозенської сільськогосподарської школи. У 1905 р. був обраний мировим суддею відразу у трьох повітах – Хотинському, Акерманському та Бендерському. Із 1899 р. – брав участь у роботі дворянських станових організацій, неодноразово обирався предводителем дворянства різних повітів Бессарабської губернії, а з 21 лютого 1914 р. – по 3 червня 1923 р. виконував обов'язки предводителя бессарабського дворянства. Був кавалером орденів Св.Анни III ст. (06.12.1907 р.), Св.Анни II ст. (03.02.1908 р.)³².

Польське дворянство південноукраїнських губерній займало помітне місце у суспільному та соціально-економічному житті регіону, об'єктивно сприяючи модернізації суспільства, формуванню нових інтересів, пов'язаних з індустріальним розвитком і новими досягненнями прогресу.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. лави південноукраїнського дворянства значно поповнилися за рахунок вихідців із Дунайських князівств – Молдавії та Валахії. На початковому етапі колонізації регіону молдаване (у даному випадку молдаване і волохи) були однією з чисельних груп серед іноземних переселенців. Як зазначав дослідник В.М.Кабузан, «...вирішальний внесок у справу заселення та освоєння Новоросії у XVIII ст. внесли три народи – український, російський та молдавський»³³.

Автор вважає, що відбулося три хвилі молдавського переселення до українських губерній протягом XVIII ст., хоча історик В.Тучинський виділяє лише два переселенських етапи³⁴. Перша хвиля переселень представників молдавської етнічної групи пов'язана з невдалим Прутським походом Петра I у 1711 р., коли разом із молдавським господарем Д.Кантемиром російське підданство прийняли 24 боярських родини. Їх було поселено переважно на Слобожанщині, де вони отримали 710 дворів³⁵.

Із середини XVIII ст. розпочинається друга хвиля молдавського переселенського руху у південноукраїнські землі, в якій представники молдавського боярства також брали безпосередню участь. Так, у 1752 р. у Новій Сербії з'явився молдавський боярин Манолакій Замфіракович. У Слов'яносербії несли службу підпоручик М.Фугаров, полковий комісар П.Вінда³⁶. За даними А.Скальковського, у 1753 р. Василь Зверев, молдаванин за походженням, справжнє прізвище якого було Василе Лупул, брав активну участь у заснуванні Новокозачого полку, переселивши на південноукраїнські землі більше тисячі селян, з яких були сформовані роти військово-землеробських поселень³⁷. Третя хвиля масового переселення молдавських бояр відбувалася у 1790-х рр., коли Росія, готуючи приєднання Бессарабії, заохочувала їх до оселення на своїх територіях.

Наприкінці XVIII ст. серед землевласників Катеринославської губернії зустрічаємо представників молдавської аристократії – господаря Россеті (12 000 дес. землі), дійсного таємного радника князя Кантакузино (12 000 дес.), князя Первула Кантакузино (6000 дес.), княгиню Роксандру Гіку (9000 дес.), генерал-майора В.Зверева (Лупул) (12 477 дес. землі)³⁸. Водночас у Тираспольському повіті налічувалося двадцять шість молдавських бояр, загальна площа наданої їм землі становила 251 535 дес.³⁹ Після 1812 р. потік молдавських переселенців до Катеринославської та Херсонської губерній практично зникає. Це значною мірою пояснюється включенням Бессарабії до складу Російської імперії.

Якщо раніше у Катеринославській та Херсонській губерніях молдавський нобілітет виступав у ролі іммігрантів і «бажаного елемента», то з приєднанням Бессарабії, де більшість землі належала саме молдавським боярам, відбуваються зміни у відносинах між владою і молдавською аристократією. Відтоді уже не російський уряд, а самі бояри були зацікавлені у налагодженні «дружніх стосунків» із владою, з метою збереження свого статусу, земельних володінь, станових привілеїв.

На початку XIX ст. у Бессарабії утворилася стійка, хоча й слабо консолідована, але матеріально забезпечена та політично впливова група привілейованого населення, в яку входили бояри та бояринаші*. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії місцеве дворянство намагалося брати посильну участь в управлінні краєм. Першим цивільним губернатором області було призначено С.Стурдзу, який за молдавською градацією мав чин вель-логофета. Його наступниками з місцевих мешканців були генерал Гартинг, губернатор Катаказі.

У 1816–1817 рр., за даними А.Крупенського, кількість молдавських бояр, які прийняли російське підданство становила 46 осіб. Крім того, у нашому розпорядженні є протокол одного з перших засідань бояр і дворян краю, який підписали 52 особи⁴⁰. Про що може свідчити ця досить мізерна (у порівнянні до загального числа) кількість молдавського нобілітету? На перший погляд, про те, що лише протягом одного року до складу російського дворянства Бессарабії увійшли представники майже 50 молдавських боярських родів. Хоча, з іншого боку, і про те, що у Бессарабії через два роки після приєднання до Російської імперії залишалося ще багато представників молдавських аристократичних родин, які не поспішали приймати російське підданство, тим більше, що серед інших зустрічаємо такі відомі у краї прізвища, як Башта, Доничі, Катаржиу, Ришкани та ін.

За матеріалами «Статистичного огляду 1822–1828 рр.», за 1827 р. понад 2000 осіб (із 112 722) представляли молдавські бояри та бояринаші, які на той час проходили процедуру інкорпорації до вищого стану Російської імперії⁴¹. Аналіз даних, наведених у «Дворянській родовідній книзі Бессарабської губернії», дозволив автору підрахувати, що за період з 1820 по 1830 рр. до Бессарабії прибуло 112 осіб⁴². Це найвищий показник майже за сто років існування даної книги.

Молдавське за походженням дворянство Бессарабської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. уже мало чим відрізнялося від дворянства інших російських губерній. Воно остаточно втратило правові відмінності у своєму статусі, пройшовши повністю процедуру інкорпорації до стану російського дворянства. Якщо у 20-ті роки XIX ст. більше 90% бессарабського нобілітету – це молдавське дворянство, то до середини століття його кількість скорочується до 70%. При цьому відбувається збільшення дворян – представників інших етнічних груп.

Проведений наприкінці XIX ст. загальноросійський перепис населення виявив певні зміни у розміщенні дворян – представників молдавського етносу у південноукраїнських губерніях. Матеріали перепису свідчать, що загальна кількість дворян із молдавським корінням у трьох причорноморських губерніях складала понад 4,5 тис. осіб, що становило майже 5% дворянського загалу регіону. Найменша кількість дворян із молдаван мешкала у Катеринославському повіті – на кінець XIX ст. їх залишилося не більше 30 осіб. І це при тому, що саме Катеринославщина була однією з перших, на територію якої почали прибувати молдавські переселенці. Деяко більше етнічних молдаван налічувалося у Херсонському повіті – 326 осіб (0,64%). Історично виправданим лідером щодо кількості молдавського елемента серед дворянства губернії була Бессарабська – загальна кількість дворян-молдаван тут становила 4281 особу, що у загальній чисельності дворянства краю становило п'яту частину⁴³.

* Бояринаші (дрібні бояри) несли внутрішню службу при дворі. Їх ряди поповнювалися не тільки вихідцями з бояр, а й із числа незнатних людей. Це дрібні землевласники, які свого часу за ті чи інші заслуги отримали від молдавських господарів особисте дворянство.

Підтвердженням факту чисельності дворянства з молдавським корінням на бессарабських землях є дані, що містяться у родовідній книзі бессарабського дворянства. До першої частини книги, яку склали, як правило, нащадки дворян із територій, приєднаних до Росії, було внесено 113 осіб, з яких майже 70 – це представники молдавської аристократії. Серед найвідоміших прізвищ цієї групи були Александри, Бузни, Доніка-Йордакеско, Зілоті, Казимир, Кассо, Лазо, Леонард, Ноур, Россет, Стурдза, Феодосіу, Яманді та ін.

У другій частині родовідної книги Бессарабської губернії, яка репрезентує військове дворянство, молдавських родин не виявлено. Проте у третій частині книги (отримання дворянства державною службою) значна частина наведених прізвищ належить представникам молдавського етносу – К.Бодеско, І.Ботезат, К.Баллас, А.Докс, С.Дунка, О.Котруца, Г. і М.Катаказі, Л.Няга, М.Пуришкевич, С.Раллі, К.Стаматі та ін.

Відносно четвертого розряду, до якого належали іноземні дворянські роди, то в Бессарабії їх було надзвичайно мало – чотири прізвища (1,1 % спадкових дворян, внесених до родовідної книги): К.Андріянов, А.Ботян, І.Ержіу та О.Драгічевич-Микитич. Перші три були вихідцями з Молдавського князівства. До п'ятої – титулованої – частини дворянської родовідної книги Бессарабії було внесено лише шість прізвищ, серед яких молдавські князі Кантакузини, Морузї, барони Розени та Стурти. Рівно половина прізвищ (44 із 88) належала дворянам із молдавським корінням у шостій частині родовідної книги, до якої заносилися представники старих дворянських родів – Бальші, Гагаріни-Стурдзи, Донічі, Крісті, Катаржи, Руссо, Раллі, Россеті, Строеско та ін.⁴⁴

До оновлених списків дворянських родів Бессарабської губернії за 1911 р. було внесено вже 468 прізвищ. Більша їх частина, понад 70%, належали місцевим мешканцям: 198 родин із Бессарабської області, 139 дворян походили з Молдавського князівства.

Історично так склалося, що молдавське дворянство здійснило більший вплив на розвиток саме Бессарабської губернії. Завдяки бессарабському дворянству вдалося здійснити важливі кроки у вдосконаленні системи управління у краї, зміцнити позиції дворянської верстви в регіоні взагалі.

Матеріали зведених даних таблиць I Всеросійського перепису населення 1897 р. дозволили автору порівняти чисельність серед дворянства південноукраїнських губерній представників інших етносів, які брали участь у процесах колонізації та освоєння причорноморських і подунайських земель. Загалом, крім дворян росіян, українців, поляків, молдаван, до дворянських родовідних книг Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній були внесені ще дворяни – представники 22 етнічних груп, серед яких подолати однопроцентний бар'єр вдалося лише німецьким дворянам.

Наприкінці XVIII ст. у Катеринославській губернії з'являються перші німецькі переселенці. Із 1803 р. по 1809 р. у Херсонській губернії було засновано 31 німецьке поселення. Переселення німців на територію Катеринославської та Херсонської губерній продовжувалося до середини 1830-х рр., після чого цей рух пішов на спад⁴⁵. У Бессарабії німці з'являються у 1815 р. Одним із найбільших їх поселень на цих землях була колонія Сарата.

Серед переселенців на південь України переважну більшість (понад 60%) становили селяни та ремісники, однак і представники німецького нобілітету не залишилися осторонь від перспективи отримання нових земель у Новоросії. Більшість німецьких аристократів мешкали на території південноукраїнських губерній на правах не колоністів, а приватних власників.

Серед відомих постатей південноукраїнських губерній можемо назвати родину Фальц-Фейн, яка уславилася закладами заповідника Асканія-Нова, видатного вченого-археолога Е. фон Штерна, засновницю першого дитячого садоч-

ка у місті – баронесу Меєндорф, барона Фрідебурга – більше відомого під сценічним псевдонімом «артист Милославський» (помер 1882 р. просто на сцені під час вистави). Німецький барон Є.Г.Гінцебург був засновником Одеського облікового банку, вважався одним із кращих фінансистів Росії. Свій статок, який він отримав із маєтків у Таврійській губернії, заповів на добродійні справи міста. Мешканцями краю були німецькі аристократи генерал від артилерії граф Дмитро Єрофійович Остен-Сакен (1789–1881), організатор і керівник оборони Одеси під час Кримської війни (1854 р.), головний військовий начальник Бессарабської області та Херсонської губернії); генерал-лейтенант, барон Ф. фон Меєндорф – помічник начальника губернської канцелярії⁴⁶.

За даними перепису 1897 р., загальна кількість дворян-німців у трьох південноукраїнських губерніях становила 1249 осіб або майже 1,5% від загальної кількості цієї верстви у регіоні. Найбільша кількість німецької аристократії осіла на землях Херсонської губернії і насамперед у м. Одеса. Майже однакови ми за кількістю були німецькі дворянські спільноти у Катеринославщині та на бессарабських землях. Їх кількість у цих губерніях ледве перевищувала 1%.

Решта представників етнічних меншин серед дворянського загалу південноукраїнських губерній за своєю кількістю не досягала й 1% загальної чисельності дворян губерній. Однак, на думку автора, малочисельність цих груп не означає, що їх присутність залишилася для регіону зовсім непомітною. Тим більше, що серед цих нечисельних дворянських етнічних спільнот є досить цікаві й навіть особливі. Узяти, наприклад, єврейське дворянство. Сама постановка питання про право євреїв на дворянський статус – одна з цікавих суперечностей у російському суспільстві та законодавстві. Узагалі єврей-дворянин у царській Росії – це був парадоксальний феномен. З одного боку, статус дворянина означав наявність вищих станових привілеїв, а, з іншого, – статус єврея означав мінімум наявних прав. За влучним висловлюванням дослідника С.Беккера, менше прав, ніж у єврея, було лише у засудженого злодія⁴⁷. При цьому не потрібно забувати про смугу єврейської осілості.

Однак, за даними I загальноросійського перепису 1897 р., у 50 губерніях Росії було зафіксовано 108 спадкових дворян єврейського походження. Щодо південноукраїнських губерній, то ні у Бессарабській, ні у Катеринославській не було жодного дворянина-єврея, а у Херсонській мешкало 13 спадкових дворян-євреїв, 10 із них – у м. Одеса⁴⁸. І хоча частка дворян-євреїв у масштабах багатомільйонного населення імперії була мізерною, це явище потребує пояснення.

До реформ 1860-х рр. практично не було випадків, коли євреї мали дворянський статус. Олександр II був першим російським царем, який надав євреям частковий доступ до державної та військової служби: за наявності медичної або іншої університетської освіти євреї могли бути прийнятими на службу, отримуючи при зарахуванні чини від восьмого до десятого класу, які надавали його власнику статус особистого дворянина. Для того, щоб отримати статус спадкового дворянина єврею – особистому дворянину – потрібно було досягти чина дійсного статського радника або отримати орден Св.Володимира IV ст. (до 1900 р.). Саме таким шляхом – шляхом державної служби – отримали свій привілейований статус переважна більшість євреїв наприкінці XIX ст. Однак навіть така мізерна кількість дворян-євреїв викликала занепокоєння як із боку влади, так і з боку дворянської спільноти. Із 1898 р. по 1901 р. було видано декілька постанов Сенату стосовно дворян-євреїв, усі вони мали заборонний характер.

Ще одне попередження, яке також дозволяє пояснити заявлену кількість євреїв – спадкових дворян в Одесі: 6 із 13 спадкових дворян-євреїв – це були жінки. Це означає, що свій статус вони могли отримати завдяки шлюбу.

Таким чином, переважна більшість дворян-євреїв мали статус особистих, й отримали вони його виключно завдяки освіті та службовій діяльності. Тим

більше, що об'єктивні умови південноукраїнських губерній (гостра потреба в досвідчених кадрах, чисельні вакансії на всіх рівнях губернської та земської влади) відкривали перед представниками цієї етнічної групи можливість працевлаштування та подальшого просування по службі.

Незначну кількісно, але цілком помітну групу дворянського загалу південноукраїнських земель становили вірмени і грузини. Вони традиційно несли службу в гусарських підрозділах російської армії. Після приєднання до Новоросійської губернії частини лівобережних українських земель багато вірмен і грузинів стали офіційно вважатися поміщиками південного краю. Серед великих землевласників зустрічаємо також секунд-майора князя М.Манвелова, капітанів Є.Кахова та Р.Манвелов, прапорщика князя С.Жевахова, надвірного радника Герсєванова, грузинського царевича Георгія та ін. Чимало грузинів вступило до служби у південноукраїнські військові підрозділи – поручик князь І.Манвелов, секунд-майор князь С.Манвелов, поручик С.Кахов.

Аналіз матеріалів I Всеросійського перепису населення дозволяє стверджувати, що у Бессарабії більшість вірмен-дворян мешкали у містах: в Акермані – 20 осіб, в Ізмаїлі – 40, у Рені – 1 особа. Щодо загальної кількості вірмен, які мешкали у цих містах, дворяни становили більше 7%. Більш аристократичною була вірменська громада Ізмаїла – понад 30% її складу, або кожна третя особа, були дворянами.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед південноукраїнського дворянського загалу фіксуються французи, італійці та греки. Деякі з них відправлялися до Росії в пошуках нових можливостей для використання своїх знань і навичок, дехто для збагачення. Практично усі вони облаштовувалися на півдні. Серед французів, які залишили слід в історії південноукраїнських губерній, були камерц-радник Рув'є (засновник перших мериносових вівчарень у Криму), професор де Серре (de Serres) – учений – технолог, ботанік.

У місті Херсон уже через два роки після його заснування діяло французьке торговельне товариство барона Антуана, яке сприяло поширенню торговельних зносин міста з Францією. Історик Д.Багалій наводить цікаві рядки з листів барона: «...На нашу думку, потрібно купувати російські природні багатства і тим збільшувати їх видобуток, а це останнє – дійсне багатство держави»⁴⁹. Саме завдяки французькому барону Антуану було відкрито нові торговельні шляхи – по Дніпру до Акерману та по Бугу до Очакова.

У 1782 р. засновнику м. Херсон Івану Абрамовичу Ганнібалу через генерального російського морського командира графа Моценіго надійшов лист від італійців, які бажали переселитися до Російської імперії та оселитися у Новоросії – так почалася італійська хвиля переселення на південноукраїнські землі. Так, італієць Амате в Новомосковському та Херсонському повітах Катеринославського намісництва у середині 80-х років XVIII ст. отримав 16 850 дес. землі, у Херсонському повіті його земляк італієць Віддін мав 6000 дес. землі⁵⁰.

Серед великих землевласників Південної України зустрічаються також італійські прізвища – Б.Галлеро та Антоніо Корнелло. Відзначилися італійські аристократи й на державній службі. У серпні 1816 р. генуезький дворянин Рафаїл Скасс отримав чин надвірного радника і був зарахований до штату Державної комісії іноземних справ, як чиновник з особливих доручень при Херсонському воєнному губернаторі. Славетний Йосип де Рибас – градоначальник Одеси – був уродженцем Неаполя. Серед його помічників – п'ємонтець секунд-майор Вікторіо Амадео Поджіо, який разом із неополітанським віце-консулом П'єро Сканціо здійснив контракт на постачання будівельних матеріалів з Італії. Багато італійських дворян мали приватні будинки у м. Одеса – секунд-майор Смедіо, поручики де Пачіола, Савоїні, Сарачіні, полковник Де Пелігріні, капітани Мікеланджело Корсато та Бенедетто Радсето, підпоручик Сілістріо Дель-Сассо⁵¹.

До другої половини XVIII ст. відноситься найбільша хвиля грецької еміграції до Росії. Серед греків-переселенців у південноукраїнські губернії переважну більшість становили ремісники, робітники, матроси та купці. За грецькими волонтерами до українського Причорномор'я серед інших прийшли греки – представники аристократичних родин. Одними з перших на землях Російської імперії опинилися родини Іпсіланті, Катаказі, Мурузі, Негрі та інші, які сприяли активізації розвитку господарства, а також частково й політичного життя регіону. Із Миколаєвом назавжди зв'язала долю грецька родина Аркасів⁵².

Одним з основних занять більшості греків-колоністів була торгівля, й, відповідно, певна кількість відомих представників цієї етнічної групи водночас поєднували в собі аристократичне походження з приналежністю до купецького стану. Саме це поєднання було досить специфічною і визначальною рисою грецької дворянської спільноти регіону.

Аристократами за походженням була родина Дмитра Спиридоновича Інглезі, який народився у Греції. З Одесою була пов'язана діяльність і доля представників давнього грецького аристократичного роду Стамерів. Один із них – Л.Стамер – народився і похований в Одесі, працював у канцелярії генерал-губернатора, засновник грецького благодійного товариства. Наприкінці XIX ст. в Одесі жив Олександр Аристидович Ревеліоті – грек, дворянин, бібліофіл, відомий своїм книжковим зібранням, яке успадкував від батька – Аристида Ревеліоті. Серед славетних греків-дворян краю потрібно назвати родини Родоканакі, Маразлі⁵³.

Серед греків Новоросійського краю значну частку становили військові: Алопеус Федір Давидович – генерал-лейтенант, граф, одеський градоначальник; Лідер Олександр Миколайович – генерал-ад'ютант, герой Кримської війни; Попандопуло Олександр Спиридонович – віце-адмірал, начальник Одеського порту; Радецький Федір Федорович – генерал від інфантерії, національний герой Болгарії та Росії. Усе це яскраво свідчить про поступовий відхід грецьких нобілів від свого коріння і входження до дворянського товариства Росії.

За даними I Всеросійського перепису 1897 р., на території українського Причорномор'я мешкало майже 300 греків-дворян. Найбільша за чисельністю грецька аристократична спільнота мешкала у Херсонській губернії – понад 130 осіб, хоча удільна вага греків-дворян була вищою у Бессарабії порівняно із загальною кількістю дворянства губернії. Найменша кількість представників грецької етнічної спільноти налічувалась у Катеринославській губернії.

Прізвища багатьох греків – представників аристократичних родів пов'язані у причорноморському краї з будівництвом міських споруд, храмів, наданням підтримки навчальним закладам та лікарням, активною просвітницькою та благодійницькою діяльністю. Славні імена греків залишилися у пам'яті нащадків, на сторінках підручників з історії, у назвах будинків та вулиць чорноморських міст.

Цікаво, що серед заявлених під час перепису 1897 р. етносів трьох причорноморських губерній зустрічаються й досить «екзотичні» (як для південноукраїнських земель). Так, у Херсонській губернії проживало 27 дворян – фінів, 12 – шведів і 1 дворянин – кавказький горець. У Катеринославській губернії 32 дворянина рідною мовою назвали «литовсько-латиську» та 9 дворян – англійську. Щодо Бессарабії, то тут зустрічаємо 10 дворян турецько-татарського походження, 7 дворян-фінів, 2 кавказьких горця. Серед нобілів краю були швейцарець граф Паравічіні, ногайський дворянин Джем-Мамбет-бей-Мурза, татарські родини Ширинів, Мансурських, Аргинських.

Але найбільше здивування викликала одна особа – це спадкова дворянка, яка мешкала у сільській місцевості Оргеївського повіту й була циганкою за походженням(!). Справа у тім, що становище циган на бессарабських землях мало досить специфічні риси: це була єдина категорія населення, яка перебувала у

кріпацькій залежності. Слово «циган» було синонімом слова «раб». У ХІХ ст., як і раніше, цигани заробляли собі на життя та поміщику на оброк, головним чином, ремеслами. Типовий перелік «циганських» професій того часу зберігся в архіві села Маркоуци. Оброк дворянину платили: 100 ковалів, 46 котельників, 185 чоботарів, 185 музикантів, 1 швець, 1 цирюльник⁵⁴. Яким же чином серед цього самого пригнобленого у Бессарабії народу з'явилася спадкова дворянка? Знайти відповідь допомогла література. У вірші Д.Кедріна «Циганка» читаємо: «Гусары влюблялись в цыганок, и седенький поп их венчал».

Характерною рисою південноукраїнського дворянства був його багато-національний склад, який не мав аналогів у світі. Разом із тим це зовсім не заважало становій та соціальній єдності цієї верстви. Наявність серед дворянського загалу значного прошарку представників різних європейських мовних груп – німецької, французької, італійської, грецької, молдавської – свідчить, з одного боку, про їх безпосередню участь у процесах освоєння південноукраїнських земель, а з іншого, – про лояльне ставлення царської влади до них. Хоча з іншого боку, факти свідчать, що переважна більшість спадкових та особистих дворян належали до корінного населення і лише незначна їх частина – до числа тих, які народилися в інших державах. На жаль, щодо українського дворянства царський уряд дотримувався політики «обмеження». У порівнянні із загальною кількістю українського населення у цих губерніях кількість дворян-українців рідко досягала хоча б одного відсотка. З одного боку, це можна пояснити бажанням деяких українців «приховати» своє етнічне коріння й повністю злитися з російським дворянством, а з іншого, – свідчить про те, що царська влада не дуже поспішала визнавати за українцями статус дворян і надавати їм відповідні земельні ділянки на означених землях.

Як влучно підмітив історик Д.Багалій, «...не потрібно суворо судити колоністів південноукраїнських земель. Одні з них зробили більше, інші – менше. Чимало було зроблено доброго, видатного, корисного. Чимало було й невидатного, злого. Одні хотіли служити громадським інтересам, інші просто виконували свої обов'язки, треті шукали слави, а інші не відмовлялися від своєї користі. Але ж, кінець кінцем, діло було зроблено велике: зброєю та мирним заселенням придбано Новоросійський край і в ньому насаджена чимала культура»⁵⁵. Не приніжуючи внеску іноземців у процес колонізації регіону, ми впевнені, що основний тягар щодо освоєння південноукраїнських земель, їх політико-адміністративного облаштування лягав на плечі представників традиційних для цих земель етносів – українців, росіян, поляків, молдаван.

¹ Халиппа И.Н. Примечания к «Плану» старого Кишинёва времён жизни в нём Пушкина / И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской учёной архивной комиссии. – Кишинёв, 1900. – Т.1. – С.109.

² Пірко В.О. Освоєння Півдня України в ХVІ–ХVІІІ ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996. – 35 с.; Сурева Н.В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть ХVІІІ – першу чверть ХІХ ст.: механізм фондоутворення джерел // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 2000. – Вип.5. – С.83–94.

³ Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в ХVІІІ в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) // Исторические записки. – 1941. – Т.13. – С.130–174.

⁴ Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. ХVІІІ – на початку ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – С.144.

⁵ Накко А. Очерк гражданского управления в Бессарабии, Молдавии и Валахии во время русско-турецкой войны 1806–1812 гг. // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса, 1879. – Т. ХІ. – С. 285–287.

⁶ Вельтман А. Воспоминания о Бессарабии // Русский вестник. – 1893. – № 12. – С.20–21.

- ⁷ *Вигель Ф.Ф.* Замечания на нынешнее состояние Бессарабии: Писано в окт. 1823 г. – Москва, 1892. – С.32.
- ⁸ *Халиппа И.Н.* Основные исторические данные о Бессарабии // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев. – 1902. – Т. II. – С.42.
- ⁹ Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесённым в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинёв, 1912. – 48 с.
- ¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1899–1905. – Т.47: Херсонская губерния. – 1904. – [6]. XVI. – С.286.
- ¹¹ Там же. – Т.13: Екатеринославская губерния. – 1904. – [6]. XIV. – С.206.
- ¹² Там же. – Т.3: Бессарабская губерния. – 1905. – XXIV. – С.226.
- ¹³ *Полонська-Василенко Н.* Південна Україна року 1787 (Зі студій з історії колонізації) // *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.2. – Мюнхен, 1967. – С.135–136.
- ¹⁴ *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. – К., 1956. – С.136.
- ¹⁵ *Бачинський А.Д.* Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX століття // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №4. – С.72.
- ¹⁶ *Бачинская Е.А.* Колонизация украинским населением придунайских земель. XVIII – начало XX вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Одесса, 2002. – С.24.
- ¹⁷ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУ «ІА»). – Ф.770. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.29–29 зв., 49 зв., 70, 129, 133.
- ¹⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.12.
- ¹⁹ Там само. – Спр.17. – Арк.25.
- ²⁰ Там само. – Спр.18. – Арк.81.
- ²¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1905. – С.226, 234.
- ²² Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесённым в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года. – Кишинёв, 1901. – С.24.
- ²³ *Ярошевич А.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края: Вып.6: Общий очерк [экономической жизни Юго-Западного края]. – К., 1913. – С.2, 5.
- ²⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.47. – 1904. – С.286; Т.13. – С.206.
- ²⁵ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: [в 2-х ч.]. – Одесса, 1836. – Ч.1. – С.75.
- ²⁶ КУ «ІА». – Ф.1. – Оп.1. – Спр.261. – Арк.160, 169.
- ²⁷ *Берг Л.* Население Бессарабии. Этнографический состав и численность: (С 10-вёрст. этногр. карт.). – Петроград, 1923. – С.8.
- ²⁸ *Скальковский А.А.* Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. – Санкт-Петербург, 1846. – С.43.
- ²⁹ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи на 1897 год. – Санкт-Петербург, 1897. – С.251.
- ³⁰ *Бачинська О.* Польський шляхтич на чолі козацького війська: Станіслав Тимофійович Василевський і дунайські козаки. Поляки на півдні України: історія і сучасність. – Вип.4. – Т.1. – Жашків; К.; Миколаїв, 2008. – С.94.
- ³¹ Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесённым в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинёв, 1912. – 48 с.
- ³² Сайт «Молдова, Бессарабия, генеалогия» – Всё о Бессарабии. – Режим доступа: www.bessarabia.ru
- ³³ *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – Москва, 1976. – С.245.
- ³⁴ *Тучинський В.А.* Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст.: Монографія. – Вінниця, 2007. – С.50.
- ³⁵ *Вагалеї Д.И.* Очерки из истории колонизации и быта степных окраин Московского государства. – Москва, 1887. – Т.1. – С.527 – 528.
- ³⁶ *Пірко В.* Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С.59.
- ³⁷ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. – Одесса, 1850. – Т.1. – С.253.

- ³⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. [1859–1865. – 25 т.] – Т.6: Екатеринославская губерния. – Санкт-Петербург, 1862. – С.194.
- ³⁹ Институт рукопису Національної бібліотеки ім. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.42. – Спр.276. – Арк.73.
- ⁴⁰ Там само. – Т.5 – V.925. Постановление депутатов дворянства, духовенства Бессарабии о создании комитета 12 для утверждения молдавских прав, привилегий и обычаев. 1815 г. (рукопись). – 3 л.
- ⁴¹ Берг Л.С. Бессарабия: Страна – люди – хозяйство. – Петроград, 1918. – С.8.
- ⁴² Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесённым в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года...
- ⁴³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – [Санкт-Петербург], 1899–1905. – Т.13: Екатеринославская губерния. – 1904; Т.47: Херсонская губерния. – 1904; Т.3: Бессарабская губерния. – 1905.
- ⁴⁴ Алфавитный список дворянским родам Бессарабской губернии, внесённым в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1901 года...
- ⁴⁵ Бобылёва С.И. Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Днепропетровск, 1999. – С.40.
- ⁴⁶ Некрополі України: Колективна монографія, присвячена історії некрополів. – К., 1999. – С.44, 67, 89.
- ⁴⁷ Беккер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Nobility and Privilege in Late Imperial Russia/ Сеймур Беккер. – Режим доступа: <http://wg-lj.livejournal.com>
- ⁴⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г...
- ⁴⁹ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920. – С.40–41.
- ⁵⁰ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. – Москва, 1959. – С.162–163.
- ⁵¹ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII – перша третина XIX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 142 с.
- ⁵² Греки на українських теренах.: Нариси з етнічної історії. Док., матеріали, карти. – К., 2000. – С.71.
- ⁵³ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999. – 352 с.
- ⁵⁴ Крыжановская И. Из истории крепостных цыган Бессарабии в первой половине XIX века. – Кишинёв, 1962. – Т.1. – С.227.
- ⁵⁵ Багалій Д.І. Заселення Південної України ... – С.60–61.

The article is analyzed ethnic structures of the nobility of Katerynoslavs'ka, Khersons'ka and Bessarabs'ka provinces (the second part of the XVIII th – first half of the XIX th century), role of the noblemen in the economical and cultural development of the region is also determined.

С.В.Таранець*

СТАРООБРЯДЦІ БЕССАРАБІЇ ТА ЇХ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті відстежено таємні шляхи пересування російських старообрядців із центральних регіонів Росії у Бессарабію, Молдавію та Румунію, роль конфесійного й антифеодального протесту до і після скасування кріпацтва в імперії, а також заходи, що їх уживав російський уряд для припинення стихійних переселень старообрядців за кордон. Розкрито характер взаємостосунків старовірів із населенням прикордонних районів, їх життя після заснування білокриницької церковної ієрархії, участь липован у революційній та суспільній діяльності.

Дослідження історії, культури і побуту старообрядців Бессарабії здійснюється за трьома регіональними напрямками: російським (радянським), українським та молдавським. Російська група вчених представлена колишніми і нинішніми співробітниками Наукової бібліотеки Московського державного університету імені М.В.Ломоносова та іншими науковими установами (І.В.Поздеева, Т.О.Круглова, О.М.Сморгунова, О.Б.Смілянська, Н.А.Коб'як, Е.К.Гусева, М.М.Леренман, М.Г.Денисов)¹. У Молдавії над цими питаннями працює Інститут національних меншин Академії наук Республіки Молдова (І.В.Табак, Н.В.Абакумова-Забунова, А.І.Анцупов)².

Українська група дослідників представлена одеською, чернівецькою та київською школами. В одеському регіоні проблемами старообрядства** займається кафедра археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (А.Д.Бачинський, О.А.Прігарін, А.І.Федорова)³, в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті (І.Ф.Кучерявенко)⁴, в Чернівецькому національному університеті імені Ю.Федьковича – кафедра етнології, античної та середньовічної історії (Б.М.Бондарюк, М.К.Чучко)⁵, у Києві – відділ джерел історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (С.В.Таранець)⁶.

Найпродуктивнішим центром у галузі вивчення даної проблеми є Одеський університет. Заслуговує на увагу те, що засновникам проведення конференцій, які нині відбуваються, вдалося добитися щорічного їх проведення у місцях традиційного проживання старообрядців на Дунаї. Власне, у цьому зацікавлені самі старообрядські общини, де не останнє місце належить настоятелям Кілійської громади о. Миколі Муравйову та Старо-Некрасівської громади – о. Миколі Бобкову. Із 2004 р. вийшло 5 чисел збірника: «Липоване: история и культура русских старообрядцев»⁷.

Незважаючи на значну кількість робіт, пов'язаних із цим регіоном, проблема переслідувань старообрядців Бессарабії спеціально не досліджувалася. Саме низьким ступенем розробки та новизною проблеми продиктована потреба в даному дослідженні.

Боротьба російського уряду з бессарабським старообрядством посилилась у зв'язку із заснуванням у 1846 р. білокриницької церковної ієрархії. Саме тоді в

* Таранець Сергій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

E-mail: starover_@rambler.ru

** Тут і далі нормативне написання слова «старообрядництво» й похідних від нього подається в редакції автора статті (прим. ред.).

Бессарабську область російський уряд направив для вивчення становища на місцях петербурзького чиновника слідчої поліції І.С.Аксакова. Через підставних осіб йому вдавалося вивідати не лише подробиці життя старообрядців, а і їхні потаємні думки, котрі, з огляду на посилення репресій, були надзвичайно різкими. І.С.Аксаков дослівно передає їх у своїй доповіді в Петербург: «Чого вони (російський уряд – С.Т.) хочуть?», «якщо уряд буде продовжувати свої переслідування, то або нашого духу не залишиться в Росії, або ж... Цю фразу вони (старообрядці – С.Т.) зазвичай не закінчують»⁸, хоча здогадатися було неважко: неподалік пролягав кордон. Під впливом обмеження свободи риболовлі на Дунаї свій намір залишити межі Російської імперії неодноразово висловлювали липовани у Вилкові: «Звичайно, воно хоч і не доводиться залишати місце, де народилися та жили наші діди, хоч воно й важко, усе якось сподіваєшся – та що ж робити, доведеться споряджати човни та забирати із собою дружин і дітей»⁹.

Російська влада завжди пильно стежила за відомими діячами старообрядства в різних регіонах країни. Не винятком були і бессарабські липовани. У 1854 р., за дорученням новоросійського та бессарабського генерал-губернатора установлено нагляд за ізмаїльським 2-ї гільдії купцем Микитом Беляєвим¹⁰. Його звинувачували у зв'язках із зарубіжними старообрядцями. М.Беляєв був старостою ізмаїльської старообрядської громади. Із метою розслідування його діяльності чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор відправив у Бессарабію чиновника з особливих доручень Родзянка. У будинку М.Беляєва провели обшук, під час якого були знайдені листи ченця Куренівського Нікольського монастиря Іраклія. Як відомо, останній брав активну участь у пошуках єпископа, який би перейшов до старообрядської церкви. За розпорядженням імператора, купця доставили у петербурзьку в'язницю, де його під пильною охороною довгенько наставляли «на путь істинний», а після його вимушеного покаяння та формального приєднання до панівної церкви Олександр II розпорядився вислати в'язня в Полтаву¹¹.

Ще перебуваючи в Ізмаїлі, М.Беляєв вів активну місіонерську діяльність, сприяв здійсненню таїнств для старообрядців, які приїжджали у цей край з інших губерній. 31 серпня 1848 р. (за повідомленням архієпископа панівної церкви Гедеона Полтавського) він став співучасником «совращения» з офіційного православ'я в старообрядство міщанина Рукавишнікова.

Рукавишніков мешкав у м. Кременчуці з 1833 р., наймаючись до кременчуцьких купців. Із 1841 р. поступив на роботу до крюківського купця Андрія Лапіна, де прослужив понад рік, а потім заявив, що залишає цю службу, оскільки планує одружитися. А. Лапін запропонував йому в наречені свою небогу Євдокію. Той погодився і молоді поїхали у м. Ізмаїл, де їх повинчав старообрядський священник Яків Олексійович Rogozинський. За це були заарештовані не лише староста М.Беляєв, а й о. Яків¹².

У 1858 р. був підданий суду кишинівський 3-ї гільдії купець Ілля Новиков¹³. Його звинувачували у наданні місця проживання біглим та відкриттю (1822 р.) молитовні у власному будинку. У 1857 р. був учинений нагляд поліції над міщанкою із селища Воронок у Чернігівській губернії Євдокією Дем'янівною Сліповою¹⁴. Того ж року владі стало відомо про втечу з Лужків тієї ж губернії Палажки Іванівни Баженової з дітьми. Внаслідок секретних дізнань виявилось, що вона поїхала до свого чоловіка, який перебував у Кишиневі, звідки родина планувала податися у турецькі володіння за Прут. Незважаючи на вжиті заходи, чиновники так і не змогли запобігти втечі цієї сім'ї: кишинівський поліцмейстер доповів, що таких у місті вже не виявилось¹⁵.

У жовтні 1858 р. владі стало відомо про приїзд до Росії через м. Ізмаїл старообрядського священника Кирила Єгоровича Масляєва, котрий відвідав Дон і міста Балту, Хотин та Кагул. Його переслідуванню та арешту чиновники нада-

вали особливого значення, оскільки піп міг відкрити потаємні шляхи старообрядців до переходу російсько-турецького кордону, а також розкрити мету свого приїзду до Росії. Очевидно, ієрей Кирило був поінформований про наміри поліції, тому що тривалий час він не виїжджав за межі Бессарабії, переховуючись від поліції у своїх одновірців.

Його вдалося затримати аж у 1865 р. на Новоселецькій митниці, де він разом із сином Артемом намагалися перейти кордон. Їх було відправлено у хотинську тюрму, а майно – конфісковано. Серед паперів Кирила Масляєва виявився лист до старообрядської громади с.Воронка Чернігівської губернії із закликом не приймати відомого Окружного послання. Арештованих заслали у м.Орськ Оренбурзької губернії. Дружина священика Масляєва Ірина звернулася до імператриці Марії Олександрівни з проханням помилувати чоловіка. Зважаючи на те, що він був турецьким підданим, прохання жінки було задоволено¹⁶.

10 лютого 1859 р. подільський губернатор інформував свого бессарабського колегу про перебування у Грубно Хотинського повіту розкольницького попа, який мешкав у місцевого пономаря Максима. Священик таємно здійснював треби не лише для грубенських старообрядців, але й для віруючих Людавки, Жуківець, Борскова, Курників та Ведмежого Вушка Вінницького повіту Подільської губернії. Чиновники знали, що у Грубно вінчалось 7 пар із Людавки і 5 пар із Ведмежого Вушка. Багато куниченських і покровських старовірів їздили в Грубно за виконанням духовних треб.

Унаслідок дізнань встановлено, що у Грубно проживав священик Пилип Ігнатов, хоча офіційно хотинський земський справник не підтверджував даної інформації. Він рапортував, що Пилип Ігнатов виїхав у Балту Подільської губернії, а потім мав відправитися у с. Плоске Херсонської губернії. Справник акцентував увагу на тому, що детальнішою інформації йому знайти не вдавалося, бо Грубно населене винятково старообрядцями, які строго бережуть таємниці свого релігійного життя¹⁷.

І все ж таки у Грубно проживав знаменитий в історії білокриницької церковної ієрархії протоієрей Пилип Лазарович Ігнатов (відомий у старообрядському середовищі під іменем Пилипа Грубенського). Сорокський повітовий справник називає його одним з основних проводирів розколу – попівщини¹⁸.

Після заснування білокриницької ієрархії бессарабські старообрядці офіційно заперечували наявність у них священиків власного рукопокладення. Щоб менше морочитись, їх не показували і ті земські справники, де такі священики мешкали, зокрема хотинський справник. Ведмежу послугу останньому зробили колеги з інших повітів. Зокрема, оргіївський справник писав: «Хоча місцеві розкольники стверджують, що не приймають та не мають розкольницьких священиків, непосвячених у православ'ї, але ці запевнення брехливі. Розкольницькі священики з Росії та з-за кордону потай відвідують по селах розкольницькі громади, відправляють у них богослужіння, здійснюють обряди шлюбу та хрещення і навіть доставляють їм своє миро, проте чи лише цим обмежуються відвідини розкольницькими попами розкольників повіту, задовільно сказати не можемо»¹⁹. Втім, у Бессарабській губернії не лише утримували приїжджих, а й ставили своїх власних священиків, зокрема, зазначеного протоієрея Пилипа Ігнатова.

Оргіївський справник скаржився бессарабському губернатору, що підзвітна йому поліція не в змозі вислідити старообрядське духівництво, бо самі старообрядці «більш секретніше й успішніше стежать за розпорядженнями та діями поліції; у них агенти не наймані та не євреї, а з власного середовища, за покликанням часто фанатики, ані ласки та угоди, ані погрози, ані гроші не викликають їх відкритості в обставинах, пов'язаних з їх релігійними переконаннями»²⁰.

Таємність структури та пересування старообрядців були викликані жорстокими гоніннями їх російською державною машиною, тому протистояти цьому складному, небезпечному та репресивному механізму могла така ж відпрацьована, перевірена до дрібниць, система, що мала своїх людей на різних щаблях державної влади з розвинутими та інтенсивними засобами зв'язку. Втім, як будь-який моноліт, ця організація мала свої недоліки, що проявлялись у співробітництві деяких старообрядців із російською дипломатичною місією у Румунії шляхом їх підкупу та шантажем самих липован.

Завдяки старовіру-інформатору міщанину Гуменському, місцеві органи влади знали, що відпустили спійманого єпископа Спиридона, який прибув у Хотин до 3-ї гільдії купців Прокопія та Івана Харченкових²¹. За іншими свідченнями, це був грубенський священник Пилип Ігнатов, якого звільнили з-під варті шляхом підкупу чиновників. За попу заплатили 2 тис. руб. сріблом²², а пійману у купців Харченкових людину назвали грубенським мешканцем Григорієм Пимоничем Ковальовим.

Поліція вжила низку рішучих заходів, спрямованих на виловлення старообрядських ченців, які прибули із-за кордону. При спробі арешту архімандрит Іоасаф зумів урятуватися, проте ієродиякон Іларіон був затриманий (потім також утік).

У кишинівського торговця Федора Малкова провели обшук, під час якого було виявлено листування, що не мало особливого інтересу для чиновників. Старообрядцям вдалося приховати інші документи, які були відвезені у Тирасполь до уставника Корнія Денисова²³. Про потаємні задуми своїх одновірців інформував консульство їхній одновірець, якого ніхто й не підозрював у зрадництві.

Тиск на старообрядців чинився не лише всередині країни, а й за її межами. Під час перебування російських військ у Валахії російський уряд за допомогою місцевого православного духовництва почав переслідувати липован, які жили в цьому краю як піддані турецького султана. У 1858 р. новоросійський генерал-губернатор повідомляв, що «в смузі, яка відділяла Туреччину від Росії, стараються поширити єретичне вчення; лжеєпископ білокриницький, перебуваючи у цьому краї, проповідував імовірне відродження релігії тамтешніх православних із метою послабити почуття їх відданості Росії»²⁴. Хоч як не дивно, проте місіонерська діяльність старообрядців розцінювалася як антиросійська, антидержавна. Російські війська примусили валахське духовництво виконати їхні вимоги й урізати права старообрядців²⁵.

Важливе місце у старообрядському середовищі мав не лише релігійний, а й антифеодальний протест, який в історичному просторі набував релігійного забарвлення. Новим поштовхом до нього стала підготовка урядом проекту скасування кріпацтва в Російській імперії. У багатьох регіонах держави серед населення ширилися чутки про швидку ліквідацію кріпосного права. Маючи налагоджені контакти в урядових колах, старообрядці виявилися одними з перших, хто очолив антикріпосницький протест, тим паче, що у старообрядському середовищі уже давно був досвід укриття та переправлення втікачів у прикордонні зони і за кордон. У середині XIX ст. послугами старообрядців почало користуватися нестарообрядське населення внутрішніх російських губерній, проте недосвідченість більшості з них приводила до викриття маршрутів пересування та виявлення помічників, які сприяли пересуванню втікачів. Тому російський уряд змушений був вжити низку кардинальних дій, спрямованих на припинення втеч поміщицьких селян із центру Росії.

У жовтні 1850 р. новоросійський генерал-губернатор інформував бессарабського губернатора про втечу з Каширського повіту Тульської губернії 30 селян, Олексинського повіту – 28 селянських родин. Подальшому вилову втікачів та встановлення факту причетності до цього процесу старообрядців сприяло виявлен-

ня в одного з утікачів маршруту пересування. У цій справі були замішані не лише двірники багатьох міст, а й купці, почесні громадяни, голови старообрядських населених пунктів, а також старообрядницькі храми, де старовіри могли отримати не лише інформацію, а й матеріальну допомогу. В одному з маршрутів пересування писалося: «По Київському тракту місто Омченськ запитати двірника Савелія Авдєєва, в Орлі запитати старообрядську каплицю, місті Кромі запитати христоріємця Івана Леонова купця, місто Дмитрієв – Андрія Івановича Пивоварова, у місті Глухові запитати Катерину Петрівну Зарину, місто Коромизи спитати Козьму Яковлева, місто Ніжин запитати почесного громадянина Миколу Артамонова Куликова, місто Київ на Пітерській ринок, Федора Івановича Самохвалова, Федор Васильовича запитати російських двірників, у містечку Біла Церква запитати Василя Лазарева Орлова, у місті Сквирі – Осипа Семенова Пользова, на Погребіщенському містечку спитати двірника Максима Филипова, місті Вінниці запитати голову Івана Нефедова, голова села Жуковця, запитати купця Данилу Івановича, у селі Грубну спитати Василя Степановича Рибицького, в Яссі запитай купця Логина Андрєєва Богомолова, спитати Якова Семенова»²⁶.

Виявлення подібних маршрутів загрожувало масовими арештами та репресіями старообрядців, тому вони завжди намагалися піти в глибоке підпілля, забезпечивши свою діяльність розгалуженою та достатньо організованою інфраструктурою зв'язку. І.С.Аксаков писав: «У розкольників свій маршрут, своя пошта, своя епіграматична мова, свої шпигуни, своя варта; усі дії їх супроводжує найглибша скритність, між тим, як зовнішня їх поведінка здебільшого тиха, сумирна...», і далі: «Я переконався особисто, що майже в кожному прикордонному поселенні мешкає по одному чи по два липованських сімейства, які становлять свого роду пікети»²⁷. І.С.Аксаков наводить декілька прикладів спеціальної мови старовірів: «Христос рождається, проте не славиться», що означало: «Народилося дитя, а хрестити нікому», або «Бабушка Афимья ще жива. У нас шиють дешево шуби, значить не бояться холодної зими»²⁸. У даному випадку словосполучення «Бабушка Афимья» означало яку-небудь особу, яка мала серед старообрядців великий вплив; словосполучення «шиють шуби» означало – чекають священика, а «не бояться холодної зими» – не бояться переслідувань.

У листопаді у Молдавії було затримано і допитано 45 людей із Саратовської, Калузької губерній та Області Війська Донського. За повідомленням Хотинського земського суду, ці люди походили із с.Панцерівка, що належало поміщику Карпову, с. Петрівка, що належало поміщику Балашову, с.Сгорівка, що належало поміщику Доконському Аткадокського повіту Саратовської губернії, поміщику Ключевському с.Волохово Мещерського повіту Калузької губернії, поміщику Ралі Новочеркаського повіту Області Війська Донського.

Засідатель контрабандних справ Яського повіту Сувакі просив прислати конвой для супроводження затриманих у м.Бельці. Із 30-ти чоловік, які перебували під конвоем, під час купівлі продуктів харчування на місцевому базарі шестеро втекло. Про це було видано височайше повеління, де акцентувалося на арешті втікачів та найсуворішій перевірці людей російської національності.

Відтак почалися обшуки в домівках і обійстях деяких старообрядницьких населених пунктів Бессарабської області. Дехто зі старообрядців без доказів причетності до злочину були заарештовані. Зокрема, за розпорядженням бессарабського губернатора П.І.Федорова, за однією лише підозрою був заарештований житель с.Грубно Хотинського повіту Василь Підліський (він же Рибицький). Пізніше хотинський справник питав губернатора про подальші його розпорядження з приводу В.Підліського.

Затримані представили цінні докази, пов'язані не лише з місцями дислокації біглих, а й особами, які надавали послуги переправлення через кордон. Наприклад, селянин Федот Гавриков свідчив, «що він зі згаданими товариша-

ми його при втечі з місця проживання переховувалися у с.Плоському Херсонської губернії, де завжди буває велике скупчення збіглих селян різних губерній, а більше всього Саратовської, та в минуле літо цього року у цьому поселенні було збіглих до 500 осіб, до переховування яких, так само, як і для переходу за кордон, представляють способи самі жителі того поселення, доказом чого є затримання із ними селянина с. Плоского Кіндрата Табунщикова, який домовився переправити їх за кордон, за що від них отримав 80 руб. сріблом, у такому вчинку зізнався і сам Табунщиків, додавши, що головний переводник збіглих селян Саратовської губернії мешкає в Ананьївському повіті, у с.Окнах, та є селянином тієї ж губернії Агапом Петровим...»²⁹.

Таким чином, с. Плоске Тираспольського повіту було найкрупнішим пунктом переправлення біглих селян за кордон із розгалуженою інфраструктурою пересування старообрядців у межах Південної України та Бессарабії.

Система переправлення біглих селян за кордон приносила місцевим староїрам добрий заробіток. Як зазначалося вище, плосківський житель Кіндрат Табунщиків за переправлення людей за кордон взяв 80 руб. сріблом. Родини Жуваронкових та Свистунових перевели людей за 57 руб. сріблом, а тих, хто йшов за ними слідом (13 осіб) – за 140 руб. сріблом. Такі ж послуги надавали у с.Окнах Ананьївського повіту Херсонської губернії. Отже, щоб втекти за кордон, втікачі повинні були мати (та і мали при собі) немалі кошти, відповідно, були людьми зовсім не бідними.

Ще одним важливим пунктом зв'язку російських і зарубіжних старообрядців було старовірське с.Грубно Хотинського повіту Бессарабської губернії. Переправленню прочан та біженців за кордон сприяло вдале географічне розміщення села. Воно стояло у глухій, лісистій місцевості, далеко від очей представників панівної церкви. Хотинський справник говорив, що в Грубно повинні знаходити собі пристановище як ті старообрядці, котрі прямують у Білокриницьку митрополію, так і ті, що повертаються з неї³⁰.

Про втечу селян Симбірської губернії у Бессарабську область повідомляв новоросійський генерал-губернатор бессарабського губернатора. У 1854 р. одні бігли переховувалися в будинку Андрія Акулова в Кишиневі, у той час, як інші втекли за кордон. У Кишиневі владі вдалося отримати записку про шлях пересування старообрядців. Спійманий старообрядець свідчив про переховування біглих людей кишинівськими купцями: Фомою Васильовичем Писаревим, Дмитром Івановичем Іноземцевим, Іваном Івановичем Кузьминим та Степаном Борисовим³¹.

Масовий перехід селян за кордон посилив репресивні заходи влади. Місцевим земським справникам було наказано посилити нагляд по всьому периметру Бессарабської губернії. Зокрема, хотинському – пильно стежити за кордоном із Молдавією, Австрією та Подільською губернією; сорокському – з Подільською губернією; ясьському та кагульському – з Молдавією; оргіївському – з Подільською та Херсонською губерніями; бендерському та акерманському – з Херсонською губернією³².

Після чергового приєднання південної Бессарабії до Російської імперії уряд здійснив низку кроків щодо підпорядкування цих теренів своєму впливу. Головнокомандувач Південної армії О.М.Лідерс (1790–1874 рр.) доручив підполковнику Левацькому та ротмістру Веймарну оглянути всі населені пункти, починаючи від морського узбережжя, Дністровського лиману та закінчуючи поштовою дорогою від Татарбунар до Акермана. Метою цієї перевірки було виявлення та відселення з-під кордону на безпечну для держави відстань усіх підозрілих осіб³³. Особливу увагу генерал повинен був звернути на заселений старообрядцями посад Вилкове.

Таким чином, генерал-ад'ютант О.М.Лідерс зібрав свідчення про всіх підозрілих осіб, які мали зв'язки із зарубіжними розкольниками. У наданий завіду-

вачем Вилківського посаду Фокшею список увійшли родини Синельникових, Юрових, Ворон, Кузьминих, Ладишких та Кабанових.

Про згаданих у списку купців Кузьминих (вони ж Чорнодаренкові) відомо, що Пимон, Гаврило та Март'ян Кузьміні вели торгівлю, підтримували стосунки зі своїми родичами, які мешкали у Туреччині, брали активну участь у житті громади, мали заслужений авторитет серед прихожан, причому Март'ян Кузьмин був попечителем вилківської старообрядської церкви. Єремій Ладишкін утік до Туреччини ще 1845 року, де на час складення свідчень проживав на Георгіївському острові. Голова Вилкова характеризував Федора Кабанова як людину неблагонадійну та поганої поведінки. Неприваблива характеристика старообрядця була викликана найправдоподібніше тим, що він сприяв переправленню біглих у Туреччину³⁴.

Незважаючи на вжиті заходи, питання нелегального переходу кордону російський уряд остаточно не вирішив. Контакти із зарубіжними одновірцями посилилися після заснування білокриницької церковної ієрархії. Про рухи розкольників російська влада отримувала різноманітні свідчення, зокрема, через свої дипломатичні місії за кордоном.

23 жовтня 1865 р. російське консульство в Галаці (Румунія) повідомило бессарабського губернатора про прибуття в Кагул двох старообрядців – архімандрита Іоасафа та ієродиякона Іларіона. За свідченнями консула, у Кагулі ченці неодноразово зустрічалися з поляками, які підозрювалися в антидержавній та економічній діяльності (розповсюдження фальшивих кредитних білетів). Консул писав, що польський емігрант полковник Велижинський безвізно мешкав у Галаці протягом року. На початку жовтня він перебрався в Кагул, де взявся за ремонт придбаного будинку, тим часом квартируючи у Гребенникова, «з яким, так само, як і з іншими особами з тієї секти, відомими і перед тим своєю недоброзичливістю до Росії, перебуває у постійних зв'язках»³⁵. Консул підкреслював, що останнім часом поляки почали групуватися вздовж російського кордону, знаходячи собі посади лікарів, аптекарів, інженерів, телеграфістів, керуючих помістями, домашніх учителів і вихователів тощо. 16 жовтня у Галаці прибув корабель із Франції, на якому був доставлений вантаж для Велижинського. На думку консула, в цьому багажі мали бути листування та книги колишнього польського революційного комітету.

Загалом старообрядці не шанували й побоювалися духівництва панівної церкви. Це було викликано кількома причинами. По-перше, священники офіційної церкви часто вели життя нетверезе, інколи не спиняючись і перед блудом, чим вводили своїх віруючих у спокусу. По-друге, у суперечках про віру, коли ґрунт повз із-під ніг, вони погрожували доносом, на чому полеміка про віру припинялася. До державних службовців старообрядці ставилися з осторогою. А ось верховного правителя у цій піраміді – царя – вони шанували. Власне, це почуття і не давало їм перерости в яку-небудь радикальну революційну силу.

Особливо чітко це простежується після проголошення віротерпимості у 1905 р. Наприклад, після закінчення богослужіння на храмове свято у с.Стара Некрасівка Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії єпископом Петром Бессарабським у співслужінні священників були проспівані «многоліття» государеві-імператорові, государиням, принцу-спадкоємцеві та всьому царствуючому дому³⁶. Таким чином, незважаючи на вікові переслідування старообрядства, його ставлення до царя значно еволюціонувало (від царя-антихриста в кінці XVII ст. до царя-звільнювача на початку XX ст.). Добиваючись скасування обмежень на здійснення богослужінь, представник бессарабських старообрядців, виступаючи у Державній думі 1909 р., зазначав: «Не можна говорити про старообрядців, що вони противляться владі, вони усіма силами захищають владу, майже всі союзники – старообрядці»³⁷. Тому більшість репресивних заходів російського уряду

стосовно старообрядців були нічим невинуваті. Так само несправедливі підозри були щодо участі старообрядців у підготовці повстання з метою повалення монархії в Росії.

Настороженість уряду щодо старообрядців Бессарабії була викликана підозрами у зносінах їх 1863 р. із російськими революціонерами у Лондоні. Група Герцена, наприклад, робила ставку на зарубіжних старообрядців, намагаючись налагодити співробітництво з ними. У столиці Англії було надруковано декілька книг, які закликали старообрядців до повстання проти російського уряду. Зокрема, відомий народник і ренегат у майбутньому В.І.Кельсієв видав там збірку урядових розпоряджень зі старообрядського питання, де показано дійсне становище старообрядців у Російській імперії³⁸. Втім, заклики Герцена не були почуті старообрядцями, хоча російський уряд свято вірив у співпрацю старообрядської церкви з революціонерами³⁹.

Настороженість щодо старообрядства позначалася на його духовенстві, яке, як відомо, користувалося в Ізмаїльському градоначальстві особливими правами. У 1880 р. архієпископ Віссаріон Ізмаїльський звернувся до влади з проханням видати паспорт рукопокладеному єпископові Новочеркаському Силуяну (єпископ Силуян був поставлений на Донську єпархію в Новочеркаську 30 листопада 1879 р.⁴⁰).

У 1881 р. постало питання про заміщення кафедри пристарілого архієпископа Віссаріона, який правонаступника бажав поставити разом з єпископом Олімпієм. Для возведення в сан архієрея останній спеціально мав приїхати з Румунії в Ізмаїл. Ізмаїльський поліцмейстер вжив низку заходів, аби не допустити прибуття Олімпія в Росію, тому архієпископ Віссаріон одноосібно поставив на Ізмаїльську кафедру настоятеля Кугурлуйського Архангело-Михайлівського монастиря Анастасія та передав йому управління єпархією⁴¹.

Представляючи в Міністерство внутрішніх справ своє дослідження про бессарабських старообрядців, І.С.Аксаков висловив низку пропозицій, що стосувалися оздоровлення розколу. Чиновник слідчої поліції закликав припинити переслідування старообрядського духовництва, не руйнувати потаємних шляхів зв'язку старообрядців, обмежитися спостереженням за характером їх спілкування. Через відсутність авторитету священства панівної церкви у старообрядців він пропонував призначати як місіонерів до них духовенство, що мало зразкову поведінку, дати доручення чиновникам не ображати людської гідності старовірів, переконати їх у правильності босно-сараєвського митрополита Амвросія та законності білокриницької церковної ієрархії. Проте конструктивних пропозицій І.С.Аксакова, спрямованих на пом'якшення внутрішньої політики щодо старообрядства, уряд не врахував. Старовіри і далі продовжували переслідувати.

Свобода віросповідання (та й то не відразу повна) настала після проголошення маніфесту про основи віротерпимості у Російській імперії (1905 р.). Старовіри розпочали активну місіонерську діяльність, що мала певною мірою завуальований характер.

Із метою пропаганди старообрядського віровчення у 1909 р. Ізмаїл та його околиці відвідували відомі діячі (Бриліантов, В.Мельников, Федоров та ін.). Ці місіонери проводили публічні бесіди з віруючими, викривали представників панівної церкви, розповсюджували навчальну літературу⁴².

Департамент духовних справ був стурбований відкритою проповідницькою діяльністю старовірів. У липні 1910 р. він порушив питання про проведення відповідного розслідування. Внаслідок його вивчення з'ясувалося, що В.Мельников перебував у Рені та Ізмаїлі за дорученням Московського старообрядського комітету, який опікувався переселенням старообрядців у Приамурську область. Участь у проповідницькій діяльності зазначених осіб бессарабський губернатор відкидав, проте, за неофіційними свідченнями, йому все ж таки було відомо, що інший місіонер – Федоров – відвідував Вилкове Ізмаїльського повіту.

Після 1905 р. старообрядці Бессарабії почали брати активну участь у політичному житті регіону, причому спектр політичних симпатій був достатньо широким: починаючи від крайніх правих течій монархічного спрямування та закінчуючи крайніми лівими рухами. Полярність думок надавала можливість аргументувати свої вчинки і дії, які розцінювалися не інакше, як належність до тієї чи іншої політичної сили.

Наприклад, 5 жовтня 1913 р. настоятель Миколаївської церкви м.Хотина Леонід Торкін заявив у поліцію про отриманого ним листа з вимогою переслати 50 руб. для хотинської групи анархістів. У разі відмови невідомі особи погрожували підпалити будинок священика панівної церкви, а якщо піп заявить у поліцію, то і вбити його самого. «О.Кузнєцовим» (на ім'я якого вимагалось відправити гроші у місцеве поштове відділення) виявився мешканець Хотина, старовір Федір Галкін. Він належав до партії анархістів, якихось певних занять не мав. У 1904–1905 рр. Ф.Галкін перебував під судом за пограбування пошти, брав участь у доставці із-за кордону нелегальної літератури. У ході детального розслідування злочин був розкритий, а самого Ф.Галкіна притягнуто до кримінальної відповідальності⁴³.

Таким чином, російський уряд виявив потаємні шляхи пересування старообрядців із метою переходу російсько-турецького кордону, розкрив мету відвідин єдиновірців у Росії, які мали не політичний, а насамперед релігійний характер.

Важливе місце у старообрядському середовищі мав не лише релігійний, а й антифеодальний протест, який набув релігійного забарвлення. Цей протест був викликаний підготовкою уряду проекту скасування кріпацтва в Російській імперії.

Тенденції до масового переходу біглих селян за кордон посилили репресивні заходи влади. Вони не лише виявляли, а й відправляли з-під кордону підозрілих осіб на безпечну відстань. Земські справники несли нагляд по всьому периметру Бессарабської губернії.

В історичному просторі характер взаємостосунків між старообрядцями прикордонних районів був різним. Вони вели торгівлю, підтримували родинні зв'язки, переправляли біглих. Контакти із зарубіжними єдиновірцями посилилися після заснування білокриницької церковної ієрархії та конфлікту навколо Окружного послання. Незважаючи на незадоволення старообрядців російським урядом, у 1863 р. вони виявили повну аполітичність у революційній діяльності групи О.Герцена, спрямовану на повалення самодержавства, хоча стосунки деяких представників старообрядства, як із лондонською групою, так і незадоволеними придушеними повстаннями 30-х та 60-х рр. XIX ст. поляками мали місце.

Після проголошення маніфесту про закріплення основ віротерпимості в Російській імперії в 1905 р. старовіри почали активну місіонерську та політичну діяльність у Бессарабії. Спектр політичних симпатій старообрядців був достатньо широкий, починаючи від крайніх правих течій та закінчуючи крайніми лівими рухами.

¹ Див.: *Смилянская Е.Б., Денисов Н.Г.* Старообрядчество Бессарабии: книжность и певческая культура. – Москва, 2007. – 432 с.; *Кобяк Н.А., Леренман М.М., Поздеева И.В., Смилянская Е.Б.* Задачи и результаты комплексных археографических экспедиций Московского университета 1966–1980 гг. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура (По материалам археографических экспедиций МГУ 1966–1980 гг.) – Москва, 1982. – С.11–39; *Круглова Т.А.* Обзор кириллических рукописных книг Молдавско-Украинской коллекции Московского университета // Там же. – С. 238–244; *Её же.* Краткое описание рукописей, найденных в 1973 г. на территории Молдавской ССР и Одесской области УССР // Из истории фондов Научной библиотеки Московского университета. – Москва, 1978. – С. 152–158.

² Див.: *Табак И.В.* Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические связи. – Кишинёв, 1990; *Абакумова-Забунова Н.В.* Русское население городов Бес-

сарабії XIX в. – Кишинев, 2006; *Анцупов И.А.* Русское население Бессарабии и Левобережного Поднепровья в конце XVIII–XIX вв. (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996.

³ Див.: *Бачинский А.Д.* Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии (XVIII – начало XIX ст. // *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* – Одесса, 1971. – Вып.7. – С.161–163; *Пригарин А.А.* Возникновение старообрядческих общин на Дунае у XVIII – первой трети XIX вв. // *Липоване: история и культура русских-старообрядцев.* – Одесса, 2004. – Вып.1. – С.11–32; *Его же.* Формирование старообрядческого населения Придунавья в конце XVIII – начале XIX вв. // *Липоване: история и культура русских-старообрядцев.* – Одесса, 2006. – Вып.3. – С.3–26; *Федорова А.И.* До питання про заселення старообрядцями Південної Бессарабії та їх чисельність у XIX ст. // *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження.* – Одеса, 2002. – Т.3. – С.238–239; *Її ж.* Старообрядські общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – 20 с.

⁴ Див.: *Кучерявенко І.Ф.* Одна з сторінок історії заселення старообрядцями Бессарабії // *Липоване: история и культура русских-старообрядцев.* – Вып.1. – С.67–71; *Кучерявенко І.Ф.* Старообрядські общини Подунав'я // *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету.* – Ізмаїл, 2006. – Вип.20. – С.27–34.

⁵ Див.: *Чучко М.К., Бондарюк Б.М.* Краткие замечания о липованах Буковины одного трансильванского румына в начале XIX в. // *Липоване: история и культура русских-старообрядцев.* – Одесса, 2005. – Вып.2. – С.45–50.

⁶ Див.: *Таранець С.* Старообрядці в Південній Бессарабії (від початку поселення до 1917 р.) // *Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.* – К., 2001. – Т.7. – С.6–91; *Його ж.* Старообрядці Південної Бессарабії // *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету.* – Ізмаїл, 2002. – Вип.12. – С.19–20.

⁷ Див.: *Липоване: история и культура русских-старообрядцев.* – Одесса, 2004–2007. – Вып.1–4.

⁸ *Аксаков И.С.* О бессарабских раскольниках // *Русский архив.* – Москва, 1888. – Кн.3. – С.446.

⁹ Там же.

¹⁰ Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6259. – Арк.1.

¹¹ Там само. – Спр.6264. – Арк.9.

¹² Там само. – Спр.5126. – Арк.8.

¹³ Там само. – Спр.6698. – Арк.2.

¹⁴ Там само. – Спр.6746. – Арк.1.

¹⁵ Там само. – Спр.6747. – Арк.5.

¹⁶ Там само. – Спр.6906. – Арк.74.

¹⁷ Там само. – Спр.7062. – Арк.42.

¹⁸ Там само. – Спр.8021. – Арк.32 зв. Грубенський священик, протоієрей Пилип Лазаревич Ігнатов народився у с. Грубно Хотинського повіту Бессарабської області у 1828 р. Був одружений із Ликерою. Згідно із ревізією, належав до Хотинської старообрядницької громади. У Хотині мешкав у будинку купців Харченкових. Був заарештований та за викуп у 2 тис. руб. сріблом звільнений з-під варті.

¹⁹ Там само. – Арк.34 зв.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Спр.7062. – Арк.22.

²² Там само. – Арк.46.

²³ Там само. – Спр.7819. – Арк.17.

²⁴ Там само. – Спр.6888. – Арк.2.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Спр.5413. – Арк.9.

²⁷ Аксаков И. С. Указ. соч. – С.438.

²⁸ Там же.

²⁹ НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.5413. – Арк.140.

³⁰ Там само. – Спр.8021. – Арк.22.

³¹ Там само. – Спр.6256. – Арк.1 зв.

³² Там само. – Спр.5413. – Арк.6.

³³ Там само. – Спр.6261. – Арк.2.

³⁴ Там само. – Арк.4.

³⁵ Там само. – Спр.7819. – Арк.5.

³⁶ Измаил Бессарабской губернии // Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1908. – №41. – С.1270.

³⁷ Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России. – Москва, 1964. – С.69; Стенографический отчет Государственной думы. 3-й созыв, 2-я сессия, заседание 13 мая 1909 г. «Союзники» – члены шовинистичного «Союзу російського народу».

³⁸ Див.: Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т.1. – Вып.1. – 466 с.

³⁹ НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.7638. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.8525. – Арк.5.

⁴¹ Там само. – Спр.8558. – Арк.15.

⁴² Там само. – Спр.9033. – Арк.1.

⁴³ Там само. – Спр.9382. – Арк.2.

This article has secret ways of movement of Russian Old Believers of the central regions of Russia in Bessarabia, Moldova and Romania, the role of religious and anti protest before and after the abolition of serfdom in the Empire, and the measures that they used the Russian government to stop the fast migrations of Old Believers abroad. Explores the nature of the relationship of the Old believers of border areas, their lives after the founding Bilokrynyts'ka church hierarchy, Lypovans part in revolutionary and social activities.

Т.С.Вінцовський, О.Є.Музичко*

ІВАН ЛУЦЕНКО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено біографію та суспільно-політичні погляди одного з представників українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Івана Митрофановича Луценка (1863–1919 рр.). Уперше в історіографії його біографію реконструйовано на великій джерельній базі, що включає опубліковані та архівні матеріали. Розглянуто також етапи біографії І.Луценка, його невідомі публікації, взаємини з однодумцями тощо.

Особливістю національних рухів, і українського зокрема, є наявність провідників, які не лише втілюють настрої, ментальні засади певного народу, а й активно формують їх. Тому закономірно, що вітчизняна історіографія завжди приділяла увагу не лише загальним тенденціям українського національного руху, а також особистісному чиннику в розвитку останнього. На сьогодні докладно висвітлено життєвий шлях його найяскравіших діячів. Біографії більш скромних персонажів потребують подальшого ретельного дослідження, а часом і просто повернення із забуття. Зокрема слід приділити велику увагу діячам, що представляли провінційні осередки української громади. Це дозволить ретельніше дослідити важливе питання про регіональну специфіку національного руху.

* Вінцовський Тарас Степанович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова; Музичко Олександр Євгенович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Метою цієї статті є висвітлення основних етапів біографії одного з яскравих представників українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Івана Митрофановича Луценка, життя котрого здебільшого пов'язане з Одещиною. На сьогодні історіографічний доробок щодо громадської діяльності останнього обмежується публіцистичними статтями, короткими замітками у довідкових виданнях та лапідарними згадками в наукових розвідках, присвячених окресленій проблемі¹. Більш плідно відповідний аспект його біографії вивчали історики медицини, зокрема гомеопатії². Однак деякі з них, навіть у статті, присвяченій українському патріоту, не утрималися від спокуси по-блужнівськи пересмикнути українську мову³. Інші майже «не помітили» головний імператив життя І.Луценка – служіння не просто «народу» чи «населенню», а саме українському. З іншого боку, україноцентричні автори віддають перевагу «лакованому» образу І.Луценка, оминаючи гострі кути його взаємин з однодумцями. Деякі з них не уникнули фактичних помилок чи невірних прочитання історичних джерел.

У запропонованій статті біографію І.Луценка вперше досліджено на базі широкого кола архівних й опублікованих матеріалів. До першої групи джерел належать статті, виступи, інтерв'ю і його листи, здебільшого суспільно-політичного характеру. Вони дозволяють «почути голос» самого І.Луценка, скласти більш-менш повне уявлення про його індивідуальність. До другої – актові матеріали (звіти, ділове листування тощо), які ілюструють громадську діяльність політика. До третьої групи – джерела мемуарного характеру (щоденники, спогади), що містять унікальні свідчення про непересічну постать нашого героя, його взаємини із сучасниками.

І.Луценко народився на Полтавщині, у селі Кейбалівка Пирятинського повіту (тепер – району) 23 лютого (7 березня – за н.с.) 1863 р. Він був єдиною дитиною канцелярського службовця, дворянина Митрофана Йосиповича та Ганни Йосипівни (доньки фельдшера)⁴. Про «доодеський» етап біографії Івана Митрофановича відомо дуже мало. В одній із своїх праць І.Луценко згадував, що його родина у 1870-ті рр. жила на Полтавщині⁵. Є.Чикаленко зазначав, що він навчався в гімназії у місті Лубни. Там само вчилася його дружина (з 1886 р.) Марія – донька унтер-офіцера П.А.Подпалова, за висловом останнього, «лубенська козачка»⁶. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. у подружжя народилися доньки Анастасія й Іфігенія і син Ізмаїл. Протягом 1882–1886 рр. І.Луценко пройшов курс навчання на природничому факультеті Санкт-Петербурзького університету, а у 1887–1891 рр. – в імператорській Військово-медичній академії. Після служби лікарем в армійських частинах він захистив у 1893 р. докторську дисертацію на тему «К учению о куриной слепоте». Тоді ж Іван Митрофанович поступив на службу в Одеський військовий округ лікарем. З 1893 р. він став дійсним членом «Общества одесских врачей». Квартира І.Луценка по вулиці Херсонській (тепер Пастера), 52 на початку XX ст. перетворилася на важливий осередок діяльності української громади.

Авторитет та популярність не лише в Одесі, а й за її межами він здобув передусім завдяки виконанню своїх професійних обов'язків. У себе вдома Іван Митрофанович влаштував кабінет і став вільнопрактикуючим лікарем. І.Луценко захопився гомеопатією та очолив одеських лікарів з цієї спеціальності⁷. 12 січня 1898 р. було ухвалено статут Одеського товариства послідовників гомеопатії, секретарем і скарбником котрого став Іван Митрофанович. Через п'ять років розпочалося видання переведеного з Харкова до Одеси щомісячника «Вестник гомеопатической медицины», редагування якого він узяв на себе. І.Луценко щотижня лікував хворих в амбулаторії по вулиці Степовій. Товариство влаштовувало публічні збори, де виголошувалися наукові доповіді (з 69, що пролунали за 5 років, 59 написав І.Луценко). У 1913 р. він узяв участь у I-му загально-

російському з'їзді гомеопатів⁸. Численні статті Івана Митрофановича з актуальних проблем медичної науки впродовж 1895–1897 рр. друкувалися в петербурзьких виданнях, насамперед у журналі «Врач-гомеопат»⁹. Одну статтю на лікарську тематику І.Луценко надрукував українською мовою у львівському виданні «Літературно-науковий вістник»¹⁰.

Відвідавши Одесу наприкінці XIX ст., Є.Чикаленко був вражений різноманітністю інтересів Івана Митрофановича. В коло їх входили математика, спиритизм, есперанто. Додамо від себе – й вегетаріанство¹¹. Є.Чикаленко не був у захопленні від такої різноманітності інтересів свого нового знайомого. Він зауважив, що «всі оці захоплення Луценка робили його якимсь невиразним, людиною з туманним світоглядом і з несподіваним способом думання». Свою думку підкріпив посиленням на характеристику, котру дав Івану Митрофановичу І.Карпенко-Карий: «Л. нагадує мені лист паперу, густо записаний вздовж і впоперек, який почнеш читати з великим інтересом, Але, не змігши нічого розібрати через отаке писання, візьмеш та й покинеш»¹². Тому не дивно, що шлях одеського лікаря до українського національного руху був доволі звивистим. Можливо, якщо б не спілкування зі Л.Смоленським, М.Комаровим та Є.Чикаленком, а також читання літератури, він так і залишився б на позиціях «вселюдськості». Безумовно, важливим чинником формування українського національного світогляду І. Луценка було його знайомство з видатними вітчизняними діячами культури. Зокрема під час перебування в Одесі на початку XX ст. вже важко хворого І.Франка Іван Митрофанович опікувався ним як лікар¹³.

Перехід його на українські позиції аж ніяк не був поверховим. С.Шелухин писав, що «І.Луценко лікарською практикою перед війною заробляв коло 10 000 руб., із яких проживав коло 2000 руб., а решту витрачав на українські справи»¹⁴. Діяльність Івана Митрофановича припала на період дедалі активнішої політизації вітчизняного національного руху. В перші роки XX ст. він узяв участь у роботі Загальної безпартійної української організації в Києві як представник від Одеси¹⁵. Із заснуванням у 1902 р. Української народної партії (лідер – М.Міхновський) він очолив її одеський осередок, згодом став членом «Братства самостійників»¹⁶. Під час революції 1905 р. І.Луценко був обраний до Ради робітничих депутатів від Української радикально-демократичної партії¹⁷. Наприкінці того року українці Одеси вперше провели два численні мітинги, заявивши про свої національні вимоги. Організатором обох та головуючим на них був І.Луценко. До того ж він виступив з промовою, в якій розкрив значення царського маніфесту для українців. Хід мітингів було детально висвітлено на сторінках українських газет «Народня справа» й «Народное дело», редактором котрих був Іван Митрофанович. Однак його заклики, а також С.Шелухина і Д.Сигаревича до єднання були сприйняті не всіма учасниками мітингів. Частина з них (переважно більшовики) зірвали його роботу. Це дало всі підстави І.Луценку обвинуватити російську соціал-демократію у ворожості до українського національного руху¹⁸.

Полковник армії УНР, заступник голови Українського генерального військового комітету, член УПСР В.Кедровський згадував, що у 1906 р. у Херсоні І.Луценко, виступаючи перед молодіжною аудиторією, говорив чудовою українською літературною мовою, що було неймовірним явищем, без пафосу, по-професорськи, чим приваблював присутніх. І вже тоді політик належав до тих нечисленних патріотів, «які вважали, що українська інтелігенція замало працює на політичній ниві, а всю свою увагу присвячує культурній та науковій праці. На його думку, праця на національно-політичному ґрунті не менш корисна для поневоленого народу, ніж праця культурна»¹⁹.

Саме участь у роботі низки українських культурницьких товариств була найяскравішою сторінкою громадської діяльності І.Луценка до 1917 р. Протя-

гом 1906–1909 рр. в Одесі завдяки зусиллям М.Комарова, І.Липи, С.Шелухина, А.Ніковського, І.Луценка й інших розгорнула діяльність «Просвіта». Головними напрямками участі останнього у ній стало адміністрування та читання лекцій. Іван Митрофанович був членом правління («виділу»), скарбником, головою хорової секції, членом літературно-наукової комісії. Його донька Анастасія завідувала буфетом «Просвіти», утримуючи його власним коштом²⁰. У червні 1906 р. під головуванням І.Луценка відбулося засідання «останньої», на котрому було вирішено заснувати в Одесі українську гімназію і виставку, що ознайомлювала б відвідувачів з побутом народу²¹. Іван Митрофанович належав до числа найактивніших лекторів, хоча й поступався за кількістю прочитаних доповідей М.Комарову та С.Шелухину. За роки існування «Просвіти», згідно з її друкованими звітами, І.Луценко прочитав 11 лекцій²². Архівні джерела повідомляють ще про декілька його доповідей²³. Тематика їх була дуже різноманітною, як й інтереси лектора: медицина, психологія, релігія, політекономія, мовознавство, історія. Прикладом неординарного підходу його до вибору й розкриття тем є брошура «Психічна енергія і проблема читання думок», видана на основі декількох прочитаних лекцій²⁴. Автор закликав усіх охочих осіб долучитися до дискусії щодо малодосліджених проблем науки, поважати чужу думку, якою б парадоксальною вона не здавалася на перший погляд. Віддавши перевагу ідеї про можливість читання думок іншої людини, Іван Митрофанович у підсумку зробив висновки етичного та морального плану. Він наголошував, що, оскільки думки матеріалізуються, то від усіх людей залежить, наскільки швидко наблизиться «царство правди», тому слід дбати про чистоту думок, а не лише справ. І.Луценко висловив важливий імператив: «Беручи участь у громадській роботі, не забуваймо про моральний бік»²⁵.

Просвітницька діяльність Івана Митрофановича виходила поза межі суто українських організацій. Як член «Просвіти» він налагодив дружні стосунки з товариством «Дім польський». Один із його діячів згадував у 1916 р., що під час відкриття цієї організації І.Луценко виголосив вітальну промову, в якій зокрема зазначив: «Браття поляки, най Дім Польський широко розкине своє велике культурне діло, яке собі він замірив»²⁶. У 1905 р. як гість він взяв участь у двох важливих засіданнях історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, де обговорювались історична схема М.Грушевського й шляхи розвитку української культури²⁷. У 1907 р. І.Луценко читав лекції з медицини у народній аудиторії в Одесі, що були організовані Слов'янським благочинним товариством Кирила і Мефодія²⁸. У 1911 р. Іван Митрофанович уже входив до числа дійсних членів цього останнього²⁹.

Однак російсько-панславистський характер товариства входив у суперечність з настроями деяких його національно орієнтованих представників. Тому в 1909 р. І.Луценко та С.Шелухин разом із частиною інших членів організації (здебільшого сербами й болгарами) взяли участь у заснуванні нового товариства «Єднання слов'ян». Статут його передбачав сприяння зближенню слов'янських народів на основі повної поваги і визнання індивідуальних особливостей кожної національності. Однак, за вимогою урядовців, цей пункт був скасований, а слова «слов'янських народностей» замінені на «слов'ян». В 1910 р. Іван Митрофанович як делегат від товариства їздив на слов'янський з'їзд у Софію. Проте згодом воно було закрито. Однією з головних причин було те, що серед членів організації перебували І.Луценко та С.Шелухин³⁰.

Свої ідеї Іван Митрофанович висловлював не лише на мітингах, у лекціях й інтерв'ю, а і в статтях. Так, у 1907 р. на сторінках новозаснованого в Одесі ліберального журналу «Отечественные записки» він надрукував статтю «Наша просвіта». І.Луценко наголошував, що питання обов'язкової загальнонародної початкової освіти є особливо гострим для українців, котрі в складі Росії, починаю-

чи із середини XVII ст., були відкинуті назад у своєму культурному розвитку. Вчений зазначав, що загальноросійська освіта є непридатною для українців, які слабо розуміють «панську мову». Він покладав надію на розв'язання цього в III Державній думі³¹. Але подальші події показали марність цих сподівань. Українці й надалі мусли боротися за свої національні права лише власними силами.

Діячі «Просвіти», серед них і І.Луценко, постійно перебували під підозрою царської влади. За ним, його дружиною та донькою було встановлено постійний нагляд³². Зрештою, в 1909 р. «Просвіту» було заборонено. Іван Митрофанович продовжив діяльність у наступнику останньої – одеському «Українському клубі». Він був головою його ради і членом хорової комісії³³. Складні умови існування, розбіжності в питаннях стратегії й тактики подальшої боротьби за національні права вплинули на особисті стосунки членів української громади Одеси. Перший тривожний дзвоник пролунав на початку 1906 р. відразу після проведення мітингів. Частина українських студентів оголосила про свій вихід із «Просвіти», обвинувативши її керівництво у шовінізмі. На їхню думку, ця організація мала бути суто народницькою подібно до соціал-демократичних гуртків³⁴. Від імені правління «Просвіти» опонентам відповів І.Луценко. Його позиція щодо її ідеології була однозначною: «Українці мають право на свої національні організації, як і інші народи. Відсутність їх призводить до незахищеності культури»³⁵.

На початку 1909 р. громадівці розсварилися з приводу ставлення до київської газети «Рада», котру видавав Є.Чикаленко. І.Луценко та С.Шелухин вважали, що остання має недостатньо яскравий проукраїнський напрям, робить реверанси у бік євреїв. Позитивно налаштованим щодо неї був М.Комаров і деякі його прибічники. У листопаді 1909 р. Є.Чикаленко у своєму «Щоденнику» занотував, що громадівці остаточно пересварилися між собою: «Шелухин та Луценко страшенно лають Комара, а особливо Ф.Г.Шульгу, кажуть, що він «почотний кадет», з яким ніякої української справи робити не можна»³⁶. Повідомлення Є.Чикаленка повністю підтверджує лист Івана Митрофановича до М.Комарова від 19 червня 1910 р. І.Луценко повідомляв свого опонента про остаточний розрив стосунків, висловлюючи незгоду з його авторитарними методами керівництва громадою, поміркованою тактикою. Однак характерно, що насамкінець він усе ж таки стверджував, що «краще розійтися і *будемо робити для спільного діла кожний по своїй вдачі*» (виділено нами – Т.В., О.М.)³⁷. Інтереси справи все ж таки примусили І.Луценка й надалі співпрацювати з М.Комаровим. У 1911 р. він знову включився до роботи «Українського клубу» як голова ради старшини та лектор³⁸.

В.Кедровський твердив, що Іван Митрофанович за своїми переконаннями наближався до кадетів³⁹. Але наведені дані не підтверджують цю думку. Світогляд І.Луценка був ближчим до світогляду М.Міхновського і Д.Донцова. Щоправда, в інтерв'ю одній із російськомовних одеських газет він спростовував обвинувачення у сепаратистських задумах. Однак, напевно, ці вислови були зумовлені тактичними міркуваннями⁴⁰.

Із початком Першої світової війни І.Луценко був мобілізований до армії й як лікар працював в одеському шпиталі. Змушений одягнути військову уніформу, він чи не вперше відчув незнаний раніше потяг до звитяг минулого, та особливо козацтва, що незабаром стане чи не найголовнішою турботою його життя. Як згадував В.Кедровський, Іван Митрофанович не раз, посміхаючись, проточе говорив: «А що? Хіба не козак? Поки не одягнув на себе уніформи, то й не відчував, що в моїх жилах тече козацька кров. А, може, таки, дійсно, прийдеться скоро козакувати. Адже війна скінчиться якщо не революцією, то такими реформами, після яких і українська справа піде горою»⁴¹. На той час І.Луценко заслужив визнання одного з лідерів національного руху не лише в українців, а

й у царської влади. Про це свідчило донесення начальника тимчасового жандармського управління тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини від 17 січня 1915 р., в котрому він зазначав, що «у русі галицьких мазепинців взяли жваву участь і російські мазепинці». Серед останніх він назвав одесита І.Луценка⁴². Це твердження не було позбавлено рації. Іван Митрофанович був членом НТШ, підтримував ідею заснування українського університету у Львові, зрештою, в липні 1914 р. взяв участь у роботі з'їзду слов'янських учительських товариств у цьому місті.

У 1917 р. для політично активних громадян настали зручні часи для самореалізації, оскільки падіння ненависної для багатьох імперії Романових асоціювалося з приходом нових, світлих часів, коли всі будуть жити в умовах загальної рівності. Такий значною мірою романтизм був притаманний також лідерам українського політикуму, у тому числі на півдні країни. Отримавши звістку про події в Петрограді, одеський український Керівничий комітет, створений у ті дні С.Шелухиним, В.Чехівським й І.Луценком, які стали очільниками даної організації, в своєму зверненні до населення закликав усіх громадян підтримати Тимчасовий уряд і запевнив, що «новий лад несе всім народам і нашій Україні волю й свободу, касуючи всяке поневолення»⁴³. Разом із тим ейфорія швидко змінилася на рутинну копітку щоденну роботу, до котрої приступили незабаром місцеві керівники. І якщо більшість із них зосередилася на створенні громадсько-політичних структур, то І.Луценко пішов іншим шляхом – формування військового товариства, яке мало об'єднати українців–офіцерів та солдатів колишньої царської армії – для закладання основ майбутнього українського війська.

Однією з перших таких організацій став Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка, створений 29 березня 1917 р. у Києві на нараді солдатів й офіцерів київського гарнізону з ініціативи М.Міхновського. Він планував займатися пропагандистською роботою в армії. Українські військові організації виникають і на півдні. Якщо у цьому районі вітчизняний національний рух спочатку ще не мав масового характеру, то поява 17 квітня Одеської української військової ради (ОУВР) мала виняткове значення. Її було створено на зібранні делегатів від усіх армійських частин, представники котрих були зацікавлені в організації українського війська⁴⁴. Збори проходили в Одесі у приміщенні вищого початкового училища по вул. Старопортофранківській, 16. Незабаром, 26 квітня, відбулися установчі збори військової організації регіону, де було затверджено її статут, проведено вибори керівного складу й ухвалено назву – Одеський український військовий кіш, районом діяльності якого визначили однійменний відповідний округ, Чорноморський флот та Румунський фронт. Центральним керівним органом залишалася Військова рада. Головою її було обрано І.Луценка⁴⁵, що стало відображенням авторитету останнього у відповідних колах і тієї титанічної праці, котру він докладав для налагодження справи.

На той час лідер Військової ради був відомим не лише в Одесі. Він став членом першого складу Центральної Ради, який мав правочинність з 7 березня по 7 квітня 1917 р. Обрали його на Всеукраїнському національному конгресі й до другого складу українського передпарламенту, затвердили мандатною комісією шостих загальних зборів УЦР від 8 серпня також до третього складу. І.Луценко став членом Малої Ради – тимчасового виконавчого органу ЦР⁴⁶. На засіданнях Центральної та Малої Ради український лікар виступав із самостійницьких позицій, у дискусіях захищаючи насамперед українські національні інтереси, за поглиблення процесу державотворення, більш принципове ставлення до мови, розбудови власного війська, проведення зовнішньої політики. Іван Митрофанович входив до фракції самостійників. Як член української делегації І.Луценко взяв участь у роботі З'їзду поневолених народів Росії у Києві, а також в уста-

новчому з'їзді Української партії соціалістів-самостійників 17–21 грудня 1917 р., на котрому його обрали членом її ЦК⁴⁷.

Джерела фіксують, що на початку революції І.Луценко продовжував зберігати тісні контакти з Українською радикально-демократичною партією і навіть на Всеукраїнському з'їзді УРДП навесні 1917 р. ввійшов до складу ради останньої. Але ця співпраця тривала недовго найімовірніше через поміркованість її програми, що базувалася на автономістсько-федералістичному принципі⁴⁸.

Його ім'я фігурувало поряд із найвідомішими активістами українізації армії. Через це 5 травня 1917 р. на першому Всеукраїнському військовому з'їзді, коли було створено Український генеральний військовий комітет, до його першого складу ввійшов від Одеської військової ради й І.Луценко⁴⁹, котрий репрезентував її також на двох наступних відповідних з'їздах.

ОУВР, в якій великий вплив завдяки зусиллям І.Луценка мали прихильники самостійницьких ідей, наприкінці травня розпочала поширювати в армії заклики до солдат-українців залишатися в Одесі та не йти на фронт. Цим було започатковано українізацію російської армії у межах однойменного військового округу і Румунського фронту. Для цього при виконавчому комітеті ОУВР формувалася навіть мобілізаційна комісія⁵⁰. Метою такого заходу було створення національних військових підрозділів, спочатку невеликих – на рівні рот та батальонів. Така тактика одразу привела до неминучого конфлікту з російським командуванням і доволі тривалими переговорами з ним. І.Луценко, котрий виступив головним генератором таких дій та переговорником від імені українських військових, майже одразу висунув важливі політичні вимоги – негайного визнання прав України на автономію і власну армію⁵¹. Але оскільки дані гасла призналися місцевому істеблішменту, то й зрозуміло, що вони мали найімовірніше агітаційно-програманний, а не практичний характер.

У подальшому голова Військової ради послідовно дотримувався даної позиції, мотивуючи це непевністю, що Установчі збори задовольнять усі вимоги українського народу, а це у свою чергу може привести до неминучої боротьби Центральної Ради з російською владою. Тому міркування І.Луценка вибудовувалися в наступну смислову конструкцію – Тимчасовий уряд дає принципову згоду на визнання за Україною права на територіальну автономію, залишаючи Установчим зборам остаточне вирішення цього питання. Окрім цієї головної вимоги, російська влада повинна дати згоду на створення українського національного війська за територіальною ознакою.

На місцевому рівні Військова рада добилася статусу окремої фракції у виконавчому комітеті Ради солдатських депутатів⁵². А її керівник поряд із прапорщиком Шевченком став членом останнього⁵³. Характерно, що на тому етапі в риторичі І.Луценка зникли самостійницькі гасла, а почали превалювати автономістські. На нашу думку, це пояснюється не ідеологічними ваганнями, а тактичними міркуваннями. Адже українське суспільство, не кажучи вже про російське, було не готове повною мірою сприймати дані ідеї. Те, що Іван Митрофанович залишався переконаним прихильником повної самостійності України, засвідчують події наступних місяців.

Не залишався осторонь колишній просвітянин і тієї роботи, яка була пов'язана зі становленням цивільних представницьких органів Центральної Ради у краї. Тим більше, що на початку літа 1917 р. процес згуртування політично активних українських сил Херсонщини набув нового імпульсу після проголошення І Універсалу. Коли 28 червня за постановою Центральної Ради в Одесі розпочав свою роботу Український херсонський губернський національний з'їзд, І.Луценко посів почесне місце у його президії. В своєму виступі він запевнив присутніх (близько 200 делегатів), що українське військо повністю підтримує цивільну владу й загалом національний рух⁵⁴. Відстоювала ОУВР і необхідність українізації

інших структур – таких, як Земсоюз та Союз міст. 5 серпня 1917 р. від імені Ради І.Луценко підписав доповідну записку Генеральному секретарству військових справ про бажаність реалізувати вказаний задум⁵⁵.

Потрапив до президії голова Військової ради й на наступному подібному форумі, що проходив у жовтні 1917 р. Йому навіть було доручено відкрити з'їзд. Робота делегатів відбувалася на фоні різкого загострення ситуації по всій колишній Російській імперії в зв'язку із захопленням влади більшовиками. Позиції присутніх щодо поточної ситуації та ролі у ній України виявилися неоднотайними. Більшість підтримала В.Чехівського, котрий, солідаризуючись з керівниками Центральної Ради, закликав дотримуватися визначених заздалегідь принципів. Отже, слід було боротися не за самостійність, а за самовизначення України. Тільки невелика група делегатів на чолі з І.Луценком закликала до радикальніших кроків, тобто проголошення повністю незалежної Української держави⁵⁶. В своїй доповіді він, окрім пояснення ситуації з націоналізацією військових частин і тезою щодо необхідності створення своєї армії, пропонував усім українцям записуватися до вільного козацтва та заснувати Січ⁵⁷.

Водночас голова Військової ради наполегливо реалізовував на практиці плани по створенню національних армійських підрозділів. Ще навесні – на початку літа І.Луценко поставив перед командувачем Одеського військового округу генерал-лейтенантом Н.Марксом питання про українізацію трьох або щонайменше двох запасних полків, на що той не пішов. Генерал погодився створити у кожному полку український батальон або інший підрозділ, що тепер уже не влаштувало ОУВР. Її голова не приховував, що за таких обставин вона буде діяти самостійно й рішуче для того, щоб, окрім усього іншого, продемонструвати це поміркованим українцям та інертній інколи масі⁵⁸. Протистояння з керівництвом військового округу, зрештою, закінчилося міні-перемогою І.Луценка, в результаті чого ще більше зріс його авторитет не тільки серед військових, а й цивільної людності. До нього за порадами починають звертатися навіть окремі представники російських організацій, а для українців і національних меншин голова ОУВР перетворився в безсумнівного морального авторитета⁵⁹.

За допомогою даної структури у цілому ряді міст Одеського округу почали формуватися гайдамацькі частини: в Сімферополі – 1 курінь (із двох батальйонів), Феодосії – 1 батальон (із 8 рот), у Ново-Георгієвському – 1 кінний полк, в Єлисаветграді – запорозький курінь. Планувалося сформувати ще декілька полків у різних містах, а також курені в Херсоні, Бирзулі, Катеринославі – у кожному по одному. Усього передбачалося створити 9 регулярних куренів та 1 запасний⁶⁰. Зрозуміло, що найбільша увага при цьому приділялася Одесі, де було найбільше гайдамаків. В умовах поширення антисемітської агітації й можливої хвилі погромів, котра нависла над містом, голова Військової ради на засіданні вищих органів влади заявив, що підлегла йому організація здійснює серйозні заходи, щоб запобігти спалаху насильства⁶¹, прагнучи перебрати на себе, таким чином, і поліцейські функції, що не завжди знаходило розуміння у середовищі конкуруючих політиків, які, побоюючись зростаючої присутності українських військ, робили все можливе, щоб дискредитувати їх в очах громадськості.

Уже на початку жовтня, під час засідання Ради робітничих депутатів, відбулося зіткнення між загонами Червоної гвардії й частиною гайдамаків⁶². Воно стало своєю чергою приводом для антиукраїнської пропаганди з боку як лівих, так і правих. Причому, якщо останні звинувачували ОУВР у співробітництві з більшовиками, то ліві – в тому, що вона зрадила принципи революції та демократії і прагнула захоплення влади⁶³. Відбувався тиск на Військову раду й з боку військового (Тимчасового уряду – *Т.В., О.М.*) комісара Одеси М.Харита, котрий вважав, що є підстави думати про бажання українських організацій ство-

рити державне об'єднання – Одеську область, яка не входить до Російської федерації. І.Луценко не сприймав ці закиди, вважаючи їх абсурдними, аргументуючи тим, що присутнє лише бажання утворити за участі всіх демократичних сил та з дозволу Тимчасового уряду верхівний крайовий орган⁶⁴. Загалом закид М.Харита є не дуже зрозумілим. Адже відомо, що І.Луценко був прихильником від'єднання від Росії всієї України, а не окремої області, тому напевно і вважав подібні звинувачення абсурдними. На жаль, за відомими авторам джерелами простежити вказану колізію неможливо.

Значну увагу приділяв І.Луценко й українізації флоту. Однією з найперших спільних акцій Чорноморського українського комітету і Військової ради стало підняття національного прапора на один день на кораблях севастопольського рейду та інших портів, у тому числі в Одесі, на знак привітання Центральної Ради. З цієї причини ОУВР видала наказ, згідно з котрим 18 жовтня, о 8-й ранку судна Чорноморської флотилії, які стояли на одеському рейді, підняли український прапор, а всі національні військові частини гарнізону міста прибули на парад. Кожна з них прийшла зі зброєю, оркестром та прапором. Командувати парадом мав член військового Генерального комітету, підполковник В.Поплавко, а приймати його – президія одеської Військової ради на чолі з І.Луценком і представники флоту⁶⁵.

Але повернемося до впливу більшовицького перевороту на ситуацію у регіоні. Після повідомлення про події в Росії ОУВР інформувала заклади Одеси, що Центральною Радою створено Тимчасовий комітет охорони революції, який поширює свої повноваження на всі українські губернії, у тому числі й на Херсонську. Тому всі органи цивільної та військової влади повинні підкорятися розпорядженням тільки цього комітету. Для контролю над ситуацією Військова рада в усіх урядових установах міста поставила відповідні патрулі⁶⁶.

Однодумці І.Луценка мали перевагу у щойно створеному Українському окружному революційному комітеті, котрий існував як місцевий філіал Тимчасового комітету охорони революції. Він мав об'єднати всі політичні сили краю для утримання ситуації під контролем Центральної Ради і недопущення анархії. Така необхідність пояснювалася загостренням боротьби за владу в Одесі й формальною невідповідністю Півдня українській владі. За таких умов, безумовно, зросли повноваження голови Військової ради. Лідери місцевого українства, переважно соціал-демократи, вважали, що врегулювати ситуацію найкращим чином можна виключно шляхом порозуміння з усіма соціалістичними партіями або їхніми симпатиками за участі міського самоврядування. Таким чином, радикалів, на кшталт І.Луценка, необхідно було нейтралізувати, себто усунути від вирішення ключових питань. Слід відзначити, що голова ОУВР, розуміючи всю складність ситуації, нерідко був змушений наголошувати на тому, що його політико-державний ідеал – федерація, не піддаючи при цьому сумнівам приналежність південних губерній Україні⁶⁷. Зрештою, висловлювання І.Луценка не всім видавалися щирими. Отже, тактичні кроки останнього не змінили до нього ставлення з боку опонентів.

Для вирішення проблеми у Київ відправилася делегація одеського осередку УСДРП прохати Генеральний Секретаріат вжити зі своєї сторони заходів для порозуміння з Одеським міським революційним комітетом, що формувався переважно російськими та єврейськими партіями, усунути від виконання своїх обов'язків І.Луценка і В.Поплавка, реорганізувати гайдамацький курінь в Одесі й висунути на ці посади своїх людей. Уряд вирішив надіслати до причорноморського міста свого емісара Д.Антоновича, члена Генерального Секретаріату О.Золотарьова та призначити В.Чехівського політичним комісаром уряду в Одесі⁶⁸. Невдовзі відбулася реорганізація виконавчого комітету Військової ради. 15 листопада Івана Митрофановича обрали почесним головою останнього, а фак-

тичне керівництво ним було покладено на «головуючу комісію» у складі Шевченка, Іванівського і Вербицького⁶⁹. В самій Раді намітилася тенденція до створення соціалістичного комітету, що свідчило про посилення впливу УСДРП. Таким чином, найактивнішого поборника самостійницьких ідей в Одесі було фактично позбавлено владних повноважень. А його вплив на розвиток подій у регіоні з того часу суттєво зменшився. Хоча інколи, особливо в часи чергового загострення протистояння, І.Луценко висловлювався з тих чи інших питань, як це було, наприклад, на засіданні Військової ради 29 листопада 1917 р. Він засудив дії більшовиків, котрі організовували військову експедицію на Дон, але й не підтримав і генерала Каледіна, вважаючи, що українська сторона повинна дотримуватися нейтралітету⁷⁰.

Із другої половини листопада 1917 р. І.Луценко вирішив зосередити більшу увагу розгортанню козачого руху. Тим більше, що 3–6 жовтня на Всеукраїнському з'їзді вільного козацтва його обрали членом Генеральної козацької ради зі званням «генерал-хорунжий»⁷¹. При Військовій раді засновується секція вільного козацтва, найпершим завданням якої було зібрати відомості про всі січові організації Одеського військового округу. Сам І.Луценко очолив останню. Невдовзі при ній відкрилися інструкторські курси⁷². А ще за декілька днів секція вільного козацтва виступила з відозвою до козачих громад й організацій округу, у котрій зазначила, що, згідно з наказом Генеральної козацької ради від 26 листопада 1917 р., на Лівобережній, Правобережній та Степовій Україні вона має називатися організаційним відділом Генеральної козацької ради по формуванню українського Вільного козацького запорозького війська. А для виборів полкової старшини Запорозького коша було призначено з'їзди: на Херсонщині – 7 січня 1918 р., на Катеринославщині й Таврії – 16 січня 1918 р.⁷³

Проте з кожним наступним місяцем ім'я І.Луценка все менше і менше фігурує в повідомленнях. У 1918 р., до моменту переходу влади в руки П.Скоропадського, вдалося відшукати небагато згадок про відомого колись посадовця. В той час він частіше мешкав у Києві, але й з Одесою зв'язків не поривав. Не з'ясованим поки є, як Іван Митрофанович ставився в той період до Центральної Ради, але прихильником демократичних ідей залишався, незважаючи на звивисті стежки своєї політичної біографії. Відомо, що колишній одесит фігурував у числі можливих кандидатів на роль гетьмана України, котрих розглядала німецька військова контррозвідка. Вона характеризувала його так: лікар Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор⁷⁴. Вочевидь шансів зайняти посаду в нього було обмаль. До того ж сам Іван Митрофанович вважав себе неготовим для такого відповідального кроку⁷⁵.

На початку травня, коли у Воронцовському палаці в Одесі проходили збори української громади краю, І.Луценко виступив із великою доповіддю, у котрій гостро критикував гетьмана за обмеження демократичних прав⁷⁶. Щоправда, незабаром колишній військовий лікар став прихильніше ставитися до влади останнього, очевидно через асоціативні уособлення гетьманату з козацьким минулим України. Зі своїм соратником М.Міхновським Іван Митрофанович старався знайти можливості для співпраці з П.Скоропадським. Зрештою, з цього нічого не вийшло, і він повернувся до лікарської практики в Одесі, відійшовши на якийсь час від політики. При цьому І.Луценко не переставав уважно стежити за розвитком подій. Нерідко вступав у полеміку з критиками гетьмана, як, наприклад, професорами М.Слабченком, М.Гордієвським, доктором В.Піснячевським. Інколи Іван Митрофанович визнавав їхні аргументи, що для України кращий варіант був би на кшталт конституційної монархії⁷⁷, а не тої моделі, що запропонував П.Скоропадський, у руках котрого зосереджувалася вся повнота влади.

У таких своєрідних умовах вагань, дискусій, сумнівів Іван Митрофанович перебував майже весь 1918 р. Бурхлива натура його не могла витерпіти тривалого перебування поза великою політикою. Тому у другій половині року він кидає медицину, вдається до організації українських груп в Одесі та Херсонській губернії для опору зростаючому впливу чорносотенців, яких розплодилося багато в Українській Державі, куди стікалися з усієї колишньої імперії промонархічні елементи, втікаючи від більшовиків під опіку царського генерала П.Скоропадського. Восени І.Луценко взяв активну участь у підготовці антигетьманського повстання, про що, зі слів В.Кедровського, говорив завжди з сумом: «Мені, гетьманцеві, доводилося брати участь в поваленні гетьмана Скоропадського, щоб рятувати не так уже ідеї гетьманату, як ідею української державности»⁷⁸.

Останні місяці життя І.Луценко провів у запеклій боротьбі з російськими більшовицькими військами, котрі наступали на Київ із кінця 1918 р. У віці 54 роки він верхи на коні на чолі загону гайдамаків, переважно одеситів, воював на Чернігівщині, Київщині й Волині. В той час Іван Митрофанович мріяв про закінчення війни і збереження незалежності України, сподівався невдовзі повернутися до рідної домівки, щоб вирощувати овочі. Але не судилося. Під час одного із запеклих боїв у 1919 р. поблизу залізничної станції Антоніни на Волині його було вбито. За одними даними, він потрапив у полон до більшовиків та був розстріляний, за іншими, – загинув у бою. Дехто стверджував, що його, тяжко пораненого, більшовики знайшли біля залізниці й порубали шаблями на шматки⁷⁹.

Отже, І.Луценко належав до провідних представників українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. В його світогляді поєднувалися загальнолюдський гуманізм і український націоналізм, що було властиво для більшості вітчизняних політичних діячів того часу. Своєрідність І.Луценка полягала у тому, що він досить швидко зробив вибір на користь останнього. Щоправда, його не сприйняла більшість української інтелігенції, що була пройнята ідеями драгоманивського автономізму. Власне, в цьому й полягала трагедія українців, наслідки котрої відчуваються і досі. Біографія Івана Митрофановича підтверджує тезу про те, що український національний рух розгортався не лише у напрямку з Києва до периферії, а й навпаки. Діяльність І. Луценка та його однодумців з одеської громади свідчить про значне місце південного регіону в формуванні основ української модерної державності. Саме південноукраїнські діячі одними з перших запропонували і відстоювали ідею української незалежності. У контексті актуальної нині проблеми вибору історичних символів та героїв для новітньої України (особливо для її сходу й півдня) слід зауважити, що постать І.Луценка має великий націєтворчий потенціал. Образ фахового лікаря, ентузіаста та новатора науки, просвітянина, одесита, але разом із тим і палкого українського патріота здатний викликати позитивне сприйняття серед більшості населення, навіть у такому проблемному для сучасного українського націєтворення регіоні, як Одещина й загалом Південь України.

¹ Енциклопедія українознавства / Репринтне відтворення видання 1955–1984 років. – Л., 1996. – Т. 6. – С. 2370; *Луценко І.* // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. – К., 1993. – С. 313; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 119; *Зленко Г.* Повернення І. Луценка // *Думська площа.* – 2005. – 7 жовтня; *Болдирев О.В.* Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – С. 135–136; *Мисечко А.І.* Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. – Одеса, 2006. – С. 21, 24.

² *Іванив А.П.* Іван Митрофанович Луценко в истории отечественной гомеопатии // Український гомеопатичний щорічник. – Т. VI. – 2003. – С. 48–54; *Васильев К.К.* Іван Митрофанович Луценко // Там само. – С. 42–52.

- ³ Іванів А.П. Указ. соч. – С. 48.
- ⁴ Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 316. – Оп. 65. – Д. 185. – Л. 1–2.
- ⁵ Луценко І. Психічна енергія й проблема читання думок. – Одеса, 1908. – С. 11.
- ⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – К., 2003. – С. 162.
- ⁷ У одесских гомеопатов (беседа с доктором Луценко) // Южная мысль. – 1911. – 28 сентября.
- ⁸ Іванів А.П. Указ. соч. – С. 49–50.
- ⁹ Луценко І.М. Новейший взгляд на хирургические повязки // Врач-гомеопат. – 1895. – № 7. – С. 299–303; Луценко І.М. Йодистый калий при актиномикозе // Врач-гомеопат. – 1895. – № 7. – С. 303–305; Луценко І.М. Почему у нас так мало врачей-гомеопатов // Врач-гомеопат. – 1896. – № 6. – С. 250–261.
- ¹⁰ Луценко І. Роля високої температури в хворобах і чи треба її понижати? // Літературно-науковий вістник. – 1903. – Т. 22. – Ч. II. – С. 10–18.
- ¹¹ Vegetarianское общество // Одесские новости. – 1914. – 1 апреля.
- ¹² Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 162–163.
- ¹³ Кедровський В. Обриси минулого. – Нью-Йорк, 1966. – С. 49–51.
- ¹⁴ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 119.
- ¹⁵ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 223.
- ¹⁶ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 119.
- ¹⁷ Одесские новости. – 1906. – 23 августа.
- ¹⁸ Письмо И. Луценко // Одесские новости. – 1905. – 23 ноября.
- ¹⁹ Кедровський В. Вказ. праця. – С. 47.
- ²⁰ Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906. – Одеса, 1907. – С. 13.
- ²¹ Одесские новости. – 1906. – 2 июля.
- ²² Одчот товариства «Просвіта» в Одесі за 1907. – Одеса, 1908. – С. 4, 13–14; Звіт українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1908. – Одеса, 1909. – С. 4, 13–15.
- ²³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 276. – Арк. 106.
- ²⁴ Луценко І. Психічна енергія і проблема читання думок. – 32 с.
- ²⁵ Там само. – С. 29 – 32.
- ²⁶ Одесские новости. – 1916. – 17 сентября.
- ²⁷ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905. – Протоколы. – С. 23–24, 42.
- ²⁸ Отчёт правления Одесского Славянского благотворительного общества им. Кирилла и Мефодия за 1907 год. – Одесса, 1910. – С. 8.
- ²⁹ Отчёт правления Одесского Славянского благотворительного общества им. Кирилла и Мефодия за 1911 год. – Одесса, 1913. – С. 17.
- ³⁰ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 274. – Арк. 69.
- ³¹ Луценко І. Наша просвіта // Отечественные записки. – 1907. – № 2. – С. 47 – 52.
- ³² ДАОО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 510.
- ³³ Звіт Одеського українського клубу за 1910. – Одеса, 1911. – С. 3, 5.
- ³⁴ Одесские новости. – 1906. – 15 января.
- ³⁵ Письмо И. Луценко // Одесские новости. – 1906. – 22 января.
- ³⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 1. – К., 2004. – С. 39–40, 71.
- ³⁷ Відділ рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького. – Ф. 28. – Спр. 5. – Арк. 66–67.
- ³⁸ Звіт Одеського українського клубу за 1911. – Одеса, 1912. – С. 3, 9.
- ³⁹ Кедровський В. Вказ. праця. – С. 48.
- ⁴⁰ «Мазепинство» (беседа) // Южная мысль. – 1911. – 17 декабря.
- ⁴¹ Кедровський В. Вказ. праця. – С. 52.
- ⁴² Єфремов С. До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 років (в жандармському освітленні) // Україна. – 1924. – № 4. – С. 134.
- ⁴³ Див.: Чумак В.М., Платонов С.Г. Формування органів влади і український національний рух на Півдні України після Лютневої революції (березень – червень 1917р.) // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 26–27 травня 1994 року. – Ч.І. – Одеса, 1994. – С. 57.

- ⁴⁴ Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С. 81.
- ⁴⁵ Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х томах. – Б. м.: Б. р. – Т. 1. – С. 63.
- ⁴⁶ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 207, 208–227.
- ⁴⁷ Там само. – С. 119.
- ⁴⁸ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 175.
- ⁴⁹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та інші. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-е вид., змін. і доп. – Л., 1992. – С. 366.
- ⁵⁰ Український національно-визвольний рух. – С. 355–356.
- ⁵¹ Див.: Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918: Репринтне видання. – Л., 1994. – С. 124.
- ⁵² Одеськие новости. – 1917. – 6 июня.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. – 29 июня.
- ⁵⁵ Український національно-визвольний рух. – С. 611–613.
- ⁵⁶ Одеськие новости. – 1917. – 26 октября.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Кедровський В. Вказ. праця. – С. 53.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Одеськие новости. – 1917. – 18 октября.
- ⁶¹ Там же. – 11 октября.
- ⁶² Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957. – С. 134.
- ⁶³ ДАОО. – Ф.-Р. 3829. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 47.
- ⁶⁴ Одеськие новости. – 1917. – 24 октября.
- ⁶⁵ Там же. – 17 октября; Український національно-визвольний рух. – С. 863.
- ⁶⁶ Одесский листок. – 1917. – 28 октября.
- ⁶⁷ Там же. – 31 октября.
- ⁶⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. – К., 1996. – С. 402.
- ⁶⁹ Одесский листок. – 1917. – 18 ноября; Рідний курінь. – 1917. – 19 листопада.
- ⁷⁰ Одесский листок. – 1917. – 30 ноября.
- ⁷¹ Український національно-визвольний рух. – С. 968.
- ⁷² Одесский листок. – 1917. – 19 ноября.
- ⁷³ Рідний курінь. – 1917. – 17 грудня.
- ⁷⁴ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 515–516.
- ⁷⁵ Кедровський В. Вказ. праця. – С. 55.
- ⁷⁶ Одесский листок. – 1918. – 8 мая.
- ⁷⁷ Кедровський В. Вказ. праця. – С. 55.
- ⁷⁸ Там само. – С. 56.
- ⁷⁹ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 119; Кедровський В. Вказ. праця. – С. 57.

In this article the biography and sights at a politics of one of representatives of the Ukrainian national movement of the end XIX – beginnings XX of a century of Ivan Mytrofanovych Lutsenko (1863–1919) are researched. The archival and published sources are used many. Stages of his biography, unknown publications, relations with colleagues and another are considered.

О.І.Божко*

ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ УКРАЇНИ (ОСІНЬ 1918 р.): СТВОРЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, СКЛАД

Статтю присвячено створеній під керівництвом більшовицького Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету Повстанській армії України у складі 1-ї й 2-ї повстанських дивізій. Розглядаються питання створення, організаційної структури, складу, постачання цього військового з'єднання.

1-ша і 2-га українські повстанські дивізії (з січня 1919 р. – 1-ша і 2-га українські радянські), котрі були створені більшовиками у вересні 1918 р. й згодом становитимуть кістяк новоутвореного Українського фронту, достатньо часто привертала увагу істориків – одні розглядали їх у контексті боротьби проти німецько-австрійської окупації¹, інші – при висвітленні війни з Директорією УНР².

Ключові події історії дивізій висвітлено у синтетичних працях, присвячених революції та громадянській війні³. Довідки про ці з'єднання є в універсальних та спеціалізованих енциклопедіях⁴. Обидві дивізії вперше стали об'єктом окремого дослідження у дисертації автора цієї статті⁵. Паралельний розгляд історії цих з'єднань пояснювався, окрім іншого, часом формування – осінь 1918 р. Подальше накопичення та опрацювання інформації щодо створення дивізій (зокрема, решток архіву Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету з двох не так давно розсекречених справ⁶) дозволило з'ясувати, що ця спільність була не лише фактичною, а й формальною, оскільки 1-ша й 2-га українські повстанські дивізії становили собою Повстанську армію України. Ця назва зустрічається в опублікованих документах, однак повністю відсутня у науковій літературі, окрім одного курйозного винятку. У солідному збірнику документів згадку під 13 вересня 1918 р. про цю створену більшовиками армію («Цього числа Українська повстанська армія відкрила воєнні дії проти німецьких військ в районі ст. Коренєво. ... Усіх учасників повстанської української армії, котрі переходять зі зброєю в руках на територію Радянської республіки, негайно роззброювати, а при опорі розстрілювати на місці») відкоментовано таким чином: «Українська повстанська армія (УПА) – так іменували себе крупні озброєні банди українських буржуазних націоналістів, створені на території України після перемоги Жовтневої революції. Їх метою було створення самостійної буржуазної націоналістичної держави. Із розгромом внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів добряче пошарпані банди частково розвалилися, частково були добиті загонами Червоної армії, військами ВНК, а деякі разом із ватажками втекли за кордон. ... Під час Великої Вітчизняної війни, у 1943 р., буржуазні націоналісти ... під такою ж назвою (УПА) створили зі схвалення фашистів націоналістичні озброєні банди»⁷. Таким чином, існує очевидна необхідність з'ясування статусу Повстанської армії України, її складу, структури, місця у політичних і воєнних планах більшовиків.

Протягом лютого – квітня 1918 р. практично вся (за незначним винятком) територія України була зайнята німецькими та австро-угорськими військами, які забезпечили повернення до влади Центральної Ради, а наприкінці квітня – утвердження в Україні політичного режиму гетьмана П.Скоропадського. Радянські українські збройні формування відступили на територію РСФРР, де відповідно до умов Брестського мирного договору й згідно з наказом РНК

* Божко Олег Іванович – канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РСФРР від 17 квітня 1918 р. роззброїлися⁸. Щоправда, значна їх частина влилася до військ радянської Росії.

Позбавлені державної території та армії більшовики України вирішили продовжувати боротьбу за встановлення радянської влади шляхом організації збройного повстання. Сесія ЦВК рад України, яка відбулася в Таганрозі 18 квітня, ухвалила рішення про перехід членів українського радянського уряду в підпілля та передачу повноважень ЦВК і Народного секретаріату обраному на тому ж засіданні міжпартійному (4 більшовика, 4 лівих есера, 1 лівий український соціал-демократ) Всеукраїнському бюро для керівництва повстанською боротьбою. Бюро розглядалося більшовиками не тільки як орган повстання, а і як центральний орган влади, повстанський робітничо-селянський уряд України⁹. Саме тому з його неофіційних назв – «повстанська дев'ятка» і «повстанський народний секретаріат» – більш вживаною була остання. У документах, які виходили з цього органу, також побутувала самоназва «Народний секретаріат»¹⁰. Бюро складалося з трьох секретарств: зв'язку, військового і революційної просвіти. Секретаріат перебував поза межами України, а на її території утворив мережу військово-революційних комітетів із військовими відділами і штабами при них, а також прикордонну військову аґентуру. До липня 1918 р. було також покладено початок організації Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) і центрального штабу (останній – в Україні)¹¹.

На початку діяльності повстанського Народного секретаріату більшовикам довелося здолати опір лівих есерів, які пропонували зосередити роботу з організації повстання за межами України, спираючись на центральний апарат військового секретарства і генеральний штаб при ньому, тобто, по суті, приступити до організації збройних сил із метою наступного введення їх на територію України. Більшовики розцінили цю тактику як змовницьку і провели через Народний секретаріат свій план, який передбачав насамперед зосередження всіх зусиль всередині України, розгортання саме там масової військово-організаційної роботи.

Ця загальна тактика була схвалена І з'їздом КП(б)У і знайшла відображення у резолюції про збройне повстання¹². Однак з'їзд висловився за розпуск Народного секретаріату, мотивуючи це тим, що нібито він не став організуючим центром, не повів за собою «широкі маси», і що його існування в умовах відсутності рад на місцях є «шкідливою фікцією». Натомість, Центральному комітетові КП(б)У було доручено організувати Центральный військово-революційний комітет, члени якого призначалися б і відкликалися ЦК. Таким чином, більшовики відмовилися вести боротьбу за поновлення своєї влади в Україні під прикриттям органу, котрий мав бодай видимість легітимності. ВЦВРК, на відміну від повстанського Народного секретаріату, не був органом державної влади, оскільки не міг претендувати на роль спадкоємця формально цілком законних ЦВК рад України і Народного секретаріату, і був суто партійним органом. ВЦВРК переніс діяльність свого центрального апарату в південні губернії Росії (головним чином – в Орловську і Курську), у незайняту німецькими та австро-угорськими військами частину Чернігівщини, а також до т.зв. «нейтральної зони».

Із 15 повітів Чернігівської губернії вільними від німецьких військ були всього 4 північних (Суразький, Глинський, Стародубський, Новозибківський) повіти, а також 5 волостей (Івотська, Хильчанська, Дмитрівська, Протопопівська, Чернецька) Новгород-Сіверського повіту. Головною базою ВЦВРК було м.Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту, на самому кордоні з Росією (залізнична станція з боку РСФРР – Зерново). У липні 1918 р. з'їзд рад північних повітів Чернігівської губернії висловився за приєднання їх до радянської Росії¹³. 13 жовтня 1918 р. Середино-Будський районний з'їзд рад ухвалив рішення про утворення нового, Середино-Будського, повіту, вважаючи тимчасово за кордон з одного боку демар-

каційну лінію, а з іншого – межу Курської та Орловської губерній. Було висловлене побажання про приєднання волостей Глухівського повіту, не зайнятих німцями й австрійцями, до новоутвореного повіту¹⁴. З листопада 1918 р. за рішенням наркомату внутрішніх справ РСФРР виконком Почепської районної ради було перейменовано на виконком Чернігівської губерньської ради¹⁵.

Оскільки українські повіти перейшли до складу РСФРР і цей факт було визнано на російсько-українських переговорах 1918 р. у Києві¹⁶, ВЦВРК не міг відкрито вести на їх території роботу з організації повстання. Таким чином, перехід останнього, не зайнятого німецько-австро-угорськими силами, клаптика української території до Росії позбавив ВЦВРК можливості діяти легально на власній території. Відтак, головною його базою стала «нейтральна зона», яка служила для розмежування військових сил російської радянської сторони та австро-німецького блоку. На території України «нейтральна зона» заходила лише в межі Чернігівської губернії і визначалася двома демаркаційними (розмежувальними) лініями. Із радянського боку лінія проходила через населені пункти Чичерськ, Кам'янка, Корецький завод, Лопатки, Циря, Хмелівка, Грем'яч, Очкине, Бирине, Острушки, Єсмань, Мазепівка, Мартинівка; з німецького – Чичерськ, Шелухівка, Мале Удобене, Робчик, Хомутівка, Бучка, Камінь, Комань, Пирогівка, Хутір Михайлівський, Глухів, і далі в Курській губернії – Рильськ, Кореньово, Суджа. У межах Курщини «нейтральна зона» пролягала північніше Суджі, Белгорода, Вовчанська, південніше Обояні та Корочі¹⁷, а її ширина становила від 5 до 15 км.

Ані радянські, ані німецькі війська не мали права заходити на нейтральну територію. Однак саме через це вона й не стала «санітарним кордоном» – адже щоб не бути розброєними і розформованими, частина українських радянських військових і партизанських формувань, котрі відступали з України, не доходили до Росії й осідали в «нейтральній зоні». Їх присутність забезпечила тут збереження радянської влади. Відтак, «нейтральна зона» стала місцем зосередження антинімецьких та антигетьманських сил і своєрідним оперативним плацдармом, з якого безперервно здійснювалися нальоти на прикордонні повіти України. У «нейтральній зоні» осіли рештки кількох радянських армій, вигіснених протягом квітня – травня 1918 р. з України німецькими військами. Там же після невдалих боїв опинилися численні партизанські загони, групи й окремі бойовики та організатори. Таким чином, протягом весни – літа 1918 р. між демаркаційними лініями скупчилося чимало збройних формувань, про які центральні українські радянські органи не мали жодних відомостей, а ті, своєю чергою, нічого не знали про існування цих органів. У першу чергу йдеться про загін Михалдики (район Унечі, 200–300 осіб), загін у с.Кулаги (150 осіб), загін с.Розорені Хутори (150–200 осіб), Голубовський (80 осіб) і Кам'янський (45 осіб) загони, загін Свистунова у районі Глухова, два загони в районі Обояні по 200 і 100 осіб, загони в районі Корочі загальною чисельністю близько 1000 осіб (район сіл Ломове, Заяче і Вел.Городище), батальйон Михайловського там само, загони в околицях сіл Старо-Іванове, Рождественське, Воронівка, поблизу Нового Осколу та ін.¹⁸ Деякі з них пізніше влилися до складу регулярних українських радянських військ.

Частина українських революційних армій, зазнавши поразки, долучилася до РСЧА РСФРР, ставши основою кількох армій Південного фронту. У його складі тільки з боку Донецького басейну перебувало не менше 50 тис. українських шахтарів¹⁹. Українці, які перебували у складі РСЧА РСФРР, очікували зручного моменту, щоби вступити в боротьбу і переможцями повернутися на батьківщину.

Деякі частини російської радянської армії, утворені з переформованих колишніх українських радянських військ, залишилися у прикордонних губерніях

Росії – Курській, Орловській та ін., чимало з них залучалися до прикордонної служби. В.Х.Ауссем (у 1918 р. – член ВЦВРК) відзначав у спогадах, що «всі вони, складаючись з українців, зберігали тяжіння до України і дуже неохоче підкорялися наказам про перекидання в інші райони та інші фронти»²⁰. У «нейтральній зоні» перебували цілі підрозділи, які відмовилися йти на чехословацький (Східний) фронт і дезертирували у повному складі, мріючи повернутися в Україну: 9-та рота 3-го Курського полку, 5-та рота Дмитріївського полку, 2-га рота 6-го Курського полку та ін.²¹

Партизанськими загонами, що діяли на території України, ВЦВРК керував через повстанські центри і штаби на Чернігівщині, Київщині, Волині, Поділлі, в Одесі, Катеринославі, на Харківщині та через місцеві військово-революційні комітети. У своєму безпосередньому підпорядкуванні та в «нейтральній зоні» ВЦВРК мав лише одну регулярну частину – полк червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова (120–180 бійців при 4 кулеметах), а також мав можливість розпоряджатися партизанським загonom військово-революційного комітету Новгород-Сіверського повіту, оскільки той перебував у м.Середино-Буді, у близькому сусідстві з головною базою ВЦВРК (ст.Зерново). Створені до липня 1918 р. 30 партизанських загонів Новгород-Сіверщини об'єдналися у три великих з'єднання: В.Н.Боженка (штаб у с.Юринівка), М.Г.Салая (с.Бирине) і Т.В.Черняка (с.Очкине)²².

Головну ставку при підготовці загального збройного повстання більшовики України робили на сили, що їх мали у своєму розпорядженні військово-революційні комітети окупованих областей. Лише провал цих планів змусив звернути увагу на «нейтральну зону» й розпочати цілеспрямовану роботу із загонами, що там перебували. Крім того, після поразки кількох великих повстань до «нейтральної зони» знову відступила велика кількість українських радянських партизанів і повстанців. На відміну від українських радянських військ, котрі у квітні – травні 1918 р. розчинилися в російських структурах, ці партизанські загонали негайно потрапляли під опіку українських радянських організацій – ВЦВРК і ЦК КП(б)У, з якими і раніше мали зв'язок через місцеві ВРК. Тепер було зроблено все, щоб зберегти як організаційну самостійність, так і боєздатність українських формувань. Прибуття загонів, непогано організованих і налаштованих на швидкий реванш, значно збільшило сили, що безпосередньо підпорядковувалися ЦВРК. Неминуче поставало питання про дальше застосування цієї партизанської армії, а отже і про визначення політичної стратегії і тактики більшовиків України на найближчий період. Складність управління й утримування партизанської вольниці, котра безперервно затівала конфлікти з населенням «нейтральної зони», російськими радянськими і гетьманськими властями, німецькими військами тощо також змушувала форсувати вирішення питання про їх долю на високому політичному рівні.

Події літа 1918 р. ознаменували, по суті, провал попередньої тактики ЦК КП(б)У і ВЦВРК, яка полягала в розгортанні в Україні широкого партизансько-повстанського руху й організації загального збройного повстання. Незважаючи на те, що селянські повстання набули масового характеру, а партизанські загонали стали їх основною силою, вони не досягли перемоги. Найбільшим стало Звенигородсько-Таращанське повстання, в якому брало участь близько 30 тис. осіб. Воно було придушене, однак кістяк повстанців на чолі з Гребінкою і Балясом форсував Дніпро й через Полтавщину та Чернігівщину здійснив рейд до «нейтральної зони». Саме ці загонали згодом становитимуть основу Таращанського полку.

Вершиною партизансько-повстанського руху літа 1918 р. стало Ніжинське збройне повстання. На відміну від попередніх виступів, його початок був заздалегідь підготовленим. Наказ на повстання, так званий «наказ №6 по району Чернігівської та частини Полтавської губерній», 17 липня видав уповноважений

ВЦВРК, начальник Центрального штабу партизанських військ Чернігівської та частини Полтавської губерній М.Г.Кропив'янський. Виступ призначався на ніч проти 6 серпня. Отримавши звістку про його підготовку на Чернігівщині, ВЦВРК за ініціативою Ю.Л.П'ятакова й А.С.Бубнова без перевірки готовності революційних сил в інших губерніях 5 серпня віддав наказ №1 про початок загального збройного повстання в Україні²³. Однак як місцеві організації, так і сам ВЦВРК виявилися невідповідними – повстання явно було передчасним. Перш за все не вдалося скоординувати виступи на місцях, у достатній мірі підтримати їх діями з «нейтральної зони». ВЦВРК мав там у своєму розпорядженні лише одну регулярну частину – полк червоного козацтва (на момент виступу – 500 осіб) і два партизанських загони – Боженка (300–400 осіб) і Шульженка²⁴.

Хоча у цілому спроба загального повстання виявилася невдалою, виступ за наказом ВЦВРК показав, що партизансько-повстанському рухові для досягнення перемоги необхідне організоване ядро, стрижень, навколо якого він міг би згуртуватися і набути більш упорядкованих форм²⁵. Прямим позитивним результатом наказу №1 було прискорення, форсування оформлення зародка цього ядра. Ідеться про ті бойові одиниці, котрі діяли під безпосереднім керівництвом ВЦВРК й організовувалися за взірцем регулярних військових частин, тобто полк червоного козацтва, загони Боженка та Шульженка. Хоча їх спроби провратися вглиб території України під час Ніжинського збройного повстання у серпні – вересні 1918 р. виявилися невдалими, ці формування продемонстрували високі бойові якості. Зокрема, загін Шульженка, розсіявши значний німецький гарнізон, на деякий час зайняв ст.Кореньово, а загін Боженка – м.Ямпіль. Червоні козаки поблизу Новгород-Сіверського захопили пароплав, згодом разом із партизанами Черняка з боєм вступили у с.Воробіївку²⁶. Названі загони проявили живучість, здатність швидко зростати чисельно, виявилися надзвичайно притягальними для неорганізованих повстанців.

Організатор цих виступів – верхівка більшовиків України – належним чином оцінила діяльність своїх регулярних частин («ударних груп», «бойових організацій»). Як відомо, у 1918 – на початку 1919 рр. ЦК КП(б)У був розколотий на «лівих» і «правих», однак у питанні про створення і необхідність дальшого нарощування регулярних формувань між ними розбіжностей не існувало, – це довів вересневий (1918 р.) пленум ЦК КП(б)У. Розходження у визначенні моменту рішучого виступу за відновлення радянської влади в Україні не могли послужити перешкодою для розгортання роботи з організації регулярних військ. Цей підхід було зафіксовано в резолюції пленуму «В питанні про бойові дії»²⁷.

Поповнення існуючих, створення нових частин і переформування партизанських загонів почалося ще у ході повстання й тривало всю осінь. Так, полк червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова на вересень налічував понад тисячу піхотинців, ескадрон кавалерії, легку польову 4-гарматну батарею (командир М.І.Зюк), легкий 2-гарматний артилерійський взвод, мав у своєму складі команди підрильників, кулеметників і розвідників. На початок формування 1-ї та 2-ї українських повстанських (радянських) дивізій полк складався вже з трьох куренів по тисячі чоловік кожен²⁸.

Для поширення впливу ВЦВРК на партизанські загони і формування з них регулярних військових частин комітет надсилав до «нейтральної зони» і прикордонних з Україною районів РСФРР досвідчених командирів і військових організаторів. Серед них – В.М.Ісакович, Г.Л.Барабаш, М.Г.Кропив'янський; не пізніше 12 вересня уповноважений ВЦВРК направив на ст.Унеча М.О.Щорса, М.Ю.Коцаря, Єрмолова²⁹.

Переформування партизанських загонів почалося зі створення на їх основі взводів, рот, батальйонів, полків. Це відбувалося майже повсюдно на базі вже існуючих загонів, і новостворені підрозділи й частини спочатку отримували наз-

ву «повстанських». Нові полки зберегли власні найменування загонів-попередників, виборні партизанські командири залишилися командирами частин і, найголовніше, ці підрозділи не перебували на централізованому постачанні й не мали над собою єдиного командування.

Формування Богунського полку розпочалося 12 вересня 1918 р., керував цією справою М.О.Щорс. Саме того дня, отримавши відрядження на ст.Унечу, він підписав посвідчення П.Лугинцю «в тому, що йому дозволяється замовити печаті й штампи для Українського революційного полку ім. т-ща Богуна»³⁰. Полк формувався в районі Унеча – Сураж – Брянськ із колишнього 1-го Дніпровського загону, колишньої 2-ї сотні червоного козацтва, партизанських загонів сіл Кулаги та Розорені Хутори і батальйону, сформованого Барабашем з українців, що перебували в Брянську та Почепі³¹. Колишні командири загонів стали командирами полкових підрозділів (Михалдика, Божор). Прибулі в Унечу зі Щорсом В.М.Ісакович, брати Петро і Костянтин Лугинці, М.Ю.Коцар, К.Ф.Квятюк також обійняли командні посади. Перший наказ по полку було віддано 24 вересня 1918 р.³²

Переформування загонів В.Н.Боженка (Шатринського, Юринівського та Істського; штаб їх містився у с.Юринівці), яке почалося у дні серпневого повстання, завершилося злиттям із загonom звенигородсько-таращанських повстанців (300–400 осіб), виведеним В.С.Балясом у «нейтральну зону», і утворенням 13 вересня Таращанського партизанського загону. Йому було передано один курінь полку червоного козацтва. Першим командиром новоствореного Таращанського полку називають В.С.Баляса, однак за спогадами М.Барона, першим комполка був він сам³³. Упорядники книги «Первая Червоная» І.Дубинський та М.Савко у своєму історичному нарисі, де йдеться про створення Таращанського полку, називають його командиром В.Н.Боженка, а не М.Барона.

У с.Заячому Курської губернії М.І.Демченко і Ф.Я.Короткий з літа 1918 р. формували ще одну військову частину, об'єднавши кілька дрібних партизанських загонів. Командиром новоствореного полку було призначено Я.А.Киселя. 17 вересня 1918 р. частині присвоїли номер і назву (від повіту, де здійснювалося формування) – 6-й Корочанський повстанський полк³⁴.

У вересні в «нейтральну зону» почали виходити й ініціатори серпневого повстання – ніжинські партизани. Їх переправляли до м.Середина-Буда, де перебував ВЦВРК і куди прибув М.Г.Кропив'янський. Із них формувалася Ніжинська рота³⁵.

Тільки після першого досвіду організації бойових частин по типу регулярних ВЦВРК вирішив створити більші бойові одиниці – дивізії. Наказ ВЦВРК №6 про їх утворення було видано 22 вересня 1918 р. Таким чином, більшовики відмовилися від повстансько-партизанського руху як головної форми збройної боротьби й перейшли до формування регулярних сил. Значення наказу полягало ще й у тому, що ознаменувавши перехід від загонів до полків та об'єднавши частини у з'єднання (дивізії), на порядок денний стало питання утворення армії та головного командування. Однак воно вирішувалося непослідовно.

Словосполучення «українська повстанська армія» з'явилося в документах ВЦВРК через два дні після утворення дивізій, – у наказі від 25 вересня про порядок формування загонів його вжито тричі, у тому числі двічі – у назвах дивізій (причому слова «Українська» і «Повстанська» написано з великої літери)³⁶. В іншому документі від того ж числа, присвяченому порядку постачання, ужито вираз «повстанська армія» (слово «Повстанська» – також з великої літери)³⁷. У листі ВЦВРК від 28 вересня про набір слухачів на командні курси словосполучення «українська повстанська армія» є складовою частиною назв дивізій³⁸. Нарешті, у постанові ВЦВРК від 13 жовтня про резолюції наради представників від військово-революційних комітетів України 7–8 жовтня 1918 р.

повторено назву «повстанська армія» в одній зі згадуваних резолюцій наради³⁹. Отже, в офіційних документах ВЦВРК маємо 4 випадки вживання словосполучення «українська повстанська армія», і два – «повстанська армія». Щоправда, таких документів збереглося дуже мало, близько десяти.

Однак як в органах ВЦВРК (відділах і штабах військ), так і в українських більшовицьких колах назви «українська повстанська армія» і «повстанська армія України», а також їх розмовні варіанти вживалися дуже широко. Восени 1918 р. у цьому середовищі про власну повстанську армію йшлося як про узвичаєну реальність.

На нараді представників від військово-революційних комітетів України 7–8 жовтня про армію говорили чи не всі 16 її учасників, зокрема член ВЦВРК, його фактичний керівник А.С.Бубнов. Про неї згадувалося в резолюціях – «ми прагнемо створити партизанську армію», «залучити до роботи в армії», «влаштувати в армії клуби», «важливість організації й створення армії у прифронтовій смузі» й т.ін. Більше того, у резолюціях йшлося про роботу з організації армії: «центральный ревком, зайнявшись роботою по організації армії», «ВЦВРК, якому належить ... обслуговування створюваної у прикордонній і нейтральній зонах повстанської армії», «центральный орган повинен продовжувати роботи зі створення повстанської армії», «нарада ... пропонує ВЦВРК видати наказ по повстанській армії», «розгорнути найширшу діяльність з переправки ... у ті місця, де формується повстанська армія» і т.п. Було ухвалено спеціальну резолюцію про «революційну дисципліну» у повстанській армії⁴⁰. Загалом словосполучення «повстанська армія» в резолюціях наради вжито 10 разів, крім того, у порядку денному тричі зафіксовано означення «партизанська армія». При обговоренні пунктів порядку денного звичайно застосовувалося слово «армія».

На II з'їзді КП(б)У словосполучення «повстанська армія радянської України» зафіксоване в офіційному документі – привітанні з'їзду на адресу цієї армії, а також зустрічається в різних розмовних варіаціях у виступах делегатів і проектах резолюцій: «формування правильної регулярної повстанської радянської армії, яке почалося тільки після наказу №1», «повстанські загони, які зараз складаються в повстанську армію радянської України», «почала складатися повстанська армія у прикордонній смузі», «розвивати військові дії повстанської армії», «продовжувати роботу зі створення повстанської армії»⁴¹.

Один раз вираз «повстанська армія» зустрічається в офіційному документі ЦУ КП(б)У – кошторисі його видатків на два місяці, датованому 9 листопада 1918 р.⁴² У трьох листах управління справами ВЦВРК від 6, 7 і 9 жовтня 1918 р. за підписом І.М.Кудріна назва армії наведена як складова частина назви дивізій: «Командиру 1 і 2 дивізії української повстанської армії М.Г.Кропив'янському і В.Х.Ауссему»⁴³.

У наказі №1 по іншому структурному підрозділу ВЦВРК – обліково-розподільчому відділу постачання від 12 жовтня – двічі вжито іншу форму власної назви армії – «Повстанська армія України». Тут же, а також у наказі №2 від 21 жовтня застосовано спрощений варіант – «Повстанська армія». У наказі №1 побіжно зафіксовано організований, свідомий характер утворення армії: «Повстанська армія України з окремих повстанських загонів зведена у правильно організовані військові з'єднання»⁴⁴.

Найчастіше повна назва армії вживалася як складова частина офіційної назви дивізій, а також їх підрозділів. Усього ми виявили 30 випадків вживання повних офіційних назв дивізій, бригад і полків у 24 документах, у тому числі у 2 документах ВЦВРК – 3 випадки⁴⁵, у 3 документах управління справами ВЦВРК – 3 випадки⁴⁶, у 14 наказах по 1-й дивізії та по її штабу – 16 випадків⁴⁷, двічі – у матеріалах II з'їзду КП(б)У⁴⁸, на печатці 2-ї дивізії (один відбиток)⁴⁹,

на кутовому штампі та на печатці (по два відбитки) 2-ї бригади 1-ї дивізії⁵⁰, а також у назві 1-го полку червоного козацтва в документі, укладеному його командиром⁵¹.

Узагальнюючи зібрані відомості, зазначимо, що керівництво (члени) ВЦВРК, управління справами і командування 2-ї дивізії (хоча й маємо один відбиток печатки, однак напис на ній безсумнівно містить точну офіційну назву) вживали словосполучення «українська повстанська армія». Їх однотайність не випадкова: керуючий справами ВЦВРК І.М.Кудрін вів документацію комітету, виконував обов'язки його секретаря і підписував документи ВЦВРК разом з його головою А.С.Бубновим, а перший начдив-2 В.Х.Ауссем, котрий, очевидно, замовив першу печатку 2-ї дивізії, був водночас членом того ж ВЦВРК. В.М.Примаков, який теж включив слова «українська повстанська армія» до назви свого полку, був добре знайомий із членами ВЦВРК, зокрема товаришував з Ю.Л.П'ятаковим, а до утворення 1-ї дивізії полк червоного козацтва безпосередньо підлягав ВЦВРК.

У документах 1-ї дивізії, як частина її офіційної назви, фіксується вираз «повстанська армія України». Цілком можливо, що перший начдив-1 М.Г.Кропив'янський, котрий не брав безпосередньої участі в роботі ВЦВРК, запозичив формулювання назви з'єднання з тих документів, яких найбільше одержував від «центру», а саме – зі структурних підрозділів ВЦВРК, зокрема, від обліково-розподільчого відділу. Симптоматично, що його перший завідувач – В.М.Ісакович – був одним з організаторів 1-ї дивізії, і незабаром знову повернувся до неї на політичну роботу, покинувши господарську діяльність у «центральному» органах.

У назві 2-ї бригади слово «армія» взагалі було відсутнє. На її штампі та печатці значилося: «Управление 2-й бригады 1-й пехотной дивизии повстанческих войск Украины». Очевидно, таке формулювання побутувало в 1-й дивізії, адже на II з'їзді КП(б)У 18 і 19 жовтня С.І.Петренка-Петриківського представляли як «начальника штабу 1-ої дивізії повстанських військ радянської України», хоча ще в наказах №5 від 2 жовтня і №6 від 4 жовтня начдив-1 іменував своє з'єднання «1-ю піхотною дивізією повстанської армії України»⁵².

Таким чином, через те, що ВЦВРК, утворивши дві дивізії, не зафіксував окремим наказом виникнення армії, єдиної її назви ані в документах самого ВЦВРК, ані його структурних підрозділів, ані в документах військових формувань не закріпилося. Як офіційні побутували два словосполучення: «Українська повстанська армія» та «Повстанська армія України». Вираз «повстанські війська України» іноді зустрічається в тогочасних документах як розмовний варіант – він не сприймався як власна назва радянських збройних сил України. Повні офіційні назви дивізій вживалися майже винятково у внутрішній документації: «1-ша піхотна дивізія Повстанської армії України» і «2-га дивізія Української повстанської армії». Часто зустрічаються спрощені назви: «2-га повстанська дивізія», «1-ша повстанська дивізія» або «1-ша піхотна повстанська дивізія». Назви полків армії взагалі не були уніфіковані: «1-й полк червоного козацтва Української повстанської армії», «Український революційний полк імені товариша Богуна», «2-й Таращанський партизанський полк» тощо⁵³.

Повстанську армію України слід кваліфікувати не як загальновійськове оперативне об'єднання, а як збройні сили КП(б)У, як сукупність збройних формувань (загонів і підрозділів, частин, з'єднань) більшовицької партії. Річ у тім, що спеціальних військово-технічних органів управління і командування військами (штабів) вище дивізійного рівня утворено не було. У питаннях комплектування, постачання, планування, навчання і бойової діяльності командування дивізій могло покладатися здебільшого на власні сили. Загальне керівництво повстанськими формуваннями здійснював ВЦВРК, однак він не був суто військовим органом, поєднуючи загальнополітичні й військово-організаційні функції. Нага-

даємо, що сам ВЦВРК безпосередньо підлягав ЦК КП(б)У, а про свою діяльність звітував перед з'їздом більшовицької партії. У наказі по 1-й дивізії №15 від 5 листопада 1918 р. зафіксовано навіть пряме розпорядження Центрального комітету КП(б)У (суто політичного органу) командуванню дивізії про передислокацію її частин⁵⁴.

Незавершеність формування військових структур обумовлювалася відсутністю в українських більшовиків власної державної території й, відповідно, – достатніх для створення повнокровних збройних сил матеріальних, фінансових і людських ресурсів. Спеціальний вищий військовий (армійський, наприклад) орган, навіть якби він був утворений і поставлений над дивізіями, не спираючись на інші державні структури (економічні й силові), ніяк не зміг би забезпечити централізованого постачання своїх військ і контроль за ними, – відтак і потреби в його утворенні не виникло. ВЦВРК, як військово-політичний орган, обмежувався загальними директивами повстансько-партизанським силам. На їх виконання впливали не лише об'єктивні обставини, а й бажання чи небажання особового складу та командирів повстансько-партизанських формувань, їх уявлення про військову дисципліну.

Слід наголосити, що до Повстанської армії України входили не всі збройні формування, підконтрольні ВЦВРК (тобто повстанські й партизанські групи, загони, штаби та інші військово-революційні організації), а лише ті з них, які було реорганізовано за зразком регулярних. Такими з моменту виникнення армії до її реорганізації й зміни назви були тільки 1-ша і 2-га дивізії.

Наказів або спеціальних відомостей, які відображали б склад армії та її організацію, немає. Єдина пряма вказівка на те, що вся вона складалася з двох дивізій – у виступі члена ВЦВРК Ю.Л.П'ятакова 19 жовтня 1918 р. на II з'їзді КП(б)У⁵⁵. Із матеріалів наради представників від ВРК України та протоколів з'їзду все ж видно, що незважаючи на наявність у підпорядкуванні ВЦВРК на зайнятій німецькими та австро-угорськими військами території України, у «нейтральній» і прикордонній зонах значної кількості збройних утворень ще з літа 1918 р., повстанська армія вважалася ще не сформованою остаточно, а місце її перебування не збіглося з дислокацією всіх формувань ВЦВРК – це лише «нейтральна зона» і частина прикордонної смуги.

Після видання наказу №6 (про створення дивізій) ніякого вищого військового органу для своїх регулярних збройних формувань – ані військового міністерства, ані головного, ані фронтового, ані хоча б армійського штабу чи якогось польового управління – більшовики України так і не створили. Усі функції управління і командування Повстанською армією України зосереджувалися у Всеукраїнському центральному військово-революційному комітеті, який було утворено Центральним комітетом КП(б)У згідно з резолюцією I з'їзду КП(б)У «Про Народний секретаріат». Члени ВЦВРК обиралися і відкликалися ЦК партії. Функції ВЦВРК і місцевих ВРК визначалися резолюціями I з'їзду КП(б)У «Про поточний момент» і «Про збройне повстання». ВЦВРК було створено для об'єднання і керівництва діяльністю всіх обласних ВРК. Його основне завдання полягало в керівництві повстанською боротьбою в Україні. За своєю суттю ВЦВРК, так само, як і підпорядковані йому обласні, районні та місцеві ВРК, залишався насамперед політичним органом⁵⁶. Це чітко зазначено в резолюціях I з'їзду КП(б)У: «військово-революційні комітети повинні бути організовані як органи повстанської влади на місцях», «у разі перемоги повстання в якому-небудь окремому районі, або на більшій території, військово-революційні комітети оголошують себе тимчасово, до обрання ради, місцевою робітничо-селянською владою» тощо. Суто ж військово-організаційні та військово-бойові функції виводилися поза рамки ВРК: «При центральному, обласних і районних військово-революційних комітетах мають бути створені штаби, яким належить

лише військово-технічне керівництво повстанням»⁵⁷. Військові штаби організовувалися і діяли на правах відділів при ВРК, як це було передбачене «Коротким керівництвом до утворення військово-революційних комітетів», виданим у червні 1918 р. Народним секретаріатом («повстанською дев'яткою») – попередником Всеукраїнського ЦВРК⁵⁸. ВРК на місцях продовжували керуватися «Коротким керівництвом» і після утворення ВЦВРК. Це видно з інструктивних і звітних матеріалів Одеського, Миколаївського та Херсонського ВРК⁵⁹. Функції військових штабів відображені в назвах їх відділів: оперативний, розвідувальний, зв'язку, формувань, постачання.

Всеукраїнський ЦВРК власного військового відділу (штабу), який би виконував усі ті завдання, що й штаби при місцевих ВРК, не створив. Щоправда, у його складі існував оперативний відділ, про який, на жаль, маємо лише одну згадку від серпня 1918 р.⁶⁰ На нараді представників військових штабів 31 липня – 1 серпня 1918 р. у Курську обговорювалося питання про організацію загального (центрального) штабу. Його створенням займався ВЦВРК. За пропозицією А.С.Бубнова, було доручено «центроштабу, представникам ВРК і його оперативному відділу найближчим часом виробити військово-стратегічний план повстання і вказати окремим штабам і місцевим силам ті завдання, які вони у цьому плані повинні здійснювати»⁶¹.

Із виступів А.С.Бубнова на нараді представників від військово-революційних комітетів, яка відбулася 7–8 жовтня в м. Орлі, а також на II з'їзді КП(б)У зрозуміло, що центральний штаб справді було утворено незадовго до Ніжинського (або Серпневого) повстання і переправлено на територію України для безпосереднього керівництва виступом. Однак ніякої реальної роботи штаб не зміг здійснити – виявилось, що селянським повстанням керувати неможливо. А.С.Бубнов констатував: «... ми стали наче відповідальними консультантами, однак працювати не могли. Центральний апарат мовби зник, тільки відділ постачання розгорнувся»⁶². Крім центрального штабу, у серпні 1918 р. ВЦВРК також утворив у прикордонній смузі своє представництво для загального спрямування роботи. Воно фактично одразу ж перетворилося на орган із постачання й загального інструктування повстанських штабів у прикордонній смузі⁶³.

Нарада представників від ВРК 7–8 жовтня 1918 р. в Орлі вирішила поновити діяльність центрального штабу. Це було зафіксовано у двох резолюціях – «Основні завдання військово-революційної роботи» і «З питання про централізацію військово-революційної роботи». Він мав діяти на території України при представництві ВЦВРК та керувати всією військово-революційною роботою. Однак ВЦВРК 13 жовтня своєю постановою скасував більшість рішень наради, у тому числі й про утворення центрального штабу. Очевидно, це зумовлювалося відмовою від організації найближчим часом нових виступів на українській території. Слід зазначити, що оскільки центральний штаб планувалося організувати в Україні, то Повстанська армія України у складі двох дивізій не могла йому підпорядковуватися, не перетнувши кордон і не розв'язавши бойові дії проти німецьких і гетьманських військ. Організувати ж спеціальний військово-оперативний штаб до початку планування війни ані в Україні, ані на території «нейтральної зони» чи РСФРР не мало сенсу, а формуванням і утриманням армії міг займатися (і вже займався) загальнополітичний орган – ВЦВРК.

Утворені згідно з наказом №6 від 22 вересня 1918 р. дві повстанські дивізії підпорядковувалися безпосередньо ВЦВРК. Начальники дивізій і командири полків призначалися Всеукраїнським ЦВРК, решта командирів – начдивами. Комісарів у дивізії було призначено згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1918 р.⁶⁴ Оскільки військового штабу ВЦВРК ані в «нейтральній зоні», ані у прикордонних районах РСФРР не існувало, а слідів діяльності оперативного відділу ВЦВРК у дослідницькій літературі та відомих нам документах не вияв-

лено, є серйозні підстави вважати штаби дивізій по суті військовими штабами ВЦВРК. Вагомим аргументом на користь цього слугує надання Всеукраїнським ЦВРК цим штабам одразу після їх утворення виняткового права формувати військові одиниці у прикордонній смузі та «нейтральній зоні», без збереження цього права за будь-якими органами самого ВЦВРК⁶⁵.

Удосконалювалися органи постачання ВЦВРК. Із моменту свого виникнення він утворив великий і складний апарат обслуговування армії: інтендантські склади, бази, ремонтні майстерні тощо. Лише у прикордонній агентурі, очолюваній А.В.Івановим, налічувалося близько 90 службовців⁶⁶. Постачанням Повстанської армії України відав обліково-розподільчий відділ ВЦВРК. На момент утворення повстанських дивізій обов'язки завідуючого відділом виконував керуючий справами ВЦВРК І.М.Кудрін. 12 жовтня завідувачем відділу почав працювати В.М.Ісакович⁶⁷.

25 вересня розпорядженням ВЦВРК за кожною з дивізій закріплено певні органи постачання: основна база постачання у Брянську (завідувач – Г.Л.Барабаш) з підсобними базами в Зерновому й Унечі мала обслуговувати 1-шу дивізію, а основна база в Курську (завідувач А.В.Іванов) із підсобними базами в Колонтаївці, Беленихінному й на лінії Північно-Донецької залізниці – 2-гу дивізію⁶⁸. Наказом №1 від 12 жовтня 1918 р. по обліково-розподільчому відділу постачання ВЦВРК підсобні бази постачання в Унечі, Почепі й Зерновому було передано у відання начальника постачання 1-ї дивізії, а бази в Беленихінному, Колонтаївці та Льгові – начальника постачання 2-ї дивізії. Надалі обов'язки з улаштування дивізійних баз постачання покладалися на начальників постачання дивізій. У безпосередньому віданні обліково-розподільчого відділу ВЦВРК залишилися відділ «по добуванню» в Москві та основні бази в Курську і Брянську. Грошове постачання Повстанська армія України одержувала через Всеросійський ЦВК. Циркулярними листами керуючого справами ВЦВРК від 6, 7 і 9 жовтня, а також наказами обліково-розподільчого відділу постачання №1 від 12 жовтня і №2 – від 21 жовтня запроваджувалися правильні форми обліку, звітності й передачі матеріальних цінностей⁶⁹.

Можливості ВЦВРК у справі централізованого постачання, як зазначалося, були вкрай обмеженими через загальну слабкість економіки воєнного часу, а також і через малі можливості самого комітету⁷⁰, котрий діяв не на своїй національно-державній території й не мав владних повноважень щодо населення «нейтральної зони» та прикордонних районів, не володів правом обкладати його податками та іншими загальнообов'язковими державними повинностями.

Партійні, радянські та військові органи РСФРР надавали матеріально-технічну підтримку українським радянським військам, очевидно, в децентралізованому порядку. Про це можна судити з непрямих свідчень: загального невизначеного, напівлегального статусу українських формувань, спричиненого умовами Брестського миру; характерної назви структурного підрозділу ВЦВРК – «центральный відділ по добуванню» (перебував у Москві), і, нарешті, зі спогадів ветеранів про саме це «добування» обмундирування, спорядження, зброї⁷¹.

Штаб Орловського військового округу, на території якого дислокувалася 1-ша дивізія, нічим повстанцям не допомагав, незважаючи на те, що мав велику кількість гармат, обмундирування та спорядження⁷². Більше того, якщо у керівництва українських радянських повстанських формувань із центральними державними та політичними (партійними) органами радянської Росії була, за визначенням В.Х.Ауссема, «повна домовленість», то з іншими органами влади – місцевими радянськими й, особливо, військовими часто виникали конфлікти через необізнаність останніх із таємною дипломатією РНК РСФРР та ЦК КП(б)У, що прямо загрожувало зривом умов Брестського миру. Непорозуміння насамперед перешкождали нормальному постачанню дивізій. Зброя та інші вантажі, які

прибували на адресу невідомих місцевим властям військових формувань, часто вилучалися. Частина, витіснені німецькими військами з «нейтральної зони» на територію РСФРР, роззброювалися. Усупереч проханню ВЦВРК «не розпорощувати людей і спорядження», зброя не поверталася, а особовий склад відправлявся вглиб території Росії, де використовувався для формування частин з українців для Східного та інших фронтів⁷³.

Забезпечення продовольством здійснювалося на місці майже цілком за рахунок реквізицій та «закупівель» у населення з видачею квитанцій. Крім того, худобу і хліб розвідзагони відбивали у противника. Завдяки цьому харчування було непоганим – майже фунт м'яса і до двох фунтів хліба щодня. Однак такий спосіб постачання озлобляв місцеве населення, а іноді призводив до жертв⁷⁴. Дошкуляв брак обмундирування та білизни, шинелей майже не було, чобіт не вистачало, багато хто ходив у личаках. 1-ша дивізія зовсім не мала обозів⁷⁵. За свідченням В.Х.Ауссема, досить важливим джерелом існування повстанців були «буржуазні» біженці з радянської Росії в Україну, котрих при переході кордону попросту грабували. Із самочинними реквізиціями командири та «військово-революційні трибунали» боролися нещадно⁷⁶. Вважалося, що грошове утримання повстанська армія одержувала від Всеросійського ЦВК, однак реально платні ніхто не отримував. Якщо від ВЦВРК надходили якісь суми, то вони витрачалися на закупівлю таких потрібних медикаментів⁷⁷.

При дивізіях були організовані служби начальника постачання, які діяли по чотирьох відділах: артилерійському, інженерному, санітарному та інтендантському. Зокрема, начальником постачання 1-ї дивізії став Левін, його помічником і заступником – П.Січка-Маруна, начальником артилерійського відділу – Хилобок. При всіх частинах було запроваджено посади завідуючих зброєю, котрі наглядали за утриманням і справністю озброєння. Зіпсована зброя з 1-ї дивізії відправлялася на ремонт до технічної майстерні на ст.Почеп⁷⁸.

У господарських частинах дивізій і полків запроваджувалися правильні документальний облік, контроль і звітність, підбиралися компетентні, знайомі з веденням господарства посадові особи, контролювалося дотримання встановленого порядку постачання окремих частин і підрозділів, у наказах ставилися конкретні завдання службам постачання⁷⁹.

Проте здійснених заходів щодо централізації постачання виявилось недостатньо, і у ході наступних переформувань дивізій відповідний апарат також знавав реорганізацій. Загальна слабкість тилу Червоної армії в Україні у 1919 р. так і не дозволила налагодити цю справу як належить, тож українські радянські війська не змогли остаточно відмовитися від партизанського «самопостачання».

ВЦВРК займався також політичним забезпеченням підрозділів Повстанської армії України. Спеціальних органів (зокрема, політвідділу) він не створив, а директиви і практичні рекомендації виробляв сам, однак про їх виконання клопотався перед ЦК КП(б)У. Матеріальне забезпечення практичної роботи на перших порах покладалося на обліково-розподільчий відділ постачання. Так, одразу після утворення дивізій, 28 вересня 1918 р. ВЦВРК запропонував завідуючим основними базами постачання подбати про забезпечення повстанської армії літературою і газетами, уклавши відповідну угоду з місцевими представництвами видавництва Всеросійського ЦВК. Брянській базі доручалося постачання літературою району 1-ї дивізії, Курській – 2-ї⁸⁰.

Скликана ВЦВРК 7–8 жовтня 1918 р. в Орлі нарада представників від ВРК у резолюції «Із питання культурно-просвітницької роботи серед Повстанської армії радянської України» ухвалила просити ЦК КП(б)У утворити військовий культурно-просвітницький відділ при ЦК, який мав керувати всією культпросвітницькою роботою у військах, зокрема, розподіляти працівників по диві-

зіях, утворювати при полках бібліотеки і клуби, одержувати й розподіляти літературу, організувати комісарську мережу у полках, батальйонах і ротах. ВЦВРК і дивізійним штабам, згідно з резолюцією наради, слід було утворити спеціальні агітаційно-просвітницькі відділи, які мали працювати під загальним керівництвом військового культурно-просвітницького відділу при ЦК КП(б)У⁸¹. По суті, намічався орган, який у РСФРР діяв із квітня 1919 р. – спочатку як політичний відділ Реввійськради Республіки, а з 15 травня 1919 р. як її політичне управління на правах військового відділу ЦК РКП(б). Орган, який мав виникнути при ВЦВРК, відповідав би політвідділу армії, а агітаційно-просвітницькі відділи українських повстанських дивізій – політвідділам дивізій у РСЧА (політвідділи існували у збройних силах радянської Росії із середини 1918 р.)⁸². Ця резолюція орловської наради була схвалена 13 жовтня Всеукраїнським ЦВРК, який постановив негайно вжити практичних заходів для її здійснення⁸³.

Тоді ж ВЦВРК затвердив 4-й пункт резолюції наради «З питання про революційну дисципліну серед повстанських армій», де пропонувалося утворити полкові та дивізійні революційні трибунали⁸⁴. Про організацію трибуналу при ВЦВРК не йшлося.

Незабаром після організації повстанських дивізій ВЦВРК розгорнув у Курську тижневі курси для підготовки командного складу з прапорщиків і унтер-офіцерів старої армії⁸⁵. Про інші факти організації та керівництва військовою освітою з боку ВЦВРК невідомо.

Таким чином, організаційна структура Повстанської армії України, яка складалася лише з двох дивізій, була спрощеною, незавершеною. Власного польового управління (командування, штабу, політичного відділу, трибуналу, розвідувальної, контррозвідувальної та інших служб) вона не мала. Фактично армію очолював ВЦВРК, однак за своїми завданнями та характеристиками він залишався загальнополітичним органом і виконував лише окремі функції з керівництва та організації забезпечення армії – зокрема військово-адміністративну (визначення штатів і структури з'єднань та частин), постачання й політичного забезпечення. Військово-оперативною діяльністю, бойовим забезпеченням, військовими перевезеннями та іншими питаннями ВЦВРК не займався. Уся військово-оперативна діяльність, – на той час, щоправда, дуже незначна, – зосереджувалася у штабах дивізій, які, натомість, були переважані невластивою для них роботою з комплектування особовим складом і постачання (а точніше – самопостачання). Із тексту наказу ВЦВРК №6 від 22 вересня видно, що на момент його видання дивізії перебували у стадії формування. Оскільки армія не мала свого польового управління, а єдиними штабами були штаби 1-ї й 2-ї дивізій, то саме вони і займалися завершенням організаційної роботи. Своім розпорядженням від 25 вересня виняткове право здійснювати формування підрозділів ВЦВРК надав дивізійним штабам, заборонивши займатися цим своїм прикордонним агентам, відділам і базам постачання. Робота з формування могла вестися лише за дозволом ВЦВРК, і тільки поза межами тих територій, де вона була доручена штабам повстанських дивізій, а саме: у напрямі Сурж – Унеча – Зернове – Глухів і вглиб до лінії Хутір Михайлівський – Ямпіль – Шостка – Новгород-Сіверський (1-ша дивізія); у напрямі Рильськ – Суджа – Беленихине – Белгород – Куп'янськ (2-га дивізія)⁸⁶.

Згідно з наказом №6, кожна дивізія мала складатися з чотирьох полків, кожен полк – із трьох батальйонів, кожен батальйон – із трьох рот по три взводи, а взвод мав три відділення по 12 осіб. Таким чином, у полку мало налічуватися 1080 багнетів. При кожному полку передбачався трисотенний ескадрон (по сотні на батальйон); за кількістю (чотири ескадрони, або 12 сотень) при кожній дивізії по суті створювався кавалерійський полк, однак організаційно ці полки

оформилися дещо пізніше. Кожному полку придавалося по 4-гарматній батареї (у кожній – два взводи по дві гармати), а також по дві кулеметні команди (одна – з 12-ти кулеметів «Максим», встановлюваних на возах, і друга – з 8-ми кулеметів «Кольт», які перевозилися в кінних в'юках). Передбачалися також телефонна, мотоциклетна, самокатна (велосипедна) команди та обозні частини.

Начальником 1-ї дивізії було призначено М.Г.Кропив'янського. Згідно з наказом №6, до її складу спочатку ввійшли всі частини, сформовані на той момент з реорганізованих за регулярним зразком партизансько-повстанських загонів і груп: 1-й полк червоного козацтва (командир В.М.Примаков), 2-й Таращанський полк (В.С.Баляс), 3-й Богунський полк, формування якого ще тривало і завершилося 24 вересня (М.О.Щорс), полк під командуванням Я.А.Киселя (в наказі йому присвоєно №4). Як район формування 1-ї повстанської дивізії відводилася ділянка «нейтральної зони» Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Івот – Зернове – Глухів⁸⁷. Штаб дивізії спочатку перебував у Зерновому, згодом передислокувався у с.Погар, потім, у зв'язку із запланованим наступом уздовж залізниці на Гомель, уся дивізія зосередилася в район Унечі, а штаб перемістився у с.Посудичі⁸⁸. Готовність і боєздатність цього з'єднання відзначалася на II з'їзді КП(б)У А.В.Івановим, Ю.Л.П'ятаковим і А.С.Бубновим⁸⁹.

В останній декаді жовтня 1918 р. штаб 1-ї дивізії у с.Посудичі відвідала комісія II з'їзду КП(б)У, котра розслідувала так званий «стародубський інцидент» – несанкціонований напад повстанців на зайнятий німецьким гарнізоном Стародуб. Вона не обстежувала з'єднання, однак доповідь комісії на пленумі ЦК КП(б)У 24 жовтня містить важливі оцінки⁹⁰. Майже одночасно – 25 жовтня – свою доповідню записку подав по інстанції консультант оперативного відділу наркомату військових справ РСФРР І.Д.Моденов. Він інспектував обидва українські радянські з'єднання, однак детально описав стан лише 1-ї дивізії. Його висновки і рекомендації стосувалися обох дивізій⁹¹.

У другій половині жовтня в 1-й дивізії налічувалося понад 7 тис. багнетів і шабель, а саме 6700 піхотинців, чотири з половиною кінних сотні, 14 гармат; у кожному з полків числилося кулеметів «Максим» від 10 до 18, «Кольт» – 5–6, «Льюїс» – 20–30⁹². Таким чином, бойовий елемент значно перевищував намічену наказом №6 чисельність (бл. 5500 багнетів і шабель). Кулеметів, особливо ручних, також було набагато більше штатної кількості, однак зважаючи на надлишок особового складу їх усе ж було замало. Гармат до штатної чисельності не вистачало всього двох – у Богунському полку. Кавалерії бракувало вісім із половиною сотень.

Організаційна структура і склад 1-ї дивізії не відповідали наказу №6. Насамперед, у ній було утворено нові організаційні одиниці – бригади: 1-ша бригада червоного козацтва (командир В.М.Примаков) – у складі 1-го і 2-го полків червоного козацтва створена наказом по дивізії №5 від 2 жовтня; 2-га (командир М.О.Щорс) – у складі 3-го Богунського і 2-го Таращанського полків – наказом по дивізії №6 від 4 жовтня⁹³. Однак штаби бригад при цьому не створювалися, функції комбригів за сумісництвом виконували командири полків Примаков і Щорс. На кінець жовтня в дивізії не значився 4-й полк Я.А.Киселя, натомість 1-й полк червоного козацтва розгорнувся у два полки; новоутворений полк не одержав четвертого номера, а став називатися 2-м полком червоного козацтва⁹⁴, Таращанський і Богунський полки поки що зберігали визначені їм наказом №6 відповідно 2-й і 3-й номери. Дещо пізніше 2-й полк червоного козацтва перейменували на 3-й Новгород-Сіверський, очолив його Т.В.Черняк. Полк Я.А.Киселя під шостим номером і 1-й полк червоного козацтва з листопада 1918 р. належали до 2-ї повстанської дивізії. Крім 2-го полку червоного козацтва, у 1-й дивізії були й інші нештатні формування: при її штабі існували команди охорони загальною чисельністю бл. 700 осіб. Із них планувалося ор-

ганізувати 5-й полк, і, як ударний, утримувати в резерві начдива. У грудні 1918 р. ці команди було зведено в Ніжинську роту, згодом – розгорнуто в батальйон, а на початку січня 1919 р. – у 4-й Ніжинський полк⁹⁵. Усі полки мали допоміжні команди: саперні, зв'язку та ін. Проте обозів дивізія не мала зовсім – усі перевезення здійснювалися на обивательських підводах.

Штаб дивізії з полками підтримував телефонний зв'язок. В окремих полках було прокладено телефонні лінії до місць дислокації батальйонів. Зв'язок із ВЦВРК начдив підтримував за допомогою пошти (телеграфне сполучення через Погар лише планувалося налагодити). Слабкою ланкою була медико-санітарна частина. Через відсутність кваліфікованого медичного персоналу хворих і поранених лікували власні фельдшери, однак і їх не вистачало. Виборності командирів, характерної для партизанських формувань, у 1-й дивізії не було. Також ще не було й комісарів, принаймні на момент інспекції І.Д.Моденова⁹⁶.

1-ша дивізія майже цілком складалася з українців за походженням або місцем народження – місцевих селян «нейтральної зони» та прикордонної смуги, а також перебіжчиків із зайнятої німецько-австро-угорськими військами території України. Захоплений повстанцями у вересні 1918 р. службовець канцелярії новгород-сіверського повітового військового начальника (місто перебувало у смузі 1-ї дивізії), після втечі з «нейтральної зони» засвідчив: «У більшості випадків партизанські загони складаються з українських більшовиків – вихідців з Київської, Полтавської і Чернігівської губерній, але є й місцеві задеснянці»⁹⁷. Консультант оперативного відділу наркомвійськсправ РСФРР зазначав, що в обстеженій ним дивізії «підбір людей хороший і бойовий, винятково з українців Чернігівської та Курської губерній», а також, що «поповнення дивізії людьми здійснюється з місцевих селян і селян, що перебігають з України, чисельність яких чимала»⁹⁸. В.О.Антонов-Овсієнко на початку грудня 1918 р. спеціально наголошував, що частини 1-ї дивізії організовані з чернігівців⁹⁹. Навіть у середині лютого 1919 р., після вступу цього з'єднання в Київ, його комісар В.М.Ісакович зазначав: «... широкі маси Української радянської армії укомплектовані головним чином з селян Чернігівської губ. Представників міського пролетаріату поки мало серед нас»¹⁰⁰.

Національний склад 1-ї й 2-ї дивізії до середини 1919 р., коли припинив існування Український фронт, мало змінився, оскільки до цього часу вони діяли лише на території України і комплектувалися самостійно, за рахунок місцевих повстанських загонів, практично не одержуючи поповнень у централізованому порядку через наркомат військових справ УСРР. Лише наплив робітників із зайнятих Харкова, Києва та деяких інших промислових центрів додав певну кількість етнічних росіян. У командах і діловодстві дивізії використовувалася російська, а в полку червоного козацтва панувала українська мова.

Соціальний склад Повстанської армії України мав свої особливості. Вона формувалася головним чином із селян, що становили основну масу повстанців проти німецьких та австро-угорських військ і режиму гетьмана П.П.Скоропадського. Міські робітники мали обмежені можливості для участі в повстанському русі, відповідно мало хто з них вийшов до «нейтральної зони»¹⁰¹. Більше того, найбільш рішучі та самовіддані кадри робітничого класу України пішли до Червоної армії ще в березні – квітні 1918 р. у ході відступу під тиском австро-угорських та німецьких військ і діяли у складі 10-ї армії на Царицинському фронті. Так, Й.В.Сталін на жовтневому (1918 р.) пленумі ЦК КП(б)У констатував: «На Південному фронті з боку Донецького басейну є не менше 50 000 українських шахтарів у наших червоних військах. Це краща частина армії»¹⁰². Відсутність потужного робітничого ядра ускладнювала роботу ЦК КП(б)У і ВЦВРК зі створення радянської армії України. Слід зазначити, що в РСФРР формування регулярної Червоної армії розпочалося саме з призову робітників¹⁰³.

У 1918 р. селянство України йшло за більшовиками головним чином тому, що комуністи найбільш послідовно виступили проти окупантів. Це підкреслював В.І.Ленін: «Завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»¹⁰⁴. Окупація затримала втілення в Україні у життя положень ленінського «Декрету про землю» й, відповідно, політичне розмежування селянства, яке на боротьбу з німцями та реставраторським режимом гетьманату піднялося разом – і бідніші, і заможні елементи. Тому основу дивізій Повстанської армії України склали повстанці, які мали різне соціальне походження, устремління та, як наслідок, – різні кінцеві політичні цілі. У подальшому це відчутно позначилося на боєздатності окремих частин і підрозділів, хоча більшовики добре розуміли ситуацію, що склалася, і враховували її у своїй військово-організаційній роботі. Одним із головних засобів політичного розмежування селянства в умовах 1918 р. «ліві», які переважали в керівництві ЦК КП(б)У між I і II з'їздами партії, вважали безперервне ведення бойових дій проти німецьких та австро-угорських військ¹⁰⁵.

Так само, як і Червона армія РСФРР, збройні сили більшовиків України почали будуватися за добровільним принципом. Однак на час виходу наказу ВЦВРК №6 армія радянської Росії вже комплектувалася на основі обов'язкової військової повинності. Керівництво ВЦВРК і ЦК КП(б)У поза всяким сумнівом розуміло переваги такого принципу військового будівництва, однак не могло скористатися досвідом РСФРР, оскільки центральні українські радянські органи перебували, по суті, в еміграції, і на території Росії ніяких владних повноважень не мали. Комплектування на добровільних засадах сприяло насиченню повстанської армії найбільш самовідданими людьми, а також оберталосся плінністю особового складу. Траплялися випадки, коли зараховані в полк через кілька днів зникали. На чисельності частин це не позначалося, однак деморалізувало особовий склад. Крім того, зниклі забирали з собою обмундирування, якого й так було обмаль. Зрештою було вирішено запровадити додаткові правила прийому нових людей – від них почали вимагати підписку про зобов'язання добровільно прослужити в полку не менше шести місяців. Цю підписку червоноармійці називали присягою¹⁰⁶. Основну масу бійців становила молодь 17–18 років. Це засвідчили у своїх спогадах ветерани дивізій, це видно також із біографічних даних, де вказано роки народження¹⁰⁷.

Дуже характерною є інформація сучасника, начальника прикордонного пункту гетьманської державної варті на ст.Хутір Михайлівський. У рапорті по інстанції про невдалий напад повстанців, що відбувся 15 вересня, він зазначав: «17-го і 18-го вересня почали прибувати німецькі війська. Навколо Хутора лежать тіла вбитих повстанців, більшою частиною юнаки віком від 16 до 20 літ в подраному одязі, всі вони мають вигляд покидьків села»¹⁰⁸. Повстанці у цьому бою діяли вже не загонами, а трьома організованими ротами. До них входила молодь із тих сіл, де В.Н.Боженко займався формуванням бойових одиниць, які незабаром ввійшли до складу 1-ї дивізії – Шатрище, Юринівка та ін.¹⁰⁹ Вік середнього командного складу здебільшого становив 30 років.

Наплив добровольців був настільки значним, що начдив-1 вважав за можливе за два–три тижні (приблизно на середину листопада) сформувати дивізію загальною чисельністю 12–15 тис. осіб. Проте справу гальмувала гостра нестача озброєння та обмундирування. Бракувало командного складу. Командирів відділень, взводів і напіврот дивізія почала готувати на власній базі. 10 жовтня при її штабі в м.Погар намічалосся відкриття інструкторських курсів, які мали діяти до 25 жовтня. Від полків виділялося по 20 чол. – грамотних, дисциплінованих, політично благонадійних. Курсанти мали вивчати розвідувальну справу, топографію, основи тактики та інші військові дисципліни. Курси справді почали діяти, а перший (можливо, уже другий) випуск інструкторів

відбувся 18 листопада (щоправда, 2 чол. не витримали іспитів і повернулися в «первобытное состояние»¹¹⁰). Школа командного складу при дивізії проіснувала до вересня 1919 р., поки її не передали в розпорядження командування 12-ї армії¹¹¹.

Моральний стан особового складу був міцним, здоровим і бойовим. Усі рвалися якнайшвидше визволити Україну від німців і уряду П.П.Скоропадського. Стримувати бійців, особливо з огляду на нестачу командирів, було дуже складно. Комісарів у дивізії не було. Їх призначили тільки після II з'їзду КП(б)У¹¹².

Дисципліна у з'єднанні була зразковою. Накази начальників виконувалися беззаперечно. Покарання за їх порушення визначали або одноосібно командир, або товариський суд – аж до шмагання (рос. «порка») і розстрілу. Цей порядок і спосіб покарання було змінено за рекомендацією наради представників від військово-революційних комітетів, яка відбулася 7–8 жовтня 1918 р. в Орлі – відтепер «рукоприкладство» заборонялося, натомість запроваджувалися трибунали¹¹³. Військово-революційний трибунал при штабі 1-ї дивізії свою першу справу розглянув 25 жовтня, засудивши до розстрілу чотирьох повстанців, які пограбували селянина¹¹⁴.

Як видно з наказів по 1-й дивізії, найважчими злочинами серед повстанців були дезертирство і грабунки місцевого населення (так зване «самопостачання»). Досить поширеними були гра на гроші, безцільна стрілянина, недбале ставлення до справи і майна, зокрема до коней. Із цим велася послідовна боротьба, начдив уживав серйозних заходів – від оголошення доган у наказах до адміністративних і дисциплінарних покарань та розстрілів. Так, наказом по 1-й дивізії №11 від 26 листопада за дезертирство запроваджувався розстріл¹¹⁵. І.Д.Моденов так оцінював стан 1-ї дивізії: «Загалом зразкова дивізія, із гарним підбором ідейних борців, страждає, головним чином, від браку постачання, чим затримується пов'язане з цим швидке поповнення та формування»¹¹⁶.

2-га дивізія дислокувалася південніше 1-ї – у районі м.Льгова, а її штаб розташовувався безпосередньо у місті. Першим начдивом-2 став член ВЦВРК В.Х.Ауссем. Згідно з наказом ВЦВРК №6, 2-й дивізії відводилася ділянка Глухів – Рильськ – Колонтаївка – Беленихине – Куп'янськ¹¹⁷. І.Д.Моденов зазначав: «Умови формування, постачання ті ж, що і в 1-й дивізії»¹¹⁸. Однак стартові умови для 2-ї дивізії були відчутно гіршими. Її формування розпочалося значно пізніше. 1-ша дивізія, як видно з того ж таки наказу №6, була зведена з трьох загалом готових, переформованих за регулярним зразком полків (1-го червоного козацтва, 2-го Таращанського й 4-го), а четвертий формувався з визначених наказом п'яти підрозділів, артбатареї і трьох кінних сотень; усі полки одразу одержали постійних командирів. Що ж до полків 2-ї дивізії, то по кожному з них у наказі №6 зазначено: «формується». При цьому лише для 1-го полку вказано, що він утворюється «з колишнього Глухівського району», для інших трьох джерело формування невідоме. Для 1-го і 2-го полків призначено тільки виконуючих обов'язки командирів – відповідно Карпенка і Шульженка, 3-му й 4-му не названо навіть тимчасових командирів, відтак, зрозуміло, що формувати їх не було кому¹¹⁹. Відставання 2-ї дивізії у формуванні відзначили на II з'їзді КП(б)У її представник А.В.Іванов і секретар ЦК КП(б)У Ю.Л.П'ятаков, майже одночасно це ж констатував І.Д.Моденов: «2-га дивізія більш слабкого складу, однак швидко поповнюється»¹²⁰. На відміну від 1-ї, 2-га дивізія комплектувалася здебільшого вихідцями з Харківщини¹²¹.

Отже протягом місяця з дня видачі наказу на формування 1-ша дивізія набула майже завершеного вигляду. Чисельно вона перевищувала визначений штатний склад, за озброєнням майже цілком відповідала наміченим вимогам, гірше було зі спорядженням, одягом і взуттям. Оформилися бригадні структури. Велася робота із заповнення командирських вакансій. Функціонували орга-

ни матеріально-технічного постачання, трибунал, велася політико-виховна робота. За короткий час з'єднання стало цілком боєздатним. Формування 2-ї дивізії хоча й відставало, оскільки не спиралося на попередню підготовчу роботу, відбувалося цілком успішно, про що свідчать оцінки сучасників, а також подальша (з грудня 1918 р.) успішна бойова діяльність цього з'єднання.

Успіхи у справі формування частин і з'єднань Повстанської армії України пояснюються тісним зв'язком із радикально налаштованим українським селянством, незадоволеним реставраторською політикою уряду гетьмана П.П.Скоропадського й охопленого національно-патріотичним поривом, спрямованим проти німецьких та австро-угорських військ. Особовий склад повстанської армії був тісно пов'язаний з Україною і жив її інтересами. Саме у цьому зв'язку полягала як сила, так і слабкість армії. Її не можна було використати у відриві від України, на інших фронтах, зокрема проти Донської армії генерала П.М.Краснова чи Добровольчої армії генерала А.І.Денікіна – такі спроби загрожували їй неминучим розкладом. Це чудово розумів інспектор наркомвійськсправ РСФРР І.Д.Моденов: «Вести офіційно ці дивізії у число частин радянської республіки – знищити ідею виникнення дивізій із повстанців України. За умови допомоги центру 1-й і 2-й дивізіям повстанців, радянська республіка одержить дві зразкові дивізії ідейних борців, які, у випадку війни з Україною, складуть авангард і своїм швидким наступом забезпечать і розчистять шлях для наступу наших армій вглиб України»¹²².

Це передбачення справдилося в обох частинах. Протягом грудня 1918 р. – першої половини лютого 1919 р. дивізії Повстанської армії України з боями зайняли лівобережжя Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії, закріпилися у Правобережній Україні, розгорнули наступ на Донбас і Південну Україну. Однак перед цим, наприкінці жовтня – у середині листопада, усупереч рекомендаціям І.Д.Моденова й наполяганням «лівих» у ЦК КП(б)У, політичне та військове керівництво РСФРР, а також група «правих» із ЦК КП(б)У спробували передати українські радянські повстанські частини до складу РСЧА і залучити їх на фронті проти білокозаків. Політична боротьба за повстанську армію призвела до кількох відкритих заворушень у ній, крім того, невдоволені повстанці почали масово дезертирувати (часто зі зброєю)¹²³. Якщо ще 20–24 жовтня 1918 р. у 1-й дивізії налічувалося понад 7 тис. чол., то на 1 листопада – уже тільки 2946 чол.¹²⁴ Щоправда, за цей час змінився склад частин з'єднання, а саме вивбув 1-й полк червоного козацтва (1000–1500 чол.), замість якого розгорнувся Ніжинський батальйон (312 чол.). Заміна 4-го полку Я.А.Киселя Новгород-Сіверським полком Т.В.Черняка не могла суттєво вплинути на чисельність особового складу. Таким чином, навіть ураховуючи організоване виведення з 1-ї дивізії 1–1,5 тис. червоних козаків, доводиться констатувати втрату з невідомих причин 3 тис. чол. Оскільки значних боїв у цей час не було, єдиним поясненням залишається дезертирство з політичних мотивів – тобто бажання повстанців битися за свій рідний край і небажання воювати у Росії.

25 жовтня 1918 р., мабуть не маючи згоди ЦК КП(б)У, реввійськрада дислокованої в Орловському військовому окрузі Резервної армії прийняла рішення про включення «української дивізії» (очевидно, ішлося про 1-шу повстанську дивізію) до свого складу. Характерно, що наказ РВР Республіки від 23 жовтня про створення армії цього ще не передбачав¹²⁵. Домовленість між командуванням Резервної армії та представниками ВЦВРК про перепідпорядкування 2-ї дивізії була досягнута 31 жовтня¹²⁶.

Повстанська армія України як збройні сили КП(б)У формально існувала до 9 листопада 1918 р., коли головне командування РСЧА РСФРР директивою №417 затвердило входження обох повстанських дивізій до складу Резервної армії¹²⁷. Однак суто технічно питання передачі військ вимагало часу. До того ж,

ця акція наразилася на опір з боку особового складу українських радянських частин. Між тим різко змінилася політична обстановка: в Німеччині та Австро-Угорщині розпочалися революції, в Україні спалахнуло повстання проти гетьмана. Зважаючи на нові обставини, уряд і вище військове командування РСФРР вирішили утворити нове оперативне з'єднання – групу військ Курського напрямку. Її командувач В.О.Антонов-Овсієнко прийняв українські радянські війська у своє підпорядкування. Таким чином, можна вважати, що фактично Повстанська армія України проіснувала до утворення зазначеної групи військ, тобто до 17 листопада 1918 р. Більше того, зважаючи, що і на перших порах, і надалі, аж до реорганізації та перейменування, група військ складалася і комплектувалася майже винятково з українських повстанців, то реально її формування звелось до простого перейменування Повстанської армії України. 30 листопада, зі створенням Української радянської армії, обидві дивізії ввійшли до її складу, а з 4 січня 1919 р. – до складу Українського фронту, де становили головну ударну силу.

¹ Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960; Склярченко С.М. Борьба трудящихся Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетьманщины в 1918 році. – К., 1960; Тичина В.Є. Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 р. – Х., 1969; Петров В.И. Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 г. – Москва, 1980 та ін.

² Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х., 1962.

³ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3 т. – Т.1, 2. – К., 1967–1968; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977; Гражданская война в СССР: В 2 т. – Москва, 1980–1986 та ін.

⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – Москва, 1987 та ін.

⁵ Божко О.І. Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 308 с.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2, 3.

⁷ Пограничные войска СССР, 1918–1928: Сб. док. и мат. – Москва, 1973. – С.407–408, 885.

⁸ Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. док. и мат. в 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т.1, кн.1. – С.121.

⁹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. – К., 1988 (далі – Первый съезд КП(б)У). – С.32, 52, 68–69.

¹⁰ Див.: Краткое руководство к образованию военно-революционных комитетов. Издание Народного секретариата Украины, июнь 1918 г. // ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.10–17 зв.

¹¹ Первый съезд КП(б)У. – С.29–30.

¹² Там же. – С.122–125.

¹³ Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917–1919 гг.): Сб. док. и мат. – Чернигов, 1957. – С.118–123.

¹⁴ Там же. – С.140.

¹⁵ Там же. – С.143.

¹⁶ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.22–23.

¹⁷ Левенко А.І. Серпневе повстання // Борьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів, 1958. – С.164; Государственный архив Российской Федерации. – Ф.130. – Оп.2. – Д.109. – Л.30–30 а (карта-схема).

¹⁸ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С.9.

- ¹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.387.
- ²⁰ *Ауссем В.* К истории повстанчества ... – С.9.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. – С.7; *Комкор В.М.* Примаков (автобиография) // Военно-исторический журнал. – 1967. – №12. – С.121; Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК в период между I и II съездами КП(б)У // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.133; *Салай І.Г.* Борьба з німецькими окупантами на Новгород-Сіверщині в 1918 році // Борьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – С.224–225.
- ²³ История Украинской ССР: В 10 т. – Т.6. – К., 1984. – С.348.
- ²⁴ Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК ... – С.133, 142; *Ауссем В.* Указ. соч. – С.7; *Примаков В.М.* Борьба за советскую власть на Украине // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. – Москва, 1962. – С.194.
- ²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. – Т.1: 1918–1941. – К., 1976. – С.27–28; *Ауссем В.* Указ. соч. – С.9. Див. також виступи на вересневому (1918 р.) пленумі ЦК КП(б)У Ю.Л.П'ятакова, А.С.Бубнова, М.М.Крестинського, С.В.Косіора: Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК ... – С.131–136, 139–140, 143–144.
- ²⁶ *Петриківський-Петренко С.І.* В «нейтральній зоні» влітку 1918 року // Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С.171; *Ауссем В.* Указ. соч. – С.7–8; *Примаков В.М.* Указ. соч. – С.194; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.305–306.
- ²⁷ Комуністична партія України в резолюціях ... – С.27–28.
- ²⁸ Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК ... – С.133; Первая Червоная. 1917–1929. – Москва, 1931. – С.17.
- ²⁹ *Петриківський-Петренко С.І.* Указ. праця. – С.165–166; *Божко О.І., Молодчикова І.О.* Нові документи ЦДАЖР УРСР про життя і діяльність М.О.Щорса // Архіви України. – 1985. – №5. – С.44.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.4217. – Оп.1. – Спр.286.
- ³¹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344; *Петриківський-Петренко С.І.* Указ. праця. – С.171–172.
- ³² История 130-го Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир, 1928. – С.14.
- ³³ История 131-й Таращанской бригады. – Житомир, 1925. – С.10; *Петриківський-Петренко С.І.* Указ. праця. – С.165; *Коваленко А.А.* Путь повстанцев в Таращанский полк // Нас вдохновляла революция: Воспоминания ветеранов гражданской войны. – К., 1975. – С.78; Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.3740. – Оп.1 (історична довідка до опису); *Барон М.* Нейтральная зона // Первая Червоная. 1917–1929. – С.144.
- ³⁴ *Демченко М.І.* Шестой повстанческий. – Москва, 1964. – С.25–26, 34–41, 44, 59; РГВА. – Ф.3759. – Оп.1 (історична довідка до опису).
- ³⁵ *Петриківський-Петренко С.І.* Указ. праця. – С.172; *Точоний П.І.* Бойовий шлях 4-го радянського Ніжинського полку // Борьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – С.274.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.61. Док. опубл.: Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.16.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.62. Док. опубл.: Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.16–17 (при публікації дату документа опущено).
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.65, 66.
- ³⁹ Там само. – Спр.3. – Арк.24.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.10, 13, 14, 22, 24. Мат. наради опубл.: Протокол совещания представителей от военно-революционных комитетов Украины // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.157–173. Ця публікація дефектна: упорядники зазначили, що резолюцію про «революційну дисципліну» серед повстанської армії в матеріалах наради не знайдено (с.173), однак насправді вона там є і не опублікована, очевидно, через те, що засвідчує рукоприкладство в армії та розстріли повстанців без суду і слідства, за одноосібним наказом начальників (ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.24).
- ⁴¹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991. – С.19, 34, 35, 64, 71, 180, 182.

- ⁴² Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями (ноябрь – декабрь 1918 г.): Сб. док. – Москва, 1970. – С.121–122.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.68–70.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.3. – Арк.27, 33, 36.
- ⁴⁵ Летопись революции. – 1926. – №5(20). – С.16; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.65, 66.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.68–70.
- ⁴⁷ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 10, 26, 27, 36; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.226. – Арк.1–5; Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.17–18; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917–1919 гг.) ... – С.182–184, 185–188, 190–193.
- ⁴⁸ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.34, 35.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.6. – Арк.14.
- ⁵⁰ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.9. – Л.17; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.100.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.7.
- ⁵² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.34, 35; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 10.
- ⁵³ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.488; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.9. – Л.17; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.101, 102.
- ⁵⁴ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.26.
- ⁵⁵ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.64.
- ⁵⁶ Слідом за виданим Народним секретаріатом України у червні 1918 р. «Коротким керівництвом до утворення військово-революційних комітетів» як «органи загальнополітичного керівництва збройною боротьбою» кваліфікував ВРК дослідник Т.Д.Бондар (див.: *Бондар Т.Д.* Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (лютий 1918 – січень 1919 рр.). – К., 1968. – С.165). Щоправда, уже після утворення Повстанської армії України, 21 жовтня 1918 р., II з'їзд КП(б)У в постанові «Про взаємовідносини між військово-революційними і партійними комітетами» визначив ВРК як військово-технічні відділи партійних комітетів (див.: Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.170).
- ⁵⁷ Комуністична партія України в резолюціях ... – С.17–19.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.10–17.
- ⁵⁹ В огне гражданской войны: Сб. док. и мат.: из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединённых сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – ноябрь 1920 гг. – Одесса, 1962. – С.84–87; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.): Док. и мат. – Херсон, 1962. – С.75–77; Победа советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.): Сб. док. и мат. – Херсон, 1957. – С.134–138.
- ⁶⁰ Летопись революции. – 1927. – №1. – С.127.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.4; Летопись революции. – 1927. – №1. – С.164.
- ⁶² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.69–70; Летопись революции. – 1927. – №1. – С.164.
- ⁶³ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.69–70.
- ⁶⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.386.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.61.
- ⁶⁶ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.162.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.62; Спр.3. – Арк.27.
- ⁶⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.62.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.68, 69, 70; Спр.3. – Арк.27, 33, 36; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392.
- ⁷⁰ Див., напр.: РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷¹ Там же; *Коцарь Н.Ю.* Именем революции // Нас вдохновляла революция. – С.20.
- ⁷² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷³ *Ауссел В.* Указ. соч. – С.8, 11–12, 20–21; Пограничные войска СССР. – С.404.

- ⁷⁴ *Ауссем В.* Указ. соч. – С.8; *Коцарь Н.Ю.* Указ. соч. – С.27; *Демченко М.И.* Указ. соч. – С.49; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷⁵ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷⁶ *Ауссем В.* Указ. соч. – С.8; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.13, 24; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.186–187.
- ⁷⁷ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.33; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.190–192.
- ⁷⁹ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.10, 26, 27; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.68–70; Спр.3. – Арк.27, 33; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.183, 190–192.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.64, 67.
- ⁸¹ Там само. – Спр.3. – Арк.24.
- ⁸² Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – Москва, 1987. – С.471.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.24.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.65, 66.
- ⁸⁶ Летопись революции. – 1926. – №5. – С.16.
- ⁸⁷ Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.1, кн.1. – С.343–345.
- ⁸⁸ Там же. – С.344; *Ауссем В.Х.* Указ. соч. – С.10; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165.
- ⁸⁹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.18, 64, 71.
- ⁹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.8–9.
- ⁹¹ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–167.
- ⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.8; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166.
- ⁹³ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 10.
- ⁹⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.191.
- ⁹⁵ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.208, 220.
- ⁹⁶ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.208, 220.
- ⁹⁷ Цит. за: *Склярченко Є.М.* Указ. праця. – С.212.
- ⁹⁸ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–167.
- ⁹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.486.
- ¹⁰⁰ Киевский коммунист. – 1919. – 13 февраля.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.387.
- ¹⁰³ *Кляцкин С.М.* На защите Октября: Организация регулярной армии и милиционное строительство в Советской Республике, 1917–1920. – Москва, 1965. – С.194–200, 319.
- ¹⁰⁴ *Ленін В.І.* Интерв'ю кореспондентові газети «Folkets Dagblad Politiken» 1 липня 1918 р. // *Ленін В.І.* Повне зібрання творів: Т.36. – К., 1973. – С.456.
- ¹⁰⁵ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.47, 65.
- ¹⁰⁶ *Коцарь Н.Ю.* Указ. соч. – С.24–25; *Терещенко Ф.Т.* Перші богунці // Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – С.256.
- ¹⁰⁷ *Терещенко Ф.Т.* Указ. праця. – С.256; Нас вдохновляла революция. – С.223–230; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987.
- ¹⁰⁸ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.348.
- ¹⁰⁹ *Петриківський-Петренко С.І.* Указ. праця. – С.165; *Коваленко А.А.* Путь повстанцев в Таращанский полк // Нас вдохновляла революция. – С.78.
- ¹¹⁰ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 36.

- ¹¹¹ Синьков В.М. З історії підготовки командних кадрів Червоної армії на Україні // Укр. іст. журн. – 1983. – №2. – С.84.
- ¹¹² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.386.
- ¹¹³ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.13, 24.
- ¹¹⁴ Борьба грудящихся Черниговщины за власть советов. – С.186–187.
- ¹¹⁵ Там же. – С.182–188, 190–193; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.10.
- ¹¹⁶ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹¹⁷ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344; Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.11, 16.
- ¹¹⁸ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹¹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344.
- ¹²⁰ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.18, 64; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹²¹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.487.
- ¹²² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.167.
- ¹²³ Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.10; Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – №2. – С.76–77.
- ¹²⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Л.8; Новые документы о Щорсе // Материалы по истории СССР. – [Т.]І: Документы по истории советского общества. – Москва, 1956. – С.128.
- ¹²⁵ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.388; Директивы Главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. – Москва, 1969. – С.194–195.
- ¹²⁶ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392.
- ¹²⁷ Директивы Главного командования Красной армии ... – С.195–196.

The article is devoted to set up under the leadership of the Ukrainian Bolshevik Central Military Revolutionary Committee of the Insurgent Ukrainian Army in the 1 st and 2 nd rebel divisions. The problems of creation, organization, structure, supply of military connection.

О.Л.Рябченко*

СТУДЕНТСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПОШУКАХ «ПРОЛЕТАРСЬКОЇ» ІДЕНТИЧНОСТІ (1920-ті рр.)

У статті на основі широкого кола архівних джерел та різноманітних документів аналізуються шляхи конструювання студентами України «пролетарської» ідентичності, оскільки соціальне маскування було необхідною умовою отримання освіти молоддю, котра не мала робітничо-селянського походження.

Студентство як самостійний сюжет для дослідження до цього часу займає незначне місце в українській історіографії. Його історія традиційно вписувалася у більш загальні теми – становлення й розвиток нової системи освіти в Україні, формування інтелігенції, ювенальну історію тощо¹. Особливу увагу дослідників в основному викликало студентство «пролетарське», під котрим розумілися вихідці з робітників і селян. Про інші його категорії не йдеться навіть в останніх дослідженнях². Повсякденне буття молоді, у тому числі й студентства, в стінах професійної школи сьогодні активно вивчається російськими дослідниками³. Взагалі у зарубіжній історіографії різні аспекти життя вищої школи, де йо-

* Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії й культурології Харківської національної академії міського господарства.

му виділяється значне місце, показані набагато ширше та багатогранніше, ніж у вітчизняній⁴.

Зміни, що відбувалися в Україні протягом трьох років національно-визвольної боротьби, були хоч і короткотерміновими, але настільки масштабними й насиченими різноманітними подіями, що не залишали місця звичній пасивності більшості, у душах якої, за словами одного зі студентів – боролися масовий обиватель із сумлінням⁵. Тому на вузівських лавах залишилася незначна чисельність молоді. Наприклад, у Києві в 1920 р., замість 18–20 тис. студентів, що значилися у списках, «можна було знайти лише 4–5 тисяч»⁶, котрим в умовах нестабільності того часу часто бувало не до відвідування занять. Студентство не було монолітним як у соціальному, так і в політичному відношенні; далеко не однотипними були й стратегії поведінки окремих його груп тих років – співучасників, свідків та невільних заручників великих драм і повсякденних буднів.

Кожна молода людина 1920-х рр. мала свій шлях до вищої школи, особисту стратегію, життєві плани й мрії. Багато з них у майбутньому стали новою елітою. Тому зрозуміти психологію та образ життя студентів тих років означає суттєво наблизитися до розуміння ментальних особливостей радянської епохи.

Документи дозволяють на конкретних прикладах окреслити основні контури «доріг і роздоріжж» тих молодих людей, котрим випало навчатися в «переломний період», визначити їхні позиції й сприйняття подій 1917–1920 рр. Не все «старе студентство» відправилося у складі армій УНР чи білої в еміграцію, не все було розстріляне та заарештоване під час «червоного або білого терору». Частина його, як уже відмічалось вище, залишилася на вузівській лаві у дні бойових змагань, а частина повернулася до неї, впливаючи на формування вже нового студентства України, котре почало визначати себе як «пролетарське».

Розпочалася нова епоха в його житті. Нестабільність офіційної освітньої політики протягом 1920-х рр., повсякденна присутність і вплив державних інтересів та їх представників на ситуацію, що складалася у вищій школі, зумовили необхідність не лише вибору життєвої стратегії, а й пошуку шляхів адаптації всіх категорій молоді до нових вимог. Як відомо, владою було поставлено досить жорсткі вимоги до соціального складу студентства і сплановано ряд заходів, втілення котрих у життя мало привести до зростання в його рядах кількості вихідців із робітників та селян у ВНЗ (вищих навчальних закладах)⁷. Державою був створений образ «нового» студента, який, перетворившись на кліше, випереджав реальність, впливаючи на конструювання нової соціальної ідентичності.

Основною метою даного дослідження є аналіз стратегій поведінки, котрі використовувала молодь для того, щоб відповідати такому образу й тим самим мати можливість отримати вищу освіту і більш-менш вдало інтегруватися в радянське суспільство. Також робиться спроба визначення гарантій, які дозволяли їй пристосуватися до нових умов та закінчити навчання. Ці гарантії не були відомі нікому, й ніхто їх не визначав зверху: вони конструювалися самими студентами відповідно до зигзагів державної освітньої політики, оскільки протягом 1920-х рр. їх середовище постійно характеризувалося як «дрібнобуржуазне».

Відповідно до основних вимог єдиного можливим студентом у радянській державі міг бути лише пролетар. Необхідність застосування цієї категорії до своєї біографії не залежала ні від самоусвідомлення індивіда, ні від його попереднього статусу. Це скоріше визначалося спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі та конкретною ситуацією, котра вимагала забувати своє походження. Як відмічають дослідники, протягом 1920-х рр. поняття «пролетар» залишалося вигідно невизначеним⁸. Досить важко сказати, що означало ним бути і залишатися: походити з робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника». Тож молодь миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарська ідентичність конструювалася різними шляхами.

Робітничо-селянське походження стало однією з гарантій отримання освіти, хоча й воно не завжди допомагало закінчити ВНЗ. Анкети, котрі заповнювали студенти при вступі до вищого навчального закладу, свідчать, що робітниками вони вважалися не лише за фактом народження у пролетарській сім'ї. Необхідний для вступу робітничий стаж можна було отримати, попрацювавши рік – два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мало підтвердити відрядження, яке видавалося комсомольськими, партійними чи профспілковими організаціями. Досить часто користувалися мішаними критеріями – походженням та стажем. Їх невизначеність допускала певну гнучкість: «пролетарськими» студенти залишалися до першої чистки, перереєстрації чи соціально-академічної перевірки.

Незважаючи на те, що до соціального складу їх ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до ВНЗ. У житті радянських громадян велику роль відігравала анкета. Запитань у ній була солідна кількість, і вони будувалися так, щоб молодь змогла довести відданість радянській владі. Самою важливою в ті часи вважалася позиція «Ваше соціальне походження», але лише у наступному десятилітті поруч із нею в дужках з'являться три уточнюючі слова – «колишній стан батьків». Тому, як згадував тодішній студент С.М.Голицин, молодь без вагань відповідала: «Батько – службовець, мати – домогосподарка»⁹. Особисту історію потрібно було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, а й життя людини, бо дискредитуючий епізод був присутнім у біографії майже кожного. В лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич – емігрант чи «буржуй», куркуль чи депортований, соціально небезпечний чи нетрудовий елемент – тобто такий, про кого непотрібно було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху.

Анкетні документи досить часто легко та без особливих докорів сумління підроблялися, й до навчальних закладів нерідко вступали діти з так званих «соціально ворожих» родин. Зокрема у графі «соціальне походження», де зазначалася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, котрі не розкривали суті питання, а нерідко також брехливі: «батьки – службовці, померли», «зв'язку з батьком не маю» або, наприклад, студентка Київського ІНО (Інституту народної освіти) О.Д.Кучеревська в своїй анкеті написала: «Вільна професія, столярює і працює на городі» у той час, коли батько її був священиком¹⁰. «В цілому всі ми були «пролетарське студентство», – відмічала Д.Гуменна, – але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, неможливі, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався»¹¹.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність та влаштувати своє життя спонукала багатьох отримувати фальшиві документи. Колишній студент М.Москвін у своїх спогадах відверто написав, що, «поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження й інше... При вступі до Харківського технологічного інституту моя біографія була завірена численними органами влади та була підкріплена цілком справжніми документами: батько – робітник залізниці, інвалід, пенсіонер; я сам працював у столяра шість років, далі семирічки ніде не навчався, знання отримав самотужки»¹². Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у ВНЗ довідки можна було дістати по знайомству чи за хабар¹³.

Така практика соціального маскуванню була розповсюдженою і розпочалася після запровадження політики пролетаризації. Але відразу ж почалися й викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу

надійшов лист від заступника голови Марковського сільського КНС, у котрому повідомлялося, що направлений на навчання до робфаку Харківського сільсько-господарського інституту за відрядженням повітового комітету незаможних селян Ф.Садовий «членом комнезаму не являється і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у «вільному козацтві», що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський ВНЗ»¹⁴. Документи ж Ф.Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом. Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади. Таких комуністів називали у ті часи «ручними». В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників із проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як, наприклад: «Т.Касьян. Посилаю тобі т. Харченка... про котрого я говорив. Спрямуй його куди слід, наділивши відповідними шпаргалами...»¹⁵. Представники влади цинічно самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до вищих навчальних закладів, називаючи відрядження радянських організацій «шпаргалами». У результаті, як і багато інших молодих людей, Д.Харченко, отримавши необхідну посвідку для вступу в Київський ІНО, став його студентом у 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не стільки від успіхів у навчанні та громадянської позиції, скільки від того, викриють чи ні його справжнє походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В.Бобовича виключили за те, що вступив «по фальшивим документам, котрі видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом¹⁶. Слід відмітити, що досить часто документи, які засвідчували «потрібне» соціальне походження, видавали комуністи й комсомольці на місцях, які добре знали реальний стан справ. І не в кожному разі за це давали хабара. Інколи все робилося зі співчуття до людини, доля котрої залежала від такої довідки. Тим більше, коли вона багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи у радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П.Ф.Голуб на комісії відмічав, що у місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього й про походження його батьків та що «документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували, і вони змушені були екстерном закінчувати виші»¹⁷. Письменниця Д.Гуменна також згадувала, що вона мала посвідку члена КНС: «Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника»¹⁸. Але щороку перед кожною чисткою у Київському інституті народної освіти їй «приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [Посвідки] мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА*»¹⁹.

Довідки різноманітних організацій, котрі засвідчували потрібне походження та лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як відмічав А.Ю.Рожков, вони були рівнозначними поняттю «путівка в життя» й означали поворотний момент у біографії молодої людини, що відкривало для неї шлях до кар'єри радянського спеціаліста²⁰. Тому молодь чи її батьки намагалися дістати довідки, не задумуючись про можливі наслідки, бо кожний, хто мав якесь відношення до «чужого класу», в будь-який момент міг бути позбавлений усього досягнутого у житті, навіть ціною неймовірних зусиль чи відмови від батьків, що стало звич-

* АРА – від англ. «American Relief Administration», Американська адміністрація допомоги (1919–1923 рр.) – американська благодійна організація, створена з метою надання допомоги європейським країнам, які постраждали у Першій світовій війні – О.Р.

ним явищем. Газети постійно друкували оголошення про це, що зовсім не свідчило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували в підтримці контактів із батьками. Багато відряджень до навчальних закладів було видано червоноармійцям, походження котрих ніхто не з'ясував. Частина студентів приходила до інститутів через виробництво, пропрацювавши на заводах чи фабриках пару років і отримавши необхідний «стаж» та новий соціальний статус – службовця чи робітника – і разом із ним відрядження на навчання, в тому числі й на робітфак. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку – особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: «Стежити пильно, щоб попадали туди виключно робітники і селяни з великим виробничим та громадським стажем»²¹. У січні 1929 р. розгорілася ціла дискусія стосовно студентки 4-го курсу робітфаку Харківського ІНО Г. Михайловської, яку було виключено за «приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського стажу»²². Вона, дійсно, приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі й членство матері у КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. В грудні 1928 р. до правління Харківського інституту народної освіти прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що «Михайловська Ганна Антонівна – дочка дяка – і що батько її втік з білими»²³. Декан робітфаку Г. Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу роботи. Центральна ж комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті, справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: «Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. у правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити»²⁴. Чи не іронія долі, що саме через робітничі факультети, незважаючи на вказівки Наркомату освіти про перевірку окружними контрольними комісіями всіх відряджених у вищі навчальні заклади, нащадки «соціально ворожих» класів могли туди легко потрапити! Так і з'являлися в статистиці необхідні цифри, які засвідчували «робітничо-селянське походження» та відсоток пролетаризації вищої школи. Крім того, при наведенні даних щодо пролетаризації ВНЗ, потрібно враховувати той факт, що звіти навчальних закладів не дають реальної статистики, оскільки поняття «соціальний стан» у більшості випадків замінено на поняття «соціальне положення». Населення країни пристосовувало себе до вигідного для нього «класу», перетворюючи біографічну інформацію необхідним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття, запропоноване американською дослідницею Ш. Фітцпатрик²⁵, котра вказує на те, що після 1917 р. представники всіх шарів населення були «приписані» державою до якогось «класу». Приписані до класу, котрий отримав назву «буржуазний» (так звані «колишні люди» – поміщики, чиновники, офіцери царської й білої армії, купці, священики тощо), вимушені були інтегруватися у радянське суспільство в умовах дискримінації. Для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися отримати документи, котрі засвідчували пролетарське чи селянське походження. Особливо великою виявилася серед них кількість так званих «службовців». Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів – вихідців із цієї категорії, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, чисельність їх у вищих навчальних закладах України або залишалася стабільною (в технічних – у 1923/1924 навчальному році останніх було 28,0%, а в 1926/1927 – 29,6%, у сільськогосподарських – відповідно 22,7% і 25,0%), або мала тенденцію до зростання (в медичних інститутах у 1923/1924

їх нараховувалося 54,9%, а в 1926/1927 – 69,3%, у педагогічних – відповідно 28,7% та 46,2%, в мистецьких – 45,4% й 63,1%)²⁶. Але встановити, ким була, насправді, основна маса цих «службовців» у дійсності, нереально. Тому зауваження К.Попова стосовно ступеня пролетаризації ВНЗ («потрібно мати на увазі, що серед цих робітників і селян наявні далеко не справжні пролетарі й далеко не справжні селяни»²⁷) справедливі та разом із різноманітними документами свідчать про те, що реально вихідців із «колишніх» серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися. «Я був студент і хотів учитися, – пригадував Ю.Шевельов. – Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма його катастрофічними наслідками...»²⁸.

Приховування «ворожого» походження розглядалося як тяжкий злочин. В інститутах навіть проводилися спеціальні тижні самовикриття, а тим, хто добровільно розповість про своє минуле, обіцяли можливість продовження навчання. Але у це не дуже вірили, зважаючи на гіркий досвід тих, хто повірив. «Продовжуючи освіту, – писала студентка 5-го курсу Київського медичного інституту, – я весь час переживала про те, що двері школи закриються переді мною, якщо тільки стане відомо про колишні статки. Тому я це замовчувала»²⁹. І це не поодинокі факти! Не враховувати їх при наведенні даних про соціальний склад студентства сьогодні неможливо. Немало «колишніх» було звільнено під час різноманітних чисток. Допомогали в цьому «недріманні очі», котрі засипали різноманітні інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, сотнями листів, бо не могли змиритися з тим, що поруч із ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища – «замасковані вороги», «яких і близько до вузів не треба допускати». Але багатьом, нерідко завдячуючи саме імітуванню «пролетарського» походження, вдалося закінчити вищі школи та більш чи менш вдало інтегруватися до нового суспільства.

Партійні організації вищих навчальних закладів всіма можливими методами намагалися виявити «соціально ворожих» серед студентства й дізнатися про їх політичні уподобання. Із цією метою у студсередовище впроваджувалися спеціальні представники ОДПУ, котрі мали відслідковувати його настрої та передавати відповідним органам інформацію про них. Про це свідчать різноманітні документи. Наприклад, на ім'я голови Полтавського губернського ЧК З лютого 1921 р. під грифом «секретно» надійшло прохання від губернського відділу народної освіти зарахувати у ВНЗ такого представника у зв'язку з тим, що склад «студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і у відношенні виконання декретів і розпоряджень радянської влади потребує в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека»³⁰. Такі представники могли мати навіть «соціально вороже» походження. Наприклад, коли у 1924 р. з Вищого інституту народної освіти в Києві було виключено внаслідок соціально-академічної перевірки М.С.Шелудченка, котрий походив із родини священника, то до губернської комісії із соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом «цілком таємно» від начальника губвідділу ЧК Іванова, в якому повідомлялося, що «Київський відділ ОДПУ просить відновити вищеназваного, оскільки він є секретним співробітником КГОДПУ й залишення його студентом ВІНО необхідне в інтересах роботи»³¹.

Відомий український поет Т.Осьмачка також згадував про таких студентів: «... Ще бувши студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович – відомий український новеліст – О.Р.] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: «Поглянь праворуч...» Дивлюся. Переходить нам шлях навскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці через плече...: «Сек...». Це значить – поміжстудентсь-

кий шпигун ... В нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...»³². Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, котрі у 1924 р. закінчили Полтавський інститут народної освіти й мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього ВНЗ, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників із політичною характеристикою на кожного. Для прикладу наведемо один із таких списків: «1. Вербицька Наталія – з монархічними нахилами, але працююча; 2. Тікщина Елеонора – радянська вчителька – буде; 3. Жигало Сергій – з українськими шовіністичними переконаннями, історію культури та літератури трактує в ідеалістичному висвітленні з примішкою українського націоналізму. Петлюрівський характер. Освіту отримав як «науку для науки»; 4. Литвиненко Володимир – син кустаря. По фаху культурознавець. Дає освітлення історичному процесові ідеалістичне, з додатком шовінізму. Був зв'язаний з УКП. 5. Трохименко Марія – пролетаризована міщанка, ідеологічно і матеріально. Член ленінського гуртка; 6. Романовський Олександр – монархіст, розвинений; 7. Кібкало Марія – не виявилася; 8. Добровольська Ольга – з монархістськими напрямками; 9. Сидорук Сергій – із дворян, розвинений, обережний, нерадянський елемент; 10. Ігнат'єв Євген – за переконаннями елемент, чужий для радянської влади. Трактуює історичний процес в ідеалістичному висвітленні. Син великого куркуля, що в часи військового комунізму втік з села в Полтаву; 11. Хоменко Яків – радянський вчитель; 12. Фінклер Ольга – радянська вчителька; 13. Лісовська Єлизавета – [характеристика відсутня – *О.Р.*]»³³. Із тринадцяти стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Враховуючи, що всі ці студенти вступали до інституту вже після запровадження політики пролетаризації, можна з впевненістю твердити про те, що існувало багато шляхів для вступу до ВНЗ дітям тих категорій населення, котрі були «приписані до класу», що іменувався «буржуазією».

У вищих навчальних закладах протягом 1920-х рр. проводилася систематична робота з метою очищення студентських рядів як від академічно невстигаючих (у той період їх називали «академічним баластом»), так і від «соціально ворожих елементів». Але навіть у політичних звітах можна зустріти твердження, що соціально-академічні перевірки, чистки та перереєстрації не могли дати таких результатів, котрі б змогли змінити «фізіономію складу студентства»³⁴. Факти також вказують на те, що переважна більшість «вчищених», у тому числі й із «соціально ворожим» походженням, близько кількох років оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками й листами, все ж таки добивалася відновлення. Клопоталися за своїх студентів також професори. Так, студентку Київського інституту народної освіти К.І.Сингаєвську було поновлено в правах саме завдяки клопотанню проф. І.І.Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перекриваються її досягненнями в галузі зоології»³⁵. Окремі студенти чи їхні родичі у пошуках правди зверталися навіть до Н.К.Крупської чи до наркома освіти РСФРР А.В. Луначарського. Намагаючись допомогти брату, котрого виключили з інституту, уповноважений Одеського окружного відділу ОДПУ Слин'явко, звернувся до наркома освіти УСРР М.Скрипника: «... Я думаю, що тут, дійсно, влаштовано неподобство. Не кажучи вже про те, що дуже спірне положення, нібито можна вичистити людину, яка переходить на третій курс, тільки тому, що вона назвала свого батька дрібним торговцем, у той час як його[,] можливо[,] треба назвати середнім, не можна ж не взяти до уваги, що з батьком цим зв'язку в студента

нема, що сім'я його комуністична, що брат, котрий допомагає та керує ним у житті[,] видний працівник ОДПУ. Якщо ми будемо бити по таких сім'ях за їх батьків, то це чорт знає що. Я думаю, що Вам треба втрутитися в цю справу...»³⁶. До нас дійшла достатня кількість як аналогічних клопотань, так й інших довідок, наданих студентами до різних інстанцій, котрі дозволяють твердити про поновлення в їх складі переважної більшості виключених, у тому числі також осіб «непролетарського» походження. Тому головне призначення переєстрацій вбачалося не лише у виключенні «соціально ворожих елементів» (виключалися і «пролетарі» з досить добрими показниками успішності), а й в іншому – у психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у ВНЗ, такі заходи змушували не лише покращувати академічну успішність, а і втягуватися в громадську роботу³⁷ чи просто симулювати її, що Ю.Шевельов назвав наукою «нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог»³⁸. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів та виховання єдино вірного світогляду без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентства радянської України закордонні сучасники: «Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеологію вічної покірливості дужчому»³⁹.

Наступним кроком після вступу до вищого навчального закладу мало стати збереження так званої «пролетарської» ідентичності. Одними з головних її критеріїв можна вважати зовнішній вигляд, одяг, мову й громадську активність студентства. Кожна історична епоха намагається «записати закон» часу, символічний соціальний код на тілі людини. Одяг – яскравий вияв запису такого типу⁴⁰. Мистецтвознавці відмічають, що у 1920-ті рр. вбрання виконувало функцію зробити людину непримітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність до нової влади: «Час сформував свій естетичний тип крайньої функціональності та крайнього аскетизму, за котрого все, що нагадувало про минулу, насильно відкинута побутова культура, сприймалося як вороже, ідеологічно чуже»⁴¹. Це було досить принциповим питанням протягом 1920-х рр. У студентському середовищі (що характерно для всіх ВНЗ) в одязі була несамоविता мішанина. У той період до старих студентських лав долучилися значні групи селянської, робітничої, комсомольської і військової молоді, котра своїм одягом внесла різкий дисонанс в усталені студентські уніформи. «Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьонівки з гострим одностороннім, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушницю – вже знов військо «на фронтах революції»⁴², – згадувала свої студентські роки в Київському ІНО Д.Гуменна. Те ж саме знаходимо у спогадах іншого студента цього інституту – М.Шеремета: «Переважали солдатські шинелі, френчі, галіфе. Влітку сорочки з відкритим коміром, толстовки»⁴³. В унісон їм твердять інші – академік І.М.Буланкін, студентські роки якого пройшли у Харківському ІНО⁴⁴, доктор медичних наук, професор О.М.Фуголь, котра була студенткою Харківського медичного інституту. Вона підкреслювала, що деякі жінки тоді також носили шинелі й шкіряні куртки. «Тоді цим навіть франтували, хоч іншого нічого в нас не було, так що франтування це було вимушеним»⁴⁵. Одним словом, одні одягалися так, як могли, іншим доводилося підганяти свій зовнішній вигляд «під пролетаря». Одяг був своєрідним знаком, котрий мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому він належав. Відмінна від інших світських форм модель його мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але в дійсності одяг –

знак – не завжди відповідав їхньому внутрішньому змісту. І робітничо-селянські маси, які приходили на навчання, й представники «колишніх» у переважній своїй більшості не мали пристойного вбрання. Особливо це було характерним для першої половини 1920-х рр. Часто студенти ходили босими до морозів і носили одну й ту ж сорочку без зміни. А коли наставав час її випрати, то ситуація могла виникнути, як у студентські роки в Олександра Копиленка, коли він одного разу, незважаючи на жару, був у шинелі, застебнутій на всі ґудзики. На пропозицію роздягнутися він «... одним махом розстебнув всі ґапlickи на шинелі. Під шинелею, над захисним ґаліфе в товариша нічого не було, самий голий торс ... Гімнастерку ... довелось віддати випрати разом із сорочкою...»⁴⁶. У гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише в дні революційних свят та завжди мати із собою голку, нитку й інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму, дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. «Здається, нічого не відбулося – брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде»⁴⁷. У таких самонасмійках відбивалася страшна правда життя. Деякі через свої злидні соромилися навіть роздягнутися. У своєму листі до наркома освіти України студент першого курсу Київського художнього інституту А.Є.Максимов писав, що шинель свою він соромився скинути навіть серед своїх товаришів, «оскільки обнажив би весь жах бруду та обривків лахміття, про білизну, звичайно, нічого і говорити. ... Побачивши, що я залишився зовсім без штанів, товариш по інституту дав мені свої старі брюки. Так що тепер я майже франт, на людину став схожим»⁴⁸.

Тяжке матеріальне становище, житлова криза, антисанітарія, в котрій доводилося «гризти граніт науки» значній частині пролетарського студентства, та відсутність бажання слідкувати за собою сформували характерну зовнішність цієї категорії молоді⁴⁹. Про це досить часто писалося на сторінках тогочасної періодики, де підкреслювалося, що хоч кожному її представникові й відомі основи гігієни і санітарії, але, «на жаль, ці теоретичні знання в особистому житті студента знаходять дуже мале пристосування»⁵⁰. Звичайно ж, не вся молодь погоджувалася з таким становищем. Можливо, вроджений потяг до охайності заставляв протистояти загалу. У всякому разі знаходилися студенти, котрі виділялися із загальної маси, хоч це було небезпечно, тому що відразу ж таких окреслювали «інтелігентами». Як відомо, до середини 1920-х рр. слова «інтелігенція» та «інтелігенти», хоча й вживалися у відношенні до всіх дореволюційних освічених кіл, котрі працювали на радянську владу, але несли в собі негативні відтінки⁵¹. Так, молодих безпартійних інтелігенток у періодиці величали «барішнями», на відміну від комсомолок, яких називали «дівчатами». «Барішні» і «дівчата» відрізнялися й за зовнішністю. Перші були з довгим волоссям і мали бліде обличчя, а другі – підстрижені та рум'яні⁵². Дітей інтелігентів, котрі, користуючись зв'язками батьків, вступали до вищих навчальних закладів, минаючи класовий набір, називали «жоржиками»⁵³. В середовищі пролетарських студентів із великою зневагою ставилися до того, що з зовнішнього боку нагадувало буржуазне минуле. Тому «баріном» чи «інтелігентом» легко могли обізвати лише за те, що хтось скаже, що плювати «противно й некультурно», або висловить своє негативне ставлення до похабних анекдотів, які розповідалися у колі студентів у темному кутку інститутського коридору⁵⁴. Це був складний, вирішальний екзамен, де «враховувалося все: вміння віртуозно покрити матом, ударити «по сапатці» (обличчю), носити одяг по-пролетарському, відповідно їсти, пити, курити ... Потрібно пізнати, що грубість – не порок, що насилля – благодать, і лише тоді кандидат на вищу освіту стане дійсною частинкою матеріалу, що пролетаризує вузи»⁵⁵. Відповідним мав бути й лексикон

студента: «Розмова пересипалася напівблатними словечками, такими, як «шамовка», «топачь»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном»⁵⁶.

У молодіжному середовищі, як і в періодиці, точилися дискусії стосовно одягу, котрий дозволено носити пролетарському студенту. Багатьом дуже подобався стандартний для того часу одяг, оскільки вони й не мріяли про вишукані наряди, свідомо чи показово їх зневажаючи, бо, за словами Г.Косинки, на лисичку на плечах все ж таки приємно було подивитися⁵⁷. І аромат парфумів дурманив та відволікав від «марксистського напрямку», міг завести за декілька кварталів слідом за собою⁵⁸ у той час, як комсомольський актив вирішував глобальні проблеми, як, наприклад: «... Чи може комсомолец носити галстук і модні в середині 20-х років гостроносі черевики «джіммі» (капелюх рішуче відкидався, про нього не було й мови)⁵⁹. А відомому поету М.Шеремету, котрий у кінці 1920-х рр. навчався в Київському інституті народної освіти, «комсомольський осередок навіть виніс догану за картатий джемпер», придбаний ним за перший гонорар⁶⁰. До краватки, як правило, ставилися презирливо. Стосовно останньої в тогочасній періодиці можна було часто зустріти різного роду «дискусії». Тривалий час її вважали «ознакою буржуазної ідеології», а у середовищі пролетарських студентів, як зазначалося вище, з великою зневагою ставилися до всього, що зовні було схоже на «старе минуле». В одному із дописів зазначалося, що дехто Глазов – колишній донецький шахтар, перейшовши з робітфаку до ВНЗ, придбав собі краватку. Це шокувало його друзів, котрі постійно його діставали: «Скажи, Глазов, для чого ти носиш краватку, це ж буржуазність?»⁶¹. І, незважаючи на те, що до кінця 1920-х рр. негативне ставлення до краватки було майже подоланим, у деяких інститутах усе ще порушувалося питання щодо заборони студентам носити ці предмети гардеробу, а студентам – капелюхи. Наприклад, М.А.Борц було виключено з Харківського музично-драматичного інституту за «дискредитацію культпоходу» через те, що під час поїздки до Золочівського району вона одягла капелюх замість хустки, як було вказано, і відмовлялася їсти з однієї миски з усіма учасниками цієї акції⁶².

Дещо відрізнялися від загальної маси студентів своїм зовнішнім виглядом робітфаківці, на котрих покладалися особливі надії в справі радянзації вищих навчальних закладів. Порівняно з іншими вони забезпечувалися краще, поселялися у більш упорядковані гуртожитки, отримували, хоча й нерегулярно, одяг та талони на харчування. Тому сучасники відмічали, що серед них були чисто й акуратно одягнуті, як на ті часи, студенти. Для них на швейних фабриках замовлялася спеціальна форма – гімнастерка та брюки, відповідно до затвердженого Наркоматом освіти зразка. Такий комплект виготовлявся з чорного або синього сукна і коштував 14 руб. 50 коп. «Гімнастерка повинна бути із стоячим відкладним коміром, двома розрізними кишенями на ґудзику й паском з основного матеріалу з пряжкою; підкладка на манжетах, комірі та кишенях – із чорного нанбука; манжети на двох ґудзиках»⁶³. Таку форму отримували не всі робітфаківці; адже її не вистачало, а жінкам взагалі її навіть не замовляли. Вони й тут зазнавали дискримінації, незважаючи на всі декларації щодо турботи про них⁶⁴. У кращому разі жінкам видавалося сукно для пошиття одягу.

Насторожене сприйняття станово-майнової знаковості костюма у перші роки непу призвело до того, що аскетизм та демократизм в одязі асоціювався з належністю до «трудоих елементів», а модний вишуканий стиль – до минулих верхів суспільства⁶⁵. Тому відійшла в історію спеціальна студентська форма й кашкет, котрий у дожовтневі часи задовго до вступу у вищі школи молодь намагалася придбати, а в пролетарського студента він викликав особливу неприязнь.⁶⁶ У стінах радянського вищого навчального закладу модні речі носити стало небезпечно. В студентів через це могли виникнути проблеми. О.М.Фуголь наводила показовий факт, що на її однокурсницю Шепелеву відразу ж звернули

увагу, коли вона зимою з'явилася в дуже красивій шубі: «Звідки у фельдшеріці із бідняків така шуба? Довелося їй їхати до себе у село і привезти оправдуючий її документ, ... що «КНС командирє на навчання Шепелеву ... на лікаря, а так як у неї не було теплого одягу, то КНС вирішив видати їй із реквізованого одягу якогось купця шубу». Так і ходила вона в купецькій шубі п'ять років»⁶⁷. М.Москвін, котрому двічі доводилося бути членом приймальної комісії, відмічав, що зовнішність відігравала досить важливу роль навіть при вступі до ВНЗ, впливаючи на відповідні рішення: «Чим більше по «пролетарському» Ви виглядаєте, чим грубіша ваша мова та тупіші відповіді, тим більше шансів на те, що Вас допустять гризти граніт науки... Брудна, розстебнута косоворотка, збита на затилок кепка роблять свою справу краще, ніж всякі посвідчення й свідоцтва»⁶⁸. Така поведінка, як правило, викликала систему комплектування вищих навчальних закладів, що віддавала перевагу абітурієнтам пролетарського типу і піддавала дискримінації представників інших соціальних верств населення. Тому зовнішній вигляд та документи, які засвідчували робітничо-селянське походження, механічно ставили абітурієнта у категорію обраних.

Цю істину швидко освоїли представники заможніших верств населення, котрі за допомогою одягу і показово неохайної зовнішності намагалися не виділятися із загальної маси студентства, щоб не привертати до себе зайвої уваги. Ю.Л.Юркевич, згадуючи свої студентські роки в Київському політехнічному інституті, писав, що у молоді протягом 1920-х рр. «тримався стиль підкресленої неохайності в одязі та й у поведінці: це вважалося доказом пролетарського світогляду»⁶⁹. Це не стосувалося дітей непманів, котрі мали право навчатися за досить високу плату. Якщо було чим платити, їх терпіли і навіть давали можливість закінчити ВНЗ. Але не завжди. Їх також виключали навіть з останнього курсу, хоча це й вважалося недоцільним⁷⁰. Це – представники так званої «золотої молоді». Їх було небагато, та й трималися в інституті, як правило, вони окремо. С.Олійник писав, що діти багатих непманів «з'являлися на лекції в бостонах, шовках, при золотих годинниках, у лакованих тувельках. Деяких привозили на заняття фаєтонами власні візники»⁷¹. Взаємовідносини в середині студентської корпорації у вищих навчальних закладах складалися по-різному. В Одеському кооперативному технікумі, наприклад, ставлення «золотої молоді» до «сільських хлопчиків» було добрим, товариським,⁷² а у Київському ІНО «непачі» («аристократи») і «плебей» («селяки») не «бачили» одні одних та не віталися. Міські паничі й панни розмовляли лише російською мовою, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. «Селяки» скрізь і всюди – українською»⁷³.

Інша річ, діти «нетрудового елементу» – священників, офіцерів, різних чиновників старого режиму. Як зазначалося вище, їхня чисельність у ВНЗ була значною, й саме їм потрібно було як поведінкою, так і зовнішнім виглядом постійно доводити або імітувати свою пролетарську сутність, щоб не бути вичищеними під час всіляких перевірок. Одні з них були, дійсно, прихильниками нового режиму й намагалися своєю життєвою позицією, громадською роботою це щоденно доводити. Так, член партії П.С.Конотопська, котра два роки проробила на селі, писала у листі до секретаря ЦК КП(б)У: «Всі кампанії чи то допомоги, чи популяризації питань, скрізь я приймала участь. Викачка податків... нарешті головування в сільраді...». Але вчитися вона не мала права саме через соціальне походження – батьки її були торговцями. «Ну що мені за діло до них: в 1918 р. я їх покинула, зв'язку не маю, нарешті, коли ж ми будемо судити «комуніста», а не його «соціальне походження»... Та невже я повинна боліти тим, що у мене батьки були торговці, а не радуватися тому, що я комуністка, капля великого, сильного?!»⁷⁴. Але, як зазначав М.Москвін, «будь ти тричі революціонером, але якщо ти маєш «минуле», тебе заганяють в тартарари, як тільки це виявиться ... Щоб пам'ятали й інші щоб не забували»⁷⁵. От і доводи-

лося таким студентам щоденно нівелювати свою соціальну диференціацію, використовуючи одяг для соціальної мімікрії. Декому вдаваний «пролетарський» вигляд допомагав без проблем закінчити навчальний заклад. Студентка Харківського медичного інституту В.М.Горохова згадувала, що їхній староста Дінерштейн протягом усіх років навчання «ходив обірваний, а влітку навіть босим, а як тільки закінчив інститут та отримав місце в клініці Харкова, відразу з'явився у франтівському, з голочки, коверкотовому костюмі, галіфе, в хромових шикарних чоботях. У модній тоді шкіряній куртці. Відразу одружився з однокурсницею, котра також перетворилася з Попелюшки в принцесу. Виявилося, що й в одного, і в іншої були досить заможні батьки. А нам залишилося лише широко відкрити очі від здивування»⁷⁶. Подібні стратегії поведінки були характерними для того періоду не лише для вихідців із «колишніх». До мімікрії вдавалися й пролетарські студенти, які могли поповнити свій бюджет достатніми заробітками чи з інших джерел і придбати більш респектабельний одяг, щоб не викликати зайвих розмов стосовно «міщанства» чи «інтелігентності» й не позбутися стипендії та інших пільг. Це протиріччя було підмічене сучасниками тих подій. Наприклад, В.Підмогильний так описував зміни в образі пролетарського студента Степана Радченка: «Це була йому страшенна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одяжі вираз свого обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання»⁷⁷.

З часом пролетарське студентство стало приділяти більше уваги своїй зовнішності. На думку О.Ю.Рожкова, пряма кореляція між типом одягу й соціально-класовою належністю до кінця 1920-х рр. поступово втрачала свою актуальність, на відміну від перших післяреволюційних років, коли різке неприйняття моди вважалось знаком належності до нових соціальних груп⁷⁸. Колишній студент Г.Костюк образно зазначав: «Як Київ після революційних руїн ставав спокійним, тихим, чистеньким, щоденно підметеним і помитим містом, так і студентські лави ставали упорядкованими, самодисциплінованими і спраглими знання»⁷⁹. До кінця 1920-х рр. спроби модно одягатися перестали сприйматися як знак належності до «колишніх людей». Сприяли цьому дискусії на сторінках періодичних видань, виступи радянських лідерів та покращення побутових умов студентства. Тоді ж стали проявлятися й риси особливої, радянської респектабельності⁸⁰. Але індивідуальності в цьому світі моди місця не було. Одноманітність одягу, як і його відсутність, нівелює відмінності між людьми. Вони здаються сірою масою. Бути з усіма та бути як усі – залишалося єдиним способом вижити як у межах вузького студентського бюджету, так і в умовах тогочасної реальності.

Таким чином, єдино можливим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, котра походила з робітничо-селянського середовища чи з верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі й намагалися ототожнювати себе з «пролетаріатом». Цю категорію радянського дискурсу потрібно було пристосувати до своєї біографії, оскільки вона означала нереально існуючу статусну групу, що мала об'єктивні соціальні характеристики та можливість представити себе в тій чи іншій якості. Вихідці із «соціально ворожого» середовища, незважаючи на дискредитаційну політику у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди на своєму шляху, в тому числі й для отримання вищої освіти. Розповсюдженим явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів. Тому у ВНЗ постійно залишалася значна частина цієї категорії молоді. Гарантіями успіху могли стати характерна зовнішність і стиль поведінки – мова, особливо майстерність оволодіння офіційним дискурсом, участь у громадсь-

кому житті, різноманітних політичних кампаніях тощо. Знакова сутність при цьому не завжди відповідала внутрішньому змісту, але вона повинна була постійно демонструвати оточенню саме революційність нового студентства. Від майстерності маневрування часто залежали не лише успішність інтеграції в радянське суспільство, а й саме життя людини.

¹ *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992 та ін.

² *Лаврут О.О.* Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004; *Прилуцький В.І.* Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // Укр. іст. журн. – 2008. – №3. – С.86–101.

³ *Платова Е.* Жизнь студенчества России в переходную эпоху. 1917 – 1927 гг. – Санкт-Петербург, 2001; *Рожков А.* В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – Краснодар, 2002; *Марков А.* Что значит быть студентом. – Москва, 2005 й ін.

⁴ *Fitzpatrick S.* Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921 – 1934. – Cambridge, 1979; *Fitzpatrick S.* Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – 1993. – Vol.65. – №4. – P.745–770 та ін.

⁵ *Антоненко-Давидович Б.* Твори. – Т.2. – К., 1999. – С.437.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.118.

⁷ Див.: *Рябченко О.Л.* Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004. – С.268 й ін.

⁸ *Марков А.* Указ. соч. – С.132.

⁹ *Голицын С.* Записки уцелевшего. – Москва, 2006. – С.420.

¹⁰ ЦДАВО України. – Оп.6. – Спр. 10527. – Арк.360.

¹¹ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – К., 2004 – Кн.1. – С.158.

¹² *Москвин М.* Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. – Париж, 1933. – С.5.

¹³ *Голицын С.* Указ соч. – С.346.

¹⁴ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.161.

¹⁵ Там само. – Арк.204.

¹⁶ ЦДАВО України. – Спр.3535. – Арк.78–81.

¹⁷ Там само. – Оп.9. – Спр.1417. – Арк.89.

¹⁸ *Гуменна Д.* Указ. праця. – С.160.

¹⁹ Там само. – С.176.

²⁰ *Рожков А.* Указ. соч. – С.220.

²¹ ЦДАВО України. – Оп.3. – Спр.1007. – Арк.43.

²² Там само. – Оп.6. – Спр.10527. – Арк.399.

²³ Там само. – Арк.402.

²⁴ Там само. – Арк.404.

²⁵ *Fitzpatrick S.* Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – P.750.

²⁶ Цит. за: *Лаврут О.О.* Указ. праця. – С.54–56. Дод.А. Табл.2,5.

²⁷ *Попов К.* Вопросы подготовки научной смены // Революция и культура. – 1929. – №17. – С.7.

²⁸ *Шевельов Ю. Я.* – мене – мені ... (і доокруги). – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т.1–2. – Т.1. – С.117.

²⁹ ЦДАВО України. – Оп.4. – Спр.711. – Арк.134.

³⁰ ДАПО. – Спр.1. – Арк.221.

³¹ ЦДАВО України. – Спр.710. – Арк.158.

³² *Осьмачка Т.* Мої товариші // Березіль. – 1996. – №3/4. – С.95–134.

³³ ДАПО. – Спр.8. – Арк.161–163.

³⁴ Там само. – Арк.177.

³⁵ ЦДАВО України. – Арк.172.

- ³⁶ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.142. – Оп.1. – Д.481. – Л.9.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Шевельов Ю. Указ. праця. – С.116.
- ³⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.27.
- ⁴⁰ Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – Санкт-Петербург, 2008. – С.15.
- ⁴¹ Кирсанова Р. «Гимнастёрка», «Джимми» и «полпред» // Родина. – 1997. – №11. – С.46, 48.
- ⁴² Гуменна Д. Указ. праця. – С.154
- ⁴³ Шеремет М. З глибин пам'яті. – К., 1977. – С.14.
- ⁴⁴ Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901–1960. – Х., 2004. – С.70.
- ⁴⁵ Доклад О.М.Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923–1928 гг. // Музей історії Харківського медичного університету – С.5.
- ⁴⁶ Смолич Ю. Твори у 8 томах. – Т.7. – К., 1986. – С.625–626.
- ⁴⁷ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов // Студент революції. – 1926. – №2. – С.29.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Оп. 6. – Спр.10520. – Арк.154.
- ⁴⁹ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О.Потебні (1921–1930-ті рр.). – Х., 2000. – С.93–103.
- ⁵⁰ Студент революції. – 1927. – №4. – С.68.
- ⁵¹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–1930-е годы). – Санкт-Петербург, 2006. – С.99.
- ⁵² Нагрузка, кино, базар, девчата // Комсомольская правда. – 1926. – 5 января.
- ⁵³ «Учащиеся» по протекции // Комсомольская правда. – 1928. – 20 октября.
- ⁵⁴ Алтов. О галстук и прочем // Красное студенчество. – 1926. – №1. – С.41–42.
- ⁵⁵ Москвин М. Указ. соч. – С.8.
- ⁵⁶ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... – Москва, 2000. – С.78.
- ⁵⁷ Косинка Г. Гине коняка // Косинка Г. Гармонія. – К., 1988. – С.302.
- ⁵⁸ Жизнь студентки медицинского института г.Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. – С.6.
- ⁵⁹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. – К., 1985. – С.96–97.
- ⁶⁰ Шеремет М. Указ. праця.
- ⁶¹ Алтов. Указ. соч.
- ⁶² ЦДАВО України. – Оп.9. – Спр.1733. – Арк.111–112.
- ⁶³ Там само. – Оп.5. – Спр.973. – Арк.1, 32.
- ⁶⁴ Рябченко О.Л. Проблема рівноправності жінки і еволюція поглядів на сімейно-шлюбні стосунки у 1920-ті роки // Гендерна політика міст: історія і сучасність. – Вип.2. – Х., 2007. – С.150.
- ⁶⁵ Рожков А. Указ. соч. – С.359.
- ⁶⁶ Парфиненко А.Ю., Посохов С.И. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – С.243.
- ⁶⁷ Доклад О.М.Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. – С.6.
- ⁶⁸ Москвин М. Указ. соч. – С.9.
- ⁶⁹ Юркевич Ю. Указ. соч. – С.78.
- ⁷⁰ Рябченко О.Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы). – С.272.
- ⁷¹ Олійник С. Твори: У 3 т. – Т.3. – К., 1968. – С.178.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Гуменна Д. Указ. праця. – С.221.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Оп.4. – Спр.700. – Арк.377.
- ⁷⁵ Москвин М. Указ. соч. – С.13.
- ⁷⁶ Жизнь студентки Медицинского института г.Харькова в 1921–1925 годах... – С.8.
- ⁷⁷ Підмогильний В. Місто. – Х., 2005. – С.112.

⁷⁸ Рожков А. Указ. соч. – С.361.

⁷⁹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987. – С.99.

⁸⁰ Кирсанова Р. Указ. соч. – С.49.

In the article on the basis of a wide range of contemporary records and various documents the ways of constructions of proletarian identity by Ukrainian students are analyzed, as a social disguise was a necessary condition for getting education by the youth who did not have workers' and peasants' origin.

В.М.Андрєєв, Н.М.Чермошенцева*

САУЛ БОРОВИЙ: ЖИТТЯ ЗАРАДИ НАУКИ

Талановитий радянський історик Саул Якович Боровий (1903–1989 рр.) – автор близько 200 робіт з історії та історіографії українського єврейства, за-порозького козацтва, українсько-єврейських стосунків, економічної історії Росії та України, книгознавства і бібліотечної справи, архівістики, пушкіністики, краєзнавства тощо. Багато праць ученого досі не втратили свого наукового значення.

С.Боровий на історіографічному небосхилі ХХ ст. не був «зіркою першої величини». Його відносимо до істориків «другого плану», які у тіні корифеїв скромно та сумлінно працюють на благо науки, поклавши на її вівтар усе своє життя. Утім, обличчя науки визначається не лише її «першими», «знаковими», усім відомими постатями, які перебувають на вищих щаблях у персональній історіографічній ієрархії. Без істориків «другого плану», «зірок другої величини» неможливо досягнути та зрозуміти історіографічний процес у всій його багатомірності і складності¹.

У радянській історіографії дослідник став відомим завдяки своїм історико-економічним студіям. Його ім'я систематично зустрічається у таких академічних виданнях, як «Историография истории СССР»², «Очерки истории исторической науки в СССР»³ та ін., а монографія вченого «Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.)» розглядається як одна з фундаментальних у цій сфері, поряд із працями І.Гіндіна, П.Ляценка, А.Погребинського. На початку 1990-х рр. увагу науковців привернули роботи вченого з історії єврейського народу на території України. У 1991 р. Інститутом історії України НАНУ був опублікований нарис С.Борового, присвячений подіям голокосту в Одесі. У вступній статті до видання С.Кульчицький звернув увагу на цю значну та недосліджену складову наукової біографії історика. Згодом, окрім передмов до видань, почали з'являтися і студії, присвячені життю та творчості вченого. Однією із перших стала стаття Р.Ганеліна, С.Лебедева, Я.Лур'є, А.Тартаковського⁴. Великий внесок в актуалізацію та популяризацію наукової спадщини дослідника зробив його учень і товариш М.Соколянський⁵. Ширше єврейська тематика у творчості історика була розглянута у студіям В.Андрєєва⁶. Поступово ім'я дослідника повертається в академічну науку. Так, його прізвище внесене до Російської єврейської енциклопедії⁷ та бібліографічного довідника «Українські історики ХХ ст.»⁸. Останнім часом праці С.Борового все частіше використовуються сучасними істориками. Проте поки що не існує жодного комплексного

* Андрєєв Віталій Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету; Чермошенцева Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

дослідження, в якому було б здійснено ґрунтовний аналіз праць ученого, методологічних засад його творчості, реконструйовано біографію.

Формування особистості та професійне становлення

Саул Якович Боровий народився у заможній єврейській родині Одеси 12 листопада 1903 р. Його предки оселились у цьому місті ще на початку ХІХ ст. Мати – Єлизавета Давидівна – належала до так званих «бродських євреїв» (вихідців із міста Броди). Це була своєрідна вища каста, що виділялася серед інших, «звичайних», євреїв Одеси своїм високим матеріальним та культурним рівнем⁹. Вона була жінкою освіченою, вільно володіла німецькою та французькою мовами, захоплювалася театром та брала активну участь у громадському житті міста¹⁰. Батько – Яків Аронович – народився у Шклові (Литва). Коли йому виповнилося 14 років, родина перебралася у Ніжин, а потім в Одесу. Згодом він став одним із найуспішніших одеських маклерів, нагромадив чималий капітал і забезпечив безбідне існування своїй родині (три сини та дочка)¹¹. Яків Боровий був старшим сином у багатодітній родині і не зміг здобути «дипломної» освіти. Проте він активно займався самоосвітою, багато читав, підтримував знайомство з діячами єврейської культури, був членом єврейських культурних та просвітницьких організацій, а іноді виступав у ролі мецената¹².

Діти родини Борових мали можливість здобути добру освіту, вивчати мови, спілкуватися із представниками інтелектуальної еліти Одеси. Це був своєрідний стиль життя сім'ї, через який відбувалася постійна трансляція культурно-генетичного коду, закладеного в родині ще прадідом-рабином. У родинному колі завжди обговорювалися проблеми єврейського життя. Активна громадська позиція батьків, участь у культурному житті Одеси накладали свій відбиток на виховання дітей та формування їх особистості. Так, старший брат С.Борового – Давид, емігрував на початку 1920-х рр. у Палестину і згодом, уже в Ізраїлі, став державним діячем¹³. А Саул Якович, навпаки, ніколи не був «активістом». Можливо це пов'язано з тим, що разом зі своєю сестрою-близнючкою Мірою він був наймолодшим у сім'ї і їх не обтяжували обов'язками та великими планами на майбутнє, надаючи можливість для саморозвитку.

Характерною рисою життя родини Борових була щира гостинність. Не тільки на свята, а й у п'ятницю та суботу їхній дім відвідували представники єврейської культурної еліти. Так, близьким знайомим батька був визначний представник єврейської суспільно-політичної думки того часу Агад-Гаам (псевдонім Ушера Гірша Гінцберга). Улітку 1917 р. на дачі у Борових бував засновник нової єврейської літератури на їдиш М.Мойхер-Сфорім, який провів чимало годин у бесідах із батьком, братом та молодим Саулом. Частими гостями були поет Ш.Черніховський, прозаїк, редактор літературно-критичних журналів Я.Фіхман, літературознавець та історик І.Клаузнер. Близьким другом Якова Борового був видатний письменник-гебраїст Г.-Н.Бялик¹⁴. Саме середовище визначило коло інтересів майбутнього вченого. Імовірно саме тоді у нього зародилася зацікавленість єврейською тематикою і протягом всього наступного життя національне коріння завжди давало про себе знати, у тому числі і в історичних студіюваннях.

Гарна домашня освіта й сімейна атмосфера зумовили активний полілінгвізм С.Борового, який знав їдиш, іврит, російську, українську, польську, німецьку, англійську, французьку мови, а також латину¹⁵. У першу чергу це було пов'язане з сімейною традицією. Приділяючи велику увагу вивченню їдиш та єврейської культурної традиції, батьки не закривали дітям доступ і до іншомовних культур. Яків Боровий був переконаний, що опанування сином російської мови є обов'язковою умовою гідного існування в оточуючому світі. Так, середній брат

С.Борового – Леонід (Лев), став відомим московським філологом, перекладачем із західних мов.

Першою книжкою, яку прочитав у дитинстві С.Боровий, був старий французький дитячий журнал, а першою публікацією став російський переклад з івриту статті Давідсона «Асиміляція», яку було надруковано в одеському журналі «Єврейська думка»¹⁶. Перші уроки Тори і давньоєврейської мови юному Саулові дав секретар батька, а у 1913 р. разом із братом Леонідом його віддали до комерційного училища Гохмана¹⁷. Це був середній навчальний заклад, де здобували освіту тільки євреї. Одночасно С.Боровий захопився спортом (веслування), приділяючи йому чимало уваги і часу¹⁸.

Навчання в училищі перервали події 1917 р. Період між Лютневою революцією та остаточною перемогою радянської влади в Одесі відбився у пам'яті С.Борового як безперервна низка подій, мітингів і маніфестацій. Він часто був на подібних зібраннях, бачив та чув практично всіх політичних діячів, що відвідували у ті часи Одесу. Це була атмосфера живої історії – революція, громадянська війна, постійні зміни влади¹⁹. Саме тоді й проявився його історичний хист. Виступаючи в ролі спостерігача, він почав збирати революційні листівки, створивши чималу колекцію. У подальшому вона стане основою ґрунтового наукового дослідження молодого історика²⁰. Фактично, це була перша спроба вивчення та впорядкування подібного виду джерел у вітчизняній історіографії²¹.

Попри бурхливі історичні події, С.Боровий і далі займався самоосвітою. Так, за підручником для екстернів юнак вивчив латину та в оригіналі читав Юлія Цезаря. Одночасно він удосконалював німецьку і також в оригіналі читав Г.Гайне й Й.Гете. Але найбільшу увагу Саул приділяв студюванню івриту і прискіпливо вивчав Старий Заповіт²².

1920 р. С.Боровий вступив на юридичний факультет Одеського інституту гуманітарно-суспільних наук, який у 1921 р. був реорганізований в інститут народного господарства. Навчання у цьому вузі мало цікавило майбутнього науковця. Першим і головним у його житті став світ архівів та документів. Проте у 1924 р. він закінчив освіту та захистив дипломний проект на тему «Общее учение о регрессе в гражданском праве»²³.

Розпочався новий важливий етап у житті С.Борового – свою діяльність він пов'язав з архівно-бібліотечною справою. Уже у 1919 р. дослідник-початківець безкоштовно працював у невеличкій бібліотеці при Спільці «агентів-євреїв». Він навіть написав невеличку статтю «Заметки еврейского библиотекаря», яка так і не була надрукована²⁴.

Подальше формування особистості та визначення сфери наукових зацікавлень проходило під впливом талановитих людей, яких Саул Якович зустрів на своєму життєвому шляху. Одним із них був Ю.Оксман, визначний літературознавець, фахівець із класичної російської літератури, відомий пушкініст. Крім того, з його ім'ям пов'язана перебудова архівної справи в Одесі. Юліан Григорович був ректором Одеського археологічного інституту (1921–1923 рр.). На той час досить розповсюдженою серед студентів практикою було навчання у декількох вузах одночасно. Так і С.Боровий, здобуваючи вищу освіту в інституті народного господарства, одночасно відвідував заняття і в археологічному інституті. Слухачами цього закладу були відомі у майбутньому вчені: літературознавці М.П.Алексєєв та С.М.Брейтбург, історики І.М.Троцький, Є.В.Сказін, Н.Л.Рубінштейн та ін.

Саме Ю.Оксман залучив С.Борового до праці в Одеському історичному архіві, при якому було створено спеціальну комісію з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів. Сюди і прийняли молодого дослідника – 1 лютого 1921 р. його було зараховано на посаду члена-кореспондента комісії²⁵. Співробітники комісії проводили роботу щодо збирання та опису листівок, пла-

катів, газет 1917–1921 рр. Будь-яких інструкцій та правил із цього приводу не існувало і новому співробітникові довелося самостійно розробляти основні прийоми опрацювання даного виду історичних джерел.

Становлення історика-фахівця (1920–1930 рр.)

Служба в архіві та комісії відкрила великі можливості для науково-дослідної роботи, адже тут зберігалися практично недосліджені матеріали з історії Південної України, були представлені фонди міської думи, університету і навіть жандармерії. Найцікавішим був архів Запорозької Січі, який відкрив відомий дослідник історії козацтва А.Скальковський. За два місяці до своєї смерті (1898 р.) він передав цей фонд до архіву Новоросійського генерал-губернаторства, де той і залишався майже недоступним для вивчення²⁶.

Деякий час заступником голови губернського архіву був відомий український історик М.Слабченко. І хоч С.Боровий не є його учнем, вони часто зустрічалися в архівах та бібліотеках. Бував Саул Якович і у нього вдома. М.Слабченко ставився до молодого науковця із симпатією й коли вийшла його перша книга, дав їй позитивну характеристику²⁷.

Під час роботи в архіві сформувалися перші наукові зацікавлення історика. Поступово С.Боровий зосередив свою увагу на історії єврейського народу на Півдні України. На основі знайдених джерел він написав і видав цілу низку історичних та історико-літературних праць.

На початку 1922 р. Саул Якович залишив архів. Діяльність комісії не була регламентована, адже в умовах тодішньої метушні її просто забули зареєструвати. Ученому перестали виплачувати заробітну платню і він був змушений звільнитись. Через рік С.Боровий улаштувався на службу в Єврейську академічну бібліотеку ім. Менделєєва Мойхер-Сфоріма, де обіймав посади старшого бібліотекаря (1922–1923 рр.), завідувача науковим відділом (1924–1926 рр.) і певний час виконував обов'язки завідувача бібліотеки²⁸.

«Перебудова» історичної науки у 1920-х – на початку 1930-х рр. значно погіршила умови її розвитку: історію замінили суспільствознавством, нехтувалися академічні традиції, припинилася підготовка професійних істориків, зменшилися масштаби студювань у галузі вітчизняної та всесвітньої історії. До того ж, наукові дослідження гальмувались історичною концепцією М.Покровського, який, абсолютизуючи роль класової боротьби в історичному процесі, уважав за потрібне відмовитися від вивчення стародавньої історії, дореволюційного минулого, дослідження культури народів СРСР тощо²⁹.

Попри такі зміни пріоритетів в історіографії, С.Боровий продовжував працювати над єврейською тематикою. Фонди академічної бібліотеки містили багато цінних книг, це було друге за значенням (після лєнінградського) єврейське книгосховище. Тут зберігалися пам'ятки релігійної літератури, юдаїка європейськими мовами, література на івриті та їдиш тощо. До фондів бібліотеки було передано цінні приватні зібрання, у тому числі перше видання хроніки Натана Ганновера про події Української національної революції середини XVII ст. («Богдан Хмельницький. Летопись еврея-современника о событиях 1648–1653 гг. в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности»)³⁰, початковий переклад якого зробив С.Боровий. Отже, у бібліотеці тривало професійне зростання та формування наукових зацікавлень ученого.

Перші публікації С.Борового з юдаїки були пов'язані із дослідженням історії книгознавства в Україні. У 1924 р. відзначалося 350-річчя книгодрукування в Україні. Цій події Український науковий інститут книгознавства (УНІК, Київ) присвятив спеціальну працю, але їй бракувало висвітлення питань про єврейські друкарні другої половини XVIII – початку XIX ст. С.Боровий

підготував таку статтю і тоді у нього зав'язалися добрі стосунки з директором інституту Ю.Меженком, який одночасно був редактором журналу «Бібліологічні вісті». Почалося плідне співробітництво молодого історика з часописом, яке тривало до 1931 р., коли видавництво було закрито. Саме тут вийшла його стаття «Нариси з історії єврейської книги на Україні». Праця присвячувалася історії єврейської друкарської справи та розвитку хасидської літератури в Україні. Дослідженню молодого науковця дали позитивні оцінки такі відомі вчені, як Ш.Дубнов та М.Балабан³¹. Крім того, С.Боровий співпрацював з єврейським відділом Інституту білоруської культури (Мінськ), Єврейською історичною комісією при «Євсекторі» (Одеса), Одеською комісією краєзнавства та Всеукраїнською асоціацією сходознавства (Київ). На засіданнях цих товариств він неодноразово виголошував наукові доповіді³².

Така активна діяльність молодого дослідника привернула увагу наукового співтовариства. У грудні 1925 р., за протекцією директора бібліотеки, С.Борового запросили на засідання спілки розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, яке проходило у Ленінграді. Очолював цю спілку С.Гінзбург – автор багатьох праць з єврейської історії. Там молодий історик познайомився з багатьма визначними науковцями – математиком Я.Перельманом, відомим єгиптологом та гебраїстом Ф.Каменецьким, дослідником єврейської історії та етнографії Д.Маггідом. Тоді ж зав'язалася і довголітня дружба з психологом Л.Ланденсман (згодом Лілія Яківна стане доцентом кафедри психології Одеського державного університету³³). Поїздка до Ленінграда мала й наукові наслідки. Так, у 1926 р. в ленінградському збірнику «Еврейская мысль» було опубліковано одразу три статті вченого³⁴, присвячені різним проблемам єврейської історії, які демонстрували широту наукових зацікавлень та ерудицію молодого автора.

Утім незабаром С.Боровий був змушений залишити роботу в Єврейській академічній бібліотеці. Справа була в тому, що навколо бібліотеки склався невеличкий гурток, до якого входили люди, що цікавилися єврейською історією (близько десяти осіб). На засіданнях гуртка С.Боровий часто виступав із доповідями. Проте, незважаючи на відвертість та ентузіазм молодого вченого, його звинуватили в узурпації єврейської теми й «уславленні єврейської буржуазії». «Сигнали» гуртківців були помічені і науковця звільнили – поки що «за власним бажанням»³⁵.

У 1926 р. С.Боровий був прийнятий на роботу в Одеську центральну наукову бібліотеку на посаду асистента. Того ж року при бібліотеці відкрилася аспірантура з бібліотекознавства, керував якою директор закладу – С.Рубінштейн (згодом член-кореспондент АН СРСР, академік Академії педагогічних наук СРСР). Саме він запропонував молодій людині вступити до аспірантури. Отже, у 1926–1929 рр. аспірант С.Боровий активно займався розробкою книгознавчої та бібліографічної тематики, багато працював у бібліотеках та архівах Одеси, Києва, Москви, Ленінграда. За період навчання вийшла серія його статей з історії книги, бібліографії та бібліотечної справи³⁶. Успішно закінчивши аспірантуру, С.Боровий став єдиним в Україні на той час, хто мав науковий ступінь у галузі бібліотечної справи. Його дисертаційна робота «Наукова бібліотека в сучасних умовах» була видана окремою книгою³⁷.

Утім найбільш важливою подією у житті вченого другої половини 1920-х рр. можна вважати вихід у світ однієї з найкращих його монографій – «Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам»³⁸. Ще в 1920 р., під час роботи в архіві, С.Боровий виявив комплекс архівних справ, що стосувалися історії єврейських землеробських колоній ХІХ ст., відтак молодий науковець розпочав дослідження процесу єврейської землеробської колонізації Південної України. Були і зовнішні обставини пробудження інтересу до колонізаційної тематики. Так, після громадянсь-

кої війни гостро постало питання працевлаштування єврейських народних мас. Соціально-економічні умови, що були створені більшовицькою революцією, залишили єврейське містечко без засобів до існування. Радянська влада намагалася вирішити це питання, залучивши євреїв до землеробства. Для розробки цієї проблеми були створені єврейські громадські організації, на чолі яких стояли партійні діячі. Одним із таких партійців був С.Шапіро. Саме він запропонував молодому досліднику написати працю з історії єврейських землеробських колоній у дореволюційній Росії та субсидував видання книги³⁹.

Цінність і значення студії С.Борового полягає в тому, що він уміло використав ще не опубліковані архівні дані. Велика кількість нових, вдало підібраних та професійно оброблених архівних джерел надала можливість автору намалювати яскраву, живу та повчальну картину історії єврейських колоній Півдня України на початковому, найбільш драматичному етапі їх існування.

До праці С.Борового виявив інтерес відомий російський книговидавець М.Сабашников⁴⁰. За рекомендацією історика С.Бахрушина, спеціаліста з колонізації Сибіру, роботу було видано у 1927 р. (на титульному аркуші зазначено 1928 р.). Монографію прихильно зустріла критика і вона швидко ввійшла у науковий обіг. Проте праця отримала більше відгуків за кордоном (США, Польща, Палестина та ін.), ніж у СРСР. Одним із західних дослідників, що дав високу оцінку роботі, був польсько-єврейський історик Е.Рінгенблум, а С.Дубнов (відомий фахівець з історії єврейства) у приватному листі до С.Борового писав, що сам факт появи монографії на єврейську історичну тематику у багатьох викликає надії на подальше наукове студювання єврейської історії у СРСР⁴¹.

Наукова діяльність ученого у 1930–1940-х рр.

Після виходу праці з історії єврейської землеробської колонізації тема історії євреїв в Україні XVI–XIX ст. стає центральною у наукових дослідженнях С.Борового. До розробки цієї проблеми його спонукала ціла низка обставин, у тому числі недослідженість в історичній науці єврейської проблематики загалом та ролі євреїв в історії України, проблем єврейсько-українських взаємин зокрема. Знання мов (іврит, ідиш) дозволяло С.Боровому звернутися до джерел з історії України, які були фактично недоступні для більшості українських і російських істориків. До вивчення історії євреїв в Україні молодого вченого захолював і М.Слабченко, який часто наголошував, що чекає від нього досліджень у цьому напрямку⁴². Крім того, спонукало до подальших студій і те, що історик був інтегрованим у наукове співтовариство дослідників цієї проблематики. Він особисто був знайомий із такими вченими, як Ю.Гессен, С.Гінзбург, С.Цинберг, І.Галант, І.Кудрявцев, В.Рибінський, Т.Гейлікман та ін.

Були обставини, що прискорили початок нових досліджень С.Борового. Так, одного разу до рук історика потрапив план видавництва «Академія», в якому передбачалася публікація творів єврейської літератури, серед них і хронік XVII ст. (події часів Української національної революції середини XVII ст.). Саул Якович переклав хроніку Натана Ганновера та інші пам'ятки цього жанру. Але планам С.Борового не судилося здійснитися – видавництво було закрито. У 1936 р. історик спробував видати цю працю під назвою «Классовая борьба на Украине XVII в. Еврейские хроники. Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового», але 1937 р. змінилася ситуація – на чолі видавництва, в якому планувалося надрукувати дослідження, на короткий час став відомий комуніст Б.Кун. Тираж було знищено, а в автора нещасливої книги зберігся лише другий примірник верстки, який він ретельно зберігав і давав читати тільки найближчим друзям та учням, вважаючи, що вона ніколи не побачить світ⁴³. Проведена робота мала свої наслідки. Пізніше це дослідження буде покладене в основу ве-

ликої статті «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины»⁴⁴. В історіографії Української національної революції середини XVII ст. це було новаторським явищем, дослідження присвячувалося вивченню єврейських джерел і стало першою спробою їх наукового видання.

Ще одним поштовхом до студіювання українсько-єврейської тематики став такий випадок. Якось в Одесі С.Боровий зустрівся з істориком-архівістом, дослідником історії запорозького козацтва О.Рябінінін-Скляревським, який на той час працював з архівом Коша Нової Запорозької Січі. Під час роботи О.Рябінін-Скляревський виявив документи, написані єврейською мовою і запропонував С.Боровому зробити їх переклад. Не гаючи часу, учений приступив до роботи й одразу ж з'явилися перші запитання та відкриття. Серед матеріалів, присвячених зв'язкам січової адміністрації з єврейськими купцями з Умані, був документ, написаний єврейською. Проте при прочитанні цього невеликого тексту дослідник зіткнувся з труднощами – з'ясувалося, що його було написано українською, але транскрибовано єврейськими літерами⁴⁵. Не стільки розшифрований документ, скільки матеріали, з якими він був пов'язаний, виявили цікаву для єврейського історика проблему й С.Боровий вирішив безпосередньо зайнятися темою «Євреї та Запорозька Січ».

Результати своїх студіювань історик оприлюднив у 1934 р. у статті «Євреї в Запорозькій Сечи». Дана тема та ціла низка питань навколо неї раніше не були предметом спеціальних досліджень. С.Боровий, спираючись на широку джерельну базу (офіційні акти, рабинські респонси, хроніки, архівні матеріали, у тому числі і нові документи з історії Запорозжя), нетрадиційно поглянувши відносини між польсько-українським єврейством та українськими козаками. Проаналізувавши відносини запорожців та євреїв у певних історичних умовах, автор заперечив традиційне твердження про перших як «довічних» і «принципових» ворогів других.

Утім, доля цієї праці склалася непросто. Набирала обертів хвиля репресій 1930-х рр., і перший випуск «Історичного збірника»⁴⁶, який містив статті авторів – «ворогів народу», був вилучений із багатьох бібліотек. Працю помітили і на неї вийшло кілька позитивних рецензій, але широкою вона стане лише через 15 років, коли цей матеріал буде використано у дослідженнях О.Дружиніної⁴⁷.

У 1934 р. в особистому житті С.Борового відбулась важлива подія – він одружився. Його першою дружиною стала Емілія Ізраїлівна Аксенфельд, яка працювала вчителькою у середній школі. Із нею він проживе 35 років.

Учений продовжував працювати у бібліотеці. Але багато хто з його друзів вважав, що такому перспективному досліднику треба переходити на роботу у вищу школу. На той час він уже мав досвід у цій справі, адже раніше давав приватні уроки з різних гуманітарних дисциплін⁴⁸, а починаючи з 1929 р. викладав на заочному відділенні бібліотечного інституту (короткі курси з історії книги та бібліотечної справи). У 1933 р. професор О.Вайнштейн, друг С.Борового, умовив його прочитати курс лекцій із нової історії на історичному факультеті Одеського педагогічного інституту. Але закріпитися тут вченому не вдалося⁴⁹.

6 жовтня 1934 р. С.Боровий був зарахований на посаду професора кафедри політичної економії Одеського кредитно-економічного інституту, де викладав курс «Історія народного господарства». Згодом педагогічна діяльність зайняла помітне місце у житті та творчості вченого. Але особливого хисту та визначних педагогічних здібностей С.Боровий не мав і сам це чудово розумів, оцінюючи свою лекторську майстерність доволі критично⁵⁰. Це ж підтверджують і його знайомі. Крім того, студентам він здавався людиною замкненою, зануреною у власні думки, завжди зосередженою на чомусь своєму⁵¹. Не викликав він особ-

ливої приязні й у деякого зі свого нового оточення, адже був розумнішим за багатьох деканів, чиновників та партійних функціонерів. У спілкуванні з ними науковець докладав чимало зусиль для того, щоб приховати свою очевидну інтелектуальну перевагу⁵².

Тим часом ідеологічна ситуація у науці загострювалася. Боротьба між «буржуазною» та «марксистською» історіографіями закінчилась перемогою останньої. А вже після того, як вийшов друком «Краткий курс истории ВКП(б)», фактично відбулася канонізація марксистсько-ленінської методології. Із цього часу історична наука підлягала жорсткому ідеологічному контролю. Почалися масові репресії. Важко стало працювати й у бібліотеці – проводилися «чистки» каталогів, підлягали репресіям директори та співробітники, на їх місце приходили нові, «ідеологічно витримані». За С.Боровим закріпили двох аспіранток, а оскільки їх керівник був людиною некомунікабельною, жінки вирішили, що професор приховує свої знання і відразу доповіли «куди треба». У результаті у 1938 р. учений був змушений звільнитися⁵³. В інституті С.Боровий також був під пильним наглядом.

Із початку 1930-х рр. історія євреїв в Росії та Україні як предмет дослідження поступово табується. Єдину установу, в якій науковці спеціально займалися єврейською історією – Гебраїстичну історико-археографічну комісію – спочатку було реорганізовано в інститут єврейської пролетарської культури, а згодом зовсім ліквідовано⁵⁴. Багатьох дослідників, які працювали у цій галузі, було репресовано. Так, в Одесі заарештували історика Є.Загорівського, з яким спілкувався С.Боровий. Закриття багатьох видавництв унеможливило публікацію робіт на єврейську тематику, а вчений практично нічого не писав «у стил». Утім, він продовжував плідно працювати, прагнучи професійного зростання і вдосконалення.

1938 р. рішенням ВАК С.Боровому було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних та економічних наук без захисту дисертації (за сукупністю робіт). Він став одним із перших кандидатів історичних наук в Одесі⁵⁵. Незабаром у справу втрутився «його величність» випадок. С.Борового, як спеціаліста з питань економічної історії, викликали у Москву для обговорення нового видання праці П.Ляценка «История народного хозяйства СССР». Обговорення не відбулося, але історик використав поїздку з користю. Він, захопивши рукописи своїх робіт про євреїв у Запорозькій Січі, єврейське населення України за часів повстання Б.Хмельницького та євреїв Лівобережної України у XVI–XVIII ст., з'явився в Інституті історії Академії наук СРСР. Тут С.Боровий зустрівся з академіками Б.Грековим та В.Пічетою, які хоч і не були спеціалістами з історії євреїв, але зрозуміли, що автор цих досліджень – серйозний науковець.

За порадою В.Пічети, історик, щоб надати своїй роботі вигляду дисертації, написав вступ історіографічного характеру, в якому пов'язав окремі статті в єдине ціле. Отже, за три тижні докторська була готова, щоправда, цьому передували десять років скрупульозної, сумлінної праці⁵⁶. Дисертаційна робота С.Борового «Очерки по истории евреев на Украине в XVII–XVIII вв.» складалася з трьох основних частин – «Евреи в Запорожской Сечи», «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины» та «Евреи в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.»⁵⁷. Таким чином, в основу двох перших розділів було покладено попередні дослідження, які були вже опубліковані у вигляді великих та ґрунтовних статей.

С.Боровий на основі широкого кола маловідомих джерел заперечив традиційні погляди на запорожців як затятих винищувачів євреїв. Одночасно він подав соціальну структуру єврейського населення XVI–XVII ст., підкресливши його неоднорідність. Крім того, автор навів чимало прикладів мирного єврейсь-

ко-українського співіснування та наявності у козацькому середовищі єврейських вихідців⁵⁸.

У другому розділі дисертації С.Боровий розглянув долю єврейського населення України за часів національної революції середини XVII ст. Ця тема сприймалася неоднозначно в єврейській, російській, польській та українській історіографіях. На думку дослідника, історична наука ще не дала правдивої оцінки долі і місця євреїв у подіях середини XVII ст. в Україні. Так, він уважав хибною поширену на той час в єврейській історіографії концепцію «між молотом і ковадлом», доводячи, що євреї не були лише жертвами, які волею історичного випадку потрапили «під ножі вбивць». На думку вченого, тогочасна дійсність була складнішою, і євреї виступили не тільки пасивними жертвами, а й воюючою стороною. Розстановка сил приводила основну частину єврейського населення на польський бік. Проте С.Боровому вдалося знайти у джерелах випадки переходу євреїв у табір Б.Хмельницького⁵⁹.

Історик зміг значно розширити джерельну базу своїх досліджень і подати власне бачення ролі єврейського населення в Українській національній революції середини XVII ст. Учений став не просто першим дослідником у цій галузі, а й зробив вагомий внесок у розробку складної наукової проблеми. Висновки про активну участь євреїв у збройній боротьбі різко суперечили традиційним уявленням про єврея тих часів. У зв'язку з цим другий розділ роботи був найбільш проблемним, складним та вразливим. Саме навколо нього точилися всі «баталії», пов'язані із захистом дисертації.

Третій розділ – «Євреї в Левобережній Україні в XVII–XVIII вв.» – залишився неопублікованим. Сам автор про це не шкодував, вважаючи, що там не було особливо цікавих даних⁶⁰. Першим опонентом на захисті виступив академік В.Пічета. Другим був професор О.Савич, який трохи володів давньоєврейською мовою. Третім став Т.Гейлікман – відомий знавець історії єврейства⁶¹.

Під час підготовки до захисту проти вченого було організовано цілу «кампанію». Тема дисертації на той час багатьма вважалася «анахронічною та не-своєчасною». В «органи» на С.Борового посипалися доноси. Головним активістом став З.Грінберг – науковий співробітник інституту літератури та комуніст із дореволюційним стажем⁶².

Захист дисертації відзначався запеклими дискусіями та суперечками. Результат голосування був позитивним – 10 «за», 2 «утрималися». Спогади про захист докторської дисертації навіть десятки років потому викликала у Саула Яковича відчуття душевної травми, а сам цей день він уважав одним із найскладніших у своєму довгому житті⁶³. Незабаром ВАК рішенням від 26 жовтня 1940 р. затвердила С.Борового у науковому ступені доктора історичних наук⁶⁴. У той же час істориком було присвоєне наукове звання професора по кафедрі політичної економії.

У 1930-х рр. С.Боровий часто звертався і до питань історії єврейської культури та літератури епохи Гаскалі (єврейське просвітництво). В останній передвоєнний рік він, як співредактор, брав участь у підготовці запланованого Московським інститутом єврейської культури чотиритомного видання творів єврейського письменника-просвітника І.Аксенфельда. Проте незабаром інститут було закрито, а рукопис зник. Учений зміг надрукувати лише статтю на їдиш «Досвід біографії Аксенфельда» (збірник «Менделе та його час»). Тоді ж С.Боровий готував до публікації у видавництві «Емес» том листів Менделе Мойхер-Сфоріма, але війна завадила науковій роботі вченого, а по її закінченні рукопис знайти не вдалося⁶⁵.

Отже, 1930-ті рр. були дуже вдалимими і результативними для С.Борового не тільки як науковця, а й людини. Він плідно працював, але в його життя, як і у долі мільйонів радянських людей, втрутилася війна.

**Воєнні та післявоєнні роки: зміна акцентів у науковій діяльності
(1941–1959 рр.)**

Звістка про початок радянсько-німецької війни заскочила професора, коли він добирався на роботу в інститут. Як остаточно стало зрозуміло, що захоплення Одеси неминуче, було прийняте рішення евакуюватися. За розпорядженням відповідних інстанцій із міста вивозили провідних вчених, до яких був зарахований і С.Боровий (до того ж, на евакуації наполягала його дружина). Залишитися у місті дорівнювало смерті. Багато друзів та знайомих історика загинули у гетто.

24 липня 1941 р. на пароплаві спеціального призначення «Ворошилов» Саул Якович разом із дружиною залишив місто. Родина дісталася Новоросійська, а далі були Краснодар і Самарканд. В Узбекистані вчений продовжив наукову та педагогічну діяльність, викладаючи у місцевому інституті народного господарства, в евакуйованих сюди із Москви та Ленінграда планових інститутах, а також Ленінградській академії мистецтв. В евакуації історик почав працювати над історією бухарських євреїв. Проте, робота так і не була оформлена у вигляді завершеного дослідження. Крім того, у роки війни він був членом Самаркандської обласної комісії з історії війни⁶⁶. У 1944 р. історик опублікував статтю, присвячену 150-річчю Одеси⁶⁷. Рідне місто і раніше було об'єктом дослідження вченого, але лише у зв'язку з історією єврейської культури та бібліографічними студіями. Ця робота відкрила серію праць науковця з краєзнавства та регіоналістики. Історія Одеси і Степової України стала одним із найважливіших напрямів наукової творчості вченого.

У роки евакуації Саул та Емілія Борові зблизилися з родиною Добролюбських. Професор К.Добролюбський був спеціалістом з історії Великої французької революції. Він завідував кафедрою всесвітньої історії в Одеському державному університеті і певний час був деканом історичного факультету. Також сімейство Борових зблизилося з родиною Мошковських – Шапсай Давидович був визначним спеціалістом у галузі тропічної медицини та епідеміології, а Юлія Яківна – культурологом. Дружба з цими людьми тривала довгі роки.

Після звільнення Одеси від румунських і німецьких окупантів історика зарахували у штат Одеського педагогічного інституту і 20 серпня 1944 р. родини Борових та Добролюбських залишили Самарканд. Закінчився важкий період евакуації. На початку листопада 1944 р. Борові повернулися в Одесу. Наслідки окупації були жахливими. Знову потрібно було шукати квартиру, налагоджувати побут. Професор із дружиною оселилися у кімнаті комуналки. Згодом було вирішене і питання роботи – вчений продовжив працювати в Одеському кредитно-економічному інституті і за сумісництвом очолив кафедру історії СРСР у педагогічному інституті⁶⁸. С.Боровий відразу розпочав масштабне дослідження окупаційного періоду історії Одеси. Він вивчав суспільне та релігійне життя міста, періодичну пресу, театр, ставлення інтелігенції до влади – як румунської, так і німецької, досліджував партизанський рух.

У зв'язку зі 150-річним ювілеєм заснування Одеси було створено авторський колектив для написання книги з історії міста, до якого запросили і С.Борового. За попереднім планом він повинен був написати розділ, присвячений історії Одеси в період капіталізму⁶⁹. Занурюючись в минуле рідного міста, учений продовжував збирати і досліджувати матеріали з історії одеських євреїв і навіть планував написати окрему книгу. Утім незабаром ця проблематика зовсім зникла з поля історичних досліджень у СРСР. Але незважаючи на складну політичну ситуацію науковець зробив спробу. Одного разу, приїхавши до Москви у справах, він відвідав редакцію «Емес» – єдиного єврейського видавництва, що залишалось на той час у СРСР. Там ідея дуже сподобалась. Книгу було написано, але не видано – невдовзі видавництво закрили⁷⁰.

У той же час С.Боровий отримав ще одну пропозицію – написати розділ про Одесу для «Чорної книги». Ця праця була присвячена загибелі євреїв в окупованих районах СРСР. Кожну сторінку вчений писав «кров'ю серця», але через адміністративний безлад у редакції ці матеріали тоді так і не побачили світ⁷¹. Тільки після смерті науковця згадане дослідження вийшло окремою публікацією – «Гибель єврейского населения Одессы во время фашистской оккупации»⁷². А праця «Євреї в Одессе» і по сьогодні залишається невідомою читачеві.

С.Боровий активно співпрацював із газетою «Большевистское знамя». Теми публікацій – діяльність окупаційної влади, історія міста тощо. Завдяки літературному хисту історика інформація подавалася легко та цікаво, іноді автор публікував невідомі історичні матеріали⁷³.

Із довоєнних часів увагу вченого привертала соціально-економічна тематика, особливо історія банків. Так, 1940 р. вийшла стаття С.Борового «Банки России в первые десятилетия их существования»⁷⁴. Дослідження здобуло високу оцінку і стало затребуваним. У своїй відомій праці на неї посилається П.Лященко⁷⁵. У 1947 р. вийшла друком ціла низка робіт С.Борового, що були присвячені економічній історії⁷⁶. Така переорієнтація у дослідницькій діяльності мала під собою ряд факторів. У 1947–1948 рр. розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед західною буржуазною культурою». Гостро відчувалася загальна атмосфера страху та державного латентного антисемітизму. Були ліквідовані єврейські видання та наукові інституції, неможливо було друкувати дослідження з історії євреїв тощо. Імовірно, саме в такій ситуації, відчуваючи небезпеку, С.Боровий обрав нейтральну тематику, що була в руслі розвитку радянської історіографії, орієнтованої на вивчення соціально-економічних процесів. Утім, і далі Саул Якович продовжував цікавитись головною темою свого життя, постійно звертаючись до «єврейського питання» у своїх економічних та краєзнавчих студіях⁷⁷.

Учений не обмежувався лише дослідженням ролі кредиту та банків у Росії. Під час роботи він вийшов на ширші проблеми економічної політики та суспільно-політичної думки. У подальшому такий підхід дав йому можливість по-новому підійти до вивчення суспільно-політичної історії Росії XIX ст. взагалі і, зокрема, економічних поглядів декабристів та О.Пушкіна⁷⁸. У першу чергу історик намагався розширити джерелознавчу базу своїх досліджень. Велику користь принесли багаторічні пошуки в архівах Ленінграда, де зберігався архів царського міністерства фінансів, та Москви. Здобувши новий матеріал, С.Боровий по-новому підійшов до загальних проблем економічної історії Росії.

Важливою частиною наукової діяльності вченого залишалось історичне краєзнавство. У 1947–1948 рр. вийшли друком праці, присвячені історії Одеси⁷⁹. Із краєзнавством пов'язані і науково-літературні студії вченого. У 1948 р. С.Боровий закінчив дослідження про одеський період життя польського національного поета А.Міцкевича. Але друком стаття вийшла лише у 1956 р. на сторінках «Літературного наследства»⁸⁰. Ця праця вченого виконана на межі історії російського суспільного руху та полоністики – нової сфери науково-літературних зацікавлень вченого. С.Боровий не просто подав інформацію про одеський період біографії поета, як це робилося раніше, а й привернув увагу наукового загалу до суспільно-політичних зв'язків та діяльності А.Міцкевича, чим значно розширив уявлення про цей період його життя.

Тим часом ситуація на «ідеологічному фронті» продовжувала загострюватися. Кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом» 1948 р. переросла у «проробку» радянських учених та діячів культури, праці яких не відповідали державній політиці і були «заражені космополітизмом». «Космополітів» звинувачували в утворенні «літературного підпілля», в «ідеологічних диверсіях», у ненависті до «радянського народу» та образливому ставленні до російської лю-

дини, пропаганді і звеличенні юдаїзму та сіонізму, а також у буржуазному націоналізмі. «Безрідні космополіти» ставали прямими «аґентами Волл-стріту». Отже, для органів держбезпеки тут було чимало справ⁸¹...

Ця кампанія не оминула і С.Борового, в якого, окрім «п'ятої графи» паспорта, були й «ідеологічно невитримані праці» з історії євреїв. Через «буржуазно-об'єктивістські помилки» дослідника було усунуто від керівництва аспірантами, студентським науковим товариством та редагування збірника праць інституту⁸². Але це був тільки початок. Апогеем хвилі репресій стала так звана «справа лікарів-убивць». Із самого початку ця кампанія, девізом якої був «антикосмополітизм», стала частиною пропаганди великодержавного шовінізму. Отже, вченого звільнили з роботи⁸³.

За логікою тих часів, наступним кроком був арешт. Проте не завжди все відбувалося згідно з логікою. Одного разу до помешкання науковця завітала людина «з органів», і під приводом перевірки паспортів довго та здивовано роздивлялася професорську кімнату у комуналці. Імовірно саме завдяки своєму невмінню влаштовуватись С.Боровий залишився тоді на волі і не був заарештований. Після цього він прийняв рішення їхати у Москву, а потім у містечко Клиніці під Брянськом⁸⁴.

Незабаром помер Сталін і необхідність в арешті ще одного діяча єврейської культури відпала. Учений повернувся в Одесу. Але у рідному місті кампанія цькування тривала по-провінційному довго. Так, через двадцять днів після смерті Сталіна у місцевій газеті обкому партії «Чорноморська комуна», у номері від 25 березня 1953 р., з'явилася стаття «Буржуазний націоналіст під маскою вченого», яка містила традиційний набір штампів свого часу – С.Борового звинувачували у «буржуазному єврейському» і «зоологічному націоналізмі», «космополітизмі та сіонізмі» тощо⁸⁵. У відповідь науковець відразу написав до ЦК КПРС, ЦК КПУ, а також в одеський обком КПУ. І хоча учений визнавав, що в його ранніх роботах були «деякі ідеологічні помилки», але у цілому вважав, що стаття наклепницька і створює викривлене враження про його наукову діяльність⁸⁶. Таким чином, «викривальну» статтю було визнано несвоєчасною та неактуальною⁸⁷.

Згодом у газеті «Чорноморська комуна» вийшла стаття С.Борового, наприкінці якої автор зробив «зізнання радянського історика». Учений засудив свої попередні праці як немарксистські, а, отже, і ненаукові⁸⁸. Сьогодні можна лише припускати, чого були варті такі зізнання багатьом радянським вченим і С.Боровому зокрема. Але сам дослідник розглядав це як спосіб «прориву блокади», щоб знов мати можливість друкуватись і нормально працювати⁸⁹.

У жовтні 1953 р. вчений був прийнятий на роботу в Одеську державну наукову бібліотеку ім. М.Горького. Він отримав посаду, яку займав більше двадцяти років тому, і став завідувачем науково-бібліографічним відділом. І хоча служба у бібліотеці не дуже влаштовувала науковця, але це легалізувало його і С.Боровий знову став «нормальним» членом радянського суспільства⁹⁰. Улітку 1954 р. в одній із місцевих газет було опубліковано оголошення Одеського кредитно-економічного інституту про конкурс на посаду доцента. Так професор повернувся до викладацької діяльності.

1958 р. вийшла друком найвідоміша праця С.Борового «Кредит и банки России»⁹¹. Ця монографія стала результатом багаторічної роботи. Твори науковця на економічну тематику регулярно виходили протягом 1940–1950-х рр., а згодом вони стали основою для монографії. Обговоренню книги було присвячено спеціальне засідання сектора історії СРСР епохи капіталізму в Інституті історії Академії наук СРСР. Захід відбувся за ініціативою І.Гіндіна – відомого знавця економічної історії Росії⁹².

«Кредит и банки России» стала хрестоматійною працею, її і зараз широко цитують у науковій літературі. Але тоді більшість читачів і не підозрювала, що

в її автора є роботи у зовсім інших галузях історичної науки. У цьому контексті цікаві спогади колишнього студента С.Борового – С.Кульчицького: «Переступивши поріг його квартири, я був вражений несподіваним відкриттям. Професор наважився розкрити переді мною потаємний бік своєї наукової біографії. Людина, яку я знав, як мені здавалося, досить добре, виявилася зубром у замордованій сталінщиною вітчизняній гебраїстиці – історія євреїв на Україні була головною темою його незвично плідних і різнобічних студій у 1920–1930-х рр.»⁹³.

Наукова та громадська діяльність у 1960–1980-х рр.

1963 р. С.Боровий відзначив подвійний ювілей: 60 років із дня народження та 40 років викладацької діяльності. Цей факт не пройшов поза увагою радянської науково-педагогічної спільноти. 12 листопада 1963 р. в актовій залі Одеського кредитно-економічного інституту відбулося спеціальне засідання вченої ради, присвячене шістдесятиріччю С.Борового. Учений був проти гучних урочистостей, тож усе пройшло напрочуд добре, у теплому, товариському дусі⁹⁴. Історик отримав близько 150 привітань від друзів, колеґ, Академії наук СРСР, бібліотек, університетів, редакцій різних видань⁹⁵.

Того ж року в академічній серії «Літературні пам'ятки» вийшла праця С.Борового, присвячена книзі М.Орлова «Капитуляція Парижа. Политические сочинения. Письма». Поряд з історико-мемуарною, науковою, публіцистичною та епістолярною спадщиною декабриста в роботі подано ґрунтовні коментарі упорядників. Особливу увагу привертає стаття С.Борового про політичну та літературну діяльність М.Орлова, в якій декабрист був зображений не лише як визначний дипломат, військовий та письменник, а і як яскрава, трагічна постать ідейної боротьби⁹⁶. Цією роботою С.Боровий відкрив цілий пласт соціологічних та економічних поглядів декабристів і багатьох представників передової російської інтелігенції – О.Радищева, М.Сперанського, М.Оґарьова, М.Чернишевського та ін.⁹⁷

У безпосередньому зв'язку з «орловськими» студіями С.Борового перебували його дослідження про економічні погляди О.Пушкіна⁹⁸. Узагалі, у цей час пушкінська тематика у науково-літературній спадщині дослідника посідає визначне місце. Вивчаючи історію рідного міста, історик не міг не звернути уваги на «одеський рік» російського поета. У своїх працях «Одесса пушкинской поры», «“Путешествие Онегина” и «Одесская тема в русской литературе первой трети XIX в.» та інших С.Боровий досліджував не тільки певний етап життя письменника, а й тогочасну дійсність, соціокультурну та інтелектуальну ситуацію в Одесі. Крім того, Саул Якович протягом десятиліть брав активну участь у роботі Одеської пушкінської наукової комісії, а у 1973–1985 рр. навіть очолював її.

Проте дослідження з історико-літературної проблематики не обмежувалися особою О.Пушкіна. Вивчаючи історію та літературу першої половини XIX ст., С.Боровому вдалося висвітлити низку історичних реалій, відображених у відомих літературних творах. Він дослідив історичне підґрунтя сюжету «Мёртвых душ» М.Гоголя⁹⁹, визначив імовірний прототип головного героя останньої редакції «Капитанской дочки» О.Пушкіна¹⁰⁰, присвятив дві статті О.Герцену¹⁰¹, увів у науковий обіг нові дані про І.Тургенєва тощо¹⁰².

Одним із дослідницьких захоплень ученого у цей час залишалася історія книги. 1966 р. вийшла друком стаття С.Борового бібліографічно-джерелознавчого характеру «Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919–1920 гг.)». Учений подав аналіз історичної ситуації та змісту газети, увів у науковий обіг нове джерело щодо вивчення історії вірменського народу у період громадянської війни¹⁰³.

Наступного року у збірнику «Книга. Исследования и материалы» вийшла стаття С.Борового, присвячена історії книги в Одесі у першій половині XIX ст.

Не оминув науковець увагою і складну долю єврейської друкарської справи¹⁰⁴. До того ж, він був членом секції любителів книги, яка існувала при Одеському будинку учених. С.Боровий систематично виступав із доповідями на літературні та культурно-історичні теми: «Книга в Одессе 1917–1920» (1974 р.), «Библиотечная Одесса 1920-х гг.» (1977 р.), «Леонид Гроссман и книга» (1978 р.), «Н.П.Венгер – автор стихотворных листовок» (1979 р.) тощо¹⁰⁵.

Окрім дослідницької діяльності вчений вів активну організаційну роботу. Так, у травні 1965 р. на базі Київського інституту народного господарства було проведено Всесоюзну науково-методичну нараду з економічної історії. За визначний внесок в організацію проведення цього заходу міністерство вищої і спеціальної освіти УРСР оголосило професору С.Боровому подяку¹⁰⁶. Одночасно, рішенням Президії АН УРСР, учений був включений до складу ради, що вивчала «закономірності переходу від соціалізму до комунізму» при Інституті економіки АН УРСР. Крім того, Саул Якович став членом секції з дослідження економічної історії науково-технічної ради міністерства вищої та спеціальної освіти СРСР, за дорученням якої виконував цілу низку завдань: рецензував рукописи навчальних посібників, готував доповіді, писав відгуки і т.п.¹⁰⁷

Як викладач, С.Боровий брав участь у розробці навчальних програм, підготовці методичних посібників, підручників. Тільки у 1966–1970 рр. вчений був членом авторських колективів з написання трьох підручників з економіки. До того ж, історик співпрацював із редакцією «Большой советской энциклопедии», «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії народного господарства УРСР», був одним із редакторів «Історії міст і сіл УРСР» (том «Одеська область», 1969 р.)¹⁰⁸. У цей же час учений був членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова та Одеському інституті народного господарства, систематично виступав опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій¹⁰⁹.

1966–1969 рр. були важкими в особистому житті науковця. Дружина вченого важко хворіла. Він мужньо тримався – возив її на операції до Москви та доглядав після інфаркту. Дослідник уже не мав змоги так часто виїжджати на різноманітні засідання, захисти, конференції, семінари тощо. 6 березня 1969 р. Емілія Ізраїлівна померла¹¹⁰. Саул Якович важко переніс цю трагічну подію.

У цей час основним пріоритетом наукової творчості С.Борового продовжувала залишатись економічна історія. Утім, він ніколи не був суто «кабінетним ученим» і жваво цікавився науковим життям, брав участь у конференціях, симпозіумах, конгресах, семінарах з економічної та аграрної історії, пушкіністики тощо. Крім того, увага С.Борового була постійно прикута до єврейської тематики, яка «червоною ниткою» проходила через всю його творчість. Так, у роботі «Книга в Одессе в первой половине XIX в.», досліджуючи друкарство іноземними мовами, він окремо зупиняється на історії розвитку єврейської книги в Одесі¹¹¹.

У 1968 р. в «Українському історичному журналі» вийшла невелика замітка вченого «До хронології історії Гайдамаччини». Дослідник проаналізував статтю Г.Храбана з приводу дати захоплення Умані загонами М.Залізняка та І.Гонти. Розглянувши мартирологічну літературу, С.Боровий встановив, що всі відомі єврейські джерела відносять падіння Умані до 5 тамуза 5528 р., що відповідає 18 червня 1768 р.¹¹²

1970 р. у журналі «История СССР» вийшла друком стаття історика «Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма», в якій, аналізуючи безсистемність економічної політики царизму, він звернувся до «єврейського питання». Учений довів, що встановлення межі єврейської осілости, обмеження у господарській діяльності євреїв перебували у суперечності з вимогами нормального економічного розвитку і політичного прогресу країни¹¹³.

Чимало подій відбулося у житті Саула Яковича у 1970 р. У травні С.Боровий вдруге одружився. Його обраницею стала Раїса Борисівна Шашіро, з якою вони разом навчалися в Одеському інституті народного господарства у 1920-х рр. Того ж року С.Боровий узяв участь у роботі двох міжнародних конгресів: з економічної історії у Ленінграді (10–14 серпня) та історичних наук у Москві (16–23 серпня)¹¹⁴, написав низку статей з економічної історії, друкувався у місцевій пресі.

Протягом багатьох років С.Боровий очолював наукове студентське товариство, здійснював керівництво аспірантами. Він чимало зробив для підготовки молодих спеціалістів. Незважаючи на некомунікабельність ученого до нього тягнулася студентська молодь, адже ця людина була безцінним джерелом знань і могла «дати відповідь на будь-яке питання»¹¹⁵.

У 1975 р. історик вийшов на пенсію і перейшов на посаду професора-консультанта з економічної історії та радянського права. Проте він не припиняв керувати аспірантами, займався науковою роботою. А 1976 р. його було нагороджено медаллю «Ветеран праці». Після цього він пропрацював у вузі ще два роки¹¹⁶. Утім, 1978 р. вченого звільнили з роботи¹¹⁷. Незважаючи на це Саул Якович продовжував свої наукові студії, брав участь у написанні підручника з економічної історії для вищої школи, публікував статті.

У 1979 р. вийшла цікава робота С.Борового «К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения». Автор на основі власних спогадів та великої кількості архівних матеріалів реконструював історію Одеського археологічного інституту, на широкому історичному тлі висвітлив розвиток архівної справи в Одесі. Окремо він зупинився на постаті Ю.Оксмана та діяльності Комісії щодо концентрації та вивчення історико-архівних матеріалів, членом якої він був сам¹¹⁸.

Наприкінці 1970-х рр. в особистому житті Саула Яковича знов відбулися зміни. Після смерті другої дружини він узяв шлюб із Є.Кореневою, яка проживала у Москві і входила до складу редколегії «Дитячої енциклопедії». За спогадами знайомих, Євгенія Ісаківна була високоосвіченою, приємною та гостинною жінкою.

У 1978 р., на прохання дружини, С.Боровий перебрався до Москви¹¹⁹, але кожного літа приїжджав в улюблену Одесу – на дачу. У ті часи Москва була одним із центрів досліджень з юдаїки. При редакції журналу «Советіш ґеймланд» існувала єврейська історико-етнографічна комісія. Але її легальне становище було нетривалим і незабаром набуло форми квартирних семінарів. Одним з основних напрямків роботи комісії було налагодження зв'язків між науковцями, що займалися юдаїкою¹²⁰. С.Боровий став своєрідною сполучною ланкою між класичною єврейською історичною традицією та щойно народженими тематичними дослідженнями у галузі юдаїки¹²¹.

У 1980-х рр. значно зменшився обсяг наукової діяльності вченого. Ніде правди діти – С.Боровий був уже літньою та хворою людиною і не міг працювати як раніше. Одне з останніх досліджень було присвячене особливостям формування населення міст Південної України у ХІХ ст., де він окремо зупинився і на «єврейському питанні»¹²².

Живучи у Москві, Саул Якович писав свої спогади – яскраво, точно, талановито, з неабияким літературним смаком. Вони містять цікаві і важливі дані щодо різних проблем, зокрема тут відчувається сильна єврейська лінія, що пояснюється національною належністю історика та можливістю наприкінці життя розповісти все те, про що раніше говорити заборонялося. В оцінках, роздумах, манері мислити С.Боровий не виходив за рамки радянської ідеології, але водночас за своїм світосприйняттям залишався євреєм-інтелігентом. Ці споми-ни відобразили цікаві та важливі сторони політичного і наукового життя минулих десятиліть через призму біографії скромної і талановитої людини¹²³.

Незважаючи на переїзд, С.Боровий не поривав зв'язків з Одесою. Так, до 1985 р. історик залишався головою Пушкінської комісії Одеського будинку учених. У 1988 р. секція книги та Пушкінська наукова комісія, головою якої на той час був М.Соколянський, організували врочисте засідання, присвячене 85-річчю з дня народження професора. Із цієї ж нагоди були опубліковані матеріали до бібліографії науковця. А наступного року Саул Якович помер. Поховали його у рідній Одесі.

Багато праць С.Борового змогли побачити світ лише після його смерті. Так, у 1991 р., за ініціативою Інституту історії України АН України, окремою брошурою було надруковано його нарис про голокост в Одесі. У повному обсязі він увійшов в антологію «Катастрофа и сопротивление украинского еврейства в 1941–1944 гг.» (Київ, 1999). У 1993 р. видавництво «Гешарім» видало спогади Саула Яковича, а чотирма роками пізніше світ побачила його книга «Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового».

Людина й особистість

Наприкінці спробуємо на підставі спогадів знайомих, друзів та учнів С.Борового, мемуарів і приватного листування відтворити його психологічний портрет. Це важливо тому, що яскрава особистість і вдача цієї людини безпосередньо впливали на його наукову творчість та біографію.

Із дитинства маленького Саула оточувала атмосфера великої поваги до знань та науки. Ця морально-психологічна установка залишилась на все життя. Друзі й учні вченого пригадують, що він ніколи не поділяв людей за їх соціальним статусом чи віком, але ставлення людини до пізнання завжди було для нього принциповим¹²⁴.

С.Боровий належав до такого типу вчених, які не прагнуть працювати у колективі, уникають керівних посад та ухиляються від необхідності підкорятися будь-кому¹²⁵. Він ніколи не плазував перед керівництвом¹²⁶, не був членом партії (!) і не приховував свого єврейського походження. Сам собі був найбільшим критиком і «боровся» лише за те, що вважав справедливим і заслуженим. Утім, стосувалося це лише науки – у буденному житті історик зовсім не вмів відстоювати свої права. Усе життя професор прожив у комунальній квартирі, проте зміг витримати сталінські репресії, важкі часи доносів та арештів, своєрідну «перевірку» внутрішньої сутності людини, її переконань та особистих рис.

Саул Якович не був відлюдником, суто кабінетним ученим і постійно брав участь у конференціях, любив спілкування з колегами, був «легким на підйом»¹²⁷. До С.Борового тягнулась студентська молодь як до безцінного джерела знань. Друзі та учні називали його просто «професором», адже він був ученим-енциклопедистом, ерудитом (мав надзвичайну працездатність та пам'ять), спокійною, тактовною людиною з почуттям власної гідності¹²⁸. Йому було приたまанне і неабияке почуття гумору – жарти стали характерною манерою його спілкування. Більше того, у своїх наукових працях та мемуарах він часто іронізував як над собою, так і над іншими.

Проте тим, хто не знав С.Борового зблизька, він здавався сухою, суворою людиною, таким собі мізантропом і затворником¹²⁹. Насправді, стосунки з ним збагачували професійно та духовно. Але спілкувався професор не з усіма, а тільки з тими, хто був йому приємним і цікавим. Особистий такт і обізнаність робили його бажаним співрозмовником – у помешканні вченого часто можна було зустріти і його учнів, і колеґ, і просто цікавих, інтелігентних людей¹³⁰.

Саул Якович Боровий – надзвичайно обдарована людина, яка присвятила все своє життя науці. Він безперервно працював, незважаючи на життєві обставини та негаразди, і прожив довге й, судячи з усього, щасливе життя.

¹ Про істориків «другого плану» див.: *Андрєєв В., Немченко Л.* Микола Тищенко: нові матеріали до біографії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.265–269; *Трапи Н.А.* «Історик другого плану» в структурі персональної історіографічної ієрархії (на прикладі розвитку дореволюційної історическої науки) // *Человек второго плана в истории.* – Вип.1. – Ростов-на-Дону, 2004; *Андрєєв В.М.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // *Укр. іст. журн.* – 2007. – №4. – С.102–122 та ін.

² *Историография истории СССР (эпоха социализма).* – Москва, 1982.

³ *Очерк истории исторической науки в СССР.* – Москва, 1985. – Т.V. – 605 с.

⁴ *Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г.* С.Я.Боровой (1903–1989) // *Отечественная история.* – 1994. – №3. – С.161–170.

⁵ *Соколянський М.Г.* Некролог при житті. – Одеса, 2003. – С.144–180; *Его же.* Лица необщее выражение // *Мигдаль–Times.* – 2003. – №2 (40). – С.7–9; *Его же.* Долго и счастливо // *Боровой С.Я.* Воспоминания. – Москва; Иерусалим, 1993. – С.5–17.

⁶ *Андрєєв В.М.* С.Я.Боровий: козацька тематика у творчості історика // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». 10–11 жовтня 2002 р. – Нікополь; Запоріжжя; Херсон, 2002. – С.26–38; *Андрєєв В.М.* Православна безодня XVII ст. в історичній свідомості єврейського народу: історіографічний аспект // Матеріали ХІ щорічної міжнародної міждисциплінарної конференції по іудаїці. – Ч.2. – Москва, 2004. – С.141–152; *Андрєєв В.* «Свій-чужий» в єврейській культурі Півдня України: самоідентифікація та подвійна лояльність // Джерела з історії Південної України. – Т.9 / Мемуари та щоденники. Ч.2. – Запоріжжя, 2006. – С.82–95 та ін.

⁷ *Российская еврейская энциклопедия.* – Т.1. – Москва, 1994. – С.153.

⁸ *Українські історики ХХ ст.* Бібліографічний довідник. – Вип.2. – К., 2004. – С.60–62.

⁹ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – Москва; Иерусалим, 1993. – С.28–29; *Соколянський М.Г.* Некролог при житті. – Одеса, 2003. – С.6.

¹⁰ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.35–36.

¹¹ Там же. – С.36–37.

¹² Там же. – С.37–41.

¹³ *Соколянський М.Г.* Лица необщее выражение // *Мигдаль–Times.* – 2003. – №2. – С.7–9.

¹⁴ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.57; *Соколянський М.Г.* Саул Боровой и дело его жизни // Сборник материалов II международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация». 10–12 ноября 2003 г. – Одеса, 2004. – С.82.

¹⁵ Анкета. Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928–1929 гг. А–Г // Архів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького (далі – АОДНБ). – Спр.8. – Арк.2.

¹⁶ *Соколянський М.Г.* Саул Боровой и дело его жизни. – С.85; *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.345.

¹⁷ Удостоверение // Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-129. – Оп.1. – Спр.713. – Арк.3.

¹⁸ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹⁹ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.80–81.

²⁰ *Боровой С.Я.* Революционная листовка в Одессе // *Коммунист (Одесса).* – 1924. – №36. – С.85–89.

²¹ *Андрєєв В.М.* С.Я.Боровий: козацька тематика в творчості історика. – С.26–38.

²² *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.88.

²³ Свідоцтво // ДАОО. – Ф.Р-129. – Оп.1. – Спр.713. – Арк.15.

- ²⁴ Соколянський М.Г. Саул Боровой и дело его жизни. – С.94.
- ²⁵ Дані про проходження служби // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.12. – Спр.765. – Арк.11.
- ²⁶ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.97–103.
- ²⁷ Там же. – С.101.
- ²⁸ Анкета. Личные дела сотрудников // АОДНБ. – Спр.8. – Арк.2.
- ²⁹ Историческая наука в Московском университете, 1755–2004. – Москва, 2004. – 640 с.
- ³⁰ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.110.
- ³¹ Там же. – С.131–134.
- ³² Особиста картка аспіранта // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.765. – Арк.4.
- ³³ Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С. Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).
- ³⁴ Боровой С.Я. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Еврейская мысль. – Ленинград, 1926; *Его же*. Еврейские газеты перед судом «учёных евреев»: два эпизода // Там же. – С.281–293; Боровой С.Я. Новое о Ковнере // Там же. – С.225–245.
- ³⁵ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.120–122; Анкета. Личные дела сотрудников // АОДНБ. – Спр.8. – Арк.2.
- ³⁶ Боровий С.Я. Одеська академічна бібліотека ім. Менделєва Мойхер-Сфорима (С.Абрамовича) // Бібліологічні вісті. – 1926. – №4. – С.96–99; *Його ж*. Книга в Одесі в 1917–1921 рр. // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. – 1927. – Т.1. – С.172–176; *Його ж*. Наукова бібліотека в сучасних умовах. – К., 1930. – 67 с.
- ³⁷ Автобіографія професора С.Я.Борового // Архів Одеського державного економічного університету (далі – АОДЕУ). – Опис співробітників, що звільнилися в 1977 г. – Особова справа №31. – Арк.7; Боровий С.Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. – К., 1930. – 67 с.
- ³⁸ Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. – Москва, 1928. – 200 с.
- ³⁹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.179.
- ⁴⁰ Лист С.Я.Борового до М.В.Сабашникова від 5.06.1929 р. // Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей (далі – РГБ. НИОР). – Ф.261. – К.2. – Л.1.
- ⁴¹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.181–182.
- ⁴² Там же. – С.182–188.
- ⁴³ Кульчицкий С.В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903–1989 гг.) // Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. – К., 1993. – С.2.
- ⁴⁴ Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. – №9. – С.81–124.
- ⁴⁵ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.190–191.
- ⁴⁶ Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Исторический сборник. – Вып.1. – 1934. – С.141–190.
- ⁴⁷ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – Москва, 1959. – С.45–46.
- ⁴⁸ Удостоверение // ДАОО. – Ф.Р-129. – Оп.1. – Спр.713. – Арк.15.
- ⁴⁹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.157.
- ⁵⁰ Там же. – С.159.
- ⁵¹ Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С. Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).
- ⁵² Кульчицкий С.В. Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) (з архіву В.М.Андреева).
- ⁵³ Там само. – С.155–156.
- ⁵⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (нарис історії). – К., 1993. – С.111.
- ⁵⁵ Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.161.

- ⁵⁶ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.205.
- ⁵⁷ Там же. – С.200.
- ⁵⁸ Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи. – С.141–190.
- ⁵⁹ Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. – С.81–124.
- ⁶⁰ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.200.
- ⁶¹ Защита диссертации С.Я.Боровым // Историк-марксист. – 1940. – Кн.9. – С.151–153.
- ⁶² Боровой С.Я. Воспоминания. – С.205–206.
- ⁶³ Там же. – С.215.
- ⁶⁴ Выписка из протокола №35 от 26 октября 1940 г. (копия) // АОДЕУ. – Опис співробітників ... – Особова справа №31. – Арк.8.
- ⁶⁵ Соколянский М.Г. Некролог при жизни. – С.173–174.
- ⁶⁶ Автобиография профессора С.Я.Борового // АОДЕУ. – Опис співробітників ... – Особова справа №31. – Арк.11.
- ⁶⁷ Боровой С.Я. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. – 1944. – №5/6. – С.41–49.
- ⁶⁸ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.288–290.
- ⁶⁹ Там же. – С.298–300.
- ⁷⁰ Там же. – С.302.
- ⁷¹ Там же. – С.300–301.
- ⁷² Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. – К., 1991.
- ⁷³ Боровой С.Я. Как Одесса выбирала в Государственную Думу // Большеви́стское знамя. – 8 января 1946; *Его же*. Избиратели дореволюционной Одессы // Большеви́стское знамя. – 6 февраля 1946; *Его же*. Так выбирали в Государственную Думу // Большеви́стское знамя. – 11 ноября 1946; *Его же*. Книга о родном городе // Большеви́стское знамя. – 24 июня 1947.
- ⁷⁴ Боровой С.Я. Банки в России в первые десятилетия их существования // Научные записки. Одесский кредитно-экономический институт. – 1940. – Т.1. – С.35–48.
- ⁷⁵ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 2 т. – Т.1. – Москва, 1952. – 656 с.
- ⁷⁶ Боровой С.Я. Банки в России в последней четверти XVIII в. // Научные записки. Одесский кредитно-экономический институт. – 1947. – Т.2. – С.93–110; *Его же*. Из истории экономической политики в России XVIII в.: (Вопрос о банках 60–70-х гг. XVIII в.) // Наукові записки. Одеський педагогічний інститут. – 1947. – Т.8. – С.89–106; *Его же*. Попытка создания банка в России XVII в. // Деньги и кредит. – 1947. – №1. – С.36–39; *Его же*. Одесса в период развития промышленного капитализма и империализма (1861–1917) // Одесса: Очерк истории города-героя: К 150-летию со дня основания. – Одесса, 1947. – С.79–136 та ін.
- ⁷⁷ Соколянский М.Г. Саул Боровой и дело его жизни. – С.90.
- ⁷⁸ Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989). – С.166–167.
- ⁷⁹ Боровий С.Я. Одеса в радянській художній літературі // Героїчна Одеса: Літературно-художній і публіцистичний альманах. – Одеса, 1947. – С.121–134; Боровой С.Я. Краткий очерк истории Одессы // Одесса: Краткий справочник. – Одесса, 1948. – С.3–21 та ін.
- ⁸⁰ Боровой С.Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А.Мицкевича (февраль–ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. – 1956. – Т.60. – Кн.1. – С.411–474.
- ⁸¹ Беренштейн Л.Ю. Евреи и политические репрессии в СССР (20–80-е годы XX ст.). – К., 1996. – С.114–115.
- ⁸² Характеристика на профессора Борового Саула Яковлевича от 2 июня 1951 г. // АОДЕУ. – Опис співробітників. – Особова справа №31. – Арк.30–31.
- ⁸³ Годовой отчет Одесского кредитно-экономического института за 1952–1953 гг. // ДАОО. – Ф.Р-5519. – Оп.2. – Арк.13.
- ⁸⁴ Соколянский М.Г. Некролог при жизни. – С.162.
- ⁸⁵ Гордатов М. Буржуазний націоналіст під маскою вченого // Чорноморська комуна. – 25 березня 1953 р.

- ⁸⁶ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.331.
- ⁸⁷ Оперативность – важное качество газеты // Правда. – 15 июня 1953 г.
- ⁸⁸ Боровий С.Я. З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст. // Чорноморська комуна. – 21 червня 1953 р.
- ⁸⁹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.330.
- ⁹⁰ Там же. – С.339.
- ⁹¹ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) – Москва, 1958. – 288 с.
- ⁹² Боровой С.Я. Воспоминания. – С.316.
- ⁹³ Кульчицкий С.В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903–1989 гг.). – С.2.
- ⁹⁴ Лист С.Я.Борового до Ю.Г.Оксмана від 25.10.1963 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_11/Eg1113.htm
- ⁹⁵ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 22.11.1963 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.№4. – Ед.хр.№47. – Л.19.
- ⁹⁶ Боровой С.Я. Орлов М.Ф. и его литературное наследие // Орлов М.Ф. Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. – Москва, 1963. – С.269–313; Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989). – С.167.
- ⁹⁷ Боровой С.Я. Декабристы о кредите и банках // Деньги и кредит. – 1951. – С.31–36; *Его же*. Радищев о кредите, банках и деньгах // Деньги и кредит. – 1952. – №5. – С.37–43; *Его же*. Новые материалы о книге декабриста М.Ф.Орлова «О государственном кредите» // Записки Отдела рукописей. Гос. б-ка им. В.И.Ленина. – 1955. – Вып.17. – С.159–211.
- ⁹⁸ Боровой С.Я. Об экономических воззрениях Пушкина в начале 1830-х гг. // Пушкин и его время. – Вып.1. – Ленинград, 1962. – С.246.
- ⁹⁹ Боровой С.Я. О реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» // Вопросы литературы. – 1966. – №4. – С.251–252.
- ¹⁰⁰ Боровой С.Я. О прототипе одного из героев «Капитанской дочки» // Русская литература. – 1966. – №2. – С.194–195.
- ¹⁰¹ Боровой С.Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859–1861 гг. – Москва, 1974. – С.194–206; *Его же*. С.С.Громека и А.И. Герцен // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – Москва, 1986. – С.126–137.
- ¹⁰² Боровой С.Я. Тургенев в записках немецкого дипломата: Из дневника Х.Гогенлоэ, 1867 и 1879 гг. // Литературное наследство. – 1967. – Т.67. – С.433–440.
- ¹⁰³ Боровой С.Я. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919–1920 гг.) // Историко-филологический журнал. – 1966. – №3. – С.294–298.
- ¹⁰⁴ Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга: Исследования и материалы. – 1967. – Т.14. – С.145–159.
- ¹⁰⁵ Материалы об участии Борового С.Я. в работе секции любителей книги Одесского Дома учёных (1967–1979 гг.). // ДАОО. – Ф.Р-7400. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.9–13.
- ¹⁰⁶ Наказ по министерству вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР від 31 липня 1965 р. // АОДЕУ. – Опис співробітників. – Особова справа №31. – Арк.46.
- ¹⁰⁷ Бородатий В.П. Одеський державний економічний університет. Нариси історії / В.П.Бородатий, М.О.Скрипник, В.Д.Граждан. – Одеса, 2000. – С.55.
- ¹⁰⁸ Одесса / Боровой С.Я., Вольский С.А., Коновалов В.Г., Лопата П.П. и др. // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская обл. – К., 1978. – С.99–163; Одесская область / Боровой С.Я., Винницкий С.П., Коломийчук В.Т., Лункин Г.М. и др. // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская обл.: В 26 т. – К., 1969. – С.9–84.
- ¹⁰⁹ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 24.11.1965 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.4. – Л.6–7.
- ¹¹⁰ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 25.06.1969 р. // Там же. – Л.22–23.
- ¹¹¹ Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга: Исследования и материалы. – 1967. – Т.14. – С.145–159.
- ¹¹² Боровий С.Я. До хронології історії Гайдамаччини // Укр. іст. журн. – 1968. – №10. – С.117.
- ¹¹³ Боровой С.Я. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма // История СССР. – 1970. – №2. – С.105–113.
- ¹¹⁴ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 30.08.1970 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.4. – Л.34–35.

¹¹⁵ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹¹⁶ Удостоверение (копія) от 9 июля 1976 г. // АОДЕУ. – Опис співробітників. – Особова справа №31. – Арк.80.

¹¹⁷ Выписка из приказа по Одесскому институту народного хозяйства №554 от 29 августа 1977 г. // Там само. – Арк.81.

¹¹⁸ *Боровой С.Я.* К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. – Москва, 1979. – С.85–101.

¹¹⁹ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹²⁰ *Чарный С.* Позднесоветская и постсоветская иудаика: Материалы XI ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Москва, 2004. – Вып.16. – Ч.2. – С.140–142.

¹²¹ *Капланов Р.М.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 12.11.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹²² *Боровий С.Я.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип.16. – 1982. – С.63–68.

¹²³ *Андреев В.* «Свій-чужий» в єврейській культурі Півдня України: самоідентифікація та подвійна лояльність. – С.95.

¹²⁴ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої); *Кульчицький С.В.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) (з архіву В.М.Андреева).

¹²⁵ Історіографічний словник: Навч. посіб. для студ. іст. фак. ун-тів. – Х., 2004. – С.290.

¹²⁶ *Кульчицький С.В.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) (з архіву В.М.Андреева).

¹²⁷ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 30.08.1970 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.№4. – Л.34–35.

¹²⁸ Там же.

¹²⁹ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹³⁰ *Соколянский М.Г.* Лица необщее выражение // Мигдаль–Times. – 2003. – №2 (40). – С.9.

Saul Yakovych Borovyi (1903–1989) – talented Soviet historian. S.Borovyi was an author of approximately 200 works on the history and historiography of Ukrainian Jews, history of Zaporizhzhia Cossacks, Ukrainian-Jewish relations, economic history of Russia and Ukraine, library studies, archive studies, Pushkin studies and local studies. A lot of his works are still relevant today.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.М.Ситник*

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається зміст поняття «ідеологія», її місце в історичному процесі та особливості дослідження різного роду ідеологічних форм. Особлива увага приділена методологічним аспектам даної проблеми.

Загальновідомо, що історична наука, як і будь-яка інша, повинна розвиватися незалежно від зовнішніх, зокрема політичних, факторів, що можуть її викривляти, деформувати чи спотворювати. Однак повністю уникнути впливу зазначених чинників на історичну науку неможливо. І подібно, як реалії нашого сьогодення впливають на неї, відповідним чином і історія має давати нам ті знання, котрі б сприяли уникненню помилок минулого. Також досить важливим завданням сучасної історичної науки є творення необхідного підґрунтя, тобто формування ідейно-політичних засад тієї ж політичної діяльності, без яких вона перетворюється на політиканство, демагогію, популізм, політичне шулерство та інші небезпечні для суспільства прояви. Тому значною є роль національної ідеології, що має формувати доктрину й стратегію розвитку суспільства та держави, наближуючи наш соціум до принципів правової держави й громадянського суспільства.

Як зауважив Я.Дашкевич, історія української ідеології ще не написана. Її не можна підмінити історією суспільно-політичної думки, історією філософії, соціології чи політології. Адже політична думка, ідея, погляд – це ще незавершена система, без якої не може бути мови про ідеологію як систему ідей з інтегральним взаємозв'язком і взаємопроникненням¹.

При дослідженні політичних явищ методологія, зазвичай, виступає мета-наукою, наукою про науку, а знання основ її проблематики корисне як дослідникам цих явищ, так і тим, хто цікавиться особливостями й таємницями політичного життя суспільства². Значною мірою це стосується і процесу дослідження ідеології, оскільки її наукове осмислення безпосередньо пов'язане з вивченням аналогічних структурних елементів політики.

Термін «ідеологія» («d'idéologie») використав у своїй праці «Елементи ідеології» французький філософ Дестют де Трасі (1754–1836 рр.), який позначив ним нову емпіричну науку про ідеї (словом «ідеї» у той час позначали не тільки розумові побудови, а й будь-які уявлення). «Наука про ідеї», на його думку, має досліджувати виникнення ідей, щоб відділити різного роду упередження та забобони від науково обґрунтованих уявлень. Ця наука базувалася на просвітницькій парадигмі мислення, що продовжувала програму Ф.Бекона – усунути владу «ідолів» («привиди»), або «забобони», згідно з К.Мангаймом) над свідомістю з метою створення основи для реформування суспільства на науковому ґрунті³. Ф.Бекон (1561–1626 рр.), асоціюючи «ідолів» із хибними поняттями, стверджував, що вони полонили людський розум і глибоко у ньому закріпилися, таким чином перешкоджаючи сприйняттю істини⁴. Серед інших Ф.Бекон розглядає й «ідолів» пізнання – як глибинні причини самообману людського ро-

* Ситник Олександр Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка.

зуму (термін «idola» походить від грецького «ейдолон» – «тінь померлого», тобто його оманливе бачення)⁵. Розглядаючи формування поняття ідеології, К.Мангайм (1893–1947 рр.) ототожнив її з явищем фальшивої омани. З огляду на це, на його думку, учення Ф.Бекона про «ідолів» (як джерело омани і хиб) може певним чином розумітися як передвісник сучасної концепції ідеології. Водночас К.Мангаймом було висловлене застереження, що в контексті розвитку історії ідей не слід ототожнювати вказане явище із сучасним поняттям ідеології⁶.

Саме ідеологія розглядалась як один із засобів подолання суперечностей і конфліктів між людьми, оскільки релігії в попередній період людської історії виявили свою нездатність бути основою соціального порядку (різного роду конфлікти, релігійні війни тощо). Отже, концепція де Трасі утверджувала такий принцип: розумове обґрунтування має бути основою тих ідей (поглядів і переконань), якими ми повинні керуватися, зокрема в політичних діях. Ця парадигма мислення відбиває загальну віру філософів XVII–XIX ст., що розум і наука здатні дати людям основу для примирення й злагоди. Оскільки практичну цінність своєї «науки про ідеї» де Трасі вбачав у реформуванні суспільства (шляхом виховання нової людини, яка керується не упередженнями, а розумом), то ясно, чому слово «ідеологія» і сьогодні часто розуміється передусім, як деяка система політичних ідей⁷.

Згідно з визначенням Я.Дашкевича, ідеологія – це наука про ідеї. Спочатку цей термін застосовувався навіть із критичним або й саркастичним відтінком, і лише відносно недавно слово «ідеологія» почало означати певну систему суспільно-політичних поглядів – ідей, згідно з якими мало б будуватися суспільне життя нації, держави, або навіть політичних і релігійних груп, об'єднань, з іншого ж боку, союзів націй – держав, імперій, цілого світу. Таке емпіричне визначення суті терміна не збігається (або мало збігається) зі стисло науковими дефініціями, але його вистачає для розуміння значення та ролі ідеології у житті суспільства. Поряд із цим зберігається первісне значення терміна як науки про ідеї⁸.

У розробці поняття «ідеологія» досить важлива роль належала К.Марксу та Ф.Енгельсу. В їх спільній праці «Німецька ідеологія» цей термін віднесено до сукупності ідей, що виражають інтереси, упередження та ілюзії певної соціальної верстви (класу). Згідно з класовим принципом соціальної філософії, вони твердили, що у класовому суспільстві як гнобителі, так і пригноблені не можуть правдиво осмислювати світ і суспільство: розуміння світу та суспільства в таких утвореннях неминує є хибним, ілюзорним, отже, і колективна свідомість є хибною свідомістю. Цю ілюзорну свідомість вони позначили терміном «ідеологія»⁹. Виходячи зі своїх матеріалістичних принципів, К.Маркс і Ф.Енгельс твердили, що мораль, релігія, метафізика й інші види ідеології та відповідні їм форми свідомості втрачають вигляд самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, розвиваючи матеріальне виробництво і матеріальне спілкування, змінюють разом із цією своєю діяльністю також мислення і його продукти. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість¹⁰. Слід зауважити, що розгляд поняття «ідеологія» з матеріалістичного погляду набув одностороннього вигляду, що в подальшому сприяло перетворенню комуністичної ідеології на догму. Натомість численні дослідження сучасних учених свідчать про значно ширшу й глибшу сутність даного поняття.

Ідеологія – поняття, із допомогою якого традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних гасел, програмних документів партій, філософських концепцій. Не являючись релігійною по суті, ідеологія впливає з певним чином пізнаної або «сконструйованої» реальності, орієнтована на людські практичні інтереси і має за мету маніпулювання та управління людьми шляхом дії на їх свідомість. Ядром ідеології виступає низка ідей, пов'язаних із

питаннями захоплення, утримання і використання політичної влади суб'єктами політики.

К.Гірц у своїй праці «Інтерпретація культур» розглядає поняття «ідеологія» як систему взаємопов'язаних тверджень, теорій і цілей, що становлять певну суспільно-політичну програму. Важливість ідеології, серед іншого, полягає в її здатності підтримувати індивіда (чи групу) в умовах хронічного напруження та згуртуванні соціальної групи чи класу у критичних ситуаціях¹¹. Об'єднуючи й консолідуючи націю, ідеологія робить її монолітнішою та цілеспрямованішою у процесі досягнення життєво важливих цілей. Отже, ідеологія є неодмінною ознакою конструктивної та ефективної державно-політичної системи.

Поняття «ідеологія» має чимало формулювань. У загальному вступі до «Історії ідеологій», опублікованій під керівництвом Ф.Шатле, пропонується таке визначення: «Ідеологією вважається внутрішньо більш-менш зв'язана система образів, ідей, етичних принципів, загальнозначимих уявлень, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, поріднених структур, технічних прийомів у забезпеченні виживання (та еволюції), виразів, які прийнято називати художніми, містичними, філософськими висловлюваннями, форм організації влади, інститутів і формулювань завдань, що вимагають вирішення, а також сил, котрі ці завдання виконують. Це система, яка має на меті регуляцію відносин усередині певного колективу, народу, нації, держави»¹².

Спробу простежити динаміку ідеологічного змісту у процесі історичного розвитку здійснив К.Мангайм. На його думку, уперше ідеології у даному розумінні з'являються і стають домінуючими у той час, коли певна політична система починає звільнятися від безпосередньої влади успадкованих традицій, диктату релігійно-філософських канонів, з одного боку, і від прийнятих на віру настанов традиційного моралізму – з іншого¹³. К.Мангайм дійшов висновку, що деформування реальної дійсності присутнє на всіх етапах становлення і функціонування ідеології. Відповідно, жодна із соціальних груп не володіє об'єктивною істиною, хоча такої істини ідеологія у собі й не містить. Ідеологічний процес не приводить до очищення людського знання від помилок, а тому критерії істинності чи неправдивості його не стосуються. Він, зазвичай, відбувається в умовах «вульгарної боротьби інтересів» у суспільстві й спрямовується на досягнення певної мети¹⁴. Істина ж, згідно із твердженням ученого, – це атрибут об'єкта, і вона не залежить від форм залучення цього об'єкта в пізнавальні процедури: істина представлена реальним процесом знання. К.Мангайм відкинув Марксове ототожнення ідеології з фальшивою свідомістю й зробив наголос на функціях ідеології, її намаганні захистити існуючий лад¹⁵.

Осмилюючи історичний процес і моделюючи філософію історії, М.О.Бердяєв (1874–1948 рр.) зазначав, що під час грандіозних історичних переломів і формування нових історичних епох суттєво змінюється і темп історичного розвитку. Особливо це стосується ХХ ст., коли цей темп стає все більш катастрофічним. Цілісна, стабільна історична епоха, на думку мислителя, не сприяє історичному пізнанню. Необхідно, щоб відбулося розщеплення, роздвоєння в історичному житті та людській свідомості для того, щоб з'явилася можливість протиставлення історичного об'єкта та суб'єкта. Необхідно, щоб почалася рефлексія, задля того, щоби розпочалося історичне пізнання, яке дає підстави для побудови філософії історії¹⁶. Відтак, слід припустити, що філософія історії виступає одною із засадничих наук для всебічного й ґрунтовного осмислення як історичного процесу загалом, так і поняття «ідеологія» зокрема.

Сутність ідеології можливо встановити у процесі реконструкції ідеологічного архетипу. При цьому звернення до архетипу ідеології є важливим засобом відтворення первісних ідеологічних основ.

Сам термін «архетип», зазвичай, уживається в юнгівському трактуванні¹⁷. Архетипи у К.-Г.Юнга (1875–1961 рр.) виступають як проформи людської поведінки та мислення, що мають вигляд певних системних установок і реакцій, котрі визначають ціннісні орієнтації індивіда і суспільства. Відтворення архетипів означає усвідомлене звернення до міфологічних образів, міфологічної тематики та до психологічних структур, що поклали початок людській духовності.

Подібно до того, як сфера духовності в поєднанні з міфами збагачує внутрішнє «я» людини, суспільство, розвиваючи свої міфи, підсилюється завдяки здоровим і багатим шарам людського духу. Однак тут криється певна небезпека, оскільки зосередженість на успадкованих міфах відволікає свідомість від сучасного світу, закріплює архаїчні, непридатні для сучасного життя почуття та образ мислення. З огляду на це, К.-Г.Юнг твердив про необхідність діалогу, а не схильність до чогось одного, внутрішнього чи зовнішнього; діалог цей здійснюється через символічні форми, котрі в безперервній взаємодії походять від безсвідомого й осмислюються свідомістю¹⁸.

З'ясувавши біологічні, навіть генетичні особливості такого глибинного рівня психіки, як колективне несвідоме, К.-Г.Юнг робить закономірне припущення про схильність кожного народу до продукування специфічної, властивої лише йому ідеології, тісно пов'язаної з національним самоусвідомленням, станом духовного розвою, морально-етичними нормами. Згідно з теорією психоаналізу, підґрунтям національного світогляду, що впливає, а, можливо, і визначає історичну долю нації, є закодований у алгоритмі світосприйняття віковий досвід нації.

В.Лісовий звернув увагу на те, що К.-Г.Юнг, створюючи свою теорію архетипів як певних утворень на рівні колективного безсвідомого, не ставив перед собою мету взагалі звільнити людину від влади архетипів. Архетип – своєрідна канва, що може мати як ціннісно-позитивні, так і деякі ціннісно-негативні наповнення (чи реалізації), завдання полягає лише в тому, аби ми усвідомлювали дію архетипів і можливість їх небажаних наповнень чи конкретизації. Те ж саме стосується так званої «деідеологізації» свідомості. Якщо ідеологія розуміється як якесь поєднання ідей і символів, що включає також цінності, то звільнитися від такої ідеології неможливо (а якщо хтось би поставив перед собою таку мету, то це мало б руйнівні наслідки) – ідеологічний вакуум для людини нестерпний¹⁹.

Проекція теорій К.-Г.Юнга на сферу історії та політики дозволяє більш детально простежити вплив історичних парадигм на різні рівні засвоєння політичних ідей та ідеологій: певна частина політичних теорій засвоюється на рівні свідомості, інша частина накладається на архетипи несвідомого й інтерпретується у відповідності з ними²⁰.

На думку С.Кримського, поряд із колективним підсвідомим, що передбачає існування колективності не тільки як зовнішньої сили суспільного буття, а і як внутрішнього феномена заглиблення у надра індивідуальної психіки, більш переконливим аргументом трансперсональних феноменів у ментальності особистості є національні архетипи. Саме вони як наскрізні символічні структури ментальності можуть у різні епохи і в різних етносів мати різну інтерпретацію. При цьому архетипи можуть виступати не тільки символічними структурами, які спільні для всіх етносів, а й специфічними для окремих націй утвореннями. Вони свідчать про те, що нація – це не тільки державна, зовнішня спільність, а і «внутрішній етнос», без якого національне життя неповне. Тільки те, що пропущене через духовність, через внутрішній світ особистості, може бути довершеною спільністю²¹.

Безпосереднім джерелом формування ідеології, серед іншого, виступають національні архетипи як особливості менталітету та національної традиції, а також – самотутність національного релігійного світогляду. Останнє, на думку су-

часного українського культуролога О.Гриценка, слід розглядати не в розумінні богів чи теологічних догматів, а в його світоглядному ядрі, яким є уявлення про *sacrum* – «святе», «справжнє», те, що надає сенс існуванню людини й спільноти. В основу ж українського *sacrum* лягли сакральні принципи хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури²².

Р.Барт у праці «Міфології» об'єднав міф та ідеологію, назвавши їх «метамовою». Останню він розглядав як фактичну основу міфу²³. Р.Барт не вважав доцільним проводити між ідеологією та міфом семіотичне розмежування²⁴, визначаючи ідеологію як уведені в рамки загальної історії міфічне утворення, що відповідає тим чи іншим соціальним інтересам²⁵. Відповідно, ідеологія – це своєрідна «воля до віри», причому кожній ідеології чи ідеологемі притаманна доля ірраціоналізму.

Необхідно зауважити, що досить часто конструювання різного роду ідеологем і ідеологічних систем здійснюється на основі суб'єктивних або несуттєвих підстав. При цьому особливо активно використовуються різного роду міфи, що значною мірою шкодить історичному процесу. Більш слушною є позиція, за якою ідеологія має ґрунтуватися на основі конструктивних суспільно-політичних і соціально-культурних схем, принципів, ідей.

Звернення в наш час до феномена ідеології викликane ситуацією, що склалася у соціумі, та потребує своєрідної ревізії глибинних основ соціального буття людини. Зокрема неминучим є концептуальний перегляд основоположних парадигм усього соціального буття і, насамперед, парадигм ідеологічного знання. Відповідно, постає нагальна необхідність вирішення цілої низки проблем. Насамперед це стосується проблеми виявлення соціокультурних витоків, котрі призвели до необхідності становлення та розвитку ідеології, а згодом почали визначати зміни її ролі і функцій у суспільстві. У даному випадку стає закономірним звернення до ідеологічних архетипів. Також важливим завданням є встановлення причин і наслідків актуалізації факторів ідеологічного порядку та вирішення проблеми реалізації ідеологічних настанов і концепцій у сучасному суспільстві в контексті формування духовного світу індивіда.

Зазвичай, ідеологія проявляється у вигляді оригінальних суджень, узагальнень і висновків. Як правило, вони виявляються суб'єктивними, тобто оцінками та судженнями того суб'єкта, виразником інтересів якого є дана ідеологічна система. Незважаючи на це, ідеологія відіграє активну гносеологічну, соціально-організаційну (спонукальну) функції, активно (залежно від свого змісту) впливає на хід суспільно-історичного культуротворення й розвиток особистості в конструктивному, суперечливому чи деконструктивному напрямках²⁶. Дослідження історичного процесу необхідно будувати з урахуванням усіх об'єктивних і суб'єктивних чинників. Ідеологія, як і інші прояви суспільної свідомості, одночасно є «об'єктивним» і «суб'єктивним» поняттям, оскільки суспільне буття людей є не що інше, як зреалізовані уявлення, міфи, ідеї, ідеології (індивідуальні й суспільні)²⁷. У суспільно-політичному житті ідеологія може виконувати як позитивну, так і негативну функцію, сприяти розвитку суспільства й культуротворчого процесу, або стримувати його. Також суттєвим є те, що одна й та ж ідеологія (система ідей, поглядів, оцінок) може утримувати означені характеристики практично одночасно, сприяючи суспільному розвиткові в одному вимірі та стримуючи його – в іншому. Усе залежить від змісту ідеології, характеру суспільних відносин, в яких вона розгортає свою функціональність, від загальної духовної атмосфери й культурно-історичної традиції, сила якої може не лише деформувати будь-який ідеологічний вплив, але навіть і знищити його²⁸. Слід підкреслити, що саме духовні чинники в поєднанні з культурно-історичними традиціями нації є визначальними в розвитку будь-якої, і, насамперед,

національної ідеології. Вплив духовності забезпечує належний рівень тієї чи іншої ідеології. Відтак, можна припустити, що лише високий ступінь духовності в поєднанні з іншими, відповідними їй, культурно-історичними факторами може витворити повноцінну політичну, державну, і, особливо, національну ідеологію.

Традиційно провідною ідеологічною формою вважається політична, яка частіше окреслюється як політична ідеологія. У цій формі найбільш чітко проглядається як структура ідеології взагалі, так і всіх інших ідеологічних форм – економічної, правової, моральної, естетичної, релігійної тощо. Творення будь-якої політичної ідеології конструктивною, гуманною спрямованості нашоується на складну методологічну вимогу – об'єднати різноманітне у цілісність. Якщо й припустити домінування в ідеології певної доктрини, ідеї, постулату, то хіба що постулату «науково-дослідницької толерантності» з метою творення умов для розвитку ідеологій, що являють собою зразки взаємодії різних, але не взаємовиключних цінностей.

Методологічна вимога наукової толерантності відкриває широкі можливості пізнання і перетворення політичної реальності (реалізації спроможності людського розуму охопити реальність не з однієї пізнавальної позиції (одномірний підхід), а з різних (багатомірний) тощо). Тоді будь-який вид розвитку – економічний, політичний, духовний – можна досягнути як безперервний процес, як діалог культур і способів життя, як порівняння різних систем оцінки й прогнозового бачення майбутнього, як складну взаємодію, де суперечності переборюються різними способами, навіть через взаємознищення. А це дає привід для нового розуміння глобальних і регіональних проблем, для пошуку нових методів і способів їх розв'язання.

Досить цінними для формування методології наукового дослідження є ідеї П.Д.Юркевича (1826–1874 рр.), який, розглянувши у праці «Історія філософії права» історичний і філософський (теоретичний) методи, висловив застереження щодо односторонності першого, оскільки у процесі опрацювання науки лише за історичним методом виникає шкідлива звичка усвідомлювати тільки мінливий бік фактів. А відтак, з'являється схильність до переконання, що всі політико-правові чинники мають нестабільний характер. Це лише посилює суб'єктивність сприйняття явищ. Цим вадам історичного методу протидіє філософський або теоретичний методи. Це метод принципів, сутностей, незмінних норм, усвідомлення того, що є і чого не може бути. Історичному методу властива різноманітність, теоретичному – одноманітність і сталість²⁹.

У сучасній науці отримала визнання багаторівнева концепція методологічного знання, згідно з якою методи наукового пізнання за мірою сукупності та сферою дії поділені на чотири основні групи: філософські (діалектичний, феноменологічний, герменевтичний), загальнонаукові (системний, структурно-функціональний підходи, формально-логічний, порівняльно-історичний тощо), спеціально наукові, котрі являють собою сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що використовуються в окремих галузях науки, і дисциплінарні методи, тобто системи прийомів, які застосовуються у тій чи іншій дисципліні, що входить до будь-якої галузі науки або виникає на межі окремих наук³⁰.

На думку І.Д.Ковальченка, визначальна роль у науково-дослідницькій діяльності належить таким загальнонауковим методам, як сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного. Прирівнявши їх до історичного та логічного, цей учений виділив і менш фундаментальні, згідно з його твердженням: індукція та дедукція, аналіз і синтез, опис і вимір, статичний і динамічний методи тощо. Останні він розглядав як конкретні засоби практичної реалізації перших³¹.

Основоположними принципами історичного наукового дослідження є історизм та об'єктивність, що у сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя. Відповідно до принципу історизму, процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто історизм збігається з науковою об'єктивністю, виключає будь-які спотворення історичної науки. Об'єктивність – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Цей принцип вимагає від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, адже, зіставляючи різні факти, історик має можливість розширити свої знання з досліджуваного питання і з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки³². Відповідним чином методологія наукового дослідження зобов'язує історика використовувати різноманітні методи й принципи для більш ґрунтовного, об'єктивного та достовірного викладу.

Важливим аспектом формування наукової методології даної теми є обґрунтування методологічного принципу історизму як вимоги розглядати кожен літературний пам'ятку у сукупності всіх історичних обставин того часу, з'ясовувати, чиї ідеологічні й естетичні вподобання вона відбиває. Адже кожен автор чи письменник, як новітній, так і стародавній (навіть якщо він цього й не усвідомлює) буває носієм тих чи інших понять та ідеологій свого часу³³.

У процесі творення різного роду ідеологем зазвичай переплітаються колективні інтереси, вузькогрупові ситуативні прагнення, усвідомлення сучасного та сподівання майбутнього. Зрозуміло, що вона не піддається випробуванню на істинність або хибність суто логічними методами, у будь-якому разі, на рівні штучно-лабораторних методів перевірки. Лабораторією ідеології є реальний історичний процес. Будучи виразником групового інтересу й усього того, що з ним органічно пов'язане, ідеологія тим ближче до істини, чим точніше виражає весь комплекс суспільних потреб, інтересів і суперечностей, не перестаючи при цьому віддавати першість інтересам свого суб'єкта. А для цього вона має набути такого вигляду, якого потребує саме ця група, і саме у цій історичній ситуації. Сама ж група може перебувати в різних точках своєї історичної еволюції. Вона може бути лише групою спільного соціального стану, але не усвідомлювати його справжнього стану, структури, причин, генези та можливих перспектив. Ідеологія у цьому разі буде тим істиннішою, чим краще пояснить цю ситуацію³⁴. Н.М.Яковенко звернула увагу на існування у сучасній українській історіографії надмірної заідеологізованості як рецидиву радянської історії та анахронічного сприйняття історії як «вчительки життя», себто плутанини між дидактичними (шкільними) й дослідницькими завданнями історика³⁵.

Досить важливим є застереження, котре висловив відомий сучасний український історик В.А.Потульницький. Воно полягає в тому, що об'єктивна історична наука приймає й неупереджено досліджує всі гіпотези та моделі умовно; лише ті пропозиції, котрі доведені повністю, входять до наукового доробку. При цьому наука покликана деміфологізувати національну самосвідомість, оскільки історичне пізнання постає в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») з логікою («когнітивна історія»). Одне з основних завдань історика полягає в тому, щоб аналітично деміфологізувати архетипи міфу, а також породжені ним пересуди й табу, котрі, будучи так само, як і міф, ірраціональними, «не потребують доказу» на думку своїх творців³⁶.

Згідно із твердженням Н.М.Яковенко, із кінця XIX ст. і донині існує історіографічне функціонування щонайменше шести–семи своєрідних формул-міфем, що разом витворюють цілісний український національний міф. Упродовж середини – другої половини XX ст., а особливо в останні роки, частина зга-

даних формул-міфем, адаптуючись до нових політичних і соціальних реалій, обростала модифікованими варіаціями, новими векторами зацікавлення, несподіваними нюансами тощо. Простеження інтелектуальної генеалогії та внутрішніх пружин кожної з таких мутацій є вдячною дослідницькою проблемою саме завдяки тому, що історична наука в Україні завжди була (і досі є) чимось більшим, ніж пізнавальна дисципліна, а цікавість до українського минулого коріниться у квазіісторичній площині. Для освіченого загалу йдеться не про факт історії як такий, а про те, що ним засвідчується *expressis verbis* існування України всупереч усім (реальним чи уявним) ворожим силам. Відтак, модифікація тієї чи іншої формули-міфема сигналізує про невербалізовані, ба навіть неусвідомлювані зміни у відчутті власної «українськості», що дає дослідникові унікальний матеріал для вивчення латентних проявів національного самовираження, особливо в радянські часи, коли, здавалося б, тоталітарна машина обробки умів його цілком розчавила. Характерним прикладом може послужити блискавичне, справді тріумфальне поширення заявленої на початку «перестройки» Я.Дашкевичем тези про Україну як цивілізаційне пограниччя «між Сходом і Заходом»³⁷.

Серед формул-міфем, що нині на рівні аксіом функціонують і в історіографії, і у публіцистичних ретрансляціях, і у свідомості пересічного освіченого українця, зазначено переконавання, що нібито українці різних регіонів, починаючи з часів Київської Русі, завжди усвідомлювали свою етнічну спільність, а, відтак, безперервно тяжіли до «возз'єднання» тих чи інших територіальних одиниць, котрі впродовж XI(!) – XIV ст. опинилися у складі кількох сусідніх держав. Генетично міфема безперервного тяжіння до «возз'єднання» визначена паростю одного з головних елементів конструювання національної ідентичності – міфу про спільність етнічного походження як основи відчуття культурної співпричетності, спільної долі і – ширше – певного колективного «я» нації. Його оформлення розпочалося ще наприкінці XVI – на початку XVII ст., але новітнє формулювання найповніше подане у фундаментальній «Історії України-Руси» М.С.Грушевського³⁸.

Дослідження ідеології з допомогою одних лише логічних методів є неможливим. Лабораторією ідеології є реальний історичний процес. При цьому досить важливим напрямком є дослідження ідейних витоків тоталітарних ідеологій, як таких, що справили визначний негативний вплив на історію людства у XX ст. Серед дослідників, які приділяли цьому аспекту увагу, значне місце належить британському філософові К.Р.Попперу (1902–1994 рр.), який, до того ж, запропонував своєрідну доктрину єдності наукового методу. Остання полягала в тому, що всі теоретичні або узагальнюючі науки використовують однакову методологію, без огляду на те, чи вони є природничими або соціальними науками. Її суть полягає у застосуванні дедуктивних причинних пояснень і в перевірці їх (способом передрікань), що також називають гіпотетико-дедуктивним методом чи, частіше, методом гіпотез.

У праці «Злиденність історизму» К.Р.Поппер піддав критиці методологію голізму, що у соціальних науках породила намагання пояснювати історичні події та соціальне життя шляхом використання інтуїтивного проникнення у цілості – в «ідеї» (у розумінні Платона), «духи епохи», «духи націй» тощо³⁹. К.Р.Поппер визнавав той факт, що всі суспільні групи мають свої традиції, інституції, обряди⁴⁰. Згідно ж із принципами історизму, слід вивчати насамперед історію суспільної групи, її традиції та інституції задля її розуміння й пояснення, а також для передбачення перспектив її майбутнього розвитку.

К.Р.Поппер заперечував намагання розглядати суспільство як органічну цілісність, що було методологічною підосновою соціальної філософії, у межах якої була розроблена голістична соціальна інженерія – тобто твердження, що

лише реформування всього суспільства як цілого має бути метою соціальної реформи. К.Р.Поппер відкидав можливість такої реформи, виходячи винятково з її методологічної немічності: той, хто ставить перед собою мету перемоделювати все суспільство відповідно до заздалегідь розробленого проекту, не бачить, що і сам дослідник (його свідомість) стає об'єктом такого перемоделювання, а якщо так, то не залишається будь-якої можливості об'єктивно визначити, чи результат реформи дійсно збігається з її задумом. Відтак, у результаті «голістичної реформи» свідомість людей модифікується в напрямку прийняття системи, якою б вона не була. І оскільки контроль за проведенням реформи має бути в руках «групи інженерів», а ті, хто не піддається модифікації, мають бути, зрештою, знищені (аби не заважали реформі), то не залишається жодного незалежного спостерігача, свідомість якого не була б змодифікована, і який міг би об'єктивно оцінити наслідки реформи. Цій голістичній інженерії К.Р.Поппер протиставляє свою «почастинну соціальну інженерію». Суть її полягає не в тому, що забороняється будь-яка широкомасштабна реформа (яка включає одночасну зміну всіх аспектів суспільства), а в тому, що чітко виокремлюються аспекти реформи, аби можливо було її тримати під контролем. Хоч, зрештою, останньою інстанцією, що має виконувати функцію контролера, є збереження вільної дискусії – свідомості, вільної від контролю з боку «групи інженерів», які ставлять за мету перемоделювати свідомість. Іншими словами, ідеться про небезпеку ствердження єдиної, обов'язкової у суспільстві ідеології, яка б виключала вільну дискусію. Утопічність голістичної соціальної інженерії полягає в тому, що вона не знає, що робить. Вона не здатна контролювати результат реформи, бо реформа передбачає зміну свідомості всіх включених в експеримент. Власне, такий експеримент було здійснено німецькими націонал-соціалістами і російськими більшовиками (усі, хто міг би сказати людям, що вони «хворі», були або знищені або ізольовані)⁴¹.

Твердження про те, що історія рухається за наперед визначеною канвою, К.Р.Поппер називав «історицизмом». У своїй праці «Відкрите суспільство та його вороги» під окресленням «історицизму» вчений об'єднував усі течії, що виходили з можливості пізнати «об'єктивні та незмінні закони історії». Історицизм, за К.Р.Поппером, бере за основу політики науку про досліджувані ним певні тенденції суспільного розвитку. Цим самим він прагнув продемонструвати нездатність «наукового передбачення» та претензії на пізнання «об'єктивних законів історії», з якими виступали всі тоталітарні режими⁴². Однак іноді це прагнення заводить британського філософа надто далеко. Попередниками тоталітарної ідеології в нього виступили Гесіод із його «ідеєю загального шляху, або тенденцією історичного розвитку»; Геракліт із його незмінним «законом передумови»; Платон – «перший політичний ідеолог, що мислив згідно з класовою термінологією»; Аристотель – прихильник «аристократичного феодалізму»; Гегель, філософія якого з притаманним їй «поклонінням перед державою, історією і нацією, як «зв'язком між Платоном і сучасною формою тоталітаризму», є нічим іншим, як «концепцією нового племінного духу, або тоталітаризму»; і, нарешті, К.Маркс із його соціологічним детермінізмом. Відповідно, виникає закономірне питання, – якщо справа полягає лише у прагненні історицистів «пізнати об'єктивні тенденції» розвитку історії, то чому серед них немає, скажімо, М.Вебера, Е.Дюркгайма та інших відомих учених, які не менше, ніж зазначені мислителі, прагнули пізнати «об'єктивні тенденції» суспільного розвитку. Якщо ж К.Р.Поппер узагалі заперечував можливість пізнання об'єктивних тенденцій розвитку суспільства, то незрозуміло, на чому ґрунтується власний метод «соціальної інженерії». Деякою мірою його позицію можна пояснити тим, що книга «Відкрите суспільство та його вороги» писалася в роки Другої світової війни, унаслідок чого, як зазначав сам автор у передмові до другого ви-

дання, «багато з критичних суджень були більш емоційними та різкими, ніж це є насправді»⁴³. Критикуючи історизм, К.Р.Поппер прагнув виявити способи мислення, котрі лежать в основі тоталітарних ідеологій. Суспільства, де існують такі ідеології, він називав «закритими». Їм він протиставляв «відкрите» суспільство, де владні структури не встановлюють критеріїв «правильного» мислення, натомість існують умови для діалогу різних ідей, взаємної критики та плюралізму думок.

Слід зауважити, що погляд К.Р.Поппера на методологію суспільних наук, що виходить із прийняття тези про єдність методів, котрі застосовуються у природничих і суспільних науках, було піддано критиці з боку П.Вінча⁴⁴, який убачав головну помилку К.Р.Поппера у відсутності чіткого усвідомлення взаємодії цінностей і наукових концепцій у суспільних науках (на відміну від їх взаємодії у природничих науках). Також необхідно підкреслити, що при всій своїй вагомості погляди британського філософа в даний час, на відміну від першої половини ХХ ст., уже не мають тієї актуальності й адекватності.

Досить важливою методологічною настановою даного дослідження є зауваження К.Гірца стосовно того, що ідеологія наводить мости між реальним і бажаним станом справ, гарантуючи виконання соціальних ролей, від яких в іншому випадку відмовилися б через відчай або апатію. «Солідаристським поясненням» називають здатність ідеології цементувати соціальну групу або клас⁴⁵.

Для осягнення сутності української національної ідеології важливим є завдання характеристики українського національного характеру. Із цієї перспективи доволі цінним є дослідження Д.І.Чижевського (1894–1977 рр.), який зауважував, що протягом віків народний світогляд не залишається незмінним. І впливи чужих культур, і значні зміни у власному житті – усе це накладає свій відбиток на народну психіку. Народний світогляд є, таким чином, поєднанням певних надісторичних та історичних елементів. При цьому історично зумовлені елементи легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації⁴⁶. Але і ті, і інші накладають свій відбиток на формування ідеологем та ідеологічних систем.

Розглядаючи історію ідей під кутом зору «духовної історії» (нім. «Geistesgeschichte»), за котрою стоїть розуміння гуманітарних наук як «наук про дух» (відповідник до німецького слова «Geisteswissenschaften», англ. «human studies» або «humanities»), Д.І.Чижевський прагнув осмислити філософські ідеї як складову частину духовності – у різних галузях культури, зокрема, ідеології, науки, політики тощо⁴⁷. Близькими до такої настанови були погляди М.І.Шлемкевича (1894–1966 рр.), який відзначав, що одним із чільних аспектів науки (історії філософії та філософії) є самопізнання людського духу⁴⁸.

Одним із важливих аспектів формування національного характеру, на нашу думку, є поняття прасимволу, що було ключовим в історіософії О.Шпенглера (1880–1936 рр.), і розглядалося в комплексі з близькими йому поняттями («душа», «доля», «вдача» тощо). Прасимвол присутній у формі державного устрою, у релігійних догматах і культурах, у формах живопису, музики та пластики, у віршуванні, в основних поняттях фізики й етики, але не вичерпується ними⁴⁹.

Загалом ідеологічний аспект присутній практично в усіх формах свідомості. Але в політичній свідомості він є найбільш визначальним. Політична ідеологія здійснює значний вплив на суспільну свідомість, адже вона є не тільки системою ідей, але й визначним державним інститутом, а це означає що вона має адміністративну державну силу. Однак в умовах демократії неконтрольований вплив правлячої ідеології знижується. Ідеологам доводиться рахуватися з буденною політичною свідомістю громадян, а, особливо, із моральною свідомістю. Будь-яка сфера суспільних відносин, включаючи навіть економічну, підлягає моральній оцінці. Відтак вона осягає всі політико-правові відносини. При цьо-

му політико-правова оцінка часто не може досягнути значне число моральних відносин у суспільстві.

У цілому ж слід наголосити на тому, що одним із найбільш конструктивних спрямувань ідеології є її об'єднуюча функція. Жодні зміни в політичному житті суспільства, економічні чи політичні трансформації не спроможні знищити інтереси людей, потребу в об'єднанні у групи навколо цих інтересів, а, отже, знищити потребу в ідеології як усвідомленій, систематизованій, чітко визначеній меті суспільної діяльності. Функція, яку ідеологія виконує у житті суспільства, і, відповідно, у системі культури, завжди залишається актуальною та політично значимою. Її пізнання є необхідною складовою суспільного й державного управління. Перспективи розвитку національної та державної ідеології в Україні є предметом спеціального дослідження, нагальність якого зумовлена сучасними політико-правовими реаліями.

¹ *Дашкевич Я.* Україна у вогні ідеологій // *Кісь Р.* Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Л., 1998. – С.І.

² *Крауз-Мозер Б.* Теории политики. Методологические принципы / Пер. с пол. – Х., 2008. – С.17.

³ *Мангайм К.* Ідеологія та утопія / Пер. із нім. – К., 2008. – С.81.

⁴ *Бекон Ф.* Сочинения: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1972. – С.18.

⁵ *Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С.* Історія філософії. Проблема людини та її меж / За ред. Н.Хамітова. – К., 2006. – С.89.

⁶ *Мангайм К.* Указ. праця. – С.81, 82.

⁷ *Лісовий В.С.* Культура – ідеологія – політика. – К., 1997. – С.59.

⁸ *Дашкевич Я.* Указ. праця. – С.VI.

⁹ *Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І.Шинкарука – К., 2002. – С.235.*

¹⁰ *Маркс К., Енгельс Ф.* Избранные произведения: В 3 т. – Т.1. – Москва, 1985. – С.14.

¹¹ *Гіри К.* Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К., 2001. – С.227, 240, 241.

¹² Див.: *Монбриаль Т. де.* Действие и система мира / Пер. с фр. – Москва, 2005. – С.383.

¹³ *Mannheim K.* Essays on Sociology and Social Psychology. – New York, 1953. – P.94–98.

¹⁴ *Mannheim K.* Ideology and Utopia. – London, 1968. – P.57–85.

¹⁵ *Дашкевич Я.* Указ. праця. – С.XI.

¹⁶ *Бердяев Н.А.* Смысл истории. – Москва, 1990. – С.4, 5.

¹⁷ *Юнг К.Г.* Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – №1. – С.135.

¹⁸ *Кэмпбелл Дж.* Мифы, в которых нам жить / Пер. с англ. – К., 2002. – С.17, 18.

¹⁹ *Лісовий В.С.* Указ. праця. – С.183.

²⁰ *Дугин А.Г.* Философия политики. – Москва, 2004. – С.64.

²¹ *Кримський С.Б.* Під сигнатурою Софії. – К., 2008. – С.354.

²² *Нариси української популярної культури / За ред. О.Гриценка. – К., 1998. – С.344, 346.*

²³ *Барт Р.* Мифологии / Пер. с фр. – Москва, 2008. – С.304–306.

²⁴ Мається на увазі знакова система передачі інформації, насамперед через мову.

²⁵ *История философии: Энциклопедия / Под ред. А.А.Грицанова. – Минск, 2002. – С.388, 389.*

²⁶ *Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світогляд. аналіз / В.Андрущенко, Л.Губерський, М.Михальченко. – К., 2002. – С.127, 130.*

²⁷ Цит. за.: *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.12.

²⁸ *Культура. Ідеологія. Особистість ... – С.127.*

²⁹ *Юркевич П.Д.* Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / Пер. із рос. – К., 1999. – С.235, 236.

³⁰ *Гребеньков Г.В.* Научные исследования: теория, методология, методика (теоретические и практические вопросы научно-исследовательского труда). – Донецк, 2003. – С.12.

- ³¹ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва, 2003. – С.159.
- ³² Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слісаренко та ін. – К., 2002. – С.242.
- ³³ Перетц В. Феодальна Україна-Русь XI–XIII вв. // Золоте слово: Хрестоматія: У 2 кн. – К., 2002. – Кн.2. – С.13, 29, 30.
- ³⁴ Культура. Ідеологія. Особистість ... – С.130, 131.
- ³⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.258, 259.
- ³⁶ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII–XX ст. – К., 2002. – С.27, 28.
- ³⁷ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – 1998. – №3/4. – К., 1998. – С.116.
- ³⁸ Там само. – С.117, 118.
- ³⁹ Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ. – К., 1994. – С.5, 6.
- ⁴⁰ Там само. – С.42.
- ⁴¹ Більшовицький експеримент спирався на філософію, що вважала себе не просто спекулятивною (метафізичною), а науковою. Одним із вирішальних тверджень, на яке спиралася голістична соціальна інженерія більшовиків, було марксистське твердження про «історичну необхідність». На думку К.Маркса, він відкрив науковий закон історичного розвитку – закон, що визначав, через які стадії («формації») неминуче має пройти будь-яке суспільство. Оскільки цей закон уважався «науковим», то його дія, отже, не могла залежати від волі людей – він мав діяти об'єктивно. К.Поппер у «Злиденності історизму» зосередив увагу на тому, щоб показати ненауковість учення про «історичну необхідність».
- ⁴² Поппер К. Указ. праця. – С.229–243.
- ⁴³ Там само. – С.18, 19.
- ⁴⁴ Winch P. Popper and Scientific Method in the Social Sciences // The Philosophy of Karl Popper / Ed. P.A.Schilpp. – La Salle, 1974. – P.890–903.
- ⁴⁵ Гірц К. Указ. праця. – С.241.
- ⁴⁶ Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / За заг. ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1. – С.14.
- ⁴⁷ Лісовий В. Європейська філософія та інтелектуальна культура у дослідженнях Дмитра Чижевського // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Т.3. – С.XV.
- ⁴⁸ Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992. – С.674, 675.
- ⁴⁹ Шпенглер О. Закат Європи. – Минск; Москва, 2000. – С.259, 260.

In article the maintenance of notion is considered «ideology», its place in the history process and feature of research of a different sort of ideological forms. The special attention is spared to the methodological aspects of the given problem.

Р.І.Бондаренко*

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (АРХІТЕКТУРНИЙ ТА МІСТОБУДІВНИЙ АСПЕКТИ)

Стаття містить визначення термінів «пам'ятка архітектури», «пам'ятка містобудування», «традиційний характер середовища». Наведено класифікацію пам'яток архітектури і містобудування в контексті цінних об'єктів історії та культури, згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини». Стверджується думка про важливу роль «Зводу пам'яток історії й культури України» у формуванні Державного реєстру нерухомих пам'яток держави. Одночасно підкреслюється комплексний характер об'єктів

* Бондаренко Раїса Іванівна – співроб. центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАНУ, член Національної спілки архітекторів України.

архітектурної та містобудівної спадщини, оскільки вони можуть поєднувати археологічні, історичні, технічні й мистецькі цінності, і які становлять національне культурне надбання.

Пам'ятки історії та культури є важливим підтвердженням етнокультурної самобутності кожної нації. Їх автентичність – головна ознака історико-культурної, наукової й пізнавальної цінності. Антропогенний ландшафт, сформований об'єктами архітектури та містобудування, його образна цілісність є однією з важливих естетичних характеристик історичного довкілля. Дослідженню, вивченню та охороні архітектурної й містобудівної спадщини значною мірою сприяє розгорнута в державі робота з підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». До нього мають бути включені не тільки вже визначені нерухомі об'єкти за наданими їм відповідними категоріями національного чи місцевого значення, а і щойно виявлені пам'ятники історії й культури. Вони відповідно до п.2 ст. 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» до вирішення питання щодо занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України підлягають охороні, згідно з вимогами зазначеного документа¹. Треба підкреслити, що у загальних положеннях згаданого закону термін «пам'ятка» пропонується вживати до об'єктів культурної спадщини тільки в разі занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

На жаль, відомо, що за час формування, підготовки до друку і випуску перших двох книг тому «Київ» – складових видання «Зводу» – деякі щойно виявлені об'єкти культурної спадщини взагалі припинили своє існування. Слід зауважити, що «Звід» первісно був зорієнтований набрати значення офіційного державного документа, у котрому вміщені ці пам'ятки, які або вже перебувають, або повинні перебувати під охороною держави. Фактично «Звід пам'яток історії та культури України» виступає як своєрідна розширена наочна комплексна програма на виконання Закону України «Про охорону культурної спадщини» із захисту традиційного характеру середовища й її об'єктів.

Непересічними пам'ятками цієї спадщини, котрими формується історичне довкілля, є об'єкти архітектури і містобудування. Якщо до пам'яток архітектури можуть належати окремі будинки, споруди різного призначення, комплекси їх або ансамблі об'ємно-просторової організації, то об'єкти містобудування відбивають історичні принципи планування й забудови міст, інших населених пунктів; загальну планувальну структуру оточуючого середовища на малих і великих територіальних площинах. За міжнародними стандартами, під пам'ятками архітектури й містобудування у цілому розуміються будь-які сукупності будівель, споруд та відкритих просторів.

В міжнародних документах 1976 р. і зокрема у «Рекомендації із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів» зазначено, що серед досить різноманітних об'єктів культурної спадщини «можна виділити історичні місця, історичні міста, стародавні міські квартали, села і невеликі селища, а також однорідні монументальні ансамблі, беручи при цьому до уваги, що пам'ятки, як правило, треба ретельно зберігати в усій цілісності»². Треба зазначити, що комплекси будинків та споруд, пов'язаних єдиним архітектурним задумом, у сукупності яких присутня наявна естетична цілісність, можуть становити архітектурний ансамбль. Частини антропогенного середовища, до котрих входять споруди, простори площ, вулиць, скверів, алеї і елементів природного ландшафту, організовані в єдину композицію можуть становити містобудівний ансамбль. Якщо група об'єктів у своїй сукупності становить архітектурну, містобудівну, історичну, етнографічну й іншу цінність та потребує повного збереження в складі заповідників і охоронних зон, то вона становить історичний ансамбль. До ос-

танніх можуть належати центри міст із плануванням та забудовою, замки, монастирі, садиби, парки, городища й ін. Ансамбль, як правило, ґрунтується на функціональному зв'язку форм об'єктів і простору, що є його невід'ємними складовими. Але, на відміну від поняття «комплекс», поняття «ансамбль» є не функціональною, а естетичною категорією й містить у собі позитивну оцінку естетичних якостей першого. Наприклад, можна виділити як історичний ансамбль Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Щодо терміна «пам'ятки містобудування», то у першій половині 70-х рр. ХХ ст. в історико-архітектурних, наукових, методичних матеріалах сталого визначення не існувало. Юридичне визначення він отримав у 1976 р. у законі СРСР, а 1978 р. – у законі УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Його тоді вживали як єдине визначення: «пам'ятка архітектури й містобудування».

На початку 80-х рр. ХХ ст. в зв'язку з підготовкою матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР», котрий мав стати частиною всесоюзного проекту, в Інституті історії АН УРСР було розроблено методичні рекомендації, де відповідним об'єктам дано таке тлумачення: «Пам'ятками містобудування та архітектури є твори будівельного мистецтва (окремі споруди, групи будівель, містобудівні комплекси й паркові ансамблі) певного художнього рівня, створені у різні історичні періоди, які віддзеркалили в своєму художньому образі, у структурі, плануванні, конструкціях, композиційній побудові та декоративному облаштуванні характер життя, суспільні й трудові процеси, а також естетичні погляди тієї епохи, до котрої вони належать»³.

В означених рекомендаціях дано класифікацію об'єктів архітектури і містобудування за типологічним принципом. Так, пам'ятки архітектури ще поділяються на об'єкти житлової архітектури, культової, промислової та інженерного мистецтва. Окремим пунктом у ній виділено пам'ятки містобудування, які в свою чергу поділяються на відповідні складові. Тут можуть бути і об'єкти науки й техніки, тобто інженерні; і садиби та маєтки – пам'ятки садово-паркового мистецтва; історичні ареали, центри, окремі вулиці й площі населених місць; ландшафтні утворення та їх заповідні території.

Таким чином, пам'ятки містобудування як об'єкти культурної спадщини просторового характеру у планувальній структурі населених місць є пам'ятками історичного, соціального й індустріального розвитку країни на відносно великих територіальних площинах. Архітектурні монументи й виокремлені об'єкти просторового вирішення можуть бути зразками містобудівного мистецтва, котре включає фактично всі їх різновиди за класифікацією, означеною в ст.2 Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Якщо архітектурні пам'ятки культурної спадщини за своєю сутністю статичні, то містобудівні утворення є динамічними. Зміна, розвиток останніх у часі є їх важливою ознакою, що не властива об'єктам архітектури⁴. Вони є своєрідними природно-техногенними комплексами, які періодично потребують відповідних уточнень меж їх територіального розвитку. Тобто термін «пам'ятка містобудування» може мати перелік більш конкретних об'єктів культурної спадщини, що є складовими цього їх виду на відповідній території.

Це пов'язано з тим, що основою формування і змін історичного середовища є людина, її діяльність. Вона постійно взаємодіє з оточенням, примножує предметно-просторове поповнення; й, таким чином, навколишнє середовище загалом не залишається без змін у часі, а постійно змінюється відповідно до потреб суспільства.

Методичні рекомендації з підготовки матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України», розроблені в Інституті історії України за участю фахівців з Інституту археології України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та

етнографії ім. М. Рильського і Науково-дослідного інституту теорії, історії архітектури та містобудування й видані у 1993 р. вже містять розділ, присвячений визначенню критеріїв відбору окремо як об'єктів архітектури, так і пам'яток містобудування.

Взагалі деякі дослідники історико-архітектурної та містобудівної спадщини вважають, що «відділення містобудування від архітектури є об'єктивним процесом, який почався досить давно і зараз перейшов в активну стадію»⁵. Так, у словнику-довіднику «Архітектура», виданому в 1995 р. Державним науково-дослідним інститутом теорії, історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ), терміни «пам'ятки архітектури» й «пам'ятки містобудування» розглядаються окремо, хоча характеризуються однаково як «зафіксоване у матеріальній формі свідчення певного етапу, напрямку, аспекту розвитку архітектури і містобудування»⁶.

Відповідно до об'єктів можуть належати фізичні елементи структури міст та взагалі населених місць, котрими є вулиці, площі, комплекси тощо. Як різновид пам'яток історії й культури, це можуть бути фрагменти планування і забудови поселення (центр міста, площа, вулиця, комплекс, планувальна структура, система трасування вулиць тощо). Вони відбивають певний етап розвитку містобудування, історичні принципи планування та забудови, значні містобудівні ідеї, й тому їх взято під охорону держави як об'єктів культурної спадщини.

Таким чином, практично існує нерозривний зв'язок об'єктів архітектури й містобудування. Адже, як галузь архітектурної діяльності, останнє спрямоване на створення міських ансамблів, що поєднують споруди з природним оточенням у цілому⁷.

В загальних положеннях Закону України «Про основи містобудування», введеному у дію Постановою Верховної Ради України від 16 листопада 1992 р., сказано, що «містобудування (містобудівна діяльність) – це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає будівництво об'єктів містобудування, спорудження інших об'єктів, реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини»⁸.

Як бачимо, визначаючи правові, економічні, соціальні й організаційні засади містобудівної діяльності, Закон України «Про основи містобудування» спрямований на забезпечення охорони навколишнього природного оточення, раціонального природокористування і збереження культурної спадщини.

Невипадково в Законі України «Про охорону культурної спадщини», прийнятому Верховною Радою України 8 червня 2000 р., окремо виділено термін «традиційний характер середовища» як історично успадкований вигляд та об'ємно-просторовий устрій конкретного населеного місця⁹.

Проблемі територіальної охорони об'єктів культурної спадщини присвячено методологічні розробки науковців пам'яткоохоронної галузі. Зокрема зазначається, що територія об'єкта разом із матеріальною структурою відповідної пам'ятки становить його матеріальну субстанцію. При цьому історичне середовище розглядається як визначальна категорія територіальної охорони об'єктів культурної спадщини, котрими є пам'ятки архітектури й містобудування.

В цілому традиційний характер середовища визначається як просторово-часове поле життєдіяльності людини, організоване історично успадкованою системою будівель і споруд у ландшафтних умовах відповідної території¹⁰. Фактично таке визначення прямо відноситься до характеристики саме містобудівної спадщини.

Унікальний природний ландшафт України потребує захисту традиційного характеру середовища, котрому притаманне гармонійне поєднання успадкованої мальовничості із об'ємно-просторовою організацією територій, що історично

склалася та продовжує формуватися. Саме питанням дослідження містобудівного укладу старовинних населених місць України, їх культурної спадщини, методів і форм збереження пам'яток та традиційного характеру середовища присвячено монографію одного з небагатьох в Україні сучасних професійних істориків архітектури В.Вечерського – «Спадщина містобудування України»¹¹. У цій праці дано розгорнутий аналіз практичних заходів щодо забезпечення збереження пам'яток й історично сформованого архітектурного середовища. Зокрема в ній представлено кількісний перелік об'єктів культурної спадщини з архітектури і містобудування по містах Києву, Севастополю, АР Крим та всіх областях України, який розкриває загальну картину стану обліку їх у державі на сучасному етапі, що особливо важливо при підготовці матеріалів «Зводу». Крім того, в цій монографії окремо виділено історичні міста й заповідники як об'єкти архітектурної та містобудівної цінності, що підкреслює комплексний характер останніх.

Як зазначалося вище, «Звід пам'яток історії та культури України» має включати як відомі об'єкти національного і місцевого значення, так і виявлені й досліджені пам'ятки культурної спадщини у ході підготовки даного багатотомного видання¹². В цьому плані значимість та обсяг роботи з виявлення об'єктів архітектури та містобудування у процесі розпочатої підготовки матеріалів до томів «Зводу» важко переоцінити.

Вже на стадії складання словників, котрі передують написанню статей до «Зводу» по кожному з регіонів, стало ясно, що порівняно з пам'ятками архітектури, вже занесеними до Державного реєстру, чисельність об'єктів містобудівної й архітектурної спадщини, які повинні бути включені до нього, значно зростає в процесі обстеження теренів областей, а у деяких із них перевищує в 5–10–20 разів кількість зареєстрованих раніше.

Особливо це стосується Донецької, Запорізької, Миколаївської, Хмельницької, Черкаської та Чернівецької областей, що видно з порівняльної таблиці (див. табл. на стор.180).

Хоча наведена таблиця у цифрових показниках представляє проміжні дані, вона ілюструє величезні масштаби розпочатої роботи з виявлення й обстеження цінних об'єктів культурної спадщини з архітектури і містобудування. Це свідчить про те, що «Звід пам'яток історії та культури України» має вирішальне значення не тільки для поліпшення системи збереження національного надбання країни взагалі, а й є конкретною основою для складання Державного реєстру нерухомих об'єктів України і в першу чергу пам'яток архітектури та містобудування.

Відомо, що з різних причин об'єктивного характеру процес підготовки матеріалів «Зводу» то уповільнювався, то прискорювався, але затягнувся не на одне десятиліття. Зокрема за відсутністю цільового державного фінансування профільних установ із 1993 р. фактично було припинено діяльність його районних і міських редколегій безпосередньо по розділах архітектури та містобудування.

Тільки редколегії й авторському колективу тому «Київ» вдалося наблизити справу до завершення: 1999 р. вийшла з друку перша частина 1-ої книги його; 2004 – друга. За відсутністю коштів затримується видання підготовленої до друку третьої частини 1-ої книги тому «Київ» – першого тому «Зводу пам'яток історії та культури України» – цього унікального багатотомного енциклопедичного видання, що має вмещувати відомості про всі види нерухомих об'єктів культурної спадщини України.

Вперше про зареєстровані пам'ятки архітектури й містобудування в 1983–1986 рр. було видано чотиритомний довідник-каталог «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», де зібрано систематизовані дані з коротким текстом, доповненим світлинами та кресленнями про всі об'єкти, що

	Адмін.-тер. одиниця	Кількість об'єктів культурної спадщини з архітектури і містобудування у словниках до Зводу	У тому числі		
			Кількість пам'яток архітектури й містобудування за Державним реєстром	Кількість виявлених об'єктів культурної спадщини	Кількість пам'яток архітектури та містобудування, занесених до Державного реєстру за час роботи над Зводом
1	м.Київ	відомості у редакції Зводу	719	відомості в редакції Зводу	відомості у редакції Зводу
2	м.Севастополь	відомості в міській редколегії Зводу	262	відомості у міській редколегії Зводу	відомості в міській редколегії Зводу
3	АР Крим	відомості у редколегії Зводу	742	відомості в редколегії Зводу	відомості у редколегії Зводу
4	Вінницька	885	640	245	
5	Волинська	615	495	120	
6	Дніпропетровська	478	352	126	
7	Донецька	407	76	331	
8	Житомирська	467	326	141	
9	Закарпатська	420	196	224	
10	Запорізька	619	28	591	
11	Івано-Франківська	1056	1446		390
12	Київська	271	208	63	
13	Кіровоградська	586	389	197	
14	Луганська	383	339	44	
15	Львівська	3753	3431	322	
16	Миколаївська	870	143	727	
17	Одеська	1445	1612		167
18	Полтавська	418	203	215	
19	Рівненська	380	352	28	
20	Сумська	723	515	208	
21	Тернопільська	1128	1315		187
22	Харківська	703	799		96
23	Херсонська	470	108	362	
24	Хмельницька	1069	341	728	
25	Черкаська	644	182	462	
26	Чернівецька	1089	779	310	
27	Чернігівська	413	239	174	
	Усього	19 292	16 237	5618	840

охороняються державою, маючи відповідні номери. Означене видання підготовлене Державним комітетом Української РСР у справах будівництва (Держбудом УРСР), фахівцями Українського спеціалізованого науково-реставраційного проектного інституту (Укрпроектреставрація) й Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури у м.Києві (згодом – КиївНДІТІ, з 1991 р. до 2007 р. – НДІТІАМ)¹³.

В передмові до цього видання зазначалося, що особливо важливою є проблема збереження не тільки пам'яток архітектури, а також їх оточення; і не лише у визначених зонах регулювання забудови та охоронних, а й в обличчі міст і сіл у цілому¹⁴.

Окремо наголошувалося, що, крім об'єктів архітектури, державній охороні підлягають пам'ятки містобудування, до котрих належать: давнє планування, забудова вулиць, кварталів та цілих окремих районів стародавніх міст, що історично склалися.

Але практично означена проблема у цьому виданні не вирішувалась, оскільки межі охорони об'єктів містобудування, крім заповідних територій, і досі переважно залишаються невизначеними. Тому й незрозуміло: яким чином та що ж охороняти у пам'ятках містобудування. Адже охоронні номери мають тільки окремі об'єкти архітектури. Будинки і споруди, що становлять архітектурні ансамблі, в означеному виданні знаходяться під одним охоронним номером із переліком їх за порядковою нумерацією, як складових, що входять до певного містобудівного комплексу. Здебільшого тоді це стосувалося тільки великих історико-архітектурних ансамблів – таких, як на той час Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська»).

У довідниковому виданні Державного реєстру національного культурного надбання «Пам'ятки архітектури та містобудування України» 2000 р. також представлено тільки об'єкти національного й місцевого значення, але із значними змінами та доповненнями порівняно з «Памятниками градостроительства и архитектуры Украинской ССР»¹⁵. У цьому оригінально вирішеному подарунковому виданні, що складається з двох блоків – текстового й ілюстративного, вибірково вміщено 228 видатних об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України.

Структуру означеного довідникового видання 2000 р. побудовано таким чином, що в загальній характеристиці кожної області або міста (котрої не було у попередньому виданні) подається перелік основних великих містобудівних об'єктів. Далі за наскрізною порядковою нумерацією вміщуються окремі пам'ятки архітектури та містобудування в алфавітному порядку по регіонах в обох блоках відповідно¹⁶.

Таким чином, останні фактично нероздільні: архітектурний об'єкт є елементом містобудівного формування в природно-ландшафтному комплексі. Вони візуально сприймаються разом у ньому і тому невипадково об'єднані в одне видове поняття у Законі України «Про охорону культурної спадщини» за відповідною класифікацією пам'яток (ст.2, п.2)¹⁷.

Згідно із законом від 16 грудня 2004 р., за видами об'єкти культурної спадщини поділяються на археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки. Тобто окремо виділено сім їх різновидів. Усі вони мають бути представлені у «Зводі пам'яток історії та культури України».

Варто зазначити, що у 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розпочатою роботою з підготовки матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», який мав поєднати культурне надбання країни по всіх видах нерухомих об'єктів, зросла потреба в дефініціях, що визначають приналежність пам'ятки культурної спадщини до певного виду вже у назві статті про неї. В «Методич-

них вказівках» 1986 р. від Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР у розділі «Критерії відбору об'єктів для включення в томи Зводу» було виділено чотири їх види: пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури й монументального мистецтва. Разом із тим відмічалось, що часто вони мають комплексний характер, оскільки відносяться до кількох видів одночасно. При цьому статті про об'єкти, котрі поєднують у собі ознаки кількох різних видів, були названі «статтями про комплексні пам'ятки»¹⁸. Щоправда, вже в першому випуску матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» 1984 р. видання пропонувалося розглядати, наприклад, вулицю історично сформованого міста як цінне середовище в його планувальній структурі, як комплексний архітектурний об'єкт. «Якщо фасади забудови вулиці у пам'ятках архітектури свідчать про зміни архітектурних стилів, то стіни і кам'яний брук зберігають пам'ять історичних подій, пам'ять поколінь. Так званий «внутрішній зміст» вулиці буває настільки заповнений...». Як приклад наводилися відомості про Володимирську вулицю в Києві. Згадувалися Пушкінська та Андріївський узвіз у цьому ж місті, Дерibasівська – в Одесі, Сумська – у Харкові й т. д.¹⁹

У першій книзі першого тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» Володимирську вулицю, наприклад, уже визначено як об'єкт археології, історії, архітектури і містобудування одночасно, тобто комплексну пам'ятку історії та культури.

Треба зазначити, що приналежність вулиці до об'єкта містобудування тут виокремлено від пам'ятки архітектури, й назва статті про неї, зокрема Володимирська, подається у «Зводі» таким чином: «72. Володимирська вулиця, 10 – 20 ст. (археол., архіт., іст., містобуд.)». Вона представляє найбільший за кількістю комплекс будівель і споруд, що нараховує 45 окремих об'єктів культурної спадщини з історії та архітектури. Від 17 до 20 відповідних пам'яток знаходяться на вулицях Андріївський узвіз, Антоновича, Велика Житомирська, Верхній Вал і Нижній Вал, Грушевського, Інститутська, Лютеранська, Олесь Гончара, Січових стрільців; від 7 до 10 – на Банковій вулиці, Боричевому Току, Архітектора Городецького, Десятинній, Леонтовича, Липській, Костянтинівській, Московській, Мазепи, проспекті Перемоги й ін. Названі вулиці є об'єктами культурної спадщини комплексного характеру. Тому за прийнятою у «Зводі» структурою вони як комплекси мають окремий порядковий номер з подальшим переліком статей про окремі пам'ятки культурної спадщини, що є їх складовими²⁰.

Місце розташування будь-якої нерухомого об'єкта – це завжди штучний або природний ландшафт чи містобудівне утворення, тобто вулиця, квартал, площа, майдан, котрі в свою чергу можуть бути пам'ятками містобудівного мистецтва. Тому відповідні якості об'єкта досить часто є складовою частиною комплексної пам'ятки історії та культури у цілому. Особливістю пам'яток містобудування є те, що вони завжди мають комплексний характер, несуть інформацію про історико-культурну цінність середовища, котре формується цими організуючими структурними елементами планування будь-якого населеного місця. Пам'ятками містобудування можуть бути не тільки відповідні утворення безпосередньо в містах, селах, містечках і селищах, а й збережені часом комплекси монастирів та замків на всіх теренах України. Комплексною пам'яткою може бути й окремий архітектурний об'єкт. Історична інформація, візуальне сприйняття певної архітектурної форми та усвідомлення її змісту визначають історико-культурний образ пам'ятки архітектури. Він може бути втілений в одному чи у ряді нерухомих об'єктів (якщо це комплекс або ансамбль). Але вимоги часу можуть змінювати їх функцію. Зміна ця обов'язково позначається на зміні образу художнього архітектурного твору.

Одними з найбільш характерних окремих архітектурних пам'яток комплексного характеру, представлених уже в першій книзі першого тому «Київ», можна вважати пансіон графині Є.Левашової (нині будинок Президії НАН України) 1850-ті – 1892 рр. (архіт., іст.) і Педагогічний музей – 1909–1911 рр., де працювала Українська Центральна Рада (архіт., іст., мист.)²¹. Обидва об'єкти перебувають на Володимирській вулиці й розміщені один проти одного через проїжджу частину. Вони є пам'ятками місцевого значення за кількома видами одночасно. У даному разі у назвах статей про ці об'єкти в дужках скорочено зазначено їх приналежність до пам'яток архітектури, історії та монументального мистецтва. Вони є своєрідною ретроспекцією архітектурних стилів у часі. Якщо композиційне вирішення головного фасаду будинку пансіону разом з огорожею вздовж червоної лінії забудови вулиці характерне для класицизму, то будинок Педагогічного музею, що є однією з кращих громадських споруд міста, репрезентує стиль неокласицизму. Крім того, його об'ємна композиція зі скульптурним фризом на головному фасаді на тему «Просвіта на Русі» демонструє справжній синтез мистецтв²³. Однак треба зазначити, що обидва названі архітектурні об'єкти формують просторову організацію фронтальної композиції вулиці й є її невід'ємною складовою як пам'ятки містобудування. В даному разі, на наш погляд, слід вважати змістовним у назвах статей до «Зводу» виокремлення належності об'єкта до пам'яток архітектури і містобудування.

Таким чином, зазначені пам'ятки є цінними матеріальними об'єктами культурної спадщини, продуктами історичного прогресу людства на теренах окремо взятої країни. Вони відбивають не тільки певні риси та етапи загального процесу світового розвитку архітектурних стилів, а й стають осередком історичних подій або несуть у собі меморіальну, тобто історичну цінність, зберігаючи пам'ять про життя й діяльність славетних співвітчизників і відомих світових особистостей. Архітектурна та містобудівна спадщина є своєрідною наочною скарбницею духовного потенціалу країни на всіх історичних етапах її розвитку. У поступовому процесі розвитку суспільства вона визначається рівнем доробку, який включає прогресивні надбання національної культури народу в усіх її різновидах. Адже об'єкти архітектури і містобудування за своєю суттю – це своєрідні твори монументального мистецтва, комплексні пам'ятки історії й культури. Вони можуть поєднувати собою і включати фактично всі сім різновидів за класифікацією об'єктів, означених у Законі України «Про охорону культурної спадщини».

¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Спеціальний випуск. – К., 2000.

² Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів (1976 р.) // Охорона культурної спадщини. Зб. міжнародних документів. – К., 2002. – С. 43.

³ Тимофеев В.И., Тронько П.Т. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР. – К.; 1981. – С. 23, 25–32.

⁴ Колосок Б. Про поняття «пам'ятка архітектури» і «пам'ятка містобудування» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Випуск 17. – К.; Донецьк, 2000. – С. 260–263.

⁵ Там само.

⁶ Архітектура. Короткий словник-довідник. – К., 1995. – С. 205.

⁷ Дьомін М.М. Містобудування. Термін // Архітектура. Короткий словник-довідник. – К., 1995. – С. 77.

⁸ Закон України «Про основи містобудування». Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – №52. – Ст. 683.

⁹ Закон України «Про охорону культурної спадщини». Офіційне видання. – К., 2005.

¹⁰ Прибега Л.В. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини (методичний аспект) // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 6. – К., 2004. – С. 3–15.

¹¹ *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – 560 с.: іл. – С. 88.

¹² *Горбик В.О.* Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Наук. вид. – К., 2007. – С. 98.

¹³ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х томах. – К., 1983–1986.

¹⁴ *Асеев Ю.С.* Памятники архитектуры, их охрана и реставрация // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1983. – С. 10.

¹⁵ Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2000. – С. 4.

¹⁶ Там само. – С. 289.

¹⁷ Правова охорона культурної спадщини. Зб. док. – К., 2006. – С. 132–133.

¹⁸ Методические указания по подготовке материалов свода памятников истории и культуры народов СССР. – Москва, 1986. – С. 7–29, 44.

¹⁹ *Бондаренко Р.І.* Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип.1. – К., 1984. – С. 116–118.

²⁰ Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. Київ: Енцикл. вид. – Кн. 1. – Ч. 1 – К., 1999.

²¹ Там само. – С. 276 – 281.

²² *Ясевич В.Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков. Монография. – К., 1988. – С. 92–94.

This article contains definitions of terms «monument», «Urban monument», «traditional nature of the environment». A classification of architectural and urban planning in the context of valuable objects of history and culture under the Law of Ukraine «On protection of cultural heritage». Ostensibly the idea about the importance of « reconstruction monuments and culture of Ukraine» in the formation of the registry immovable monuments of Ukraine. At the same time highlights the complex nature of sites of architectural and urban heritage, because they can combine archaeological, historical, technical and artistic values, which are national cultural heritage.

І.І.Поїздник*

ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ТА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано основні тенденції української та польської історіографії етноконфесійних відносин у роки Другої світової війни на прикладі взаємин греко-католицької та римо-католицької церков.

Для українців і поляків у сприйнятті свого народу, а також власної національної належності релігія завжди відіграла й на сьогодні відіграє значну роль. Таке поєднання різко ускладнюється в умовах існування «спільної батьківщини», наявність якої передбачає взаємозв'язок релігійного та етнічного не лише в національній (поляк – католик, українець – греко-католик або православний), але й міжнаціональній площині (католики – українці, греко-католики або православні – поляки). «Порубіжжя культур» спонукало обидва наро-

* Поїздник Інна Іванівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ди до постійного пошуку оптимальної моделі співіснування. Особливої актуальності та гостроти ці намагання набували в переломні історичні моменти, зокрема в роки Другої світової війни. Глибину залягання у свідомості та історичній пам'яті етноконфесійних відносин воєнної доби, а також рівень їх сприйняття на певному етапі суспільного розвитку досить чітко відображає аналіз української та польської історіографії взаємин греко-католицької (ГКЦ) та римо-католицької (РКЦ) церков періоду Другої світової війни.

Сприйняття, а, відтак, і рівень дослідження цієї проблеми за останні 60 років суттєво змінилися. «Большая советская энциклопедия» сталінських часів діяльністю католицької церкви в роки війни ілюструє поняття «колабораціонізм»¹. Це базове твердження стало аксіоматичним при підготовці радянськими істориками публікацій на релігійну тематику. Ідентична модель державного управління комуністичної влади в ПНР та СРСР знайшла своє відображення в історіографії обох країн. На Заході, завдяки відсутності ідеологічного тиску, амплітуда підходів до проблеми значно більша. Діаспорні науковці, перебуваючи в умовах демократичного суспільства, не лише вільно висловлювали своє бачення питання, а й зібрали багато матеріалів з історії ГКЦ та РКЦ, у тому числі від живих свідків подій, яким вдалося виїхати з УРСР чи ПНР. Сучасна українська та польська історіографія є своєрідною трансформацією двох вище окреслених напрямів, що спонукає до окремого її розгляду.

Аналіз праць радянських істориків та істориків комуністичної Польщі дозволяє виокремити декілька спільних ідеологічних штампів, які пропагувалися владою та становили основу історіографії з даної проблематики у СРСР та ПНР. Перший із них передбачав ототожнення діяльності ГКЦ та українського підпілля: греко-католицька верхівка та рядове духовництво як духовні наставники ОУН нібито тісно співпрацювали з нацистським окупаційним режимом. Таке твердження чітко відображає тогочасну ідеологічну установку: українські націоналісти та німецькі окупанти – однаково ворожі сили для українського та польського народів. РКЦ, як основне знаряддя запровадження «антинародної політики» апостольської столиці, також була звинувачена у колабораціонізмі в роки війни. Водночас постійно підкреслювався «фашистський характер» Ватикану, який координував і фінансував «зрадницьку діяльність» греко- та римо-католицького духовництва.

Роль «транслятора» цих ідей покладалась на пресу. Ставка робилась на загальнодоступність матеріалів, простоту викладу, наближеність до читача шляхом інтерв'ю, відкритих листів, анкетування. Однак «антикатолицька» тематика на шпальтах української та польської періодики значно різнилася. Запал радянських істориків насамперед зосереджувався на обґрунтуванні необхідності Львівського собору, а після 1946 р. – на виправданні його рішень. За підрахунками М.Гайковського, у центральних каталогах Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В.Стефаника та наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Франка значиться понад 70 назв літератури такого штибу загальним накладом близько 2,5 млн примірників². Центральна ідея публікацій – ГКЦ активно співпрацювала з німецькими окупантами. У польській пресі діяльність греко-католицького духовництва в роки німецької окупації аналізувалась переважно у матеріалах, спрямованих проти українського підпілля. Водночас основна увага польського читача, про що свідчить розміщення на перших шпальтах та значний обсяг подібних статей, спрямовувалась на «правильне» трактування судових процесів над римо-католицькими священиками за звинуваченнями у співпраці з «бандами Армії крайової» та «шпигунстві

на користь Ватикану». Ці публікації, які «викривали справжнє обличчя духівництва», найчастіше подавалися у формі памфлетів та супроводжувалися відповідними карикатурами³.

Наступним кроком радянської влади стало підведення під емоційну «антикатолицьку» публіцистику повоєнних років наукового підґрунтя. Із кінця 1950-х і до початку 1980-х рр. було захищено цілу низку дисертаційних робіт, опубліковано величезну кількість «наукових» статей та монографій, автори яких, спираючись на деякі зарубіжні публікації, окремі архівні матеріали та свідчення «очевидців», намагалися довести взаємозв'язок українського підпілля та ГКЦ, «антинародну діяльність» греко- та римо-католицького духівництва⁴. Дослідження офіційного впливу на рівень цих публікацій не потребує глибокого історіографічного аналізу: найбільшим накладом побачили світ праці полковників КДБ С.Даниленка⁵ та К.Гальського, відомого під псевдонімом «К.Дмитрук»⁶, а також колишнього члена Надзвичайної комісії з розслідування злочинів гітлерівців В.Беляєва⁷. Саме вони «нагородили» греко-католицьке духівництво відомими й на сьогодні широкому загалу ярликами: «фарисеї», «оунівські яничари» та «бандити у сутанах».

На теренах комуністичної Польщі у 1980-х рр. лідером із написання праць з історії ГКЦ зокрема та українсько-польських відносин узагалі став Е.Прус, на творчість якого значний вплив справило знайомство з В.Беляєвим⁸. Свідченням цього є запозичення деяких уривків із книг радянського автора та подібність стилю. Публіцистика Е.Пруса швидко знайшла своїх прихильників у ПНР. Згідно з твердженням краківського дослідника А.Земби, в основі тогочасної популярності його праць лежав так званий «синдром кресів»⁹. Туга й біль польських переселенців із колишніх східних земель II Речіпосполитої за втраченою батьківщиною стала підґрунтям більшості звинувачень на адресу українців, які, на думку «кресових» поляків, були основними винуватцями їх вимушеного виїзду до Польщі. Головним елементом такої інтерпретації подій стала негативна оцінка діяльності греко-католицького духівництва. Численні докази знаходимо в опублікованих у повоєнний час спогадах поляків зі «східних кресів», де діяльність ГКЦ у роки війни подається як «основна причина братовбивчих починань у Східній Галичині»¹⁰. Е.Прус збагатив ці спогади деякими історичними «фактами» з радянської історіографії. Він знайшов серед колишніх польських переселенців гарячих прихильників своєї творчості, оскільки підтверджував їхнє бачення минулих подій в очах суспільства. Праці Е.Пруса повністю відповідали потребам комуністичної пропаганди, тому пильно охоронялися державою від критики як у Польщі, так і за її межами, а також відіграли значну роль у процесі формування численних стереотипів у польській історичній свідомості.

Особливого звучання в ПНР набуло також питання «антипольської» діяльності Ватикану під час Другої світової війни. Комуністична влада зосереджувала максимальні зусилля на підриві авторитету РКЦ та апостольської столиці серед населення. Однак, щоб не викликати відкритого протесту духівництва та вірних, у публікаціях істориків ПНР антикатолицького характеру відсутні прямі звинувачення на адресу польського єпископату. Основний шквал негативних емоцій був зосереджений на політиці Ватикану у воєнні роки, яка мала, за визначенням подібних праць, «профашистську орієнтацію та антипольський характер». Головним аргументом на користь цього твердження подавалася відсутність будь-яких протестів апостольської столиці супроти загарбання Польщі в 1939 р. та німецької окупаційної політики, відкритих листів на захист свого духівництва і вірних¹¹. Остаточний розрив польського єпископату з Ватиканом спростив би здійснення контролю за РКЦ у Польщі та значно підірвав би позицію апостольської столиці у світі. В умовах недоступності архівних документів та постійної фільтрації інформації, що надходила із Заходу, перевірка

цих тез довгий час була неможлива. Вплив таких публікацій, хоча і незначною мірою, спостерігається навіть у загальних працях з історії РКЦ в роки окупації за авторством представників польського духовництва¹². Дискусії навколо цього питання серед польських науковців тривають і досі.

Спільною ознакою публікацій радянських істориків та істориків ПНР було те, що автори подавали події під певним кутом зору, епатуючи читача і закріплюючи у його свідомості стереотип негативного ставлення до діяльності ГКЦ та РКЦ у 1939–1946 рр. Фальсифікація історії поляків у Західній Україні та історії української спільноти в комуністичній Польщі уберігали владу обох країн від додаткових національних проблем. «Антикатолицькі» праці радянських часів здебільшого є історико-публіцистичними нарисами, в яких переважає заідеологізована інтерпретація фактів. Однак вони доволі точно відображають відповідний рівень сприйняття цієї проблеми в тогочасному українському та польському суспільствах.

Опонентами офіційної історіографії СРСР та ПНР виступили українські та польські наукові центри за кордоном. Основні сили українських і польських науковців у діаспорі були зосереджені на спростування інформації, пропагандованої у СРСР та ПНР, що і визначило коло наукових зацікавлень дослідників.

Історики з середовища української діаспори намагалися подолати радянські кліше про колабораціонізм ГКЦ в роки війни й об'єктивно висвітлити релігійну політику радянської влади, використовуючи документи ватиканських архівів та українського підпілля, спогади сучасників подій¹³. Авторами значної кількості публікацій з історії ГКЦ були греко-католицькі священники І.Гриньох, М.Гринчишин, І.Назарко, А.Пекар, М.Соловій та ін.¹⁴ Хоча більшість дослідників із церковного середовища особисто пережили події, які вони описували, або були знайомі з особами, про яких ішлося у працях, вони намагалися для більшої переконливості підтверджувати свої слова доступними в діаспорі документами. Проте вибіркового характеру джерел та належності авторів до церкви не завжди дозволяли об'єктивно висвітлити обрану тематику. Подібні праці регулярно друкувалися в еміграційних часописах («Світло», «Сучасність», «Християнський голос», «The Ukrainian Quarterly», «Byzantine Catholic World», «Bulletin Franco-Ukrainien» та ін.), виходили окремими виданнями. Центральне місце у цих публікаціях займала ГКЦ та її націєтворча діяльність, водночас моменти, які відображали міжцерковні відносини воєнної доби, використовувалися лише як ілюстрація обраної теми. Саме в об'єктах дослідження полягала головна відмінність української і польської історіографії в діаспорі. Основна увага польської сторони зосереджувалася на історії українсько-польських стосунків, у контексті аналізу яких здійснювалися спроби встановити роль та значення релігійного фактора під час загострення чи пом'якшення етноконфесійного конфлікту.

Така різниця у підходах знайшла відображення при висвітленні низки проблем. Серед них найгострішим було питання про взаємовідносини між ГКЦ та українським національним рухом. Переважна більшість праць українських дослідників за кордоном не залишала сумніву у читача про тотожність позиції ГКЦ та українського підпілля. Питання розглядалося як очевидне. Коли в радянській історіографії це явище змальовувалося лише у негативних барвах, то в діаспорі українські автори, виходячи з власних політичних переконань, намагалися надати такій «радянській аксіомі» лише позитивного характеру: наголошувалося на особливій ролі ГКЦ у процесі формування української національної свідомості, підтримці церковними ієрархами будь-яких починань українського національного руху, спрямованості діяльності як ГКЦ, так і українського підпілля на користь свого народу в ім'я майбутньої самостійної України. Парадоксально, але такий підхід також відповідав позиції ендецького крила польської еміграції. Однак його представники удавану тотожність цих двох сил вико-

ристовували як основний доказ для звинувачення ГКЦ у підтримці «антидержавних», «сепаратистських проявів» на території II Речіпосполитої та причетності церковного керівництва до організації, а рядового греко-католицького духовництва – до здійснення антипольських акцій¹⁵.

Наукові центри за кордоном різнилися за своєю політичною орієнтацією, що накладало відбиток і на їх наукову діяльність. Позицію ліберальних кіл польської інтелігенції представлено, насамперед, у публікаціях паризького політико-культурологічного часопису «Культура» (головний редактор Є.Гедройць). Від початку свого існування видання активно виявляло своє зацікавлення українсько-польським питанням. Уже перші статті на його шпальтах засвідчили, що видавці підтримували та пропагували ідею українсько-польського порозуміння. Є.Гедройць та деякі співробітники «Культури» напередодні Другої світової війни належали до середовища польських неоконсерваторів, критиків національної політики II Речіпосполитої.

Серед основних елементів українознавчої публіцистики «Культури» важливе місце посідали дослідження діяльності ГКЦ на східних теренах польської держави у кордонах 1939 р. та роль митрополита А.Шептицького у суспільно-політичному, національному та релігійному житті українсько-польського порубіжжя. У 1948 р. В.Жилінський спробував проаналізувати деякі найбільш суперечливі аспекти діяльності митрополита ГКЦ. Підкреслюючи заслуги А.Шептицького перед католицькою церквою й українським народом, дослідник критикував нереальність деяких унійних ініціатив митрополита. На думку В.Жилінського, подібні плани предстоятеля греко-католицької церкви спиралися лише на «швидкоплинні політичні обставини», такі, як воєнні успіхи нацистської Німеччини в 1941–1942 рр.¹⁶

Аналізуючи українсько-польські стосунки першої половини ХХ ст., до статті А.Шептицького також звертався В.Збишевський. Дослідник наголошував на величчю та святості митрополита ГКЦ. Хоч і приписуючи йому прихильність до націоналізму, відразу додавав: «Як український патріот, він заслуговує на повагу ... кожен має право бути патріотом, яким захоче ... у кожному разі він завжди діяв згідно зі своїм сумлінням»¹⁷. Початок дискусії навколо українсько-польських відносин поклали стаття Є.Лободовського «Супроти примар минулого»¹⁸ та відкритий лист ксьондза Й.Маєвського («Поляки люблять домагатися справедливості і знають, чого вона варта, але коли нам самим доводиться відміряти справедливість для когось, то ми користуємося дуже скупими, і, хто знає, чи не геть фальшивими мірами...»¹⁹). Роздуми римо-католицького священника на шпальтах «Культури» викликали хвилю обурення в польському еміграційному середовищі.

Утім, подібні думки були досить рідкісними в польській екзильній публіцистиці. І все ж вони чітко відображали позицію «Культури» щодо національних питань. Варто наголосити, що підґрунтям такої оцінки діяльності ГКЦ та її митрополита на сторінках часопису стали не результати ґрунтовного джерелознавчого аналізу, а позитивне налаштування згуртованих довкола «Культури» діячів щодо «української справи». Курс на порозуміння, прагнення до українсько-польського діалогу викликали зацікавлення у середовищі української діаспори. До групи Є.Гедройця долучилися представники українських кіл за кордоном на чолі з Б.Осадчуком. «Розпочинаючи нашу працю, ми не зовсім орієнтувалися в тому, що являє собою українська еміграція на Заході, – зазначав свого часу Є.Гедройць, – і тут [Б.]Осадчук був дуже цінний для нас ... він, передусім, допоміг «Культурі» встановити контакти з провідними українськими діячами»²⁰. Завдяки Б.Осадчукові польський політико-культурологічний часопис у Парижі співпрацював із Б.Левицьким, І.Кошелівцем, І.Лисяком-Рудницьким, В.Витвицьким та іншими відомими українськими інтелектуалами. Така

позиція «Культури» також сприяла налагодженню відносин її видавців із греко-католицьким духовництвом у Ватикані.

Спільна діяльність представників прогресивних кіл української та польської діаспори у справі пошуку порозуміння стала початком українсько-польського діалогу не лише за кордоном, а й в Україні та Польщі. Крім того, ця співпраця започаткувала нові тенденції в дослідженні українсько-польських відносин, в основу яких було покладено спроби зрозуміти історичні традиції іншої сторони.

Проблема взаємин ГКЦ і РКЦ в роки Другої світової війни, незважаючи на низку позитивних змін в історичній науці після падіння комуністичного режиму, не знайшла належного відображення у сучасній історіографії та представлена здебільшого фрагментарно у працях, присвячених церковно-державним відносинам та українсько-польським стосункам. Причиною такого становища можна назвати надзвичайну заполітизованість у радянські часи теми українсько-польського конфлікту, діяльності АК, ОУН і УПА, політики влади супроти церковних організацій тощо. Унаслідок зміни режиму саме політична складова стала головним об'єктом більшості досліджень посткомуністичної історіографії.

Особливістю сучасної української історіографії церковної проблематики є те, що вона перше своє відображення отримала не у спеціалізованих, а у загальних працях з історії церкви²¹. У них уперше, щоправда, у досить стислій формі, відображались релігійно-церковні процеси, які відбувалися в різних конфесіях у межах сучасної України. Значно ширший аналіз основних віровизнань, які на сьогодні представлені в нашій державі, містить 10-томне видання «Історії релігії в Україні» – результат плідної праці відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України на чолі з А.Колодним²². Праця розрахована на широке коло читачів, де в доступній формі пояснюються спільні та відмінні риси тих чи інших конфесій, канонічні особливості різних віровизнань та висвітлюються найяскравіші моменти історії церкви. Четвертий том цього проекту повністю присвячено католицизму, він містить деяку інформацію про релігійну політику влади, церковно-адміністративний поділ українських земель, унійну діяльність та внутрішні суперечки у середовищі ГКЦ і РКЦ тощо. Хоча широкі хронологічні межі праці не дали авторам змоги більш глибоко дослідити окремі моменти, однак її релігієзнавчий характер дозволяє виділити низку особливостей етноконфесійних відносин на території України, зокрема тих, що стосуються канонічного права.

Наступним етапом у розвитку історії церкви був процес переходу від опрацювання загальних тем до більш вузьких сюжетів та перетворення їх на самостійні наукові напрями. Вагомі кроки на шляху подолання інформаційної обмеженості українського суспільства у питаннях, що стосуються діяльності католицьких конфесій у роки Другої світової війни, були здійснені авторами комплексних досліджень церковно-державних відносин 1940-х рр., які для ілюстрації урядової релігійної політики зазначеного періоду часто використовували приклади з історії ГКЦ та РКЦ²³. Водночас насиченість української історіографії публікаціями, присвяченими окремим релігійним конфесіям, і на сьогодні не є рівномірною. Серед конфесій, які відчули підвищений інтерес українських науковців, чільне місце посідає ГКЦ – насамперед, завдяки своєму нелегальному статусу в попередні роки та яскраво вираженому національному характеру. Перші такі дослідження ґрунтувалися переважно на діаспорних працях різного політичного забарвлення без їх відповідного аналізу, що не завжди давало можливість історіку критично висвітлити обрану тему²⁴. Однак саме вони сформували підґрунтя наступних наукових студій, в яких етноконфесійні трансформації у ХХ ст. стали окремим об'єктом вивчення²⁵, а майже кожна відома релігійна постать, здебільшого з греко-католицького кліру, отримала окрему всебічну характеристику²⁶.

Подібні тенденції можна простежити при аналізі сучасних досліджень проблеми ліквідації ГКЦ у 1946 р. Головною метою величезного масиву наукових і публіцистичних видань, які містять значний фактологічний матеріал про перебіг «об'єднаної урядової акції», є намагання довести неправомірність та примусовість цього акту²⁷. Однак «розвінчальний» характер публікацій, їх зорієнтованість на політичну складову призвели до нівелювання позиції пересічного греко-католицького священика й вірного, та наводять читача на думку про її однозначність. Лише в останні роки з'явилися наукові розробки, які внаслідок застосування нових методик дозволили в більш ширшому ракурсі розглянути це питання. Свідченням цього є, наприклад, напрацювання співробітників Інституту історії церкви Українського католицького університету (Львів), які для вивчення минулого ГКЦ плідно використовують методи усної історії²⁸. Поєднання джерел різного походження дозволило довести неоднозначність ставлення греко-католицького духовництва й вірних до «об'єднаної» акції та встановити причини, які вплинули на ухвалення того чи іншого рішення. Серед основних чинників впливу розглядається і позиція РКЦ.

Аналіз низки наукових праць підтверджує, що у сучасній українській історіографії переважає тенденція, пов'язана з вивченням історії церкви періоду Другої світової війни у площині взаємовідносин державних та церковних інституцій. При цьому часто залишається поза увагою головний їх елемент – віруюча людина, що робить такі дослідження вразливими до будь-яких зовнішніх впливів (політичних, конфесійних тощо).

Переважає більшість наукових праць з історії церкви, які були опубліковані в Польщі за останніх два десятиліття, присвячена аналізу становища релігійних інституцій в умовах комуністичного режиму. Однак, на відміну від подібних українських досліджень, основним об'єктом польських студій є РКЦ²⁹. До найвідоміших із них належать статті та монографії ксьондза Р.Дзвонковського³⁰, праці якого вигідно вирізняються на тлі інших досліджень такого характеру завдяки використанню автором численних документів не тільки з польських державних і церковних архівів, а й з архівів Ватикану, Франції, республік колишнього СРСР. Особливий інтерес для вивчення взаємин ГКЦ і РКЦ становлять статті Р.Дзвонковського з історії душпастирської діяльності римо-католицького духовництва у Центральній, Південній та Східній Україні під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки, які містять інформацію про позицію ієрархів обох церков щодо місіонерської праці на цих землях, а також складені науковцем біограми репресованих у 1939–1987 рр. римо-католицьких священиків³¹.

Варто зазначити, що авторами більшості публікацій, присвячених діяльності РКЦ на українсько-польському порубіжжі, є представники польського духовництва. На противагу світським дослідникам, ці історики мають низку переваг – вільний доступ до архівів католицької церкви, широкі контакти в церковних колах тощо. Польський єпископат усіяко підтримує такі дослідження, якщо вони не суперечать інтересам церкви та сприяють зміцненню її авторитету серед населення. Попри конфесійну заангажованість деяких узагальнень та висновків, саме такі праці відзначаються найбільшою інформативністю. Так, унікальні матеріали про контакти митрополита А.Шептицького з апостольською столицею упродовж Другої світової війни та роль польського духовництва у трансформації взаємовідносин керівництва ГКЦ та Ватикану містять публікації ксьондза Т.Сліви³². Ці дослідження ґрунтуються на документах ватиканських архівів, які хоча і були частково опубліковані в 11-томному виданні «Акти і документи апостольської столиці, що стосуються Другої світової війни»³³, однак і на сьогодні невідомі широкому колу читачів. Як українські, так і польські історики рідко звертаються до документів, виданих Ватиканом мовою оригіналу.

На початку 1990-х рр. Т.Сліва взяв участь у реалізації запропонованого З.Желінським проекту, який передбачав видання колективної монографії про релігійну ситуацію на порубіжних землях II Речіпосполитої під час Другої світової війни³⁴. Кожен розділ монографії, що побачила світ у 1992 р., відображає особливості релігійного життя різних церковно-адміністративних одиниць РКЦ у межах Львівської та Віленської римо-католицьких митрополій протягом 1939–1945 рр. Т.Сліва є автором розділу з історії Перемишльської єпархії. Здійснивши аналіз звітів римо-католицьких священиків про стан своїх парафій у період німецької окупації, історик намагався з'ясувати її наслідки у житті як церкви, так і вірних цієї церковно-адміністративної одиниці. Текст Т.Сліви переповнений різноманітними статистичними даними, широко цитуються церковні документи. Зовсім інший характер має розділ єпископа В.Урбана з історії Львівської архієпархії, основу якого становлять спогади самого автора та інших сучасників подій. Подана єпископом інформація проливає світло на окремі моменти етноконфесійних відносин воєнної доби, які не знайшли свого документального відображення: контакти між керівництвом ГКЦ та РКЦ щодо питань унійної праці на сході, ставлення римо-католицького кліру до ГКЦ, взаємодопомога духовництва різних конфесій та обрядів у роки війни тощо.

Накопичення емпіричного матеріалу впродовж десятків років дало можливість польським історикам деталізувати свої дослідження, здійснювати порівняння, зосередитись на знакових особах і процесах. Прикладом цього є 3-томне видання «Перемишльська єпархія в 1939–1945 рр.», де релігійна ситуація в регіоні аналізується на рівні деканату, а інколи й парафії, як із позиції духовництва, так і вірних³⁵. Крім того, у польській історіографії існують окремі дослідження діяльності майже кожного чернечого ордену у межах II Речіпосполитої в роки Другої світової війни³⁶. Значно спрощує роботу дослідника наявність великої кількості біографічних словників духовництва, репресованого радянською та німецькою окупаційною владою, статистичних і картографічних довідників з історії католицької церкви³⁷.

З утворенням незалежної України та декомунізацією Польщі історики обох держав звернулися до забороненої в минулому українсько-польської проблематики. Кінець 1990 – початок 2000-х рр. характеризувався справжнім «бумом» у висвітленні цієї теми. Як в Україні, так і в Польщі з'явилися друком сотні публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам у ХХ ст., передусім проблемам конфліктних ситуацій. Зміна політичних обставин сприяла налагодженню діалогу між науковцями сусідніх країн, про що свідчать численні спільні семінари та конференції³⁸. У тривалих дискусіях, незважаючи на постійний тиск із боку громадськості (у Польщі – родини постраждалих і депортованих поляків; в Україні – учасники національно-визвольного руху), історикам удалося досягти порозуміння в багатьох суперечливих питаннях, однак деякі з них і на сьогодні залишаються відкритими.

Характерне для української історіографії зацікавлення ідеологічно-політичною проблематикою, пов'язаною з національною ідеологією та боротьбою за українську державність, як уже зазначалося, підживлювало, насамперед, інтерес до ГКЦ як «одного з генераторів національної свідомості, провідника і носія державно-соборної ідеї»³⁹. Діаспорна візія історії церкви та українсько-польських відносин, підтримана В.Марчуком⁴⁰, В.Сергійчуком⁴¹, іншими сучасними українськими істориками, хоча й сприяла побудові «своєї» національної (значною мірою романтичної) моделі історичного розвитку⁴², проте призвела до ігнорування «незручних» для українців тем та ідеалізації тих політичних сил, які в минулому стояли на платформі незалежності. За таких обставин навіть дослідження, які розглядають взаємозв'язки і взаємовпливи ГКЦ та національного підпілля, в одному випадку обмежуються згадкою про негативну оцінку

А.Шептицьким терористичної діяльності ОУН, а, в іншому, узагалі оминають питання антипольських акцій та ставлення до цих подій українського духівництва⁴³.

Консолідуюча в умовах становлення української незалежності ідея «власної національної історії» відіграла консервуючу роль у сфері дослідження українсько-польських відносин. Замовчування окремих тематичних ніш підкріплювало стереотипи минулих років, зокрема про постійний антагонізм греко-католицького та римо-католицького духівництва в роки війни, однакостаність позиції ГКЦ та українського національного руху тощо. Крім того, цю ситуацію як додатковий аргумент на користь своїх оціночних суджень використовують деякі польські дослідники, які розглядають українсько-польські стосунки з позиції «польської рації стану»⁴⁴. Релігійний аспект публікацій такого характеру у більшості випадків зводиться до звинувачення ГКЦ та УАПЦ у підтримці українського підпілля, цитування окремих документальних уривків про участь греко-католицьких і православних священиків в антипольських акціях чи опису «злочинів українських націоналістів супроти римо-католицької церкви та її духівництва». Так, наукові студії ксьондза Й.Волчанського, який є автором низки статей з історії РКЦ, а також видавцем унікальних документів воєнної доби (декількох парафіяльних хронік, листування митрополита ГКЦ А.Шептицького та архієпископа РКЦ Б.Твардовського, церковного керівництва РКЦ і духівництва щодо антипольських акцій⁴⁵), відтворюють усю неоднозначність взаємин між ГКЦ та РКЦ на тлі загострення українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Однак коментарі дослідника до своїх видань викликають низку застережень і не виходять за межі «моноперспективного»⁴⁶ відображення проблеми.

У сучасній польській та українській історіографії своєрідна тенденція «захисту власних (польських чи українських) інтересів» спостерігається переважно у працях церковних авторів, родичів постраждалих, а також у публікаціях певного політичного забарвлення. Особливо різкої форми вона набула в публіцистиці, позбавленій наукового підґрунтя та зорієнтованій на середньостатистичного, емоційного читача (В.Поліщук, А.Корман, Б.Зубенко та ін.⁴⁷).

Відмінний підхід до вивчення українсько-польських взаємин представляє група дослідників, які намагаються здійснити ревізію історії комуністичної доби, віднайти й усунути численні ідеологічні міфологеми та кліше. Фундаментом для зародження в Польщі окремої історіографічної течії, в основі якої лежить прагнення зрозуміти інтереси й наміри іншої сторони, стали заборонені в ПНР публікації паризької «Культури». Початок нового етапу в дослідженні релігійного аспекту українсько-польських відносин засвідчила присвячена митрополитові А.Шептицькому наукова конференція, що була організована за ініціативою Р.Лужного та А.Земби і пройшла під егідою Комісії слов'янознавства Польської академії наук. Цей захід, який відбувся у червні 1990 р., став першою спільною зустріччю українських і польських дослідників, де кожна сторона змогла відкрито висловити свою позицію щодо запропонованої тематики. Подія отримала широкий резонанс у суспільстві – увагу з боку преси, переповнені зали засідань та численні листи з привітаннями від вищих ієрархів ГКЦ та РКЦ. На конференції було виголошено низку доповідей біографічного характеру з життя А.Шептицького та його родини, оприлюднено деякі недоступні до тих пір документи митрополичого ординаріату, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові, також уперше широкий загал обговорював питання беатифікації глави ГКЦ⁴⁸. І хоча запрошені учасники представляли різні погляди, дотримувалися відмінних методологічних підходів, а їх виступи були переважно виваженими, організатори конференції зіткнулися з випадками категоричного несприйняття подібних заходів. Представники «кресової» організації «Львів'яни з Кракова» надіслали до канцелярії

Польської академії наук листа, в якому визначили наукове зібрання як «пекельний з'їзд українських бандитів зі Львова, Канади, США і навіть Ватикану, де під крилами папи Івана Павла II переховується значна кількість українських уніатських бандитів у сутанах»⁴⁹. За словами А.Земби, незважаючи на всю складність ситуації, найважливіше завдання конференції було виконане – вона надала дослідникам шанс обмінятися власними думками та стала поштовхом для подальших наукових студій⁵⁰.

У 1993 р. з'явилась монографія польського історика Р.Тожецького «Поляки та українці: українська справа під час Другої світової війни на теренах II Речіпосполитої»⁵¹. Її автор досить об'єктивно і виважено, наскільки це дозволяли доступні на той час джерела, змалював передумови й обставини українсько-польського конфлікту, беручи до уваги інтереси обох сторін. На сьогодні важко уявити присвячену українсько-польським відносинам воєнної доби публікацію, автор якої б не послався на цю фундаментальну працю. Р.Тожецький уперше у сучасній польській історіографії аналізує позицію ГКЦ як окремого учасника тогочасного політичного життя, встановлює роль греко-католицьких ієрархів у переговорному процесі між українським і польським підпіллям, намагається зрозуміти причини того чи іншого рішення митрополита А.Шептицького.

Подоланню низки стереотипів щодо постаті А. Шептицького сприяли наукові публікації С.Стемпеня. У своїх статтях історик висвітлює ставлення митрополита ГКЦ до Польщі і поляків, а також українського націоналістичного руху⁵². До кола наукових зацікавлень С.Стемпеня входить проблема «неоунії». На основі широкої джерельної бази дослідник проаналізував різні підходи до розуміння унійного процесу 1930–1940-х рр., охарактеризував позицію кожного його учасника⁵³. Як директор Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі (PWIN), метою створення якого є «дослідження історії, матеріальної та духовної культури, традицій національних меншин у Польщі, а також взаємовідносин поляків із народами Південно-Східної Європи, у першу чергу українцями»⁵⁴, С.Стемпень неодноразово виступав організатором міжнародних конференцій та наукових сесій із релігійної історії українсько-польського порубіжжя. Він також є редактором відомого у наукових колах збірника «Україна – Польща. 1000 років сусідства». При створенні кожного випуску цього видання основні акценти зміщуються в бік досліджень релігійної складової міжетнічних відносин, церковних уній і міжконфесійних взаємин. На сторінках збірника розміщені публікації істориків, теологів, мовознавців не лише з Польщі, але й з України, США, Великобританії, Італії та Канади.

Перші спроби простежити залежність позиції щодо українсько-польського конфлікту від етнічної, державної та релігійної належності його учасників здійснив польський історик Г.Мотика⁵⁵. На основі опублікованих спогадів церковних діячів, а також архівних матеріалів дослідник намагався відтворити всю складність ситуації, в якій перебував священик у роки війни, відчуючи постійний тиск як із боку підпілля чи окупаційної влади, так і тягар власних переконань та сумління. У статті подаються приклади порятунку поляків українським духівництвом під час антипольських акцій.

Описані тенденції, в основі яких лежать спроби врахування інтересів і намірів усіх сторін, спостерігаються і у сучасній українській історіографії, однак релігійний аспект українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на сьогодні залишається поза увагою вітчизняних істориків. Ситуація значною мірою пояснюється тим, що в Польщі кожне дослідження ГКЦ автоматично відноситься до сфери українсько-польських стосунків, а в Україні – історія будь-якої релігійної спільноти переважно розглядається у ракурсі церковно-державної проблематики. Виняток становлять наукові праці, автори яких намагаються дослідити релігійний аспект міжнаціональних відносин, встанови-

ти межі співвідношення інтегрального націоналізму й християнського універсалізму⁵⁶.

Українсько-польський діалог останніх років із питань взаємних стосунків у ХХ ст. не був марним. Кожна спільна зустріч вказує на еволюціонування поглядів не лише українських та польських науковців, а й громадськості обох країн у напрямі пошуку порозуміння, подолання стереотипів минулих років, закорінених у свідомості. Історія як «охоронець національних цінностей» усе відчутніше поступається місцем історії «діалогу культур і світоглядів»⁵⁷. За таких умов питання взаємин ГКЦ та РКЦ набуває нового звучання. Започаткування останнім часом на міжнародних наукових сесіях і конференціях⁵⁸ секцій для обговорення саме релігійного аспекту відносин між українцями та поляками, проблем взаємозалежності міжетнічного і міжконфесійного в порубіжних зонах відкрило нові грані розуміння як українсько-польських стосунків, так і християнства загалом. Закріплення та вдосконалення цих здобутків потребує подальшої зміни дослідницьких орієнтирів, детального опрацювання і критичного аналізу наявних архівних матеріалів, пошуку й використання альтернативних джерел.

¹ Большая советская энциклопедия. – Москва, 1953. – Т.21. – С.609.

² Див.: Сурмач О. Українська історіографія діяльності УГКЦ у роки німецької окупації (1941–1944) // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.139.

³ Як приклад, публікація та карикатура на шпальтах польського видання «Шпильки» стосовно єзуїта Владислава Гургача, заарештованого 2 липня 1949 р. та засудженого на смерть за звинуваченням у співпраці з «Польською підпільною незалежною армією» (див.: Szpilki. – 1949. – №34 (421)).

⁴ Маянска Л. Критика идейных основ союза украинского буржуазного национализма и униатской церкви: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1976. – 19 с.; Миньковецкий Д. Антинародная деятельность униатской церкви в годы войны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1974. – 17 с.; Петляков П. Униатська церква – ідейний ворог трудящих. – Л., 1976. – 155 с.; Его же. Униатская церковь – оружие антикоммунизма и антисоветизма. – Л., 1982. – 168 с.; Киричук Ю. Униатський клір – воїнство п'єтми і фашизму // Жовтень. – 1984. – №2. – С.82–85; Його ж. Під чорними крилами Ватикану. – Л., 1955. – 215 с. та ін.

⁵ Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. – К., 1970. – 357 с.

⁶ Дмитрук К. Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. – К., 1980. – 318 с.; Його ж. В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого «союзу» українського буржуазного націоналізму і униатства. – К., 1982. – 49 с.; Его же. Свастика на сутанах. – Москва, 1976. – 192 с. та ін.

⁷ Беляев В. Я звинувачую! – К., 1980. – 108 с.

⁸ Прус Е. Герої з-під знаку тризуба. Коновалець – Бандера – Шухевич. – Варшава, 1985. – 341 с.; Prus E. Patriarcha Galicyjski. Rzecz o arcybiskupie Andrzej Szeptyckim Metropolicie Greckokatolickim (1865–1944). – Wrocław, 1998. – 285 s.

⁹ Zięba A. Dzieje legendy pośmiertnej metropolity Andrzeja Szeptyckiego wśród Polaków // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. S.Stępnia. – Т.4: Katolickie unie kościelnie w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość. – Przemyśl, 1998. – S.300.

¹⁰ Rosco-Bogdanowicz M. Wspomnienia. – Kraków, 1959. – S.197–198.

¹¹ Waszkiewicz Z. Polityka Watykanu wobec Polski 1939–1945. – Warszawa, 1980. – 363 s.; Wisłocki J. Konkordat polski z 1925 r. Zagadnienia prawno-polityczne. – Poznań, 1977. – 342 s.

¹² Historia Kościoła w Polsce / Pod red. ks. B.Kumor, ks. Z.Obertyński. – Т.2, cz.2. – Poznań; Warszawa, 1979. – 368 s.

¹³ Magocsi P. Morality and Reality the Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj. – Edmonton, 1989. – 457 p.; Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine. The Legacy of Andrei Sheptytsky. – Edmonton; Ottawa; Toronto, 1997. – 536 p.; Turchyn A. The Ukrainian Catholic Church during WW II // Ukrainian Quarterly. – 1985. – №41. –

Р.65–85; *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – Л., 2005. – 268 с. та ін.

¹⁴ *Hrynioch I.* The Catholic Church in the Soviet Union // Prologue (New York). – 1960. – Vol.IV. – P.5–51; *Гринчишин М., о.* У справі беатифікації слуги Божого Андрея. Відозва постуляції // *Світло*. – 1959 (жовтень). – С.411–413; *Назарко І., о.* Митрополит Йосиф Сліпий // *Світло*. – 1960 (квітень). – С.42–44; *Пекар А., о.* Василіяни під більшовиками // *Світло*. – 1983 (березень). – С.107–108; *Соловій М., о.* Митрополит Андрей та православні владики // *Світло*. – 1960 (листопад). – С.464–466 та ін.

¹⁵ *Giertych J.* In Defence of my Country. – London, 1981. – 415 p.; *Idem.* Ruch ukraiński a masoneria // *Komunikaty Towarzystwa imienia Romana Dmowskiego*. – 1979/1980. – 1. – S.172–181.

¹⁶ *Żyliński W.* Tragedia Kościoła greckokatolickiego w Polsce // *Kultura*. – 1948. – №8. – S.19–47.

¹⁷ *Zbyszewski W.* Człowiek, który umarł za późno // *Kultura*. – 1950. – №12. – S.96.

¹⁸ *Łobodowski J.* Przeciw upiorów przeszłości // *Kultura*. – 1952. – №2/3.

¹⁹ Див.: *Berdychowska B.* Ukraina w życiu Jerzego Giedroycia i na łamach paryskiej «Kultury» // http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly/es_giedroyc_ukraina

²⁰ *Гедроїць Є.* Вступне слово // *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ. – К., 2001. – С.7.

²¹ *Історія релігії в Україні: У 10 т. / За ред. А.Колодного, П.Яроцького.* – К., 1999. – 189 с.; *Панас К.* Історія української церкви. – Л., 1992. – 178 с.; *Панченко П.* Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К., 1993. – 48 с. та ін.

²² *Історія релігії в Україні.* – К., 2001. – Т.4: Католицизм. – 598 с.

²³ *Лисенко О.* Церковне життя в Україні 1943–1946. – К., 1998. – 398 с.; *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.; *Пащенко В.* Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.

²⁴ Див.: *Сурмач О.І.* Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2001. – 187 с.

²⁵ *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.). – Рівне, 2003. – 480 с.; *Ї ж.* Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1999. – №4. – С.74–89.

²⁶ *Єгрешій О.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.; *Myszanycz O.* Metropolita Józef Slipuj przed «sądem» KGB. Materiały z procesów w latach 1945–1946 i 1958–1959 // *Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. St.Stępnia.* – Przemyśl, 1994. – Т.2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – S.263–292; *Стеновик Д.* Андрей Шептицький і українське православ'я // *Київська старовина*. – 1992. – №3. – С.70–73 та ін.

²⁷ *Уткін О.І.* Львівський собор 1946 року в контексті тогочасних політичних реалій // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №2. – С.99–109; *Бистрицька Е.* До питання про ліквідацію греко-католицької церкви (1944–1946 рр.) // *Матеріали XII міжнародної наукової конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 20–24 травня 2002 р.).* – Кн.1. – Л., 2002. – С.44–48; *Концур Н.* Підготовка до ліквідації української греко-католицької церкви в Галичині // *Література і культура Полісся. Регіональна історія та культура в українському контексті.* – Ніжин, 2004. – Вип.27. – С.163–167 та ін.

²⁸ *Гуркіна С.* «Образ сили духу»: греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоніфікації релігійних переконань та ідентичності // *Україна модерна*. – К.; Л., 2007. – Ч.11. – С.99–111; *Gudziak B., ks., Hurkina S., Turij O.* Hierarchia i duchowienstwo Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego w podziemiu // *Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. St.Stępnia.* – Т.4: Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea i rzeczywistość. – Przemyśl, 1998. – S.311–337.

²⁹ *Anusz A.* Samotnie wśród wiernych: Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994). – Warszawa, 1994. – 295 s.; *Bartnik C.* Najnowsze dzieje Kościoła w Polsce w refleksji teologicznej. – Lublin, 1991. – 28 s.; *Idem.* Walka o Kościół w Polsce. – Lublin, 1995. – 373 s.; *Kopiec J.* Kościół w Polsce po 1945 roku. – Opole, 1999; *Dudek A.* Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970. – Kraków, 1995; *Micewski A.* Kościół – Państwo 1945–1989. – Warszawa, 1994; *Żaryn J.* Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989). – Warszawa, 2004. – 605 s. та ін.

³⁰ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. – Lublin, 1997. – 477 s.; *Idem.* Polacy na dawnych Kresach Wschodnich: Z problematyki narodowościowej i religijnej. – Lublin, 1994. – 150 s.

³¹ *Dzwonkowski R.* Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie środkowej, południowej i wschodniej w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu (1941–1948) // Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi w Kamieńcu Podolskim / Pod. red. J.Wolczańskiego. – Kraków; Kamieniec Podolski, 2001. – S.23–31; *Idem.* Duchowieństwo katolickie obrządku łacińskiego represjonowane w ZSRS w latach 1939–1987 (Materiały do słownika biograficznego) // Przegląd Wschodni. – 1999 – 2000. – T.VI, z.3. – S.523–627.

³² *Śliwa T., ks.* Kontakty metropolity Szeptyckiego ze Stolicą Apostolską w okresie II wojny światowej w świetle Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. – Warszawa, 1994. – T.1. – S.191–205.

³³ Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale / P.Blet, R.A.Graham, A.Martini, B.Schneider. – Città del Vaticano, 1965–1981.

³⁴ Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony / Pod red. Z.Zielińskiego. – Katowice, 1992 – 505 s.

³⁵ Diecezja Przemyska w latach 1939–1945. – T.II: Dekanaty. – Z.1: Kościół w Jasielskiem 1939–1945 / Pod red. M.Matysik, M.Rudnicka, Z.Świstak. – Brzozów; Stalowa Wola, 1991. – 245 s.; T.II: Dekanaty. – Z.2: Kościół katolicki w Brzozowskiem i Sanockiem 1939–1945 / Pod red. J.F.Adamski. – Brzozów; Przemyśl, 1992. – 342 s.

³⁶ Diecezja Przemyska w latach 1939–1945. – T.III: Zakony / Pod red. J.Krausa, J.Musiąła. – Przemyśl, 1990. – 797 s.; Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939–1947 / Red. K.Dębowska, J.Kłoczowski. – Lublin, 2001. – T.XV. – 512 s.; Siostry Zakonne w Polsce: Słownik biograficzny / Red. K.Dębowska, J.Kłoczowski, D.Olszewski, A.Siewierska. – Wyd. ojców franciszkanów Niepokalanów, 1994. – 320 s. та ін.

³⁷ *Daniluk M., ks.* Sigla. Zbiór skrótów nazw instytucji życia konsekrowanego, stowarzyszeń życia apostolskiego oraz innych instytucji z nimi związanych. – Lublin, 2002. – 256 s.; Kościół katolicki w Polsce 1918–1990; Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989 / Pod red. J.Myszora. – T.1. – Warszawa, 2002. – 354 s.; T.2. – Warszawa, 2003. – 365 s.; T.3. – Warszawa, 2006. – 379 s.; *Peszkowski Z., Zdrojewski S.* Katolicy duchowni w Gólgocie Wschodu. – Pelplin; Warszawa; Łódź, 2000. – 1176 s.

³⁸ Spotkania Polsko-Ukraińskie / Red. Z.Mańkowski. – Lublin, 1992; Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Мат. міжнар. наук. конфер. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. / Ред. Я.Ісаєвич. – К., 1993; Polacy o Ukraincach, Ukraincy o Polakach / Pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 1993; Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р. / Ред. П.Федорчак. – Івано-Франківськ, 1997; Polska – Ukraina / Pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 1997; Wschód – Zachód: Ukraina / Pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 1999; Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом прем'єр-міністрів України і Польщі. – К., 1999; Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Тернопіль, 15–16 квітня 1999 р. / Ред. М.Алексієвець. – Тернопіль, 1999; Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Львів: місто – суспільство – культура. Дослідження з історії Львова. – Kraków; Lwów, 1995 – 2002. – T.1–4; Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T.Chynczewskiej-Hennel, N.Jakowenko. – Lublin, 2000; Stereotypy narodowościowe na pograniczu / Pod. red. W.Bonusiaka, 2002; Polska – Ukraina: historia, polityka, kultura / Red. S.Zabrowarny. – Szczecin; Warszawa, 2003; Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: fakty i interpretacje. Lublin, 24–25 maja 2001 r. / Pod red. G.Motyki, D.Libionka. – Warszawa, 2003; Akcja «Wisła». Rzeszów, 18–19 kwietnia 2002 r. / Pod red. J.Pisulińskiego. – Warszawa, 2003; Polska – Ukraina: trudne pytania / Україна – Польща: важкі питання. – Warszawa, 1997–2006. – T.1–10 та ін.

³⁹ *Марчук В.* Греко-католицька церква в етнонаціональному розвитку України // IV Міжнародний конгрес українців. (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.2: ХХ століття / Відп. ред. С.Кульчицький, В.Даниленко. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.569.

⁴⁰ *Марчук В.* Трансформація політичних функцій УГКЦ у західному регіоні України (1939–1989 рр.) // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. –

2005. – №11. – С.101–115; *Його ж.* Українська греко-католицька церква: Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001. – 146 с.

⁴¹ *Сергійчук В.* Трагедія Волині: причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2003. – 138 с.; *Його ж.* Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939–1945 роках // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т.1/2. – С.67–85.

⁴² *Зашикільняк Л.* Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Л., 2005. – С.13.

⁴³ *Білас Я.* Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003 – 196 с.; *Вол Н.* Роль галицького духовенства у визвольних змаганнях українського народу в 40-х роках ХХ ст. // Історія релігії в Україні: Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 20–24 травня 2002 р.). – Л., 1994. – С.11–13.

⁴⁴ *Kubasik A., ks.* Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizja ukraińskiego narodu, państwa i cerkwi. – Lwów; Kraków, 1999. – 200 s.; *Kulińska L.* Zbrodnie dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polsku Małopolski Wschodniej w czasie II wojny światowej // Stosunki polsko-ukraiński w latach 1939–2004 / Red. B.Grotta. – Warszawa, 2004. – S.119–144; *Okrutna przestroga* / Red. J.Dębski, L.Popek. – Lublin, 1997. – 287 s.; *Siemaszko E.* Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu // Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje / Pod red. G.Motyki, D.Libionki. – Warszawa, 2003. – S.59–75.

⁴⁵ *Wołczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe. – Cz.1. – Kraków, 2005. – 590 s.; *Idem.* Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943–1944 // Przegląd Wschodni. – 1992/1993. – Т.ІІ, z.2 (6). – S.465–484; *Idem.* «Акtywne polski nacjonalista». Sowietkie represje wobec ks. Ignacego Chwieruta na Ukrainie sowieckiej po II wojnie światowej // Kościół na drogach historii. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Doktorowi Tadeuszowi Śliwie / Pod. red. J.Wołczańskiego. – Lwów; Kraków, 1999. – S.363–378.

⁴⁶ Стратифікацію досліджень, присвячених українсько-польським відносинам періоду Другої світової війни, у відповідності до моно- (розгляд питання з позиції окремої політичної партії, групи, держави) чи мультиперспективності (намагання врахувати позицію всіх задіяних сторін) здійснив польський історик Р.Внук. Він також виокремив третю групу, до якої відніс авторів «не-наукових» праць (Е.Прус, А.Корман, В.Поліщук та ін.). Серед українських науковців більш відомий аналіз сучасної польської історіографії українсько-польських відносин 1939–1948 рр. Г.Мотики, який виділяє чотири течії: «ревізіоністи», «традиціоналісти», «польські дослідники українського походження» та «поза-науковці». Цей поділ був підтриманий українським істориком І.Льюшином (*Wnuk R.* Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relation during World War II and its Aftermath // <http://www.sipa.columbia.edu/ece/research/intermarium/vol7no1/wnuk.pdf>; *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / Red. P.Kosiewski, G.Motyka. – Kraków, 2000. – S.166–178; *Льюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – 312 с.).

⁴⁷ *Поліщук В.* Гірка правда. Злочинність ОУН–УПА. (Сповідь українця). – Торонто; Варшава; К., 1995. – 443 с.; *Korman A.* Piąte przykazanie boskie: nie zabijaj! Nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939–1945. – London, 1990. – 175 s.; *Зубенко Б.* Польща і Україна. – Л., 1998. – 78 с. та ін.

⁴⁸ *Metropolita Andrzej Szeptycki.* Studia i materiały / Pod red. A.Zięby. – Kraków, 1994. – 260 s.

⁴⁹ *Zięba A.* Krakowska konferencja o metropolacie Andrzeju Szeptyckim na tle dotychczasowego dorobku badawczego // Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. – 1994. – Т.1. – S.243–244.

⁵⁰ *Ibid.* – S.245.

⁵¹ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – 348 s.

⁵² *Степнь С.* Ставлення митрополита Андрея Шептицького до Польщі й поляків // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – №11. – С.134–138; *Stępień S.* Stanowisko metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska terroru politycznego // Prace komisji Wschodnioeuropejskiej. Polska Akademia Umiejętności. – 1994. – Т.1. – С.109–121.

⁵³ *Stępień S.* Obrządki wschodnie Kościoła katolickiego // Kościół katolicki w Polsce 1918–1990 / Pod red. L.Adamczuka, Z.Zdanowicza. – Warszawa, 1991. – С.62–69; *Idem.* Sapiehowie a obrządki wschodnie Kościoła katolickiego // Kardynał Adam Stefan Sapieha. Środowisko rodzinne, życie i dzieło / Pod red. S.Stępnia. – Przemyśl, 1995. – С.65–79.

⁵⁴ *Lewkowicz H.* Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym. – Przemyśl, 2001. – С.168.

⁵⁵ *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej / Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. – Warszawa, 2002. – С.394–405.

⁵⁶ *Лисенко О.* Друга світова війна і доля українських церков // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. пр. – Вип.4. – К., 2000. – С.101–108; *Його ж.* Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни // Українська повстанська армія – феномен національної історії. – Івано-Франківськ, 2003. – С.5–9; *Гонтар Т.* Релігієзнавчі аспекти вивчення проблем міжнаціональних відносин (на прикладі українсько-польських відносин) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / Під ред. М.М.Алексієвця, А.М.Колодного. – Тернопіль, 2002. – Вип.4. – С.115–117 та ін.

⁵⁷ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Л., 2007. – С.231.

⁵⁸ Міжнародна наукова секція «Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1991» (Люблін, червень 2007 р.), міжнародна наукова конференція «Religious Space of East-Central Europe – Open to the East and the West» (Люблін–Львів, вересень 2007 р.).

In the article, the basic tendencies of Ukrainian and Polish historiography of ethnoconfession relationship during World War II by example of relation Greco-catholic and Roman-catholic churches were analyzed.

Г.Я.Рудий*

ПЕРІОДИКА 1920-х рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті на підставі матеріалів республіканської періодичної преси 1920-х рр. висвітлюються проблеми охорони пам'яток історії та культури в Україні.

Українська періодика належить до джерел, котрі набувають особливого розвитку, коли різко прискорюються процеси культурного відродження, формування національної свідомості народу. Один із таких періодів припадає на 1920-ті рр. Саме тоді досить успішно відбувався процес відродження багатьох сфер духовного життя суспільства, зокрема розвиток державної системи охорони пам'яток культури в Україні.

Домінантою у джерельному багатстві окресленої проблематики є республіканська преса 1920-х рр., в якій містяться численні матеріали, за якими крок за кроком можна відтворити повну картину становлення і функціонування українських пам'яткоохоронних товариств, об'єднань, інституцій, простежити всі перипетії боротьби державних органів і громадських організацій за збереження об'єктів історії й культури, зокрема архітектури, монументального мис-

* Рудий Григорій Якович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: sknd@nas.gov.ua

тецтва та археології. Під цим кутом і розглядатимемо проблему, зазначену в назві статті. Принагідно зауважимо, що саме у такій постановці предмета вивчення вона ще не знайшла відображення в українській історіографії. Мається на увазі насамперед відсутність узагальнюючих досліджень, побудованих на системному аналізі тогочасної періодики як об'єкта вивчення охорони історико-культурної спадщини.

За сприятливих умов для відродження вітчизняної культури у газетних матеріалах 1920-х р. постійно порушувалися проблеми дослідження духовної спадщини українського народу, створення системи пам'яткознавства. Ґрунтовні теоретичні й аналітичні статті, постанови уряду УСРР, нормативні документи офіційних установ, інформаційні повідомлення, кореспонденції, дописи, листи та інші матеріали з центру і місць, резолюції зібрань пам'яткоохоронних громадських організацій, критика й бібліографія, зокрема про нові краєзнавчі видання, – усе це було підпорядковане головній меті – широкому інформуванню громадськості про теорію та практику охорони об'єктів історії і культури України у зазначений період. Про розподіл газетних публікацій щодо їх збереження і дослідження протягом 1920-х рр. дає уявлення таблиця 1.

Табл. 1

Основні напрями (%)

Основні напрями (%)						
Діяльність державних органів та громадських організацій з охорони історико-культурної спадщини	Дослідження, реставрація і реєстрація пам'яток історії та культури, розвиток краєзнавства	Створення й розвиток музеїв	Спорудження пам'ятників та монументів, догляд за могилами державних, політичних і культурних діячів	Повернення культурних цінностей	Вилучення церковних цінностей, руйнування й нищення об'єктів сакральної архітектури	Створення державних історико-культурних заповідників
6,3	36	28,5	19,1	1,2	3,7	5,1

Як видно з таблиці, найбільшу кількість газетних матеріалів присвячено дослідженню та реставрації пам'яток, розвитку краєзнавства в УСРР. Адже питання їх вивчення, класифікації й відбору до державних реєстрів були надзвичайно актуальними. В зазначений період у періодиці також домінуючими стали теми про створення і розвиток музеїв та спорудження пам'ятників, догляд за могилами державних, політичних і культурних діячів. Зокрема відомо, що в 1920-х рр., за радянським планом монументальної пропаганди, на всій території СРСР провадилася планомірна кампанія по спорудженню пам'ятників, котрі втілювали ідеологічні засади комуністичної партії. Натомість публікації про повернення національних культурних цінностей з'являлися у той час в українській пресі дуже рідко. Далі простежимо жанрову динаміку газетних публікацій.

Табл. 2

Жанри (%)				
Кореспонденції	Статті	Хроніка	Дописи	Листи
17,4	25,6	46	9,6	1,4

Як бачимо, у періодиці досліджуваного періоду за жанровою ознакою переважала хроніка, що свідчить про велику увагу редакцій до відображення конкретних подій і фактів, пам'яткоохоронних заходів державних органів та громадських організацій. Логічно є висока питома вага аналітичних жанрів – статей і кореспонденцій, оскільки вони були фактично домінуючими у висвітленні ухвалених законів, декретів, постанов, розпоряджень ВУЦВК, РНК УСРР, Наркомосу (НКО) та їх установ на місцях. Авторами публікацій були відомі громадські, культурні діячі й пам'яткознавці. Серед них – М.Біляшівський, М.Болтенко, В.Дубровський, Ф.Ернст, О.Новицький, М.Макаренко, С.Таранушенко, Д.Щербаківський, Д.Яворницький та ін.

Помітне місце на сторінках газет відводилося матеріалам про заходи уряду УСРР щодо охорони музейних цінностей і архівів, про передачу деяких із них до Фонду допомоги голодуючим, контроль за вивезенням за кордон пам'яток культури тощо. Ці публікації можна поділити на дві основні групи джерел:

- про діяльність Ради народних комісарів (РНК) України та її органів на місцях;
- матеріали, що відображали практичні заходи пам'яткоохоронних організацій щодо виконання рішень державних органів з охорони об'єктів історії та культури.

Перша група репрезентована синтетичними матеріалами з великим інформаційним обсягом. Друга – висвітлювала внутрішнє життя пам'яткоохоронних організацій, представлена аналітично-синтетичними жанрами.

Тогочасна українська преса інформувала громадськість про ухвалений 11 березня 1921 р. Раднаркомом декрет «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей», згідно з котрим усі найважливіші з них переходили до відання Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва, старовини і природи та його установ на місцях – губернських і повітових комітетів¹.

Періодика опублікувала також постанову РНК УСРР «Про заходи щодо припинення вивезення за кордон речей музейного значення». З цією метою при Наркомзовнішторзі було засновано Центральну міжвідомчу комісію з їх експертизи, представники якої діяли у Києві та Одесі. Також створювалися відповідні крайові комісії й в інших містах. Вивезення і продаж речей за кордон незалежно від часу їх придбання дозволялося лише після попередньої експертизи міжвідомчої комісії. Предмети старовини та мистецтва, що не підлягали вивозу, передавалися до музейного фонду Наркомосу².

Існувала в українській пресі інформація і про прийняття постанови Раднаркомом «Про музейні цінності». Згідно з нею, НКО України надавалося право оголошувати реєстрацію всіх предметів історії й культури, у тому числі експонатів, цінних для вітчизняних музеїв³.

На шпальтах газет були повідомлення, що з метою охорони пам'яток Києва і Київського округу Наркомос УСРР створив спеціальний комітет та призначив крайовим інспектором у цьому місті професора Ф.Ернста. До об'єктів, котрі потребували охорони, було включено низку їх у Києві, Василькові, Білгородці, Переяславі, Хабному й Яготині⁴.

Є в часописах і матеріали про проведення засідання Київської крайової комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи. За підсумками однієї з нарад було вирішено внести на розгляд державних органів проект про оголошення заповідними територій Київського братства, Старого Києва й ряду пам'яток у Новгороді-Сіверському, Заславлі (нині Ізяслав, Хмельницька обл.), Чернігові, Кам'янці-Подільському і Бердичеві⁵.

Характерно, що відповідними публікаціями газетна періодика прагнула привернути увагу громадськості до значення охорони об'єктів мистецтва та старовини як складової частини українського відродження, що набирало сили в 1920-х рр.

Слід відзначити, що активна роль української преси, тиск діячів науки і культури прискорили ухвалення закону, котрий 16 липня 1926 р. було затверджено спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР як Положення про пам'ятники культури й природи⁶. Згідно з ним, було створено Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), котрий поєднував водночас функції як державної установи, так і громадської. Головним завданням його були організація роботи відповідної комісії та контроль за її діяльністю.

Особливої уваги періодика того часу надавала висвітленню проблем дослідження й реставрації пам'яток, розвитку краєзнавства. За нашими підрахунками, на зазначену тематику припадало 36% відповідних газетних кореспонденцій від загальної кількості публікацій з історико-культурної спадщини. Найбільш ґрунтовні матеріали вміщували видання «Більшовик» (Київ), «Вісти», «Комуніст», «Культура і побут», «Народний учитель» (Харків), «Пролетарська правда» (Київ). У багатьох газетних публікаціях ішлося про діяльність історичної секції Української академії наук. Зокрема в кореспонденціях не залишалися поза увагою процес підготовки та прийняття закону про охорону пам'яток історії і культури.

На шпальтах видань регулярно вміщувалися матеріали про роботу Всеукраїнського археологічного комітету над згаданим законопроектом, що розпочалася у 1924 р., виступи відомих пам'яткоохоронців, спрямовані на його якнайшвидше ухвалення⁷.

Аналіз джерел свідчить, що найпоширенішим жанром щодо висвітлення пекучих проблем охорони об'єктів історії та культури були кореспонденції й статті. Редакція газети «Пролетарська правда» в номері від 7 грудня 1926 р. повідомляла про підсумки чергового пленарного засідання порайонних комісій історичної секції УАН, котре відбулося на початку того ж місяця. У центрі уваги його учасників була доповідь академіка М.Грушевського на тему «Техніка й умілість палеолітичної доби в знахідках Мізенського селища на Чернігівщині». У кореспонденції наголошувалося: «Відкриття цього селища з часів палеоліту, єдиного з боку своєї наукової вартості не тільки в європейському, але й в світовому масштабі, звернуло на себе увагу широких наукових кіл»⁸.

Виявлені у процесі дослідження газетні матеріали сприяли повноті вивчення діяльності Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді, яке було створено в 1923 р. й навколо котрого гуртувалися відомі вчені на чолі з В.Перетцом. Харківська газета «Культура і побут» надрукувала статтю члена товариства – К.Копержинського під назвою «Діяльність Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді», в якій зазначалося, що поряд із дослідженням старовини його члени активно вивчають сучасну літературу, етнографію, фольклор, мистецтво. Водночас автор вважав, що керівники організації недостатньо залучають до наукової роботи студентів. Для розв'язання цього завдання необхідно було б створити у Ленінграді науково-дослідну кафедру українознавства. Однак усі пропозиції щодо її відкриття російськими властями було відхилено⁹.

Багато цікавої інформації містять газетні матеріали про хід і результати розкопок на території УСРР. Серед них – цікава кореспонденція «Історико-археологічні дослідження на Україні» в київській газеті «Комуніст» від 31 травня 1928 р. У ній відзначалося, що наприкінці 1920-х рр. вони проводяться більш ґрунтовно й планово, ніж це було раніше. Покращення це пояснювалося як загальним налагодженням дослідницької справи в республіці, так і зростанням науково-краєзнавчого руху на місцях¹⁰.

На сторінках періодичних видань під рубрикою «Культура і мистецтво» постійно друкувалися кореспонденції та статті зокрема про підготовку й проведення історико-археологічних досліджень на території майбутнього Дніпрель-

стану. Автори цих публікацій – відомі вчені та пам'яткознавці України – пропонували встановити там із початку і до кінця землекопних робіт постійний археологічний контроль за їх ходом, а також докладно здійснити вивчення місцевості, що буде затоплена¹¹.

На шпальтах газет траплялися й публікації про хід і результати організованого Головнаукою дослідження Донецького городища, де було розкопано 100 пам'яток¹².

Цікаві відомості містила тогочасна українська преса про реставрацію Софійського собору. Так, київська газета «Пролетарська правда» від 1 вересня 1928 р. опублікувала кореспонденцію про хід відповідних робіт у його південній вежі, в ході котрих виявлено фрески кінця XI – початку XII ст., що були вкриті пізнішими олійними малюнками XVII й XVIII ст. У реставрації взяли участь художники Гайден, Попов та Степашкін, а також мистецтвознавці Болотнов, Кіпнік і Сичов¹³.

У газетній періодиці досліджуваного періоду вміщувалися матеріали про творення нового, радянського архітектурного стилю в житловому будівництві й водночас дбайливе ставлення до старого¹⁴.

Докладно висвітлювався також як у центральній, так і в місцевій пресі розвиток музейної справи.

Умовно цей газетний масив можна поділити на дві групи:

– матеріали, що висвітлювали та роз'яснювали характер директивних документів органів радянської влади;

– публікації, котрі розкривали зміст конкретних заходів музейних установ.

Для масиву першої групи джерел характерне переважання матеріалів, які висвітлювали принципи державного управління музеями, контроль за їх діяльністю, розв'язання фінансових проблем. Із точки зору наявності інформації інтерес становлять кореспонденції газет, де висвітлювалися конкретні заходи щодо роботи музейних установ. Безперечно, найбільш питома вага матеріалів відповідного змісту (близько 70%) належить центральній періодиці. Авторами цих публікацій були музеєзнавці, відомі діячі науки й культури. Серед них – М.Біляшівський, В.Веретенников, В.Дубровський, Ф.Ернст, Ф.Кричевський, А.Кримський, В.Липський, М.Макаренко, Д.Щербаківський, О.Федоровський та ін.

Багато матеріалів було присвячено вдосконаленню музейної мережі, створенню єдиної відповідної політики, посиленню її ролі у «боротьбі за радянську культуру». На сторінках преси під рубриками «Культура й мистецтво» і «По музеях України» регулярно вміщувалися кореспонденції про збереження музейних фондів в УСРР¹⁵.

Окрему групу публікацій присвячено зібранню пам'яток мистецтва музею ім. Ханенка у Києві. Відзначалося, що в ньому повно представлено кераміку від найдавніших східних предметів до італійської майоліки й оригінальних зразків фарфору. Водночас зазначалося, що відсутність відповідного приміщення не дає змоги виставляти експонати для відвідувачів, а доводиться зберігати їх у запасниках музею¹⁶.

Поряд із цим чимало газетних кореспонденцій присвячено внутрішньому життю Черкаського наукового історично-педагогічного музею імені Т.Шевченка¹⁷, Маріупольського краєзнавчого¹⁸, Сумського крайового¹⁹, Роменського окружного²⁰, Музею українських діячів науки і мистецтва. Останній із них поповнився великою кількістю цікавих експонатів – архівів О.Кониського, В.Доманицького, М.Біляшівського, Д.Щербаківського, Б.Грінченка. Надзвичайну цінність мав іконографічний матеріал, переданий відомим українським художником О.Сластьоном. Від нього також надійшли малюнки Ф.Вовка та їх листування²¹.

На шпальтах тогочасних газет значне місце займали публікації про такі гострі проблеми зберігання музейних цінностей, як брак фахівців, коштів на охорону пам'яток тощо²².

Є в українській пресі матеріали, де розповідалося про недбайливе ставлення до цінних експонатів музею у колишньому маєтку Харитоненка на Харківщині, у котрому знаходилася, крім цінного зібрання речей церковного значення, велика збірка об'єктів світського мистецтва, але в закладі не було належної охорони пам'яток, внаслідок чого частину з них було викрадено; на краю загибелі опинилася й дуже цінна оранжерея при ньому²³.

Привертав увагу газетної періодики процес збирання й охорони об'єктів культури у Вінницькому, Дніпропетровському, Житомирському, Одеському і Харківському крайових музеях²⁴. Багато матеріалів присвячено діяльності Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка, де після смерті його фундатора й керівника – М.Біляшівського – почалися непрості пошуки пріоритетів діяльності²⁵.

Траплялися публікації про причини самогубства відомого вченого та видатного музеєзнавця Д.Щербаківського²⁶.

Особливу увагу українська преса приділяла заснуванню нових, радянських музеїв, створенню належних умов для їх плідної праці. Столична і місцева періодика регулярно вміщувала матеріали про заходи Наркомосу щодо створення художньо-історичного музею в Харкові²⁷, затвердження проекту будівництва аналогічного закладу на острові Хортиця²⁸, відкриття у жовтні 1926 р. відділу мистецтва при Волинському державному науково-дослідному музеї²⁹.

Протягом 1920-х рр. в Україні активно відбувався процес створення нових та розширення діючих музеїв. За період з 1921 по 1929 рр. їх було засновано 34³⁰, а у 1926 р. функціонувало найбільше – 128³¹.

Тематично пов'язаною із зазначеним масивом джерел є низка матеріалів, що висвітлювала таку важливу проблему, як створення й розвиток у 1926–1929 рр. державних заповідників. Зокрема в пресі було опубліковано ухвалу ВУЦВК та РНК УСРР постанову від 29 вересня 1926 р. «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко»³². У газетах «Комуніст» та «Пролетарська правда» повідомлялося про конкретні заходи уряду УСРР щодо перетворення монастиря на всеукраїнський центр атеїстичного виховання трудящих. Із цією метою планувалося здійснити реставрацію великої дзвіниці Успенського собору, надвірної церкви, галереї до ближніх печер, Мазепинської стіни тощо³³. Також НКО республіки звернувся до Київського окружного виконавчого комітету з клопотанням припинити будь-які культові відправи на території цього музейного містечка й виселити богословську школу та релігійні громади³⁴. Загалом наприкінці 1920-х рр. на базі цього історико-культурного заповідника було організовано низку музеїв: архітектури, зібрання української старовини П.Потоцького, металопластики, письма й друку, нумізматичний, шитва і тканин, театральний та ін.

У харківській газеті «Вісти» було опубліковано постанову РНК УСРР від 20 серпня 1925 р. «Про оголошення території могили Т.Шевченка державним заповідником». Віднині вона переходила у відання Наркомосу; на нього ж покладалася функція її охорони та збереження³⁵. Цікаві газетні публікації про мету та завдання цього закладу. Матеріали, що віддзеркалювали цей процес в українській періодіці, різноманітні за жанром. І у цьому масиві джерел провідне місце займають статті й кореспонденції. Типовою є одна із статей відомого пам'яткознавця В.Дубровського в харківській газеті «Культура і побут» від 19 липня 1925 р., де автор закликав не чекати, коли буде створений заповідник біля могили Кобзаря, вказував конкретні шляхи поліпшення догляду за нею. У

зв'язку з цим пропонувалося роль господаря могили та керівництво всією відповідною науково-освітньою роботою покласти на Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка³⁶.

На шпальтах у центральних і місцевих газетах значне місце займали інформаційні повідомлення про організаційні й господарські заходи Наркомосу щодо впорядкування території могили Т.Шевченка на Чернечій горі біля Канева³⁷, звернення НКО до всіх культосвітніх закладів, а також підприємств та установ, котрі носили ім'я Великого Кобзаря, взяти участь у впорядкуванні музею-заповідника, збиранні речей і матеріалів, пов'язаних із поетом. Крім того, преса регулярно інформувала громадськість зокрема про організацію екскурсій для учнів шкіл, студентів вищих й інших навчальних закладів, робітників заводів і фабрик, працівників державних установ на могилу поета³⁸, оголошення конкурсу на виготовлення проекту пам'ятника Т.Шевченкові із трьома преміями (одна в 3000 руб. та дві по 1000 руб.)³⁹.

Поряд із цим чимало газетних публікацій було присвячено створенню інших державних заповідників – таких, як «Чаплі»⁴⁰, колишній монастир босих кармелітів у Бердичеві, письменника М.Гоголя на Полтавщині⁴¹, замок колишніх князів Острозьких у Старокостянтиніві Шепетівської округи⁴², замок у Кам'янці-Подільському⁴³, комплекси пам'яток дитинця й Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові, Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, дендропарку «Софіївка» в Умані⁴⁴. Усього на кінець 1920-х рр. в Україні діяло 9 заповідників, котрі перебували у віданні Наркомосу⁴⁵.

Як у центральній, так і в місцевій пресі, насамперед у газетах «Більшовик», «Вісти», «Комуніст», «Пролетарська правда», «Культура і побут», «Література й мистецтво», актуальною та постійною залишалася тема спорудження в містах і селах України пам'ятників Т.Шевченкові, іншим діячам української культури. 70% газетних матеріалів на зазначену тематику присвячено встановленню монументів Кобзарю. Серед них інформаційні повідомлення про закладання пам'ятника поетові в Первомайську⁴⁶, урочисте відкриття їх у селах Хотові⁴⁷ й Синяві⁴⁸ на Київщині, в Каневі на Черкащині,⁴⁹ у Полтаві⁵⁰. Також важливе місце посідають матеріали про спорудження пам'ятників Кобзарю в Києві та Харкові. У газетах «Вісти», «Комуніст», «Культура і побут» під рубриками «Конкурс проектів пам'ятника Шевченкові», «Міжнародний конкурс проектів пам'ятника Т.Шевченкові»⁵¹, «На виставці проектів пам'ятника Т.Шевченкові»⁵² в кореспонденціях і репортажах регулярно розповідалося про хід проведення цих заходів. В одній із публікацій відзначалося, що 9 проектів Київського художнього інституту, представлені на виставці конкурсних проектів пам'ятника поетові у Києві, можуть бути тільки матеріалом для подальшої розробки монумента. Згодом інститут зможе виконати завдання й представити його добротний проект⁵³. Авторами зазначених кореспонденцій були архітектори, художники, мистецтвознавці.

Є в періодичних виданнях група матеріалів, у котрих опубліковано відозву Комітету із вшанування пам'яті Г.Сковороди до державних, кооперативних та культурно-освітніх установ і організацій із проханням пожертвувати кошти на спорудження монумента мандрівному філософові у селі Пан-Іванівці на Харківщині, де він похований⁵⁴, поінформовано про урочисте відкриття пам'ятника Г.Сковороді у селі Сковородинівці 20 червня 1926 р.⁵⁵

Звичайно, предметом пильної уваги преси 1920-х рр. стали повідомлення про хід реалізації широкомасштабного проекту більшовицької культурної революції та його складової – радянського плану монументальної пропаганди. В зв'язку з цим особливо активно на сторінках періодичних видань висвітлювалися заходи державних органів щодо встановлення пам'ятників у містах і селах України В.Леніну. Під характерними назвами «Пам'ятник Іллічеві в Києві»,

«Виставка проектів пам'ятника В.Леніну» газети регулярно містили інформаційні повідомлення про хід підготовки й організації широкого конкурсу з розробки проектів його вождю пролетарської революції у Києві, оголошеного Київським губвиконкомом⁵⁶.

Чимала група газетних матеріалів повідомляла про відкриття пам'ятників більшовицьким діячам, зокрема Артему в Бахмуті у липні 1925 р.⁵⁷ та Г.Котовському в Умані у серпні 1926 р.⁵⁸

Всебічного висвітлення на сторінках періодики знайшли проблеми розвитку краєзнавства в Україні. У центральних і місцевих газетах багато різних за жанрами матеріалів – від ґрунтовних узагальнюючих науково-популярних статей до інформаційних повідомлень про вивчення рідного краю, пам'яток минулого. Газети регулярно інформували громадськість про заснування в 1924–1925 рр. у багатьох містах України краєзнавчих комісій та товариств.

Так, у газеті «Більшовик» під рубрикою «Краєзнавство на провінції» опубліковано кореспонденції В.Камінського про розвиток цієї справи на Поділлі, зокрема про роботу Кабінету вивчення Подільського краю при ВУАН (25 січня 1925 р.) й діяльність відповідних організацій Чернігівщини (15 лютого 1925 р.). Значний інтерес для дослідників історії краєзнавства становлять дані, вміщені в другій публікації, де автор зазначав, що у регіоні широко поставлено цю справу, значним досягненням є зокрема створення Чернігівського інституту краєзнавства у 1924 р.⁵⁹. В газеті «Культура і побут» під рубрикою «Краєзнавство» від 17 січня 1926 р. вміщено глибоко змістовні дописи М.Криворотченка про діяльність відповідного товариства у м. Куп'янську на Харківщині та М.Лагути про Миколаївське наукове товариство (14 травня 1925 р.). В останній кореспонденції повідомлялося, що дослідниками рідного краю випущено історичний нарис про нього, підготовлено до друку краєзнавчий збірник «Миколаївщина» на допомогу вчителям, проведено обстеження некрополя часу еллінської колонізації, складено бібліографічний покажчик літератури про міста Миколаїв, Ольвію, Очаків, Вознесенськ, окремі села регіону⁶⁰.

Докладно висвітлювався як у центральній, так і місцевій пресі хід підготовки й проведення в травні 1925 р. Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції у Харкові, котра виробила програму перебудови відповідної роботи в Україні⁶¹.

Важливим джерелом вивчення тогочасного краєзнавчого процесу є публікації про заснування у багатьох містах республіки відповідних комісій та товариств. Якщо на 1923 р. останніх нараховувалося в УСРР 40, то вже у 1925 р. чисельність їх зросла до 200⁶².

Характерно, що подібними матеріалами газетна періодика намагалася не тільки пропагувати рішення конференції, а й привернути увагу до значення краєзнавства в політичному і культурному житті України.

Газети регулярно інформували громадськість про наукові дослідження природних багатств, екскурсії до історичних місць та революційних пам'яток.

Чільне місце на сторінках періодичних видань, насамперед газет «Більшовик», «Вісти», «Комуніст», «Культура і побут», займали зокрема публікації, що висвітлювали організацію екскурсійних масових поїздок учнів, студентів, робітників та службовців до могили Т.Шевченка біля Канева, у заповідники «Чаплі», «Ольвію», музейне містечко в Києво-Печерській лаврі, на Дніпровські пороги й у Запоріжжя.

Вельми показовою є кореспонденція «З подорожі до Канева» в газеті «Література, наука, мистецтво» від 9 березня 1924 р., автор котрої докладно розповідав про відвідання великою групою залізничників на пароплаві «Комсомол» могили Т.Шевченка біля цього міста⁶³.

В багатьох публікаціях відзначалося, що вже закінчився період, коли екскурсанти-українці їздили до Москви і Ленінграда, вважаючи тільки їх історич-

ними та культурними центрами СРСР. У зв'язку з цим пропонувалося звернути Укрполітосвіті й Українському краєзнавчому комітету та іншим відповідним організаціям серйозну увагу на масовий рух патріотизму, підтримати його відповідними екскурсійними заходами⁶⁴.

На шпальтах української періодики 1920–1930 рр. є численна група матеріалів, що висвітлювали таку важливу проблему, як створення краєзнавчих фільмів; вміщувалися кореспонденції, де висвітлювалися питання щодо їх концепції⁶⁵.

Ще одна тема, котра об'єднувала групу дискусійних публікацій, – завдання, форми й методи подальшої роботи краєзнавчих організацій. У пресі публікувалися виступи відомих пам'яткознавців про роль та місце краєзнавства в житті суспільства, розвитку економіки і культури. Для цих кореспонденцій характерною є думка, що воно має стати наукою, яка повинна знайомити робітників та селян із продуктивними силами рідного краю – важливим засобом для подальшого розвитку виробництва в країні⁶⁶. У зв'язку з цим відзначалося, що Український краєзнавчий комітет, відповідні організації на місцях цим напрямом роботи не займалися. Вивчати виробництво могли тільки відповідні економічні інституції⁶⁷. Тому пропонувалося зазначений комітет реорганізувати в Центральний український науково-дослідний краєзнавчий (географічний) інститут, перетворивши його з організаційної установи у науково-дослідну. Крім того, доцільно було вкрити всю республіку мережею краєзнавчих (географічних) товариств, котрі б мали здійснювати всебічне дослідження регіонів за планами відповідних місцевих інститутів⁶⁸.

Привертають увагу публікації про видання краєзнавчої літератури. Аналіз газетних матеріалів свідчить, що ця тема була постійною у 1920-х рр. На сторінках періодики інформаційні повідомлення регулярно з'являлися під рубриками «Краєзнавство і бібліографія» й «Бібліографія». Зокрема в одному з відгуків на наукову працю «Старі хати» С.Таранушенка у газеті «Вісти» від 30 грудня 1922 р. зазначалося, що в ній із любов'ю описані домівки, в яких живуть мільйони селян. Автор навів цінні відомості про архітектурне обличчя українського села. Цей матеріал цікавий та корисний особливо для будівельників, котрі мали змогу використати їх практично завдяки грамотним технічним малюнкам, виконаними С.Таранушенком⁶⁹. Цікавою є оглядова публікація у газеті «Культура і побут» від 10 січня 1926 р. про книжку П.Злобнова «Основи краєвої библиографии», в якій відзначалося, що ця праця є новаторською і краєзнавцям варто з нею ознайомитися⁷⁰.

Привертає увагу дослідників інформаційне повідомлення в газеті «Більшовик» від 31 січня 1924 р., де йшлося про те, що українознавець П.Глядкоєвський розшукав цікавий рукопис петербурзького професора Пальмова з церковної археології, котрий жив раніше у Києві, а потім виїхав до родичів в Астрахань. Вважалося, що ця праця назавжди втрачена, а вона дуже цінна як із наукового боку розробки теми, так і за кількістю опрацьованого автором матеріалу⁷¹.

Є в українській пресі також кореспонденції, котрі відбивали критичне ставлення громадськості до авторів окремих підручників та навчальних посібників для шкіл із краєзнавства. Це публікації переважно у формі рецензій, у яких ідеться про недостатній рівень окремих із них. Вельми показовою щодо цього є рецензія на збірник П.Волобуєва й П.Мостового «Краєзнавство в трудовій школі», де відзначалося, що окремі його матеріали втратили актуальність, застарілі або ж поверхові та не мають ніякого відношення до науки. Загалом, на думку автора, збірник підготовлений поспіхом⁷².

Отже, як свідчить аналіз, українська преса широко і всебічно висвітлювала процес становлення радянського краєзнавства у республіці.

Певне місце на сторінках газетної періодики відведено непростим питанням повернення в УСРР вивезених у різні історичні періоди в Росію українських

історико-культурних цінностей. Пильну увагу газети республіки приділили ходу переговорів між Наркомосом УСРР та Наркомосом РСФРР щодо взаємного обміну культурними й музейними експонатами. Зокрема у газеті «Комуніст» від 10 січня 1929 р. опубліковано звіт про їх підсумки. У ньому повідомлялося, що НКО України опрацьовано попередній список картин, архівних матеріалів, старовинних і оригінальних рукописів, речей, знайдених під час археологічних розкопок на території республіки, та інших пам'яток, що перебувають у музеях Москви й Ленінграда і мають бути повернуті в УСРР⁷³.

Також в українській пресі подано звіт про роботу другої сесії паритетної комісії у справах обміну культурними й науковими цінностями між УСРР і РСФРР. Згідно з її рішенням, республіка повинна була отримати всі запорозькі клейноди, прапори, гармати тощо. Ці пам'ятки планувалося зосередити в Дніпропетровському державному музеї, де також мало перебувати полотно І.Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Крім того, Ермітаж повинен був передати Україні цінну збірку речей із колишньої домової церкви князя Олександра Меншикова, котру він вивіз із Батурина. Крім того, Ермітаж, московські музеї образотворчих мистецтв та історичний мали виділити для республіки велику систематизовану нумізматичну колекцію.

Музеї УСРР повинні були одержати від Росії головну частину українських зібрань – об'єктів матеріальної культури, починаючи з поселень литовської доби, а також ряд картин з історичного музею у Москві – роботи Рєпіна, Боровиковського, Костанді, Брюллова, Васильківського, Нарбута, Врубеля, Сомова, Левітана, Жемчужникова й ін. Республіка мала отримати і збірку І.Терещенка з 2547 малюнками різних митців⁷⁴.

Багато цікавої інформації містять газетні публікації про перевезення в 1927 р. з Ленінграда до Києва великої музейної збірки пам'яток історії та культури України Платона Потоцького. У його зібранні була чимала колекція меблів, картин, цінних гравюр, порцеляни й велика бібліотека вітчизняних авторів. Серед музейних речей близько 350 картин художників XIX ст., 14 тисяч гравюр, літографій і репродукцій, у тому числі цінне видання «Живописная Украина – 50 офортів» Жемчужникова. Особливо цінною була бібліотека, де налічувалося понад 17 тис. томів книжок XIV–XX ст.⁷⁵.

На сторінках республіканської періодики є також група кореспонденцій, що висвітлювала перевезення з Петрограда до Києва у 1923 р. цінної збірки відомого колекціонера В.Щавинського, яка тимчасово зберігалася в Ермітажі, й передачу у 1923–1924 рр. з архівних установ Росії документів та матеріалів з історії громадянської війни в Україні 1918–1919 рр.

Значне місце у тогочасній республіканській пресі відводилося публікаціям, котрі висвітлювали кампанію конфіскації церковного майна. На сторінках центральних та місцевих газет, насамперед «Більшовика», «Вістей», «Вістей Білоцерківщини», «Комуніста», «Пролетарської правди», «Радянського села», «Селянської правди», «Червоної Лубенщини», «Червоної правди», під рубриками «Церковні цінності голодуючим»⁷⁶, «Голод і церковне майно»⁷⁷, «Вилучення церковних цінностей»⁷⁸ регулярно висвітлювалися заходи радянської влади з виконання декретів ЦВК РСФРР від 23 лютого 1922 р. «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», ВЦВК від 27 грудня 1921 р. «Про цінності, що знаходяться в церквах та монастирях», і від 23 лютого 1922 р. «Про порядок вилучення церковних цінностей, які знаходяться у користуванні груп віруючих». Згідно з цими декретами, всі вони поділялися на три групи: об'єкти історико-художнього значення передавалися до пам'яткоохоронних органів, матеріальні культові предмети й церковне майно повсякденного вжитку – в Державне сховище цінностей РСФРР. Зокрема передбачалося протягом місяця конфіскувати з церковного майна релігійних общин усі речі із золота, срібла,

дорогоцінного каміння, направивши їх у відання Народного комісаріату фінансів РСФРР для боротьби з голодом⁷⁹.

Більшість тогочасних матеріалів присвячено вилученню церковних цінностей у храмах Києво-Печерської лаври, боротьбі радянської влади з духовенством. Завдання громадськості, зазначалося в них, не дозволити патріархам та митрополитам у період допомоги голодуючим покращувати справи релігії й церкви, авторитет і святість котрих революцією були майже остаточно знищені⁸⁰.

Аналіз газетної періодики свідчить, що в Україні постійно публікувалися урядові рішення щодо конфіскації культових предметів не тільки в церквах та монастирях, соборах і синагогах, а й у музеях. Газети повідомляли про те, що в квітні–травні 1922 р. з Києво-Печерської лаври вилучено понад 500 каратів дорогоцінних каменів, близько 11,5 пуда срібла⁸¹, наперсний діамантовий хрест та дві відповідні панагії, цінність яких визначалася загалом приблизно у 100 тис. дореволюційних руб.⁸². Крім того, в квітні 1922 р. з музею культу і побуту Києво-Печерської лаври було конфісковано 2 митри XVII–XVIII ст., 3 золоті панагії, панагія фельдмаршала П.О.Румянцева-Задунайського (похованого у лаврі), дари царів та цариць Анни Іоаннівни, Катерини II, Павла I, Олександра I, гетьманів України Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, архімандрита З.Валькевича. У пресі підкреслювалося, що багато з вилучених речей із Києво-Печерської лаври мали виняткову історико-культурну цінність.

На сторінках періодики також відзначалося, що окремі комісії з конфіскації церковного майна, порушуючи відповідні інструкції органів влади, не пересилали вилучені речі у державні сховища Наркомфіну, а залишали їх для використання на місцеві потреби⁸³.

Необхідно відзначити, що принципову позицію з питань охорони об'єктів культури і старовини зайняли Всеукраїнська академія наук, зокрема її Археологічний комітет. Відомі вчені, пам'яткознавці та мистецтвознавці рішуче виступили проти вилучення пам'яток із церков Києва й інших міст УСРР⁸⁴.

Заяви відомих наукових і культурних діячів у зазначений період були постійними. Проте з цензурних причин центральні та місцеві газети не публікували матеріали, що відбивали протест українських кіл проти політичної лінії партійно-державного керівництва, котре під приводом боротьби з голодом нищило пам'ятки, які мали виняткову художню й історичну цінність.

На сторінках періодичних видань трапляються інформаційні повідомлення про співробітництво державних установ із представниками церковнопарафіяльних рад і общин щодо конфіскації відповідного майна. Зокрема у газеті «Вісті Білоцерківщини» від 26 квітня 1929 р. повідомлялося, що, згідно з постановою 4-го повітового з'їзду рад народних депутатів Білоцерківщини, на початку квітня 1922 р. було створено комісію з вилучення церковних цінностей, до складу котрої ввійшли й представники релігійних громад. Усі її заходи планувалося здійснювати в тісній співпраці з духовенством. Зокрема білоцерківський єпископ Володимир із нагоди Великодня звернувся з відозвою до віруючих негайно приступити до здачі культових предметів⁸⁵.

Поряд із цим у центральних та місцевих виданнях під характерними назвами «Святейшая контрреволюция», «Голод и ценности», «Изъятие церковных ценностей и одесское духовенство»⁸⁶ є чимала група публікацій, в яких розповідалося про боротьбу й судові процеси проти священників та віруючих, котрі виступали з протестом проти грабування монастирів і церков.

В матеріалах республіканської преси простежується також процес виявлення, реєстрації та охорони культових пам'яток у середині 1920-х рр. Серед них – публікації про недостатнє збереження колишньої Наталівської церкви на Харківщині⁸⁷, про відозву музею культу і побуту Києво-Печерської лаври та Українського відділу Геологічного комітету щодо розробки плану із закріплення

схилив Лаврського заповідника⁸⁸, про реєстрацію церковних дзвонів, вивезених із Латвії, Литви й Естонії в період Першої світової та громадянської воєн⁸⁹, охорону чернігівських Троїцької, Іллінської, П'ятницької церков і Спасо-Преображенського собору⁹⁰, про передачу колишнього Братського монастиря у відання ВУАН⁹¹ тощо.

Є у часописах 1920-х рр. група матеріалів і про закриття релігійних закладів в Україні. Зокрема повідомлялося про ліквідацію у 1922 р. жіночого монастиря в Полонному на Поділлі, котрий було відведено під дитячий будинок та будинок відпочинку для робітників⁹².

Дослідження української преси свідчить, що найбільше публікацій із цієї тематики припадало на початок 1920-х рр., коли почався рішучий наступ радянської влади на релігію й духовенство. Згодом цей процес значно сповільнився. Так, якщо тільки у чотирьох повітах Київської губернії в жовтні 1922 р. було закрито 40 молитовних будинків, то у 1924–1925 рр. в усій Україні – 45, у 1926 р. – 29⁹³.

Таким чином, преса, як свідчить аналіз газетних публікацій, містить значний інформаційний матеріал про пам'яткоохоронну роботу в зазначений період. У тогочасній періодиці висвітлювалася діяльність державних відповідних органів, музеїв, установ ВУАН, членів громадських пам'яткоохоронних і краєзнавчих осередків, наукових товариств, котрі прагнули планомірно організувати догляд за пам'ятками історії і культури в Україні. Водночас більшовицька газетна періодика брала активну участь у пропаганді заходів радянської влади щодо вилучення на початку 1920-х рр. історико-мистецьких цінностей із храмів і монастирів під приводом боротьби з голодом, проведення богоборчої кампанії, репресій проти духовництва й вірних.

Вивчення матеріалів тогочасної республіканської преси дало змогу виявити найбільш характерні явища пам'яткоохоронного руху в Україні:

1. Правові заходи та пошук організаційних форм і методів державного управління охороною історико-культурної спадщини.

2. Шляхи активізації краєзнавчого руху, створення відповідних осередків практично в усіх містах України.

3. Організація діяльності державних та громадських музейних структур.

4. Нігілістичні тенденції у ставленні до церковних цінностей.

5. Створення державних історико-культурних заповідників.

6. Організація планомірного дослідження об'єктів історії й культури.

За жанровою ознакою в пресі переважала хроніка, що свідчить про велику увагу редакцій газет до висвітлення конкретних подій і фактів пам'яткоохоронної роботи. Також високою була питома вага аналітичних жанрів – статей та кореспонденцій; вони домінували у віддзеркаленні роботи державних і громадських відповідних структур. Авторами публікацій були відомі політичні, громадські й культурні діячі, пам'яткознавці та мистецтвознавці України, діяльність багатьох з яких викликає повагу за їхню самовіддану роботу з врятування історико-культурних цінностей українського народу від знищення, грабування і вивезення за кордон.

Нині в умовах розбудови вітчизняної державності, коли так болісно й суперечливо відбувається пам'яткоохоронний процес у багатьох регіонах України, глибоке та всебічне опанування багатством духовної спадщини періоду 1920-х рр. є важливим чинником розвитку і збагачення національної культури.

¹ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ УСРР). – 1921. – №4. – Ст.125.

² Вісті (Харків). – 1922. – 25 листопада.

³ ЗУ УСРР. – 1926. – №56. – Ст.657.

- ⁴ Памятники старини // Вечерний Киев. – 1927. – 27 июля.
- ⁵ Охорона пам'яток матеріальної культури та природи // Культура і побут (Харків). – 1926. – 7 листопада.
- ⁶ ЗУ УСРР. – 1926. – №32. – Ст.259.
- ⁷ Дубровський В. Охорона пам'яток мистецтва, старовини і природи // Культура і побут. – 1925. – 19 липня.
- ⁸ Пленум порайонних комісій історичної секції УАН // Пролетарська правда (Київ). – 1926. – 7 грудня.
- ⁹ Копержинський К. Діяльність «Т-ва дослідників української історії, письменства та мови» в Ленінграді // Культура і побут. – 1925. – 2 квітня.
- ¹⁰ Історико-археологічні дослідження на Україні // Комуніст. – 1928. – 31 травня.
- ¹¹ Дубровський В. До історико-археологічного дослідження території Дніпрельстану // Культура і побут. – 1926. – 28 листопада.
- ¹² На Донецькому городищі // Народній учитель (Харків). – 1930. – 2 липня.
- ¹³ Реставрація Софійського собору // Пролетарська правда. – 1928. – 1 вересня.
- ¹⁴ Хмурий В. Ще до архітектурного обличчя міста // Культура і побут. – 1925. – 1 листопада.
- ¹⁵ Столітній ювілей Одеського історичного музею // Більшовик (Київ). – 1925. – 23 травня.
- ¹⁶ Дінцес Л. Музей колишнього Ханенка // Там само. – 1924. – 25 травня.
- ¹⁷ Черкаський окрмузей // Там само. – 1924. – 10 лютого.
- ¹⁸ Маріупольський краєзнавчий музей // Культура і побут. – 1927. – 2 серпня.
- ¹⁹ Пам'ятки культури на Сумщині // Там само. – 1926. – 1 грудня.
- ²⁰ Роменський окружний музей // Влада праці (Ромни). – 1925; Хмурий В. Указ. праця; Дінцес Л. Указ. праця; Столітній ювілей Одеського історичного музею.
- ²¹ Музей українських діячів науки та мистецтва // Літературна газета (Харків). – 1928. – 1 листопада.
- ²² Поліщук В. Галаганівський музей – до Харкова // Культура і побут. – 1926. – 12 вересня.
- ²³ Забутий музей // Комуніст. – 1928. – 31 травня.
- ²⁴ Пам'ятки старовини та музей Правобережної України на 10-і роковини Жовтневої революції // Культура і побут. – 1927. – 29 жовтня.
- ²⁵ Скрипник М.О. Про події в Історичному музеї ім. Шевченка в Києві // Вісти. – 1927. – 21 серпня.
- ²⁶ Слідство в справі самогубства Д.М.Щербаківського // Пролетарська правда. – 1927. – 11 червня.
- ²⁷ До відкриття Харківського художньо-історичного музею // Комуніст. – 1928. – 1 лютого.
- ²⁸ Музей на Дніпрельстані // Там само. – 1930. – 30 липня.
- ²⁹ Варницький С. Відділ мистецтва при Волинському музею // Культура і побут. – 1926. – 26 жовтня.
- ³⁰ Маньковська Р. Музейництво в Україні. – К., 2000. – С.75.
- ³¹ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – С.33.
- ³² Вісти. – 1926. – 19 жовтня.
- ³³ Реставраційні роботи в музейному містечку // Пролетарська правда. – 1926. – 12 березня.
- ³⁴ Впорядкування Всеукраїнського музейного містечка // Комуніст. – 1929. – 10 січня; Вісти. – 1926. – 2 вересня.
- ³⁵ Дубровський В. Про заповідник біля могили Т.Г.Шевченка // Культура і побут. – 1925. – 19 липня.
- ³⁶ Впорядкування заповідника Т.Шевченка // Вісти. – 1926. – 27 жовтня.
- ³⁷ На могилі Шевченка // Радянська думка (Черкаси). – 1927. – 10 березня.
- ³⁸ Дубровський В. Про державний заповідник «Могила Т.Г.Шевченка» // Культура і побут. – 1927. – 2 серпня.
- ³⁹ Вісти. – 1927. – 31 травня.
- ⁴⁰ Пролетарська правда. – 1927. – 22 травня.
- ⁴¹ Гоголівський заповідник-музей // Там само. – 1927. – 15 листопада.

- ⁴² Старокостянтинівський замок – державний заповідник // Комунист. – 1927. – 24 листопада.
- ⁴³ Охорона Кам'янецького замку-фортеці // Пролетарська правда. – 1928. – 15 лютого.
- ⁴⁴ *Полевой С.* Новые государственные заповедники // Вечерние известия (Київ). – 1928. – 15 октября.
- ⁴⁵ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – К., 1991. – С.93.
- ⁴⁶ Пам'ятник Шевченкові // Більшовик. – Одеса. – 1921. – 18 березня.
- ⁴⁷ Відкриття пам'ятника Т.Шевченкові в Хотові // Більшовик (Київ). – 1921. – 19 квітня.
- ⁴⁸ Радянський шлях (Бердичів). – 1926. – 17 червня.
- ⁴⁹ *Пилипенко С.* Всеукраїнське свято // Більшовик. – 1922. – 3 липня.
- ⁵⁰ Торжественное открытие памятника в Полтаве // Коммунист. – 1925. – 14 марта.
- ⁵¹ Літературна газета (Харків). – 1930. – 20 грудня
- ⁵² Комунист. – 1929. – 16 березня.
- ⁵³ Виставка конкурсних проєктів пам'ятників Ленінові і Шевченкові у Києві // Культура і побут. – 1925. – 23 квітня.
- ⁵⁴ Жертуйте на пам'ятник Г.С.Сковороди // Вісти. – 1923. – 14 червня.
- ⁵⁵ Відкриття пам'ятника Г.С.Сковороді // Селянин (Харків). – 1926. – 28 червня.
- ⁵⁶ Виставка конкурсних проєктів пам'ятників Ленінові і Шевченкові у Києві // Культура і побут. – 1925. – 23 квітня.
- ⁵⁷ Відкриття пам'ятника т. Артему // Влада праці (Ромни). – 1924. – 3 серпня.
- ⁵⁸ Пам'ятник т. Котовському // Коммунист. – 1926. – 10 августа.
- ⁵⁹ *Камінський В.* Краєзнавство в Чернігові // Більшовик. – 1925. – 15 лютого.
- ⁶⁰ *Лагута В.* Миколаївське наукове товариство // Культура і побут. – 1925. – 14 травня.
- ⁶¹ Проблема краєзнавства і принципи краєзнавчої роботи // Там само. – 7 червня.
- ⁶² *Акуленко В.І.* Вказ. праця. – С. 46.
- ⁶³ *Вареник М.* З подорожі до Каніва // Література, наука, мистецтво (Харків). – 1924. – 9 березня.
- ⁶⁴ *Дубровський В.* Експериментальне питання на Україні // Культура і побут. – 1926. – 29 серпня.
- ⁶⁵ *Юрченко Ю.* Краєзнавчий фільм // Пролетарська правда. – 1926. – 9 травня.
- ⁶⁶ *Дубняк К.* Краєзнавство на Україні, його минулі й сьогочасні завдання, коли будеться нове життя // Культура і побут. – 1925. – 5 лютого.
- ⁶⁷ А діла краєзнавчого мало // Там само. – 1926. – 2 листопада.
- ⁶⁸ *Дубняк К.* До стану краєзнавчої праці на Україні // Там само. – 1925. – 1 листопада.
- ⁶⁹ *Немоловський І.* Бібліографія // Вісти. – 1922. – 30 грудня.
- ⁷⁰ *Ветухов О.* Краєзнавство і бібліографія // Культура і побут. – 1926. – 10 січня.
- ⁷¹ *Шамрай С.* Цікава праця по церковній археології // Більшовик. – 1924. – 31 січня.
- ⁷² *Козаченко А.* Українські краєзнавчі видання // Культура і побут. – 1926. – 19 вересня.
- ⁷³ Україна, дістань свої музейні цінності з музеїв РСФРР // Комунист. – 1929. – 10 січня.
- ⁷⁴ Обмін культурними цінностями між УСРР та РСФРР // Там само. – 1930. – 9 червня.
- ⁷⁵ *Сім Б.* Музейна збірка Потоцького // Культура і побут. – 1927. – 20 серпня.
- ⁷⁶ Пролетарская правда. – 1922. – 25 мая.
- ⁷⁷ Селянська правда (Катеринослав). – 1922. – 18 лютого.
- ⁷⁸ Вісті Білоцерківщини. – 1922. – 26 квітня.
- ⁷⁹ Известия ВЦИК (Москва). – 1922. – 23 февраля.
- ⁸⁰ Изъятие ценностей в Киеве // Пролетарская правда. – 1922. – 7 апреля.
- ⁸¹ Коммунист. – 1922. – 5 мая.
- ⁸² Изъятие церковных драгоценностей из Киево-Печерской лавры // Пролетарская правда. – 1922. – 17 апреля.
- ⁸³ Церковные ценности // Там же. – 1923. – 16 марта.
- ⁸⁴ *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 1. – 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 139–140.

- ⁸⁵ Вилучення церковних цінностей // Вісті Білоцерківщини. – 1922. – 26 квітня.
⁸⁶ Пролетарская правда. – 1922. – 2, 4, 8, 16 апреля.
⁸⁷ Залишки старої культури // Культура і побут. – 1927. – 3 липня.
⁸⁸ Осуви загрожують Лаврському заповідникові // Пролетарська правда. – 1926. – 17 грудня.
⁸⁹ Вісник Київського губвиконкому. – 1924. – 11 липня.
⁹⁰ Дубровський В. Потрібна охорона історичних пам'яток // Культура і побут. – 1927. – 30 квітня.
⁹¹ Передача бывшего Братского монаштва в ведение ВУАН // Вечерний Киев. – 1929. – 27 юнія.
⁹² Ліквідування монаштва // Більшовик. – 1922. – 30 січня.
⁹³ Нестуля О. Указ. праця. – С.156.

In the paper the problems of historical monument conservation as well as cultural heritage protection in Ukraine is covered on the base of the periodical press materials of 1920.

РЕЦЕНЗІЇ

Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. – Т.І: 1812–1890 рр. / ЛННБ ім. В.Стефаніка НАН України. – Л., 2007. – 560 с.

Колективом авторів із відділення «Науково-дослідний центр періодики» Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України започатковано творчий проект «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.». Актуальність і необхідність подібного багатотомного дослідження зумовлюється не лише потребою укладання бібліографічній часописів, а й висвітлення інформативної площини тодішньої періодики в розрізі аналізу певних явищ і особливостей українських реалій у найрізноманітніших сферах національного буття. Не просто констатований, а якісно новий, об'єктивний погляд на опубліковані в пресі матеріали значно поповнює побутуючі аргументації про складні та неоднозначні із соціально-політичного осягнення процеси тодішнього історичного, культурологічного розвитку української нації.

Так само потребою часу диктується необхідність поповнення української сучасної філологічної царини пресологічним інформативним пластом, почасти ще недостатньо поцінованим відповідним жанром у минулі соціоідеологічні лихоліття. Повноцінному дослідженню вітчизняної преси ставала на перешкоді ще й політично-державна роз'єднаність українського народу. Тому зведення публіцистичного процесу до якихось спільних означень було досить клопітним завданням.

Укладачі першого тому видання – д-р іст. наук, професор М.Романюк (керівник проекту), ст. наук. співробітник М.Галушко і канд. філол. наук Л.Сніцарчук (відповідальний редактор) за активної участі вчених-пресознавців В.Габора, М.Комариці, О.Дроздовської, Л.Кульчицької, Ю.Шаповала, У.Чубай, Я.Сеника вибрали досить вдалу структурну композицію змістового наповнення книги.

Бібліографія української та відповідно іншомовної преси, що становить основну частину дослідження, укладена на високому професійному рівні з використанням наукових принципів, запропонованих фахівцем у галузі пресології В.Ігнатіємком, а також на засадах опублікованого ЛННБ ім. В.Стефаніка НАНУ 1991 р. архівного протоколу наради з теми «На шляху до створення репертуару української книжки», приуроченої до укладання «Бібліографії української книги 1798–1914 рр.», яка відбулася ще 21–22 грудня 1945 р. Відрадно і те, що відділенням «Науково-дослідний центр періодики» проведено копійку методологічну роботу. Так, опрацювання часописів здійснено згідно з принципами й положеннями «Схеми повного бібліографічного опису періодичного видання», рекомендованої авторським тандемом М.М.Романюка і М.В.Галушка й оприлюдненої у збірнику праць «Науково-дослідного центру періодики» (Львів, 1994. – Вип.1. –

C.271–290). Бібліографічний опис передбачає такі обов'язкові елементи, як назва, підзаголовки, періодичність виходу часопису, дата публікації першого примірника, редактори видання, роки випуску останнього, видавець, видавництво, друкарня, її адреса, кількісна характеристика, формат, тираж, обсяг тощо. Частина «Примітки» передбачає різного характеру інформацію про припинення виходу, зміну назви видання, а кінцевими елементами опису виступають «Бібліографія», «Література» та «Архівні джерела».

Основній частині цієї фундаментальної праці передують ряд статей. Перша з них – професора М.Романюка «Українська преса XIX–XX ст. як нарративне джерело» – висвітлює пресологічний дискурс як на хронологічному зрізі його розвитку, так й аналітичному в контексті нинішнього стану публіцистики. Дослідник справедливо відзначає, що сучасному українському пресознавству бракує повновартісних історіографічних розвідок, котрі б на базі належним чином опрацьованого матеріалу розкривали загальні принципи становлення вітчизняної преси та її крайові, специфічні особливості з точки зору певного історичного часу. Особливо керівник цього багатотомного проекту акцентує на недостатності синтетичних досліджень, які б поєднували історико-типологічний із хронологічно-бібліографічним видом аналітичного опису видань. Ця недочота почасти детермінується недоступністю великої кількості часописів через захованість їх у спецфондах, вилученістю з обігу значної кількості періодичних видань тощо. Вступна розвідка М.Романюка містить підрозділ «Від преси в Україні – до української преси», де дослідник через призму дискусій розглядає першопочатки національного газетного слова на вітчизняних теренах, приходячи до об'єктивно наукових висновків-суджень, а у підрозділі «До історіографії історії української преси XIX–XX ст.» повномасштабно інформує читача про новий етап у журналістикознавстві тих часів. Учений виявив у тодішньому пресознавстві багатовекторність методології вивчення матеріалу. Так, приміром, один із перших фундаментальних українських пресознавців – І.Франко – розглядав журналістику як форму духовної творчості людини. У літературознавчому аспекті він вбачав напрям вивчення історії української преси, тоді як відомий письменник, літературний критик, редактор і публіцист О.Маковей був адептом чисто наукового підходу до цього питання.

Підрозділ «До історіографії бібліографії української преси XIX–XX ст.» містить вичерпні відомості про становлення й розвиток вітчизняної періодики минулого. Відрадно, що в Україні робота над покажчиками до часописів мала потужний розвиток уже у середині XIX ст. і в цьому напрямі публіцистики вона посідала провідне місце між слов'янськими народами. Зокрема показовою тут була наукова діяльність І.Франка, який був першим в Україні укладачем змісту періодичних видань, а І.Левицький – взагалі першим бібліографом вітчизняних пресових друків. Вражає джерельна база (331 пункт) бібліознавчої розвідки професора М.Романюка, котра охоплює широкий спектр інформації з порушеної проблематики.

Якнайкраще доповнює попередню розвідку повномасштабна інформативно-аналітична стаття «Українська преса 1812–1890 рр. – гідне свідоцтво культурної та народної свідомості» завідувача відділення, канд. філол. наук Л.Сніцарчук, у котрій зображено широку панораму видавничої пресової діяльності обох частин України, видатних діячів публіцистичної справи. Авторка слушно відзначає, що першопричиною розвитку періодики у краї була спроба збереження великого культурно-історичного набутку минувшини в інформативній базі даних з огляду на втрати державотворчих перспектив українців у XIX ст.

Уміщена у книзі розвідка має чималий портретно-ілюстративний матеріал вітчизняних подвижників періодичних видань в Україні, а також багатющу архівно-джерельну базу, дотичну до проблеми становлення й розвитку національної журналістики.

Перший том цього важливого історико-бібліографічного дослідження має ряд додаткових матеріалів. Це – алфавітний покажчик часописів; порічний реєстр із місцем їх видання, що дозволяє оперативно орієнтуватися під час загального огляду матеріалу; покажчик прізвищ редакторів і видавців. Як слушні уточнення після кожного зазначеного номера подаються позиції, під котрими опрацьовано часопис, про те, що його редагувала чи видавала та чи інша особа.

Книга містить об'ємний іменний покажчик, список використаних у бібліографічних описах скорочень слів, не передбачених Державним стандартом України «ДСТУ 3585-97: Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі».

Українська наука поповнилася вагомим здобутком із пресології та літературознавства, яким, безумовно, є перший том видання «Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.». Відрадно, що цей початок є тривким підмурком майбутнього тридцятитомного корпусу матеріалів вітчизняної гуманітарної науки.

*В.А.Качкан (Івано-Франківськ),
М.І.Сулятицький (Івано-Франківськ)*

Орлик В.М.

Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

На завершення другого десятиліття існування незалежної України, коли суспільство всією мірою відчуло на собі катастрофічні наслідки дилетантських економічних експериментів некомпетентних лідерів, результатом котрих стало істотне скорочення чисельності населення держави, нарешті, увагу наукової громадськості привернули проблеми історичного досвіду проведення фінансової політики на території її земель у минулих століттях. Враховуючи це, ґрунтовне дослідження В.М.Орлика має особливу актуальність для подальшої ефективної розбудови соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні.

Характеризуючи значення теми, автор справедливо вказує, що активні пошуки законодавцями й економістами ефективної моделі фінансової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто і старі) проблеми. Тому особливої ваги набувають студії з історії відповідної політики та законодавства (с.3).

У вступній частині вченим чітко визначено мету дослідження й досконало сформульовано його методологічну базу. За його переконанням, минуле податкової системи, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину трьох наук: історії, права та економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання особливого наукового інструментарію. Зокрема, крім традиційних історичних методів (синхронного, діахронного, порівняльного, ретроспективного, структурно-системного, статистичного), як мінімум необхідне застосування формально-юридичного й економічного аналізу. Це передбачає вміння користуватися юридичними термінами і конструкціями, дозволяє використовувати законодавчу базу як умовну систему координат дослідження. Застосування економічних методів дає можливість зрозуміти природу, механізми та наслідки відповідних процесів у державі. Чи не найважливішою теоретичною парадигмою проведення вивчення історії фінансової політики в Україні є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату (с.6). У цьому плані необхідно погодитися з ученим. Адже свого часу ще видатний французький просвітитель Р.Декарт зазначав, що однакове розуміння певних термінів різними дослідниками зніме половину проблем і непорозумінь у науці.

Проводячи обширний аналіз історіографії проблеми, автор досить вдало здійснив класифікацію використаних під час написання книги наукових праць з ряду напрямків. Примітним є той факт, що під час ретельного дослідження дореволюційної літератури та інших студій дослідник характеризує як позитивні сторони окремих наукових розвідок, так й їх недоліки. Це дає можливість читачеві побачити об'єктивну картину історіописання податкової політики царської імперії в Україні в дореформений період. У висновках до аналізу історіографії вчений стверджує, що проблема має певне висвітлення в літературі. Джерелознавчий масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків і практиків – співробітників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, у котрій переважало досить характерне для студій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. формально-юридичне висвітлення теми. У повогтневій вітчизняній історіографії проблеми фінансової політики розглядалися в контексті історії експлуатації селянства державою та поміщиками й розгортання класової боротьби, тому не знайшли належного висвітлення в літературі (с.40). На нашу думку, в сучасній як російській, так і українській та зарубіжній історіографії поставлена дослідником проблема є абсолютно занедбаною. А тому вихід у світ цієї фундаментальної праці є знаменною подією у вітчизняній історичній науці.

Справляє істотне враження значний обсяг архівних документів, котрі було використано під час написання книги. Адже автором опрацьовано матеріали 45 фондів 12 архівних установ України й Росії, Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського та ін. Широке використання документів надає монографії особливої цінності. Адже свої висновки дослідник обґрунтовує саме за рахунок використання первинних матеріалів. Заслугує схвалення постійне залучення автором законодавчих джерел, а саме – Повного зібрання законів Російської імперії тощо.

Органічно книгу поділено на чотири розділи. Перший – «Фіскальна складова інкорпораційних процесів Російської імперії в Україні» – розпочинається ретельним вивченням фінансової політики козацької держави. На думку дослідника, аналіз податкових систем Гетьманщини і Війська Запорозького Низового, як українських автономій у складі імперії Романових, свідчить про наявність у них багатьох спільних рис (с.46).

Далі на широкому історичному тлі вчений характеризує наступ царського самодержавства на ресурси українських регіонів та їх залучення до загальноімперських доходів. Зі щемом у серці автор описує, як за часів Петра I відбувалися реформування патріархальної фінансової системи Гетьманщини й залучення її матеріальних коштів до загальноросійської казни. Разом із тим відмічається, що після смерті цього царя відповідна політика імперії в Україні дещо пом'якшилася (с.58). Воістину на пам'ять приходять слова Т.Г.Шевченка про роль російських самодержців у долі регіону: «...це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову-сиротину...».

Дійсно, не набагато покращилася ситуація і в наступний період. Царська імперія поступово, але невпинно здійснювала інкорпорацію українських земель до орбіти свого життєвого простору. Вчений стверджує, що митна політика стає першою складовою фінансової, котру російська влада не лише підпорядкувала собі, а й уніфікувала стосовно до загальноімперської, законодавчо започаткувавши остаточне поглинання відповідної української системи (с.58).

Аналізуючи основні тенденції в галузі державних фінансів царської Росії, автор звернув увагу на погіршення стану останніх через безперервні війни. За його переконанням, у той період фінансова політика вимагала негайного реформування, ліквідації феодальної податкової системи, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості та товарного землеробства, які були неможливими без змін у самому суспільстві й ліквідації кріпацтва і, головне, без кардинальних перетворень державного механізму (с.120).

У заключній частині першого розділу історик досліджує військові поселення царської імперії на теренах українських земель. Він стверджує, що в губерніях, де вони дислокувалися, з'явилася частина населення, звільнена від оподаткування. Це спровокувало значний дисбаланс у стягненні земських повинностей. Ситуація стала загрозливою (с.124). Разом із тим автор відзначає, що в тих районах, у яких розташовувалися військові поселення, значного розмаху набув розвиток фінансово-кредитних відносин (с.130).

У висновках до розділу вчений справедливо вказує, що, висвітлюючи наступ російського абсолютизму в Україні, несправедливо забувати й вітчизняних лідерів, для котрих питання особистого збагачення стояло понад усе, зокрема гетьманів І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, полковників, сотників, інших представників козацької старшини, які своїми діями не те що не розвивали творіння гетьмана Б.Хмельницького, а всіляко руйнували його, визискуючи населення непомірними поборами, сформувавши гіпертрофовану податкову систему, котра була приречена на неминучий крах (с.137). На думку автора, фінансова політика царської імперії в українських губерніях у другій половині XVIII – на початку XIX ст. мала певні відмінності від тієї, що провадилася в російських етнічних. У той же час вона була типовою для нових приєднаних територій і залежала від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до Санкт-Петербурга, їхніх сепаратистських і автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози й ін. (с.140)

Другий розділ присвячено вивченню податкової політики як в імперії у цілому, так і в українських губерніях зокрема. На його початку автор ретельно аналізує історію органів управління країни до 1802 р. Він відмічає, що попередня приказна система, котра панувала до Петра I, була не лише неефективною, а й шкідливою (с.142). Після його реформ фіскальне управління імперією було сконцентровано в фінансових колегіях. Важливі функції у цій галузі отримав і Сенат.

Проте з часом діяльність колегій було визнано неефективною, й за часів Катерини II на зміну їм запроваджено експедиції, які виконували фіскальні функції. Головною особливістю останніх стало те, що в їх діяльності було закладено принципи децентралізації державного управління та залучення до нього місцевих дворянських і міських товариств. З кінця XVIII ст. на зміну експедиціям поступово було введено міністерську систему управління.

Вивчаючи діяльність та структуру Міністерства фінансів, дослідник ретельно простежує функції й повноваження його складових частин і місцевих підрозділів. На високому фаховому рівні він показує роль та значення казенних палат і казначейств у системі імперського управління на території України у дореформений період.

З великим інтересом сприймається матеріал про історію запровадження російських митних органів на українських територіях. Завдяки залученню до наукового обігу раніше маловідомих архівних документів, законодавчих джерел та свідчень сучасників автору вдалося висвітлити питання про заснування митниць на південно-західних кордонах імперії. Особливу увагу привертає запровадження в Одесі спеціального режиму порто-франко, який дав значний поштовх для розвитку ринкових відносин у регіоні й істотного економічного піднесення Новоросійського краю. Автор справедливо відзначає, що протягом першої половини XIX ст. в прикордонних українських губерніях сформувалася чітка система митних органів, котра мала велике значення для регулювання зовнішньоекономічної діяльності держави і впливала на господарський та культурний розвиток регіону (с.189).

Далі в розділі висвітлюється роль у впровадженні податкової політики Міністерства державних маєтностей й його місцевих підрозділів – таких, як палати управління останніх та селянські адміністрації. Особливе зацікавлення викликають наведені дослідником матеріали про службові зловживання в сфері стягнення податей представників селянських адміністрацій (с.212).

Заключна частина розділу висвітлює значення Міністерства внутрішніх справ і підпорядкованих йому владних структур у впровадженні й стягненні податків в Україні.

У висновках до розділу дослідник відмічає, що в зазначений період спроби влади зробити податковий апарат максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення бюджету чи, як його тоді називали, державного розпису були досить часто не дієвими. Адже головне, на що звертали увагу урядовці, була максимальна простота податкового адміністрування та його дешевизна, переважно безоплатність (с.241).

Найбільший за обсягами є третій розділ – «Оподаткування в українських губерніях». У його першій частині здійснено глибоке вивчення значення населення регіону в фіскальній політиці Росії. З надзвичайною ретельністю дослідник здійснив кропіткий аналіз еволюції подушного податку як у селянському середовищі, так і серед козаків та міщан України у дореформений період.

Особливе зацікавлення викликає підрозділ, присвячений гільдійським зборам. Дослідник указує, що перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка правова регламентація пов'язані з іменем Катерини II, зокрема з її маніфестом від 17 березня 1775 р., за котрим купці звільнялися від сплати подушного оподаткування. Для них відтепер встановлювалися три гільдії, належність до яких і визначала розміри зборів із капіталу (с.306). Далі автор розкриває значення реформи Є.Ф.Канкріна для вдосконалення фінансової системи імперії й її наслідки для населення українських земель та ін.

Привертає увагу підрозділ, присвячений податкам за етнічною і релігійною ознаками. Завдяки кропіткому аналізу дослідником законодавчої бази тих часів можна дізнатися, що, приміром, єврейське населення українського регіону, крім подвійної податі, сплачували ще й такі збори, як коробковий та свічковий. Крім того, автор на підставі архівних джерел розповів про систему відкупів на ці останні. Зі сторінок книги дізнаємося, що в царській Росії для євреїв існував навіть збір на носіння національного одягу. Відповідне навантаження для татарського населення Кримського півострова та колоністів було набагато меншим, оскільки стосовно перших імперський уряд проводив більш пом'якшену податкову політику, котра мала на меті піднесення економічного потенціалу регіону, а колоністи за чинним у той період законодавством мали значні пільги для заснування в межах царської Росії своїх господарств.

У заключній частині третього розділу вчений простежує історію стягнення інших видів податків, зборів та мит. Значний інтерес викликає наведений дослідником матеріал

про оподаткування виробництва алкоголю і торгівлі ним. З нього дізнаємося, що за право займатися цими видами діяльності окремі верстви місцевого населення сплачували спеціальні податки. В цьому плані ситуація на території українських земель була дещо кращою порівняно з великоросійськими, де панування державної монополії на виробництво й продаж алкоголю, яка знайшла своє втілення у системі царських кабаків із цілувальниками та кабацькими головами, мало тяжкі наслідки для місцевого населення і певною мірою відобразилося на його національному менталітеті й етнічній психології.

З великою ретельністю історик здійснив аналіз стягнення російськими службами акцизних зборів із торгівлі сіллю, цукром, тютюном та гербового, котрий було встановлено на спеціальний папір, який використовувався в імперському діловодстві.

Узагальнюючи матеріал по розділу у висновках, автор відзначає, що в основі податкової політики царської імперії в Україні лежав поділ суспільства на податні й неподатні стани. Головними у бюджеті були такі прямі податки, як подушне та оброчна подать. Окрім основного поділу платників останніх за становими ознаками, існувало ще й оподаткування за релігійним принципом, котре поширювалося на єврейське населення українських земель. Регіональні особливості відповідної політики імперії Романових, на думку вченого, знайшли своє віддзеркалення в податках із купецтва і торговців трьох південних губерній України – Катеринославської, Таврійської та Херсонської, особливо ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх до розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі, формування ринкових відносин у сільському господарстві півдня України, його товаризації, а з іншого, – гальмувало розвиток місцевої промисловості (с.432).

Останній розділ монографічного дослідження цілком і повністю присвячено місцевому оподаткуванню. В першій його частині історик розглядає компетенцію земських зборів, до якої відносить: поштовий, утримання мостів, переправ та доріг, ремонт будівель, побудованих місцевим коштом, й ін. Дослідник звертає увагу на повний хаос і правовий нігілізм у стягненні цих податків та відмічає, що коли грошові земські повинності держава все ж намагалася регламентувати й увести в правові рамки, то натуральні, особливо квартирна, шляхова та підводна, і надалі залишалися нерегульованими, залежали від сваволі місцевих властей, переважно земської й міської поліції, а губернські установи не звертали на це ніякої уваги (с.447).

Вивчаючи міські збори, вчений здійснює класифікацію та простежує історичну еволюцію їх запровадження й стягнення. Обсяги останніх він прямо пов'язує зі станом міських бюджетів і відмічає, що проблема їх дефіцитності була типовою для більшості губернських міст Російської імперії, на плечі котрих держава переклала значні витрати з утримання місцевих владних структур. Тим часом губернські правління зверталися до міністра внутрішніх справ із проханням збільшення ставок існуючих міських податків та введення нових (с.493–494).

На завершення розділу історик простежив еволюцію мирських зборів, які, за його переконанням, стосувалися лише внутрішніх потреб волосних або сільських товариств, ділилися на обов'язкові й добровільні та використовувалися на утримання запасних хлібних магазинів, пожежного інструменту, плату виборним посадовцям й ін.

У висновках дослідник відмічає, що саме місцеві, зокрема міські, податі і збори вийшли за межі податних станів. Проте часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур – такі, як оподаткування нерухомості всіх верств населення деяких міст, коли розмір податкового платежу залежав він майнового стану платника, не могли вирішити весь комплекс проблем (с.503).

У загальних підсумках дослідження автор стверджує, що значна увага приділялася збереженню фінансових преференцій еліт. Особливо це стосувалося податкової політики (с.505–506). На думку вченого, саме простота управління цією системою провокувала Санкт-Петербург на створення «дешевого» податкового апарату (с.508).

Завершується монографія такими словами: «Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії в Україні в дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податки і збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилися будівництво й ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи... Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні) збори й оброчна подать у кінці XVIII – середині XIX ст. не створювали й тим більше не підтри-

мували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства» (с.514).

Підсумовуючи сказане, слід звернути увагу дослідника на необхідність більш детального вивчення співвідношення паперових і металевих грошей у дореформений період. Це можна було б показати окремою таблицею. Річ у тому, що тоді була велика інфляція й відтворення її темпів у такій серйозній науковій праці було б конче необхідним. На нашу думку, доцільно було б здійснити більш ширше відтворення тогочасного фону тих економічних процесів, які відбувалися в державі й спричиняли подальшу еволюцію податкової системи та труднощі в її роботі. Розкриваючи сутність коробкового збору та аналізуючи законодавчі акти, які регулювали його стягнення (Положення 1839, 1844 рр.), автор, на жаль, не простежив загальної тенденції політики урядів Олександра I та Миколи I щодо єврейського етносу. Монографія значно виграла б, якби розлогі таблиці, вміщені у ній, було винесено в окремі додатки, які можна було б наповнити різноманітним статистичним і документальним матеріалом із теми дослідження. Наведені зауваження і побажання ніяким чином не применшують великого наукового значення монографічного дослідження і мають суто рекомендаційний характер.

На завершення хочеться висловити щире подяку В.М.Орлику за створену ним добротну працю. Необхідно визнати, що автор успішно дослідив одну з малорозроблених проблем вітчизняної історії вказаного періоду, котра актуальна не тільки в науковому, а і в суспільно-політичному та економічному плані. Монографія може бути навчальним посібником для економістів, соціологів та етнографів, корисною для всіх, хто цікавиться історією України. Плекаємо надію, що ця фундаментальна праця буде опублікованою ще не один раз, а В.М.Орлик продовжить свої творчі пошуки у царині вітчизняної історії фінансів XIX – початку XX ст. та порадує читачів своїми новими творчими здобутками.

В.Б.Молчанов (Київ)

Ткаченко В.В.

Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. XX ст.): Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2009. – 375 с.

Міжвоєнному періоду історії вітчизняної науки присвячено значний масив літератури, що вийшла протягом останніх двох десятиріч. Різних аспектів проблеми торкалися у своїх дослідженнях такі провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, як С.Водотика, С.Кульчицький, Ю.Шаповал, В.Даниленко, Г.Касьянов, Г.Костюк, З.Лихолобова, Л.Новохатько, В.Нікольський, Н.Литвин, В.Іноземцев, Т.Гунчак, І.Білас, М.Восленський, А.Авторханов, Р.Конквест, Е.Карр, Р.Пайпс, Л.Грехем, С.Кара-Мурза та ін. Вони розглянули загальні соціально-політичні процеси, які визначали основні напрямки розвитку українського суспільства у міжвоєнний період, що вплинули на зміст і форми державної політики стосовно науки та наукової інтелігенції в УРСР. У працях цих та інших авторів розглянуто також окремі аспекти загального суспільно-політичного контексту її розвитку, питання внутрішньої будови, планування, становлення й розбудови мережі наукових установ, зміцнення матеріально-технічної бази тощо. Але у сучасній українській історіографії відсутнє системне й комплексне дослідження, присвячене розвитку української науки у зазначений період, недостатньо розкриті суперечності партійно-радянської політики, її стратегічні прорахунки.

Автор рецензованої праці поставив перед собою завдання системно розглянути історію української науки в дискурсі суспільно-політичного розвитку українського суспільства 1920–1930-х рр. Для досягнення вказаної мети він докладно проаналізував існуючі теоретико-методологічні підходи до проблеми; визначив основні напрямки політики щодо науки у зазначений період; виявив її основний зміст, детермінанти й наслідки; розглянув систему організації української науки у міжвоєнний період; об'єктивно оцінив адекватність проваджуваної структурної політики в контексті наукових завдань та соціально-економічної політики в цілому; дав оцінку рівню розвитку головних напрямків наукових досліджень та провідних наукових шкіл; реконструював

контекст міжнародної та внутрішньої (у межах СРСР) наукової комунікації та основні чинники, що призвели до певної ізоляції української науки.

Монографія В.В.Ткаченка написана у жанрі соціальної історії науки, що передбачає розгляд розвитку науки як особливого соціального інституту, покликаного виконувати пізнавально-освітні функції. У радянський період перед наукою були поставлені завдання швидкої модернізації економіки. До того ж, сцієнтизм розглядався як системна ознака комуністичного світогляду. Для пануючої у СРСР комуністичної ідеології (особливо в її тодішньому глобально-експансіоністському варіанті) наука була покликана дати безсумнівну санкцію на перемогу комунізму й розглядалася як один із головних критеріїв владної легітимації більшовицького режиму та його політики.

Логіка авторської аргументації послідовно розкривається у п'яти розділах: «Теоретико-методологічні засади, історіографія та джерельна база дослідження», «Партійно-радянська наукова політика: пріоритети, важелі та форми управління», «Організаційні основи розвитку науки», «Наукові школи в Україні», «Українська наука у царині міжнародної та внутрішньої комунікації».

Період 1920–1930-х рр. цікавий для історика науки не лише своїми суперечностями, а й змістовно. Саме у ці роки яскраво проявилось прагнення радянської влади створити «суцільний фронт» наукового супроводження виробництва, причому специфіка полягала в тому, що особливі надії покладалися не на академічний сектор науки, а на галузевий. Це був період небувалого зростання потенціалу відомчої науки, яка хоча й сприяла виконанню завдань модернізації економіки, але згодом перетворилася на тягар у процесах трансформації наукової системи. Передусім декларувалися прикладні завдання для реформування народного господарства країни, яка опинилась у міжнародній ізоляції. Досягнення ж академічної науки були затребувані лише у післявоєнний період для розв'язання геополітичних цілей. Тож не дивно, що період 1920–1930-х рр. був насичений експериментами в галузі організації й реформування науки.

У монографії на великому фактичному матеріалі вдало проаналізовано підвалини тогочасної наукової політики, численні перетворення в організаційній структурі наукової системи, їх ідейні основи, досягнення й прорахунки, зміни у політиці щодо науки та визначенні її пріоритетів. Проблема матеріального забезпечення науки всебічно розкрита на численних статистичних викладках й порівняннях.

У рецензованій роботі аргументовано доведено, що перша половина 1930-х рр. була ознаменована пошуками нової стратегії розвитку в умовах наближення науки до вирішення конкретних завдань народного господарства. Цей пошук здійснювався емпірично й волюнтаристськи, шляхом безперервних реорганізацій, оскільки постійно змінювалося ставлення держави до науки, ішов процес її політизації та ідеологізації під знаком впровадження в науку плановості. На етапі індустріалізації країни й зростання промислового потенціалу головними завданнями стали прискорена розробка й створення вітчизняних прототипів техніки та обладнання для всіх основних галузей промисловості. Особливе становище СРСР у світі, ізоляція від можливості використання нових зарубіжних технологій багато в чому визначили подальшу орієнтацію як прикладної, так і фундаментальної науки на вирішення завдань воєнно-промислового комплексу.

Важливим результатом дослідження В.В.Ткаченка стало чітке усвідомлення, що академія наук з моменту її утворення не лише продовжила традиції національної науки, закладені НТШ і УНТ, але й суттєво їх розширила як у самій постановці досліджень, так і щодо одержаних результатів. Автором монографії обґрунтовано доведено, що хоча українська національна інтелігенція й сподівалася на те, що політичні процеси в СРСР ітимуть у напрямку лібералізації, а справа національного відродження України нарешті дістане державну підтримку, склалася протилежна ситуація. Кінець 1920-х рр. став особливо критичним часом для українізації та національно-культурної розбудови. У 1929 р. було покладено край новій економічній політиці й запроваджено нереалістичний п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1928–1929/1932–1933 господарчі роки, який зовсім не передбачав зміцнення національного суверенітету союзних республік, а, навпаки, посилював центральну владу та вже запроваджені адміністративні методи управління.

Висування кандидатур у члени академії наук громадськими організаціями, зайняття в раді ВУАН провідних місць чиновниками Наркомосвіти, відкриті збори наукових установ, на яких розглядалися плани та звіти про наукову роботу, «чистки», коли у при-

сутності людей, далеких від наукової роботи й знання її потреб, виявлялися «громадське обличчя» та здібності того чи іншого вченого, перенесення акценту з дослідницької на просвітницьку й популяризаторську діяльність – усе це стало вагомими важелями перебудови структури наукової спільноти, на основі уявлень працівників партійного й адміністративного апарату. У кінцевому рахунку цей процес призвів до знищення самоврядування в науці, до ліквідації наукової громадськості як суб'єкта такого самоврядування, що влучно підмічено автором рецензованого нами дослідження.

У монографії вміщено великий документальний матеріал, значна частина якого досі ще не була запроваджена до наукового обігу. Новою темою, що порушується в дослідженні В.В.Ткаченка, є проблема наукових комунікацій української науки в означений період. Чітко висвітлено суперечності, що виникли між необхідністю достатнього інформаційного забезпечення науки та наявними деформаціями в наукових комунікаціях, зумовленими переважно ідеологічними мотивами.

Оскільки обрана тема дослідження перебуває на межі політичної історії, соціальної історії та наукознавства, вона побудована на специфічній джерельній базі. Автором опрацьовано матеріали понад 10 архівосховищ (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, кількох архівних установ зі структури НАН України, низки галузевих – передусім центрального й обласних архівів СБУ та фондів місцевих державних архівів Полтави, Чернігова, Сум, Черкас, Ніжина). Архівні матеріали стали джерелом цінної інформації про чисельність, стан та настрої професорсько-викладацьких кадрів, допомогли з'ясувати загальні тенденції, що панували у партійному керівництві республіки з питань, пов'язаних із роботою науки та вищої школи, дозволили отримати додаткові відомості про стосунки партійних органів із науково-освітнянською інтелігенцією, механізм репресивних акцій стосовно представників інтелігенції та про долі багатьох (у тому числі й репресованих науковців). Слід зробити наголос на використанні широкого кола документів із регіональних архівосховищ. Саме їх використання дозволило проаналізувати зміни у структурі вищих навчальних закладів та дослідити головні етапи процесу «радянїзації» освітніх установ на місцях. Вивчення цих матеріалів сприяло збагаченню дослідження додатковими історичними фактами.

Важливою групою джерел стали археографічні видання – тематичні збірки документів, протоколи, декрети, постанови. Матеріали збірників надали можливість документально простежити за політикою держави щодо професорсько-викладацьких кадрів України.

Монографія широко спирається також на статистичні збірники з питань розвитку науки та вищої школи, які дали змогу прослідкувати динаміку змін, що відбувалися у системі організації науки та складі наукової інтелігенції. Ці статистичні дані стали підґрунтям критичного осмислення головних подій досліджуваного періоду, оскільки на початку 1920-х рр. ще була недосконалою система професійного обліку населення (коли науковці «розчинялися» у загальній сукупності службовців), а підвалини соціолого-демографічних обстежень тільки закладалися.

Критично проаналізовані матеріали періодичної преси з питань розвитку науки та освітнянської сфери 1920–1930-х рр., що містять багату інформацію практично з усіх аспектів досліджуваної теми, дали змогу автору реконструювати цілісну картину ідеологічної та соціально-психологічної атмосфери досліджуваного періоду, краще зрозуміти умови, в яких відбувалася наукова діяльність українських вчених, формувалися й руйнувалися наукові напрямки та школи. Із місцевих періодичних видань отримано цінну інформацію про становлення наукових товариств, розвиток наукової діяльності архівів і музеїв.

Залучення мемуарної літератури сприяло більш об'єктивному відтворенню картини суспільного життя й умов праці викладачів вищих навчальних закладів. Цінними для досягнення мети дослідження також були пам'ятки епістолярного жанру зі спадщини провідних українських науковців. Матеріали цієї групи відтворили широку палітру настроїв наукової інтелігенції, віддзеркалили драматичний процес її самовизначення за нових умов, проілюстрували критичне ставлення до проваджуваної більшовицьким режимом суспільно-політичної та наукової політики.

Системне використання вказаних груп джерел дало змогу автору розкрити тему на необхідному рівні повноти та достовірності й відтворити реалістичну атмосферу 1920–1930-х рр.

Окремий розділ роботи присвячено проблемі формування наукових шкіл та їх подальшій долі в тоталітарному суспільстві, яка розглянута в монографії на оригінальній основі. Але є підстави посперечатися з автором щодо значення наукових шкіл саме в цей період історії української науки. Сьогодні науковим школам приділяється велике значення, що теж є своєрідним перебільшенням, адже наука успішно розвивається і без них. У західній історіографії науки проблема наукових шкіл розглядається як радянський (і ще більше – пострадянський) феномен: в європейській науці наукових шкіл узагалі одиниці, в американській їх фактично немає, тоді, як в Україні їх нині налічують уже сотні. Феномен наукових шкіл пов'язаний із різними орієнтаціями в розвитку досліджень: на Заході (особливо у США) акцентується саме інноваційність наукового знання, у нас – його традиції. До того ж, у 1930-х рр. наукові школи лише зароджувалися. Актуальною ж була інша проблема розвитку вітчизняної науки – формування професійних наукових співтовариств у провідних наукових галузях, перш за все у природознавстві та прикладних галузях. Якщо такі кваліфіковані наукові співтовариства у царині українознавства були сформовані ще у попередній період (Наукове товариство імені Шевченка, Українське наукове товариство), то створення подібних об'єднань у природознавстві, технічних, медичних, сільськогосподарських галузях означало досягнення українською наукою рівня цілісного інституціоналізованого утворення. Саме процес формування професійних наукових співтовариств (а не наукових шкіл), які здатні експертно оцінювати результати досліджень у провідних наукових напрямках, складав зміст інституціоналізації української науки у цей період.

Розвитку науки у 1920–1930-х рр. присвячено досить значний масив літератури (радянських часів і сучасної), що не зменшує актуальності продовження досліджень у цьому напрямку. Якщо оцінювати цей масив загалом, можна зробити висновок про політичну заангажованість багатьох досліджень. Перспективи ж розробки цієї проблематики більш раціонально пов'язувати з актуальною для сьогодення необхідністю проведення нашою країною сучасної модернізації економіки й суспільства. Трансформації, що відбуваються нині в Україні – від економіки до державного управління, від сфери повсякденного буття до засобів масових комунікацій – обросли своєрідною міфологією. У зв'язку з цим і поняття модернізації вимагає деміфологізації та прояснення. Радянський проект модернізації економіки і суспільства, індустріалізації промисловості акумулює цінний досвід реформ, який досі потребує аналізу та усвідомлення.

Жовтневий переворот був своєрідною реакцією на хронічне відставання Російської імперії від західних держав не лише в економічній, але й у соціальній та політичній сферах. Нові форми соціальної організації повинні були стати інструментом виведення СРСР у лідери світового прогресу. Проте, якщо на ідеологічному рівні новий статус можна було задекларувати без будь-яких додаткових зусиль, то для його практичного підтвердження необхідні були вражаючі економічні результати, створення господарської системи, ефективність якої б задавала світові стандарти. Ось чому «країна рад» узялася не «наздоганяти» західні держави, використовуючи запозичені у них методи й технології, а досягати більш високого рівня розвитку, створивши власну якісно нову господарську й соціальну реальність.

Невдачі на цьому шляху не змусили себе довго чекати. Першою з них став крах ілюзій про природний характер соціалістичного суспільства і можливість його швидкої побудови на основі воєнного комунізму. Уже через три роки після приходу до влади більшовики змушені були змінити тактику й оголосити нову економічну політику. Невдовзі, однак, стало зрозуміло, що сприяючи прогресу в економіці, НЕП не перешкоджає рестаурації колишніх порядків, тобто забезпечує скорочення розриву, але не породжує нової соціальної системи. Отже, із кінця 1920-х рр. основним інструментом «соціалістичного» будівництва стали неприкриті насильство й терор. Результати були вражаючими, але такий шлях розвитку не міг бути тривалим. Гігантське перенапруження сил у роки Другої світової війни відтермінувало кризу даної системи, але не запобігло їй.

Тиск сталінського управління був настільки тяжким, що відмова навіть від найбільш одіозних його форм породила імпульс, який викликав стрибок 1960-х рр. Проте і у цей період не було винайдено нічого, здатного стати основою нової соціальної системи. Значною мірою лише формально наблизившись до рівня розвинених країн за економічними та технологічними показниками, радянське суспільство ввійшло до смуги застою, що завершилася крахом системи «нового типу». Таким чином, приклад СРСР наоч-

но показав марність спроб обігнати розвинені країни на основі побудови альтернативної соціальної системи таким шляхом.

Програма модернізації – це завдання наздоганяючого розвитку, а не «соціального проектування». Модернізація – це процес пристосування економіки й суспільства до умов, в яких існуюча соціально-економічна система відчуває себе некомфортно, програючи конкурентам або відчуваючи неминучість відставання. У нашій країні наявна вкрай однобічна індустріальна база безнадійно відстає у сфері високих технологій, управляється неефективним бюрократичним апаратом і небезпечно експериментує з прискореним зростанням соціальної нерівності. За таких умов модернізація стає життєво необхідним, а не просто бажаним заходом, для досягнення якої доцільно глибоко вивчити досвід попередніх років.

Монографія В.В.Ткаченка робить конкретний вагомий внесок у розуміння складного періоду вітчизняної історії, коли, попри значне зростання ролі науки в усіх сферах життя, супроводжуючі цей процес непримиренні суперечності й грубі помилки керівництва держави завадили системному перетворенню радянського суспільства на прогресивній основі. Глибоке критичне вивчення помилок 1920–1930-х рр. надасть змогу уникнути їх повторення в незалежній Україні, що збільшує не тільки наукову, а й громадсько-політичну вартість рецензованого видання.

В.І.Онопрієнко (Київ)

Franziska Bruder

«Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s.*

Франциска Брудер

«Здобути Українську державу або загинути в боротьбі за неї!». Организация українських націоналістів (ОУН). 1929–1948. – Берлін: Метрополь, 2007. – 299 с.

Монографія Франциски Брудер¹ присвячена діяльності Організації українських націоналістів у 1929–1948 рр. До свого видання ця праця була захищена як дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Ph.D.) у центрі дослідження антисемітизму Берлінського технічного університету (Technische Universität Berlin). У назву праці авторка винесла гасло ОУН: «Здобути українську державу або загинути в боротьбі за неї!». Саме радикалізм при досягненні визначених цілей і завдань, а також жертвовність націоналістів, на думку німецької дослідниці, і відрізняли цю партію від багатьох інших тодішніх українських політичних організацій.

У Німеччині праця вже здобула позитивні відгуки. На увагу заслуговує залучена широка джерельна база – у книзі використано документи 18-ти (!) архівів Німеччини, Польщі й України. Рясно цитуються й опубліковані п'ятьма мовами матеріали.

Монографія складається зі вступу, закінчення і кількох хронологічних розділів: «ОУН у 1929–1939 рр.», «ОУН – ОУН(б) із вересня 1939 р. по вересень 1941 р.», «ОУН(б) – ОУН–УПА з осені 1941 р. по осінь 1944 р.» і «ОУН–УПА з осені 1944 р. по кінець 1948 р.».

Згідно з шаблоном (своєрідним прокрустовим ложем), кожен хронологічний розділ складається з чотирьох параграфів: «1. Історичне тло – ситуативні чинники»; «2. Політичні цілі і політико-ідеологічні відправні точки»; «3. Мобілізуючі структури»; «4. Стратегії дій». Кожен із параграфів №2–4 поділяється на глави, а остання глава параграфа має назву «Резюме», де коротко переповідається зміст відповідного розділу.

* Рецензія написана завдяки фінансовій підтримці фонду Герди Генкель (Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf).

Переклад із російської – редакція «УІЖ».

Утім, якщо і є потреба у наявності такого структурного елемента, то логічніше було б розділ завершити висновками, які представляють собою не механічний дайджест викладеного, а аналітичне підбиття підсумків.

У книзі Ф.Брудер підкреслюється пригноблене становище національних меншин у міжвоєнній Польщі. У Галичині і на Волині українці були в основному селянами, до яких зі зневагою ставилися мешканці міст – здебільшого поляки. Оунівці в ті роки охоче вдавалися до порівняння західних українців із чорношкірим населенням США (с.44). На думку Ф.Брудер, саме з фрустрації забитого, малограмотного і приниженого сільського населення і народився фанатизм націоналістів, які в монографії німецької дослідниці неодноразово названі «фашистами», а теоретичні твори ідеологів ОУН, за Ф.Брудер, є лише скромним внеском до «всесвітньої скарбниці мракобісся».

Утім, така картина суперечить поширеному у Східній Європі уявленню про соціально-політичні реалії Західної України. Зокрема, багато сучасних російських публіцистів на підставі стійких прозахідних настроїв населення описуваного регіону роблять висновок про належність його до сучасної буржуазно-демократичної індустріальної й постіндустріальної цивілізації. Очевидно, що ті або інші події та явища припускають різне їх трактування. Проте відзначимо спірні моменти, а також окремі прогалини.

В історіографічному огляді, вказуючи на похибки у творах деяких колег, авторка рекомендує науковим колам України, де, до речі, рецензована праця майже недоступна, «переробити», тобто переосмислити, історію (с.15). Утім, німецька дослідниця демонструє неувагу до досліджень своїх попередників. Зокрема, навіть не згадані головні праці провідного українського фахівця з історії УПА Анатолія Кентія². Та й досягнення польської історіографії – монографія Романа Висоцького про ОУН – також не значиться ані у посиланнях, ані у списку використаної літератури. Тож не дивно, що у дослідженні Ф.Брудер трапляються прикрі фактичні помилки й упушення.

На с.45 стверджується, що головне вістря боротьби ОУН у міжвоєнній Польщі було спрямоване проти представників польської влади й польської правлячої верхівки, тоді, як насправді найбільшу кількість терактів українські праворадикали до 1939 р. провели проти тих співвітчизників, яких вони вважали «націонал-зрадниками».

У главі 2.4.12 ідеться про проголошену в березні 1939 р. незалежну Карпатську Україну (проіснувала один день і була окупована угорськими військами), яку названо «Українським П'ємонтом». Проте традиційно «Українським П'ємонтом» в історіографії прийнято називати Галичину. Населення ж Закарпаття як у наукових колах України, так і серед інтелектуалів сусідніх центральноєвропейських держав має імідж цілковито спокійного.

На с.109 згадується, що створена завдяки ОУН організація Карпатська Січ вела партизанську боротьбу проти угорської армії в Закарпатті до середини квітня 1939 р. (тобто, виходить, протягом одного місяця). На с.111 можна знайти відомості про те, що герілья Карпатської Січі тривала вже два місяці. В обох випадках дані не підкріплені посиланням на відповідне джерело. Досі про партизанську боротьбу Карпатської Січі в історіографії не представлено документальних свідчень.

Із праці польського історика запозичено інформацію про те, що в 1941–1942 рр. «близько 80% членів ОУН(б)» були розстріляні або заарештовані нацистами (с.155). Насправді це виглядає як багаторазове перебільшення. З емігрантської української літератури в монографію німецької дослідниці перекочувало твердження про те, що націоналісти створили УПА наприкінці 1942 р. (с.15, 155, 233), що сталося лише навесні 1943 р. На с.155 стверджується, що радянські партизанські формування ввійшли на територію Волині і Полісся на початку 1943 р., але відомо, що це трапилося кількома місяцями раніше і, власне, послужило однією з причин створення УПА.

На думку Ф.Брудер, «найбільші військові зіткнення ОУН–УПА мала з радянськими партизанами» (с.213). Тим часом навіть суто міжпартизанська боротьба УПА проти польської Армії крайової, яка точилася протягом 1943–1944 рр., була значно більш інтенсивною, масштабною, послідовною і жорстокою.

У монографії розроблено складну стратифікацію особового складу УПА. Виділено вісім категорій людей, які з різних причин і різними шляхами потрапили до лав збройних формувань націоналістів (с.183–187). При цьому жодним чином не згадується про чи не найголовніше джерело поповнення повстанської армії – масові мобілізації західноукраїнського селянства, що їх бандерівці проводили під загрозою страти.

На с.250 авторка висловлює подив із приводу розколу ОУН в еміграції в 1948 р., хоча відомо, що однією з причин цієї кризи була боротьба за джерела фінансування, адже одна частина керівництва націоналістів вирішила співпрацювати з ЦРУ США, а інша – з розвідкою Великобританії.

Ніде у праці не наводиться сумна статистика результатів війни, що точилася у Західній Україні протягом 1944–1954 рр. При тому, що ці вражаючі цифри вже не раз опубліковані.

Узагалі, не завжди зрозуміла розстановка німецькою дослідницею пріоритетів. У главі про фінансування ОУН (2.4.1) поряд з іншими джерелами (експропріаціями підприємців, інтелігенції і т.д.) не згадано про основний канал фінансування націоналістів у довоєнні роки – пожертви представників української діаспори у США і Канаді. Та й така цікава сторінка історії, як співпраця ОУН із легендарними спецслужбами III райху, а до того – із розвідкою Ваймарської республіки у книзі Ф.Брудер абсолютно не розкрита й згадується лише мимохідь, хоча саме німецькій дослідниці тут усі карти в руки! Розділ про антипольську акцію УПА зайняв усього 13 сторінок (менше 5% тексту), тоді, як під час цієї найбільшої збройної акції ОУН за весь період її існування загинуло до 100 тис. осіб.

З іншого боку, у монографії не бракує повторів. Так, у кількох главах акцентується увага на антисемітизмі і полонофобії ОУН. У недосвідченого читача це може створити спотворене уявлення про дану партію. Адже поляки та євреї посідали, відповідно, друге і третє місце в ієрархії об'єктів етнічних фобій західноукраїнських праворадикалів – принаймні до 1942 р. головним ворогом вважалися росіяни як національність, і Росія («біла чи червона») як держава. До того ж, від моменту вступу у війну США бандерівці розпочали перегляд свого ставлення до євреїв.

Не зрозуміло, чому за верхню межу дослідження обрано 1948 р., адже наказ про саморозпуск УПА було видано 3 вересня 1949 р., а останнього головного командира Української повстанської армії оперативники МГБ заарештували у травні 1954 р.

Подекуди незрозуміла сама логіка дослідження. Наприклад, згадка, що з'являється у внутрішньому документі ОУН–УПА, про «боротьбу з тими діями щодо жінок, які суперечать націоналістичній моралі» (с.161–162) тлумачиться як непряме свідчення сексуального насильства повстанців щодо мирного населення. Але враховуючи сувору статево мораль в ОУН і дисципліну УПА йдеться радше про запобігання звичайній статевій розбещеності.

З інформації про вигнання з лав ОУН її членів через п'ятику Ф.Брудер робить висновки про поширений серед українських праворадикалів «алкоголізм» (с.162). Але факти свідчать саме про зворотне – украй низький рівень вживання алкоголю членами ОУН і її збройних формувань. Ця доволі незвична для слов'янської країни обставина тим більш дивна, якщо порівняти у цьому плані українських повстанців і радянських партизанів.

Ставлення бандерівців до жінок німецька дослідниця характеризує як суміш «зашкарублості й відсталості». Проте саме залучення представниць прекрасної статі до політичної боротьби й повстанської війни, у т.ч. як бойовиків, ішло врозріз із традиційними моделями поведінки населення Волині та Галичини.

Не завжди критичним є поведження із джерелами. Схоже, що інколи авторка потрапляє у стандартну «пастку секретності», зокрема, механічно запозичуючи інформацію з внутрішньої документації польських спецслужб. Наприклад, існування у середині 1920-х рр. Союзу українських фашистів радше всього є плодом уяви агентури силових структур Польщі (с.32).

У ряді випадків бачимо невинуватну довіру до мемуарів. Зокрема, здебільшого на спогадах ґрунтуються глави про участь місцевої української міліції в погромах 1941 р. (3.4.3) і знищення відділами УПА єврейських груп виживання у волинських і галицьких лісах (4.4.4). Опис виглядає більш-менш правдоподібним, але при цьому твердження й узагальнення Ф.Брудер грішать категоричністю, хоча саме при розкритті настільки дражливої теми міжнародних стосунків слід було б чекати від дослідниці максимальної вивірності і коректності у думках та формулюваннях.

Робота містить спроби дати відповіді на низку важливих питань, проте у книзі Ф.Брудер марно шукати виразного пояснення не стільки радикалізму, якого якраз було забагато у ті часи, а незвичайної сили УВО–ОУН. Якщо, наприклад, для УПА аналогів вистачає, то ОУН мала феноменальну, або, принаймні, видатну здатність чинити опір

настільки різним і настільки ж безжальним режимам – у цьому сенсі в історії Європи ХХ ст. дуже складно віднайти якусь іншу схожу політичну організацію. Німецький історик так і не сформулювала своєї відповіді на питання, у чому ж полягали причини такої жорсткості (твердості) й, водночас, гнучкості українських націоналістів?

Зауваження викликає й лексичне оформлення оповідання. Наприклад, дуже часто зустрічаються три новомодних слова-паразита, занадто популярних у гуманітарних колах як Східної, так і Західної Європи: наратив, дискурс, ідентичність. Утім, їх значення вельми аморфне й розмите, крім того, подібна лексика нерідко вживається не до місця. Для позначення відповідних понять, явищ і процесів існують куди більш звичні, усталені, зрозумілі та, найголовніше, чіткі терміни.

На завершення відзначимо, що суто фактичних помилок у праці Ф.Брудер на порядок менше, ніж в узагальнюючих роботах деяких українських авторів³. І хоча далеко не всі положення німецької дослідниці виглядають обґрунтованими, в її праці достатньо узагальнень, оцінок і висновків, що, скажімо, у позитивний бік відрізняє цю монографію від аналогічних розробок провідних польських фахівців із даного питання⁴. Загалом, у виданні представлена загальна картина історії ОУН в найважливіший період її діяльності.

¹ Bruder F. «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s. Далі за текстом у дужках посилання на сторінки цього видання.

² Кенітій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999.

³ Див., напр.: Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Л., 2003; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002.

⁴ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. – Lublin, 2003; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa, 2006.

*О.С.Гозун (Санкт-Петербург,
Російська Федерація – Берлін, Німеччина)*

Яремчук В.

Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – 526 с.

Сучасна українська історіографія демонструє освоєння нових «територій», серед яких бачимо «нову інтелектуальну історію». Саме у річищі її ідей написано й монографію дослідника з Національного університету «Острозька академія» Віталія Яремчука. Вона присвячена вивченню українського минулого в історичній науці УРСР періоду середини 1950-х – середини 1980-х рр. Одразу ж зазначимо, що назва книги одночасно є вужчою та ширшою за її зміст. Вужчою, тому що «післясталінська доба» в УРСР тривала до 1991 р., а ширшою, оскільки праця охоплює проблематику не тільки змісту радянських версій минулого України, а і широкого соціокультурного ландшафту цього ідейного поля. Втім, учений достатньо переконливо обґрунтував хронологічні межі студії, як й її предмет у цілому, у вступній частині. Як доводить автор, історична наука в Радянській Україні періоду «продуктивної летаргії» (так його назвав по відношенню до відповідного часу в історіографії Радянської Білорусії Р.Лінднер) є цікавою для дослідників як «річ у собі» й з точки зору розуміння сучасного становища вітчизняної історичної науки.

Вступ містить, крім зазначеного, всі традиційні компоненти, котрі вводять читача в «лабораторію» вченого. Достатньо насиченою у змістовному плані є його «історіографічна» складова. Розкриваючи її, В.Яремчук показав, що проблематика монографії перебуває на маргінесі дослідницьких інтересів фахівців як в Україні, так і за її межами й така ситуація певною мірою є закономірною. «Хронологічна» близькість розгляду-

ваного періоду не сприяє його відстороненому вивченню, а, навпаки, породжує «зацікавлений» погляд на недавнє минуле української історіографії та стимулює відповідні студії, насичені оціночними характеристиками (здебільшого стереотипно-негативними), проте, далекими від аналітики. Авторським кредо є прагнення зрозуміти, а не, як це досі модно, засуджувати українську радянську історіографію. В.Яремчук декларує у вступі також й інші методологічні засади своєї праці, котрі важливі для розуміння подальшого її викладу. Зокрема, на думку автора, під час вивчення українського радянського історієписання післясталінського періоду слід брати до уваги не тільки політико-ідеологічні чинники, а й самовизначення істориків у розумінні їх ставлення до суспільно-політичних реалій, особливо національного курсу режиму в Україні (адже переважна більшість учених в УРСР досліджувала минуле своєї республіки, а отже, оцінювала його з перспективи останнього). Важливою уявляється також теза про виняткове значення колективних узагальнень в історичній науці СРСР, котрі висвітлювали, як твердить В.Яремчук, офіційне бачення минулого, у тому числі українського. Ті ідеї та концепції дослідників, котрі не потрапляли на сторінки таких праць, на погляд науковця, слід розглядати як вияви «неофіційної» історичної думки в Радянській Україні. Зважаючи на це, автор не ставив претензійної мети досягнути всю творчу спадщину вчених УРСР з минулого України (що, очевидно, не під силу одному досліднику). Його увагу привернули насамперед синтези національної історії й ті тексти (монографії, енциклопедичні розвідки, статті, рецензії, науково-популярні праці тощо), котрі поглиблювали подане в узагальненнях бачення минулого або виражали неортодоксальне (за автором, «неофіційне», «нонконформістське», «недирективне») історієписання. Джерельною підставою рецензованої монографії стали також документи офіційного походження (передусім постанови і рішення вищих органів влади СРСР та УРСР, що стосувалися питань історичної науки), різноманітні матеріали особового походження, судово-слідчі акти тощо. У вступі знаходимо їх стислу, але вельми інформативну характеристику. До вивчення залучено не тільки репрезентативний масив публікацій наукових досліджень українських радянських істориків, опублікованих «історіографічних» джерел, а й невідомі навіть фахівцям документи, які знайомлять читача з політикою комуністичного режиму в Україні, а також неопубліковані праці провідних українських учених.

Структуру книги підпорядковано двом принципам. По-перше, В.Яремчук вибудовує виклад так, щоб спочатку проаналізувати соціальну, а потім – інтелектуальну історію української радянської історіографії післясталінської доби. Такий підхід вбачається виправданим, оскільки, як видно з праці, студії українських радянських істориків були щільно вплетені у тодішній політико-ідеологічний та соціокультурний контекст, натомість не чинили жодного зворотного впливу на нього. По-друге, автор поділив процес українського радянського історієписання середини 1950-х – середини 1980-х рр. на два підперіоди, котрі відрізнялися деякою мірою як соціальними обставинами функціонування історіографії в УРСР, так і тим, про що писали професійні історики республіки у середині 1950-х – на початку 1970-х рр. і до середини 1980-х рр. Перші п'ять розділів праці присвячено першому підперіоду, останні два – другому.

У розділі 1-му висвітлено офіційну доктрину української історії в її еволюції впродовж хрущовської «відлиги» й «контрольованого автономізму» партійних керівників УРСР, насамперед П.Шелеста та його оточення. У розділі 2-му показано, як владні уявлення про минуле України насаджувалися в історичній науці УРСР через організацію і канали комунікації, створення певних умов професійної праці (режим доступу до джерел інформації, механізми соціального дисциплінування й заохочення дослідників). У цій же частині монографії охарактеризовано професійний та суспільно-політичний світогляд науковців Радянської України і зроблено один із найважливіших, як на нашу думку, висновків у монографії. Представники цього «цеху» поділялися на офіційних учених «з українською душею й партійним квитком» (із «подвійною лояльністю») та істориків-нонконформістів. Втім, відзначимо, що в тексті монографії ми не знайшли обґрунтування критерію підбору постатей, котрих обрано для ілюстрації окремих таких типів.

У розділі 3-му подано змістовно-концептуальний ряд, своєрідний образ офіційної української радянської історіографії середини 1950-х – початку 1970-х рр. Він висвітлений через аналіз синтетичних праць з історії України. Авторська увага прикута і до творів, що висвітлювали історію Компартії України, що дало можливість більш рельєфно зобразити ті зміни, котрих зазнала радянська історіографія в УРСР упродовж вказаного часу.

Розділ 4-й присвячено поглядам на національну історію в нонконформістській історіографії. Підрозділи цієї структурної частини описують погляди вітчизняних учених на місце їхньої Батьківщини в європейському світі у контексті українсько-російських історичних зв'язків, на козацьку тематику, процес формування української нації, національний рух та державотворчі процеси у минулому народі. Слушним, як здається, є розгляд вказаних питань на тлі поглибленої (порівняно з попереднім розділом) характеристики бачення цих же проблем в офіційній історіографії.

У розділі 5-му розглянуто трактування вченими УРСР історії української історіографії. Головною новацією в цьому сенсі, як демонструє автор, була помітна реабілітація (в розумінні поновлення доброго імені, наукової й політичної репутації) залямованих або навмисне забутих у сталінські часи українських учених-істориків.

У розділі 6-му охарактеризовано соціальну історію історичної науки в УРСР у період утвердження брежнєвсько-сусловського режиму і його українських adeptів. Зокрема показано зміни у владній доктрині минулого України в зв'язку з консервативним поворотом у внутрішньому курсі режиму (насамперед у національній політиці), що остаточно визначився в 1972 р. У цьому ж розділі окреслено й трансформації ставлення влади до історичної науки в УРСР, визначено, як вплинула політико-ідеологічна реакція на кадровий склад вітчизняних учених.

Загальний образ національної історії, як він бачився в політико-ідеологічних умовах 1970-х – середини 1980-х рр. та був утілений у найбільш фундаментальному узагальненні в українській радянській історіографії – восьмитомній (у десяти книгах) «Історії Української РСР» (1977–1979) і його російськомовній (частково переробленій) версії (1981–1985) – висвітлено в першому підрозділі розділу 7-го. В другій частині простежено зміни, котрих зазнало тлумачення вузлових питань українського минулого у ті роки.

Монографію підсумовують висновки, в яких піднята у книзі проблематика узагальнена на новому рівні – у розрізі цілої теми. Серед головних підсумкових положень праці назвемо наступні: бачення минулого України в офіційній історіографії УРСР було поглибленою, наповненою фактологічними аргументами та деякими ідеями суто історіографічного походження версією ідеологічного дискурсу. Як аргументовано показав В.Яремчук, низка історичних побудов залишалася канонічною, попри відмінні суспільно-політичні ситуації 1950-х – 1980-х рр. Історіософські підвалини гранд-нарративу становили формацийна періодизація, «класовий» чинник й ідея про виняткову роль Росії та її державних утворень у минулому українського народу, котра фактично визначалась як провідна ідея «історії Української РСР» (такий термін був канонізований на початку 1950-х рр. як заміник терміну «історія України»). Вперше в довершеному вигляді канон національного минулого було сформульовано у двотомному колективному синтезі під назвою «Історія Української РСР» (1953 – 1 т., 1956 – 2 т.). Він, як вважає автор, став фактично найважливішою (в плані впливу на наукові, науково-популярні, навчальні зображення національного минулого) книгою з української історії у післясталінській історичній науці.

В монографії добре показано, що у другій половині 1950-х – на початку 1970-х рр. в офіційному нарративі історії України простежуються істотно нові мотиви. Було знято екстремальні вияви російськоцентризму й уведено проблематику, що виразно підкреслювала національну самобутність «історії УРСР», здійснено більш чи менш ґрунтовні спроби її концептуального осмислення. До кола таких проблем слід віднести розробку цілісного бачення запорізького козацтва і концепції формування української нації, вивчення окремих феноменів її культури, констатацію наявності «державності» народу в «дожовтневу» епоху, започаткування розмови про колоніальне гноблення українців у Російській імперії та вітчизняний національний рух, обстоювання в полеміці з консервативно налаштованими дослідниками національної специфіки в історії Компартії України й опрацювання «зовнішньої політики» «суверенної» УРСР. При інтерпретації «радянської» доби пролунала помірна критика або обережні згадки про окремі «помилки», «прорахунки», «зловживання» більшовизму в Україні, котрі, однак, однобічно пов'язувалися з найбільшого з культотом особи Й.Сталіна.

Починаючи з 1972 р., всі «національні» нашарування в текстах офіційної радянської історіографії УРСР були усунуті та утвердився образ українського минулого, близький до виробленого у сталінську добу. Однак, за ступенем впровадження російськоцентричних поглядів він був навіть довершенишим. Про це свідчать передусім такі історіографічні факти, як заперечення окремими тодішніми істориками «прогресивної історич-

ної ролі» Запорізької Січі в останній період її існування, наявності української неадаптованої «державності», фактичне замовчування існування вітчизняної історіографічної традиції.

В.Яремчук переконливо довів, що в умовах потепління курсу держави щодо історичної науки у часи «відлиги» і «шелестівщини» в українському радянському історієписанні вперше з часів згортання «золотої доби» 1920-х рр. простежується таке зображення «свого минулого», котре виходило поза межі партійних директив. Зокрема на основі вивчення явищ та особливостей раннього нового часу в Україні й їхнього зіставлення з аналогічними в світі зроблено висновок про спільність плинку вітчизняної та європейської історії і відповідно фактично спростовано тезу офіційної історіографії про тісну інтегрованість її та Росії й ексклюзивне місце у цьому «тісному історичному зв'язку «старшого брата» (ідеї В.Голобуцького, О.Компан, О.Пономарьова, М.Брайчевського про «ранній» капіталізм в Україні, О.Компан – про селянські рухи кінця XV – середини XVII ст. як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України, О.Компан та М.Брайчевського – про «український ренесанс»). Висунуто цілу низку концепцій, котрі прямо свідчили проти базових постулатів гранд-нарративу. М.Брайчевський аргументовано підважив концепцію «давньоруської народності». О.Мацюк своїм припущенням про дофедорівське книгодрукування піддав сумніву першість у цій галузі московського «першодрукаря». Висловлено цілком (М.Брайчевський) чи частково (І.Крип'якевич, Ф.Шевченко) альтернативні трактування відносин між обома народами у добу Хмельниччини і Гетьманщини, вказано на колоніальне становище економіки України в складі Російської імперії (О.Лугова), розроблено апологетично-романтичну версію історії запорізького козацтва (О.Апанович, М.Киценко й ін.). Ряд учених обґрунтовував ранньомодерне походження української нації з наголосом на етнопсихологічних факторах (О.Апанович, І.Крип'якевич) та більш традиційним підкресленням первинності економічних процесів (І.Бойко). Докладно розроблено концепцію державницького континууму і повноцінності державних утворень українського народу у «дожовтневий» період (І.Бойко, О.Апанович). Висунуто нові ідеї в царині досліджень українського руху доби революційних подій 1917 – 1920 рр.: М.Супруненко, М.Рубач, С.Королівський намагалися частково реабілітувати Центральну Раду, на противагу тлумаченню факту утворення ЗУНР як «антинародної акції української контрреволюційної буржуазії». О.Карпенко обстоював концепцію подій на західних землях України листопада 1918 р. як прогресивної «буржуазно-демократичної» й «національно-демократичної» революції.

Результатом розгортання припинених у сталінські часи студій над минулим української історичної думки стала реабілітація, включення в офіційний нарратив імен навмисне забутих чи табуйованих відомих українських учених М.Максимовича, М.Костомарова, М.Драгоманова, О.Лазаревського, Д.Багалія, Д.Яворницького, А.Кримського, а також М.Марченка, Ю.Пінчука, Р.Іванченко (Іванової), М.Шубравської та ін. Запропоновано новаторське бачення визначних пам'яток історієписання «донаукової» доби у розвитку української історіографії (М.Марченко, Я.Дзира, Ф.Шевченко), дозволено висловити альтернативні погляди на творчість і громадську діяльність офіційно затаврованих П.Куліша (С.Злупко, П.Гончарук) та М.Грушевського (І.Бойко, Є.Кирилюк, Ф.Шевченко). Хоча процес історіографічного освоєння українськими радянськими дослідниками спадщини своїх відомих попередників не означав і не міг означати всебічного й неупередженого її аналізу, як показав автор праці, він привів до якісно нової версії історії української історіографії. Замість невиразних вкраплень до «вітчизняної» (читай – російської) історіографії поставала розвинута, багата на здобутки та самотутня «українська», хай і надалі залишена в інтегральному річизці «історії історичної науки у СРСР». Прийшло також нове розуміння інтелектуальних витоків української радянської історіографії. Тепер вона розглядалася не тільки як набуток від запровадження у вивчення минулого «наукового марксистсько-ленінського вчення», а й як продовження в нібито досконалих умовах радянського ладу «прогресивних» традицій української «дожовтневої» історіографії.

Один із новаторських висновків рецензованої праці – твердження про існування в історичній науці УРСР другої половини 1950-х – початку 1970-х рр. «нонконформістської течії». Ця теза базується на присутності як її інтелектуальних виявів – нонконформістських текстів, так і елементів її соціокультурної консолідації. Головними з таких, на думку дослідника, були тісні професійні та особисті контакти поміж неуправданими

но налаштованими істориками, котрі усвідомлювали свою «інакшість», наявність «май-данчиків» для оприлюднення наукових позицій («Український історичний журнал», «Архіви України», неперіодичні збірники АН УРСР та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, низка конференцій). Кадрову основу течії становили дослідники, що були політичними інакодумцями. До неї входили й учені з «подвійною лояльністю».

Показано, що після 1972 р. відбулося насильницьке виведення з наукового життя опозиційних істориків. Водночас було накладено табу на будь-які прочитання минулого України, котрі не узгоджувалися з визнаними нагорі. Таким чином, хоча фізично нонконформістська течія продовжувала існувати, в науковому плані вона вже фактично не діяла.

Комплексне вивчення інтелектуальних і соціальних факторів, які впливали на зображення української минувшини у післясталінську епоху, дало підстави автору для узагальнюючого погляду на його етапи. Конкретним фактичним матеріалом обґрунтовано, що періодизація української радянської історіографії минулого України середини 1950-х – середини 1980-х рр. може мати такий вигляд: 1953–1956 рр. – оформлення офіційного канону, засади котрого були вироблені в середині 1930-х – на початку 1950-х рр., на тлі перших зрушень «відлиги» соціального характеру; 1956–1972 рр. – «українізація» й засування «культу особи» Й.Сталіна у контексті історії України (з «мікрореакцією» кінця 1950-х – початку 1960-х рр. та згортанням критики «культу» з кінця 1960-х рр.); 1972–1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі минулого України взірця середини 1950-х рр. і часткова реабілітація сталінської диктатури.

Підсумковий висновок монографії полягає в тому, що головну роль у виробленні й утриманні образів історії України в дискурсі української радянської історіографії епохи «між Сталінім і Горбачовим» відіграло владне бачення минулого (причому його значення не зводилося суто до насадження політично вмотивованих міфів та до санкціонування «українізації» й десталінізації «своєї історії»), котре утверджувалося і підтримувалося примусовими методами. Проте до 1972 р. історична наука в УРСР мала обмежені кадрові, організаційні та ідеологічні можливості, щоб подекуди самостійно впливати на написання текстів з історії своєї республіки. Після 1972 р. вчені в УРСР були повністю усунуті від прийняття рішень щодо того, як тлумачити «своє минуле». Історія України відтак, попри відмінні для різних відтинків періоду між 1953 та 1987 рр. підходи до окремих питань, загалом залишалася незмінно російськоцентричною.

В.В.Тельвак (Дрогобич)

Font Márta, Sashalmi Endre.

Allam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól. – Pécs, 2007. – 256 l.

Фонт Марта, Шошголмі Ендре.

Держава, влада, ідеологія. Наукові дослідження про особливості російської/руської* історії. – Печ, 2007. – 256 с.

Одна з останніх монографій відомої угорської дослідниці, професора Печського університету Марти Фонт¹ та її колеги Ендре Шошголмі є симбіозом аналітичних мірку-

* У даному випадку маємо справу з лінгвістичною дилемою, яка постійно проявляється при вивченні угорцями старожитностей Русі. Монографія М.Фонт і Е.Шошголмі є доказом наявності в наукових колах Угорщини певних термінологічних сумнівів. Досі колеги із сусідньої держави не впевнені, яким чином ідентифікувати у власній мові період східнослов'янської історії IX–XIII ст. Зазвичай побутує поняття «ország» – російський. Хоча ще від кінця XIX – початку XX ст. відомий угорський історик Антал Пор із метою ідентифікації східнослов'янської спільноти впевнено використовував термін «rutén/rutének». Даний приклад міг би означати певну тематичну прив'язаність до русинської проблематики, уже відомої і досліджуваної в той період, однак зміст праці ученого переконує в іншому. А.Пор під дефініцією «rutén/rutének» розумів слов'янське населення, яке мешкало по обидва боки Карпат. Поряд із тим для означення держави Русь у текстах А.Пора зустрічаються також поняття «Orosz», «Oroszország» та ін. (див., напр.: Pór A. Magyar-rutének érinkezésesek a XIV-ik században // Századok / Titkár N.Gyula. – Budapest: Kiadja a magyar történelmi Társulat, 1904. – Évf.XXXVIII (38). – Old.935–949). До сучасної угорської історіографії, у першу чергу завдяки працям М.Фонт, проник і поступово закріплюється термін «Ruszt» – Русь,

вань із приводу джерел формування, розвитку, трансформаційних процесів, що стосувалися держави Русь/Росія впродовж IX–XVIII ст. Структура книги – це окремі статті, опубліковані авторами в різних угорських виданнях, а також за кордоном та узагальнені на сторінках даної праці. Проблематика, обрана дослідниками, охоплює найрізноманітніші напрями руської та російської історії: проблеми періодизації феодальної роздробленості Русі, хронологію формування Московської держави, сутність феодалізму у східнослов'янських землях, форми успадкування влади у країнах Східної Європи (зокрема у Русі), біографічні відомості з життя окремих осіб (Олександр Невський) та цілих династій (Романови), зовнішньополітичні завдання Русі та Росії тощо.

Книга М.Фонт і Е.Шошголмі призначена насамперед для угорського читача, що підтверджується простою подачею інформації, у цілому давно відомою серед дослідників із пострадянського простору. Водночас для центральноєвропейської аудиторії деякі порушені угорськими істориками проблеми видаються далеко не простими. Наприклад, М.Фонт переконує читача в тому, що легітимізація держави Русь відбулася лише з появою «Правди» князя Ярослава Мудрого. Наявність у складі країни різних етносів, локальних традицій (у тому числі юридичного характеру) вимагала регламентації норм поведінки. Історик простежила джерела кодифікування права князівськими переписувачами, пояснила значення понять «вервь», «вира», «мир», «община», «правда» і т.д.

Аналізуючи походження й еволюцію княжої влади шляхом порівняння аналогічних процесів у Центральній Європі (на прикладі Угорщини, Польщі, Чехії), дослідниця аргументовано доводить, що за часів феодальних усобиць Рюриковичі перебували в дещо гіршому становищі, ніж Арпади, Пясти та деякі інші династії. У Русі традиція «*regnum*» («корона», «королівство») так і не склалася. Практика розподілу владних повноважень, що обов'язково призводила до ослаблення монарших впливів на місцях, як правило, виникала унаслідок демографічних проблем усередині країни, або в результаті зовнішньополітичної загрози. Водночас істотно ускладнювався процес успадкування удільних земель після смерті правителя. Численні факти подружньої зради князів, наявність незаконнонароджених дітей, які своєю чергою зберігали право на володіння батька, були тому прямим підтвердженням.

Перші подібні прецеденти мали місце ще до 970 р., коли київський правитель Святослав Йоревич (942–972 рр., великий князь київський у 945–972 рр.) розподілив власні володіння між своїми синами. До початку XII ст., за словами М.Фонт, практично кожен із великих князів дотримувався саме такої практики стосунків із престолонаслідниками. У наведених у праці таблицях, складених на основі порівняння свідчень джерел і результатів досліджень російського лінгвіста XIX ст. І.Срезневського, М.Фонт продемонструвала значення тієї або іншої форми уділу в Русі («волость», «отчина», «вотчина», «княжество», «удѣл»), типології його належності світським володарям тощо.

Біографічний інтерес дослідниці зосереджений на відображенні ключових аспектів діяльності князя Олександра Ярославича Невського (1220–1263 рр.). Окрім загальновідомих фактів із життя цієї одіозної особи, у рецензованій книзі є деякі цікаві для угорського читача міркування. Так, порівнюючи діяльність новгородського володаря із сучасними йому Данилом Романовичем галицько-київським (1201–1264 рр.) і Михайлом Всеволодовичем чернігівським (1179–1246 р.), історик констатувала наявність у князя Олександра більш стриманої і поступливої позиції щодо взаємин з Ордою. Наміри співпрацювати в питанні відсічі монголо-татарам проявив якраз його рідний брат Андрій, що проводив переговори з Романовичами – головними руськими супротивниками Чингізидів. При складанні «Життя» Олександра Ярославича у XVI ст. його автор користувався працями єврейського історика I ст. н.е. Йосифа Флавія (невипадково новгородський князь в агіографічному творі виглядає як Александр Македонський). Творець «Життя» порівнює його за вродою з Йосифом, мудрістю – з єврейським царем Соломоном, хоробрістю – з імператором Риму Веспасіаном. Власне церковна канонізація новгородського князя, яка відбулася в 1547 р., за часів правління Івана IV Грозного

який, на наш погляд, є більш справедливим та історично грамотним (див., напр.: Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. – Budapest: Ballasi kiadó; Pécs: University press, 1998. – 218 l.). Проте в рецензованій монографії все ж таки далася взнаки прив'язаність до старого понятійно-категоріального апарату. Саме з цих причин в український переклад назви праці М.Фонт та Е.Шошголмі ми вважали за потрібне внести деяке уточнення (М.В.).

(1530–1584 pp.), була закономірним явищем, яке, вочевидь, передувало організації воєнних кампаній проти Казанського й Астраханського ханств, будучи в ідеологічному сенсі тісно з ними пов'язаною.

Досить делікатним, з огляду на давню українсько-російську дискусію, виглядає намір М.Фонт розглянути питання легітимності претензій Московії на київську спадщину. У цілому угорська дослідниця дотримується думки, що майбутня Росія/Російська імперія історично була більше пов'язана з Ростовом і Суздалем, аніж із Києвом. Постійні контакти з татарами визначили, на думку М.Фонт, традицію помазання на престол московських государів/царів, їх тісний зв'язок з Ордою. Проте шляхом створення легенд і князівських житій, редагування літописів (зокрема, Лаврентіївського), написання фантастичних генеалогічних оповідей (приміром, «Про князів владимирських») московські володарі доводили власні претензії на київську спадщину.

Ендре Шошголмі, який спеціалізується безпосередньо на історії Росії, у першу чергу запропонував власну періодизацію формування і розвитку цієї держави. На думку дослідника, процес виникнення Росії відбувався у три етапи: перший (1456–1556 pp.) відзначався активною зовнішньополітичною діяльністю московських правителів (походи проти Новгород, Казанського й Астраханського ханств та ін.), другий етап (1556–1654 pp.) характеризувався колонізацією Сибіру, Камчатки, входженням до складу Московії на правах автономії українських земель, а третій (1654–1725 pp.) пройшов під знаком посилення російського панування над Україною, перетворення Росії на військово-фіскальну державу з подальшою модернізацією за західним взірцем.

У процесі розширення території імперії збільшувалася кількість епітетів відносно правлячої (від 1613 р.) династії Романових. Саме завдяки церкві образ царя у суспільстві асоціювався із поняттями «добрий», «справедливий», «праведний». Водночас бояри й місцеві адміністратори розглядалися як «лукаві», «зрадницькі». Подібні ідеологічні установки забезпечили стабільне правління російської династії впродовж 300 років.

Загалом книга М.Фонт та Е.Шошголмі є своєчасною, цінною з наукового погляду і просто цікавою в контексті взаємовідносин країн Центрально-Східної Європи. Корисним і перспективним завданням для іноземної історичної науки було б вирішення деяких термінологічних проблем, дотичних східнослов'янської проблематики, які дотепер проявляються в історіографії сусідніх країн, викликаючи численні непорозуміння й не знаючи належного, аргументованого та об'єктивного вирішення. Подібні цілі, на наш погляд, визначили б новітні тенденції розвитку сучасної історичної науки на сході Європейського континенту, сприяючи обоюстороннім контактам та обміну досвідом.

¹ Зокрема Марта Фонт уже не перший рік займається проблемами порівняльного аналізу державного розвитку Русі, Угорщини, Польщі, Чехії, і свої погляди загалом представила у багатьох публікаціях. Див., напр.: *Font M. Dissenting opinions in the Hungarian historical science about st. Stephen's organizations of state // Specimina nova universitatis quinqveeclesiensis. – 1988. – №1. – S.95–101; Idem. Hasonlóságok és különbségek a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz törvényhozásában (Szenr István valamint Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav törvényeik összevetése) // A magyar államiság első ezer éve. A pécsi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Korának Jogtörténeti és Római Jogi Tanszéke és Bölcsészettudományi Korának Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszéke szervezésében azonos címen 2000. December 15-én megrendezett konferencia anyaga / Ed. M.Font, I.Kajtár. – Pécs, 2000. – Old.29–52; Idem. A hatalom öröklése a Köztes-Európa országában a 11–12 században // Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és Balkán története és kulturája Kutatási Központ. «Hatalmi ideológiák a szláv népek körében» – Tanszékkonferencia. Pécs, 2001, november 15–16. – Pécs: PTE BTK Kiadói Bizottságának, 2001. – Old.14–39; Idem. Similarities and Dissimilarities in the Early Laws of Kievan Rus' and Hungarian Kingdom in the 11th Century // Sectio Mediaevalis. – Pécs, 2003. – Pars prima (P.2). – P.7–23; Idem. Állam – államszervezés – kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről // Jogtörténeti tanulmányok / Szer. G.Béli, I.Kajtár, R.Szekeres. – Pécs, 2005. – P.VIII. – Old.125–141; Idem. A dinasztikus uralom és az «országhatárok» alakulása Közép-és Kelet-Európában a 10–12 században // Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére / Szer. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. – Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. – Old.143–149; Фонт М. Проблемы государственного развития в Центральной и Восточной Европе в X–XII вв. // Судьба двух империй. Российская и Австро-Венгерская монархии в историческом развитии от расцвета до крушения / Редкол.: А.Н.Сахаров и др. – Москва: ИРИ РАН, 2006. – С.11–21; Её же. Наследование княжеской/королевской власти в Восточной и Центрально-Восточной Европе X–XII вв. // Rossica antiqua. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2006. – С.197–203 та ін.*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ю.А.Мицик (Київ)

ШВЕДСЬКО-ФІНСЬКИЙ СЕМІНАР «ПОЛТАВСЬКА БИТВА – ОСМИСЛЕННЯ У ЧАСОВІЙ ПЕРСПЕКТИВІ»

Із нагоди 300-річчя подій, пов'язаних з антиколоніальним повстанням гетьмана Івана Мазепи (1708–1709 рр.), відбувся ряд важливих наукових конференцій, у тому числі і шведсько-фінський семінар «Полтавська битва – осмислення у часовій перспективі». Захід пройшов 10 червня 2009 р. у стінах Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). Його співorganizаторами стали НаУКМА, посольства Швеції та Фінляндії в Україні, Шведський інститут. Із вітальним словом виступили президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Сергій Квіт* та послы Швеції і Фінляндії в Україні – *Стефан Гульгрен* і *Крістер Міккельсон*, а також менеджер проекту Шведського інституту «Полтава 300» *Інгер Енваль*. Після цього вступу розпочався власне семінар (модератор – проф. *Крістіан Гернер*), на якому було заслухано 7 доповідей шведських та фінських істориків.

Першою з них стала доповідь доц. кафедри слов'янських мов і літератур Стокгольмського університету *Елізабет Лефстранд* на тему «Шведсько-російські зв'язки напередодні Великої Північної війни». Дослідниця вивчає насамперед слов'янські рукописи у шведських архівосховищах, зокрема вона брала участь у створенні каталогу архівних матеріалів, які стосуються дій шведської адміністрації у Новгороді (1611–1617 рр.). Доповідь *Е.Лефстранд* стосувалася здебільшого філологічних питань, зокрема цікавого російсько-шведського словника XVII ст. Потім виступив проф. Лундського університету *Любомир Дюрович*, який проаналізував кампанію 1708–1709 рр. у висвітленні словацького лютеранського єпископа Данієля Крмана, автора відомого щоденника. Щоправда, кілька років тому він був виданий українською мовою (окремою книжкою та журнальною публікацією) і тому для українських спеціалістів тут було небагато нових фактів. *Петер Еріксон* – викладач кафедри історії Упсальського університету, який у 2002 р. захистив дисертацію «Тлумачення Великої Північної війни. Карл XII та його ідеологічні промови», познайомив слухачів з її висновками (доповідь «Що говорить і що робить король – комунікаційна система Карла XII»). Тут особливий інтерес викликало тлумачення шведським монархом причин війни, його варіанти відповідно до різних соціальних верств. *П.Еріксон* навіть згадав про Рюрика та готську проблему, які обговорювалися серед професури Упсальського університету у XVII ст., щоправда, відзначивши, що далі цього вузького кола згадані ідеї не пішли.

Друга половина семінару також була цікавою. Тон тут задав професор історії Гельсінкського університету *Матті Клінге*, який певний час очолював Фінське науково-літературне товариство. Він підкреслив, що Швеція вела оборонну війну, ставши жертвою агресії з боку Данії, Речі Посполитої та Російської імперії, отже, Карл XII був оборонцем своєї країни. Доповідач поставив під сумнів катастрофічні наслідки Полтавської битви 1709 р., оскільки вже за два роки росіяни зазнали дошкульної поразки на берегах Пруту. Але Османська імперія – союзник Швеції – не використала зручної нагоди, а загибель Карла XII у 1718 р. позбавила реорганізовану шведську армію досвідченого лідера. Пізніше Швеція мусила вести війни проти Росії (двічі) та Пруссії і лише на початку XIX ст. радикально змінила свою політику, воліючи дотримуватися суворого нейтралітету. Близькою до попереднього доповідача була позиція професора загальної історії Академічного університету Обу, редактора «Історичного журналу Фінляндії» («Historisk Tidskrift för Finland») *Макса Енгмана*, який підкреслив, що Росія вела загарбницьку війну проти Швеції та Фінляндії, дійшовши у своєму історичному екскурсі до подій 1809 р., коли Фінляндія була анексована Російською імперією (за словами доповідача, це була «ампутація без анестезії»). Доповідач зазначив, що перша перемога російського флоту біля мису Гангут мала насамперед велике моральне значення для російської сторони, а перемога Росії у Північній війні сприяла її централізації, але Прибалтика так і залишилася орієнтованим на Захід чужорідним тілом Російської імперії. Фінський історик зупинився також на особі Карла XII, його спробах проведення реформ у Швеції (вони в повній мірі були здійснені уже по смерті короля), археологічних дослідженнях поховання Карла XII, проведених у 1917 р. та у 1980-х рр. (тоді на кістяку шведського короля було виявлено 17 (!) ран), а також на трагічній долі корінного населення околиць Петербурга – інгерманландців, остаточну крапку у сумній долі яких поставила їх депортація з волі сталінського режиму до Сибіру. Дуже цікавою була інформація доповідача про шведське місто Ніен із фортецею Ніеншанц, яке існувало як мінімум із 1617 р. Після того, як у травні 1703 р. його захопили війська Петра I, майбутній російський імператор перейменував його у Санкт-Петербург. Перше населення нової столиці (з 1712 р.) Росії було мішаним. Причому домінували фіни (їх тут було стільки, як у м.Турку), а також шведи, німці і т.д.

Останню доповідь («Полтавська битва – триумф чи Піррова перемога?») виголосив професор Лундського університету *Крістіан Гернер*. За формою виступ нагадував есе, в якому не бракувало широких історичних паралелей та екскурсів, але було замало даних власне про Полтавську битву, якій доповідач відвів важливу роль в історії східних слов'ян. Дивне враження справила теза авто-

ра про дві гілки (велико- та малоросійську) одного народу. Репліка з аудиторії щодо існування росіян та українців, а не «одного народу», потягла за собою суперечливі і малопереконливі пояснення К.Гернера про різні можливі варіанти історичного розвитку націй.

Відаючи належне доробку шведських і фінських учених, особливо М.Клінге та М.Енгмана, слід відзначити, що української тематики вони торкалися побіжно. Цю ваду дещо виправила українська аудиторія, зокрема д-ри іст. наук *В.Щербак* і *Ю.Мицик*, а також канд. іст. наук *В.Станіславський* та ін. Обговорення доповідей хоча й було передбачене у програмі, проте брак часу змусив обмежитися лише запитаннями та дуже стислими коментарями слухачів. Зате українська проблематика вийшла на перший план під час презентації українського перекладу книги шведського історика Петера Енглунда (Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х.: Фоліо; Шведський інститут (Стокгольм), 2009. – 346 с.). Це найповніше на сьогодні дослідження історії Полтавської битви, базоване переважно на шведських джерелах. Книга написана легко, доступно, у ній міститься чимало цікавих портретів та унікальних фотографій. До останніх належать, наприклад, світлини 1911 р. зі Стокгольмського військового архіву: на першій бачимо місцевість біля с.Нижні Млини, де 17.06.1709 р. (напередодні Полтавської битви) було поранено Карла XII; на другій – Хрестовоздвиженський монастир під Полтавою, де розташувалася штаб-квартира шведського короля. Не можна не відзначити також фотозображень цінних музейних експонатів – шведських, російських та польських прапорів, зброї, сурм і барабанів шведської армії, гравюру із зображенням гетьмана Івана Мазепи, плану Полтавської битви тощо. Слід відзначити важливу роль Шведського інституту у дослідженні та популяризації шведсько-українських зв'язків часів Північної війни. Досить згадати, що саме ця інституція не так давно видала український переклад брошури шведської дослідниці Оси Карлссон «Карл XII» (Стокгольм: Шведський інститут, 2002. – 60 с.) та курс історії Швеції з давніх часів до сьогодення (Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. – Стокгольм: Шведський інститут, 1998. – 164 с.).

Іншою фундаментальною працею, яка була презентована на семінарі, стало російське видання «Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур» (Москва: РГГУ, 2009. – 459 с.), що являє собою збірник статей шведських і російських авторів (істориків, краєзнавців, літературознавців та мункознавців) і побачило світ у російському та шведському варіантах. Важливе місце приділене трагічній долі 25 тис. шведів, що потрапили у полон унаслідок поразки під Полтавою та здебільшого загинули у Сибіру, а також російським полоненим у Швеції. Однак не тільки про це йдеться у збірнику. Є тут статті і про Полтавську битву (Тошендаль Р. Полтава: сражение, история и символ), і про джерела з її історії (Сёдерберг У., Леннерсанд М. Источники о Полтавской битве в Государственном и Военном архивах Швеции), також опубліковано цілий блок статей, присвячених взаємовпливу шведської та російської культур у першій чверті XVIII ст. У цьому контексті варто згадати і про книгу польського історика Збігнева Анусіка, присвячену Карлові XII (Anusik Z. Karol XII. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum. – 2006. – 383 s.), яка заслуговує на окрему рецензію.

Семінар шведських і фінських науковців у Києві у цілому залишив позитивне враження, сприяючи розвитку контактів між науковцями України та скандинавських країн. Захід зафіксував близькість поглядів учасників семінару на українську візію минулого, увів до наукового обігу нові джерела, факти та інтерпретації, сприяв висвітленню важливих моментів історії України та українсько-шведських зв'язків.

В.В.Барцьось (Вінниця)

VII ВСЕУКРАЇНЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ: МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТИЦІ»

28–29 травня 2009 р. в Одеському національному політехнічному університеті (ОНПУ) відбулася VII Всеукраїнська наукова конференція «Народний рух України: місце в історії та політиці», присвячена 20-річчю заснування цієї політичної сили. У рамках заходу розглядалися актуальні проблеми вітчизняної історії новітнього часу (1988–2009 рр.). Організатором конференції виступила кафедра історії та етнографії України ОНПУ (завідувач – д-р іст. наук, професор Г.І.Гончарук), а сприяння в її проведенні надала політична партія Народний рух України (НРУ). Для участі у науковій дискусії з'їхалося чимало як досвідчених, так і науковців-початківців із різних куточків України – докторів, кандидатів наук, аспірантів, магістрантів, студентів, а також політологів і політиків.

Варто згадати, що свого часу на базі кафедри історії та етнографії України ОНПУ уже відбулося шість одйменних всеукраїнських конференцій: перша була проведена 14–16 вересня 1994 р. (на ній був присутній і виступав тодішній голова НРУ В.М.Чорновіл), друга 11–12 вересня 1996 р., третя 10–11 вересня 1998 р., четверта 14–15 вересня 2000 р., п'ята 14–15 вересня 2001 р., і шоста 16–17 вересня 2005 р.

Відкриття конференції та її пленарне засідання відбулося в актовому залі палацу культури студентів ОНПУ. Зі вступним словом і побажаннями плідної роботи до учасників звернувся ректор

навчального закладу, д-р техн. наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України *В.Л.Малахов*, а також голова НРУ – народний депутат України *Б.І.Тарасюк*. Цікавим був виступ *Г.І.Гончарука*, одного з перших в Україні дослідників історії цієї політичної сили, який наголосив на значенні НРУ для новітнього періоду історії нашої країни, проаналізував наукову розробку тематики, згадавши дослідників, які захистили дисертації з рухівської тематики, зазначив результативність напрацювань у даному напрямку колективу кафедри історії та етнографії України ОНПУ. Доповідь «Як народжувався Народний рух України» виголосив перший голова НРУ, один із його «батьків-засновників», поет, класик сучасної української літератури *І.Ф.Драч*. У порядок денний пленарного засідання була включена доповідь д-ра іст. наук, професора, члена-кореспондента НАНУ, завідувача відділу історії України другої половини ХХ ст. академічного Інституту історії України *В.М.Даниленка* («Народний рух України у політичній історії України»), який, проте, не зміг узяти участь у роботі наукового заходу. У доповіді канд. іст. наук, старшого викладача ОНПУ *С.Л.Овсієнка* («Кризис ситуації у НРУ: причини та наслідки для України») було охарактеризоване політичне протистояння, ідеологічні дискусії, розколи у рухівському середовищі, їх причини і наслідки. Свого часу *С.Л.Овсієнко* захистив кандидатську дисертацію на тему «Діяльність НРУ в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.)». Директор фонду «Демократичні ініціативи» *І.І.Кучерів* у своїй доповіді («НРУ в контексті змін в Європі кінця ХХ – початку ХХІ ст.») вказав на перспективи Народного руху України як політичної партії, громадсько-політичної сили всеукраїнського і загальноєвропейського значення. Аспірантка ОНПУ третього року навчання *Н.М.Кіндрачук* (тема доповіді «Незалежність України – найяскравіше досягнення НРУ») проаналізувала здобутки НРУ як громадсько-політичної організації і партії у процесі українського державотворення, національного відродження і суспільно-політичних змін.

Подальша робота конференції проходила у п'яти секціях, на яких обговорювались актуальні і різноманітні проблеми історії НРУ, досягнення і втрати, історіографія дослідження, політична діяльність, становлення та розвиток крайових і районних організацій НРУ, державотворчі зусилля, традиції НРУ у сучасному житті України. У рамках першої секції («Історіографія і джерельна база») було виголошено десять доповідей, в яких розглядалися проблеми періодизації, історіографії і джерельної бази історії цієї політичної партії. Вісімнадцять доповідей другої секції («Політична діяльність НРУ») присвячувалися питанням участі Народного руху України у політичному житті нашої країни, його внеску у становлення багатопартійності, розробці і втіленню у життя національної, державотворчої, соціально-економічної програм, законотворчої роботи. Учасники третьої секції («З досвіду партійно-політичної діяльності обласних і районних організацій») проаналізували історію зародження, розвитку і діяльності обласних та районних організацій НРУ, досвід партійно-політичної роботи (усього було виголошено шістьнадцять доповідей). Четверта секція («Незалежність України – найяскравіше досягнення Руху») включала п'ятнадцять доповідей, в яких характеризувалися досягнення НРУ всеукраїнського значення крізь призму здобуття державної незалежності. На п'ятій секції («Традиції НРУ у сучасному житті України») було представлено двадцять чотири доповіді, в яких йшлося про найрізноманітніші аспекти історії партії, стратегію і тактику її діяльності, національне, політичне, соціальне-економічне обличчя НРУ.

У ході дискусії акцент зміщувався на позитивні результати діяльності НРУ, вказувалося на притаманні цій національно-демократичній організації державницького спрямування специфічні риси, особливості роботи в різних сферах буття української нації. Водночас не бракувало і критичного аналізу. Наукові статті і доповіді містять інформацію про ідеологію, програмні засади, методи і принципи політики Народного руху України, розкривають його справжню роль у процесі національно-державного відродження, розвіюють міфи та упереджені оцінки намірів, дій і лідерів рухівців. Матеріали конференції опубліковано.

Особливої актуальності згаданій тематиці надає відзначення на загальнодержавному рівні двадцятиріччя заснування Народного руху України (8–10 вересня 2009 р.). Із кожним роком усе більше пробуджується інтерес науковців до новітнього періоду вітчизняної історії, зокрема 1980–1990-х рр., які проходили під знаком активної діяльності НРУ, а, отже, ця тема має хороші перспективи для подальшої розробки і вивчення.

С.В.Савойська (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.Ф.ПАНІБУДЬЛАСКИ

Відомий учений, доктор історичних наук, професор Володимир Федорович Панібудьласка народився у хліборобській сім'ї 14 липня 1929 р. у селищі Петриківка Петриківського району Дніпропетровської області. Він змалку успадкував від своїх батьків любов до рідного краю, української пісні, мови, історії та звичаїв. Природа наділила його талантом художника і сильною волею, яка загартувалася в альпіністських походах. Життя його було непростим, адже рано залишився без батьківської уваги й опіки. Початкову освіту довелося здобувати у роки війни, навчаючись у селі Петриківській школі.

Юнака вабило мистецтво, тож 1948 р. він стає студентом факультету живопису Дніпропетровського художнього училища, після закінчення якого продовжує навчатися у Київському художньому інституті. Проте важкі повоєнні роки внесли свої корективи у долю В.Ф.Панібудьласки – 1954 р. він стає студентом історичного факультету Дніпропетровського державного університету. Після закінчення цього навчального закладу працює вчителем історії на рідній Дніпропетровщині, згодом – на кафедрі марксизму-ленінізму Дніпропетровського металургійного інституту. Протягом 1958–1961 рр. був аспірантом кафедри історії КПРС Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. У 1961 р. йому було присуджено вчений ступінь кандидата історичних наук. Із того року В.Ф.Панібудьласка працює молодшим, а з часом старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК КПУ. У 1963 р. виконував обов'язки вченого секретаря цього інституту, а з 1964 по 1977 р. працював молодшим та згодом старшим науковим співробітником відділу історії комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР.

Протягом 1969–1977 рр. В.Ф.Панібудьласка був членом правління секції суспільних наук Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Із 1970 по 1979 рр. – член редакційної колегії та авторського колективу 1-ї й 2-ї книг 8-го тому «Історії Української РСР». Водночас працював заступником голови молодіжної комісії правління товариства «Знання» Української РСР. У 1976 р. йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук. Із цього часу і по 1982 р. відомий учений був членом авторського колективу та редакційної колегії 6-томної праці «Історичні зв'язки і дружба російського, українського, білоруського і молдавського народів у братерському союзі народів СРСР».

Із 1977 р. В.Ф.Панібудьласка працює завідувачем кафедри історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту (нині кафедра політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури), є членом ученої ради вказаного навчального закладу і водночас працює головою наукової секції з історії КПРС при науково-технічній раді Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР. Протягом 1978–1991 рр. В.Ф.Панібудьласка був позаштатним лектором ЦК Компартії України, а у 1979 р. у складі пропагандистської групи республіканського товариства «Знання» брав участь у відзначенні днів Української РСР у Москві (нагороджений почесною грамотою Всесоюзного товариства «Знання»).

У 1981 р. В.Ф.Панібудьласці присуджене наукове звання професора кафедри історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту. Протягом 1984–1997 рр. був членом спеціалізованої ради Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка з історії КПРС з присудження вченого ступеня доктора історичних наук. У 1984 р. йому було присвоєне звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки. З 1986 по 1991 рр. – член Республіканської ради з координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, згодом стає головою проблемної секції «Комуністична партія в період планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму» при Інституті історії партії при ЦК КПУ.

У 1987 р. відомий історик бере участь у радянсько-чехословацькому семінарі завідувачів кафедр суспільних наук у Братиславі. Із 1988 по 1994 рр. був членом редакційної колегії «Українського історичного журналу», а протягом 1989–1991 рр. входив до складу Наукової ради з міжнародних відносин при Державному комітеті народної освіти СРСР. У 1995–1999 рр. історик очолював науково-експертну раду за фаховим напрямом «Історія» Міністерства освіти України. 1999 р. В.Ф.Панібудьласку обрано академіком Української академії історичних наук, а з 2002 р. він – академік Української академії політичних наук. У 1999 р. В.Ф.Панібудьласка став членом редколегії часопису «Проблеми міграції», а у 2001 р. йому було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 2007 р. історик-етнополітолог отримав високу державну нагороду – орден «За заслуги» III-го ступеня. Із 2008 р. і по цей час В.Ф.Панібудьласка є членом секції «Філософія та історія» науково-експертної ради Міністерства освіти і науки України.

Праці цього відомого вченого по цей час привертають увагу колег. Він писав про історію комуністичної партії, соціалістичне будівництво, дружбу народів та комсомол, свідченням чого є його перша брошура «Этих дней не смолкнет слава: Из истории комсомольских организаций Днепропетровской области» (1958 р.). У 1967 р. вийшла перша наукова монографія В.Ф.Панібудьласки «Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР». Його статті та інформаційні матеріали систематично публікували газети «Молодий ленінець», «Молодь України», «Зоря», журнали «Вітчизна», «Молодой коммунист», «Український історичний журнал» та ін.

Нині В.Ф.Панібудьласка свою увагу акцентує на міжнародних проблемах, зокрема, досліджує етнопонаціональний аспект розвитку українського народу. Він є автором близько 500 наукових праць із соціально-політичних та етнопонаціональних проблем, серед них такі: «Національні процеси в Україні: історія і сучасність», «Етнопонаціональна історія України в документах і матеріалах», «Етнопонаціональний аспект голодомору» тощо. У статтях, виступах на конференціях і круглих столах історик порушує такі актуальні проблеми: утвердження української мови як єдиної державної, розбудова громадянського суспільства, політичної нації, зміцнення молодого української держави та проблема консолідації українського народу. В.Ф.Панібудьласка є автором багатьох статей у «Політологічному енциклопедичному словнику», «Політологічному словнику», які роз'ясню-

ють зміст окремих понять, приміром, таких, як «анклав», «більшовизм», «двопартійна система», «імміграція», «етнічна група», «нація», «народ», «національність» та ін. Учений досліджує сучасні етнопонаціональні процеси, які характеризуються значним піднесенням національної свідомості, складними міжетнічними консолідаційними та дезінтеграційними тенденціями, суперечливістю і конфліктністю, що актуалізує, на його думку, необхідність їх усебічного наукового осмислення. Ключовою у творчості В.Ф.Панібудьласки є проблема консолідації українського народу. Для цього, на думку вченого, необхідно розробити стратегію і тактику, теоретичну та ідеологічну концепції, а також передбачити механізм даного процесу в політичній, економічній, соціальній і культурній сферах. Потрібно задовольнити економічні і соціальні інтереси етнічних груп, надати їм широку культурну автономію у сфері мови, освіти і засобів масової інформації. У своїх навчально-методичних працях відомий учений вміло поєднує теоретичні і практичні аспекти процесу державотворення в Україні, важливу увагу приділяючи патріотичному вихованню молодого покоління.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Архіви України: Путівник / За заг. ред. І.Матяш. – К.: Держкомархів України, 2007. – 184 с.

Белов О., Шаповалов Г.
Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. – К.; Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 264 с.

Бондар-Терещенко І.
У задзеркаллі 1910–1930-х років / Ред. К.Туз. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.

Брайчевський М.
Вибране / Упоряд. Ю.Кухарчук. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – Т.1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 720 с.

Брайчевський М.
Вибране / Упоряд. Ю.Кухарчук. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – Т.2: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. – 816 с.

Ващук Д.
«Абыхмо деръжали ихъ подлъ права ихъ земъли»: (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.): Монографія / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 320 с.

Верменич Я.
Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.1. – 364 с.

Верменич Я.
Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.2. – 370 с.

Воробей Р.
Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: Монографія. – Чернігів: Чернігівські береги, 2009. – 354 с.

Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наук. конф. 19–20 травня 2008 р. / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2008. – 320 с.

Гуржій О.
З історії функціонування Києво-Печерської лаври в останній період сталінського тоталітарного режиму (кінець 40-х – початок 50-х років XX ст.) / Відп. ред. М.І.Бушин. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2009. – 197 с.

Демчук Р.
Храм Софії у символічному просторі Русі-України: До 1020-ї річниці офіційного запровадження християнської релігії у Київській Русі. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 164 с.

Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників: У 2 т. / Упоряд. І.М.Гнатишин, О.С.Кучерук, О.О.Маврін. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т.1. – 369 с.

Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників: У 2 т. / Упоряд. І.М.Гнатишин, О.С.Кучерук, О.О.Маврін. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т.2. – 379 с.

Домбровський О.
Спомини / Ред. А.Атаманенко. – Нью-Йорк; Л.; Острог: Укр. іст. тов-во, 2009. – Т.6: Мемуаристика. – 373 с.

- Дослідження світової політики:** 36. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кононенко. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – Вип.40. – 214 с.
- Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України 1798–1923** / Уклад. І.О.Негрейчук, відп. ред. В.О.Кононенко. – Х.: Фоліо, 2008. – Вип.4: 1917–1919. – 285 с. (серія «Нац. бібліогр. України»)
- Енглунд П.**
Полтава: Розповідь про загибель однієї армії / Пер. зі швед. О.Сенюк, О.Буцена. – Х.: Фоліо, 2009. – 348 с.
- Енциклопедія сучасної України** / Співголови І.М.Дзюба, А.І.Жуковський, відпов. секр. М.Г.Жезеляк. – К., 2008. – Т.8: Дл–Дя. Додаток А–Г. – 716 с.
- Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923:** Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення / Гол. ред. М.Кугутяк. – Л.; Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.
- Зовнішня політика України 2008:** Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. Щорічник / Під ред. Г.М.Перепелиці. – К.: Вид. дім «Стилос», 2009. – 336 с.
- Калашников В.М.**
Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XVIII століття: (переклад текстів з коментарем). – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 312 с.
- Карпатський регіон та його роль у забезпеченні безпеки і співробітництва в Європі:** Матеріали міжнародної конференції. За сприяння Міністерства закордонних справ Швеції (11–12 червня 2008 р., Ужгород) / Гол. ред. С.І.Мітряєва. – Ужгород: Ліра, 2008. – 252 с.
- Кобилецький М.**
Магдебурзьке право в Україні (XVI – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Л.: ПАІС, 2008. – 406 с.
- Липа К.**
Величне тло для подвигів: Архітектура у літературі та фольклорі XVI–XVIII ст. – К.: Наш час, 2009. – 200 с. (серія «Невідома Україна»)
- Литвин В.**
Історія України: Підручник. 3-є доопрац. та доп. вид. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2009. – 823 с.
- Мальченко О.**
Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2009. – 284 с.
- Микола Гоголь:** Українська бібліографія / Уклад., упор. Л.В.Гранатович, Н.В.Кузьменко, П.В.Михеда. – К.: Академперіодика, 2009. – 258 с.
- Мицик Ю.**
За віру православну! Вид. 2-е, доп. і переробл. – К.: Слово, 2009. – 416 с.
- Міхнік А.**
У пошуках свободи: Есеї про історію та політику / Пер. із пол. А.Павлишина. – К.: Дух і літера, 2009. – 554 с.
- Мочарський К.**
Бесіди з катом / Пер. із пол. О.Герасима. – Чернівці: Книги – XXI, 2009. – 328 с.
- Нагорна Л.**
Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
- Наталія Вікторівна Паніна:** життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє / Уклад. Є.Головаха, К.Урсулєнко. – К.: Факт, 2007. – 184 с.
- Національна академія наук України та державні академії наук:** до 90-річчя НАН України. – К.: СПД Стройков В.В., 2008. – 376 с. (Київський літопис XXI століття)
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Вінницька обл. / Відп. ред. В.П.Лациба. – Вінниця: ДП ДФК, 2008. – 1360 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Дніпропетровська обл. / Відп. ред. С.І.Світленко. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Донецька обл. / Відп. ред. С.Ф.Бледнов. – Донецьк: КП «Регіон», СПД Бледнов, 2008. – 784 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Житомирська обл. / Відп. ред. В.М.Врублевський. – Житомир: Полісся, 2008. – 1116 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Запорізька обл. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 1080 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Київська обл. / Упор. А.І.Гай. – Біла Церква: Буква, 2008. – 1376 с.

- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Кіровоградська обл. / Відп. ред. О.О.Бабенко. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2008. – 920 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Луганська обл. – Луганськ: Янтар, 2008. – 920 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Одеська обл.: У 2 ч. / Співголови редкол. М.Д.Сердюк, М.Л.Скорик. – Одеса: Астропринт, 2008. – Ч.1. – 1008 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Полтавська обл. / Упор. О.А.Білоусько, Ю.М.Варченко, В.О.Мокляк. – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Сумська обл. / Співголови редкол. О.Ф.Лаврик, О.В.Медуниця. – Суми: Собор, 2008. – 920 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Харківська обл. / Упор. В.Я.Білоцерківський, О.С.Кириченко, О.В.Корнев та ін. – Х.: Фоліо, 2008. – 1023 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Херсонська обл. / Відп. ред. О.О.Марущак. – Херсон: Наддніпрянська правда, 2008. – 844 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Черкаська обл. / Упор. Е.А.Левицька, В.І.Захарченко, П.М.Жук та ін. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю., 2008. – Ч.1. – 1200 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Черкаська обл. / Упор. Е.А.Левицька, В.І.Захарченко, П.М.Жук. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю., 2008. – Ч.2. – 1200 с.
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні:** Чернігівська обл. / Гол. редкол. В.М.Хоменко. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.
- Національний атлас України.** – К.: Картографія, 2007. – 440 с.
- Національний атлас України:** Тексти і легенди карт. Додатковий том. – К.: Картографія, 2007. – 826 с.
- Огуй О.**
Монетні знахідки на Буковині: Системно-квантитативне зіставлення. – Чернівці: ЧНУ, 2008. – 256 с.
- Однороженко О.**
Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. / Відп. ред. Ю.К.Савчук. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2009. – 320 с.
- Окуневський Я.**
Листи з чужини. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.
- Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упор. А.Бойко.** – Запоріжжя: Запорізьке від. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2009. – Т.10: Джерела з історії Південної України. – 434 с.
- Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України:** Зб. док. і мат. / Уклад. В.П.Здановська, Н.І.Смаглова. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2009. – Вип.5 – 130 с.
- Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994):** історик, архівіст, археограф і організатор науки: (Зб. на пошану вченого з нагоди 100-річчя від дня народження і 90-річчя архівної справи в Україні) / Відп. ред. В.А.Смолий. – К.: Держкомархів України, Ін-т історії України НАН України, 2009. – 312 с.
- Петков С.В.**
Україна багатонаціональна: (історико-правові основи формування багатонаціонального складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до XIX ст.). – К.: КНТ, 2008. – 156 с.
- Південна Україна XVIII–XIX ст.:** Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України ЗДУ / Гол. ред. А.В.Бойко. – Запоріжжя: Тадеум-У, 2008. – Вип.9. – 306 с.
- Портнов А.**
Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Х.: ХІФТ, 2008. – 256 с.
- Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.:** документи ГДА СБ України / Упор. В.Даниленко, С.Кокін. – К.: Вид-дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. – Т.3: Більше не таємно. – 1311 с.
- Реабілітовані історією. Рівненська обл.:** У 27 т / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. – Кн.2. – 612 с.
- Реабілітовані історією. Хмельницька обл.:** У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Хмельницький, 2008. – Кн.1. – 934 с.
- Рябчук М.**
Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. – К.: КІС, 2009. – 240 с.

- Салій І.**
Крах партійного колоса: Факти, роздуми, застереження. – К.: Вирій, 2007. – 288 с.
- Сасинович В.**
Українська шляхта на дорогах тисячоліть: Дослідження українських родоводів. Українська геральдика. – Вінниця: ІТІ, 2009. – 128 с.
- Сергійчук В.**
Симон Пеллюра. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – 568 с.
- Сирота М.**
Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2007. – 216 с.
- Солдатенко В.Ф.**
Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: У 4 т. – Х.: Прапор, 2008. – Т.1: Рік 1917. – 560 с.
- Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)** / За заг. ред. В.Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т.ІІ. – 640 с.
- Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)** / За заг. ред. В.Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т.ІІІ. – 648 с.
- Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 р.): Зб. док. та мат.** – Вінниця: О.Власюк, 2008. – 208 с.
- Таран Л.В.**
Французька, російська й українська історіографія (70-ті рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.). – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 247 с.
- Україна: хронологія розвитку: З давніх часів до пізньої античності** / Уклад. О.О.Григор'єва, О.І.Смельяненко, М.І.Мацола. – К.: КВПЦ, 2008. – Т.І. – 704 с.
- Україна: хронологія розвитку: Від Батиєвої навали до Люблінської унії** / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: КРІОН, 2009. – Т.ІІІ. – 696 с.
- Усна історія Степової України: Запорізький край** / Гол. ред. А.Бойко. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т.І. – 516 с.
- Усна історія Степової України: Запорізький край** / Гол. ред. А.Бойко. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т.ІІ. – 512 с.
- Усна історія Степової України: Запорізький край** / Гол. ред. А.Бойко. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т.ІІІ. – 492 с.
- Цубенко В.Л.**
Документи з історії військових поселень в Україні: «Чорноморська минувшина» презентує / Гол. ред. С.О.Матвеев. – Х.: САГА, 2008. – Ч.4. – 376 с.
- Чухліб Т.**
Козацьке коріння Миколи Гоголя. – К.: Наш час, 2009. – 271 с. (серія «Невідома Україна»)
- Шептицька Софія з Фредрів**
Молодість і покликання о. Романа Шептицького. – Л.: Свічадо, 2009. – 292 с.
- Яремчук В.**
Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого: Острозька академія, 2009. – 526 с.
- Літературу підбрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

ARTICLES

K o t l i a r M. F. War Stories in South Rus' Chronicles XII century.....	4
M e l ' n i k o v a E. A. (<i>Moscow, Russian Federation</i>). Renaissance Middle Ages? Reflections on Myth Creativity in Modern Historical Science	17
H o l o v k o O. B. Last Trip of Prince Roman Mstyslavych of Sources and Historical Thought	28
H o r o b e t s ' V. M. «This Memorable Bonding to One ...». External Incentives and Sociopolitical Advances for Implementation Hadiach Union 1658.....	48
T s y h a n e n k o L. F. On the Question of the Ethnic Composition of the Nobility of Southern Ukraine (End of XVIII–XIX cc.)	67
T a r a n e t s ' S. V. Bessarabian Old Believers and their Persecution of the Russian Government in the XIX – early XX cc.	84
V i n t s k o v s ' k y i T. S. (<i>Odesa</i>), M u z y c h k o O. Ye. (<i>Odesa</i>). Ivan Lutsenko Ukrainian National Movement in the Late XIX – Early XX cc.	94
B o z h k o O. I. Insurgent Ukrainian Army (Autumn 1918): Establishment, Organizational Structure, Composition	107
R i a b c h e n k o O. L. (<i>Kharkiv</i>). Students of Soviet Ukraine in Search of «Proletarian» Identity (1920-E's)	129
A n d r e e v V. M. (<i>Kherson</i>), C h e r m o s h e n t s e v a N. M. (<i>Kherson</i>). Saul Borovy: Life for Science	143

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

S y t n y k O. M. (<i>Donets'k</i>). The Role of Ideology in the Historical Process: Problems and Peculiarities of Survey.....	164
B o n d a r e n k o R. I. Terminology and Methodological Problems Monuments Protection Activities (Urban and Architectural Aspects)	175
P o y i z d n y k I. I. Historiography Relations of the Greek Catholic and Roman Catholic Churches During the Second World War	184
R u d y i H. Ya. Periodicals 1920's as a Source of Study Monuments Protection in Ukraine....	198

BOOK REVIEWS

K a c h k a n V. A. (<i>Ivano-Frankiv's'k</i>), S u l i a t y t s ' k y i M. I. (<i>Ivano-Frankiv's'k</i>). Ukrainian Press in Ukraine and the World the XIX–XX cc.: Historical and Bibliographic Research. – T.I: 1812–1890	212
M o l c h a n o v V. B. V.M.Orlyk. Tax Policy of the Russian Empire in Ukraine to Reform Period	214
O n o p r i y e n k o V. I. V.V.Tkachenko. Science in the Socio-Political Discourse of the USSR (20–30-e of the XX c.)	218
H o h y n O. S. (<i>St.Petersburg, Russian Federation – Berlin, Germany</i>). Franziska Bruder. «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948.....	222
T e l ' v a k V. V. (<i>Drohobych</i>). V.Yaremchuk. History of Ukraine in the Historical Science USSR after Stalin Epoch	225
V o l o s c h u k M. M. (<i>Ivano-Frankiv's'k</i>). Font Márta, Sashalmi Endre. Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól	229

CHRONICLES OF LIFE

M y t s y k Yu. A. Swedish-Finnish Seminar «Battle of Poltava – thinking in time perspective»	232
B a r t s ' o s ' V. V. (<i>Vinnytsia</i>). VII All-Ukrainian Scientific Conference «People's Movement of Ukraine (Rukh): the Place in History and Politics»	233
S a v o i s ' k a S. V. On 80th Anniversary of Doctor of History and Professor V.F.Panibud'laska	234
New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	236